РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Батикян Г. Г. (ответ. редактор)
Арутюнян Б. М. (ответ. секретарь)
Меликян О. М.
Бунятян Г. Х.
Федоров А. А.

Тех. редактор *Манукян В.*
Отв. корректор (русск. текст) *Турабов Г.*
Отв. корректор (арм. текст) *Шахбазян С.*

Сдано в набор 19/X 1940 г. Подписано к печати 18/XI 1940 г. Формат 72×105
Об'ем 17 1/2 п. л. Тираж 2000. ВФ 2076, Изд. № 82. Заказ. № 244.

Գինը 11 к., կազմը 2 к. Цена 11 р. переплет 2 р.

Типография АрмФАН-а, Ереван, ул. Ленина, № 67.

М. Г. НЕРСЕСЯН

В. И. ЛЕНИН И ОСВОБОЖДЕНИЕ АРМЯНСКОГО НАРОДА

Бесконечно велика роль гениального вождя мирового пролетариата—Владимира Ильича Ленина в деле революционно-политического воспитания армянского народа, в организации его борьбы за окончательное освобождение от вековых притеснений и угнетения. Почти за весь период своей славной революционной деятельности великий друг трудящихся масс и всех народов находил время откликаться на каждое значительное явление общественно—политической жизни Армении и наряду с другими многочисленными и разносторонними вопросами занимался также и революционной борьбой армянского народа. Организатор большевистской партии и Великой Октябрьской социалистической революции интересовался жизнью армянских революционных масс, систематически руководил и помогал коммунистическим организациям Армении и вместе со своим великим соратником, товарищем Сталиным, подготовил и обеспечил победу и освобождение многострадального армянского народа.

Изучение Кавказа Ленин начал с девяностых годов прошлого века. В своей статье „Еще к вопросу о теории реализации", вышедшей в 1899 г., и, в особенности, в своем знаменитом труде „Развитие капитализма в России" Ленин дал блестящую и исчерпывающую оценку социально-экономическому развитию Кавказа (см. Ленин, собр. соч., т. III, стр. 463—464). Из последней работы видно, что он уже в девяностых годах прошлого века подробно изучил и прекрасно знал экономическую и общественно-политическую жизнь кавказских народов. Дальнейшее освещение разных вопросов Кавказа Ленин продолжал как на страницах „Искры", так и в последующих своих трудах.

Однако интерес Ленина к Кавказу не ограничивался теоретической стороной вопроса. Великий сочетатель теории и практики с первых же годов двадцатого столетия одновременно принимал также активное участие в практической организации революционного движения Кавказа, в распространении идей марксизма среди рабочих и трудящихся масс Закавказья.

В 1903 году, в частности после II С'езда партии Ленин усиленно занимался вопросами социал-демократического движения на Кавказе. Новообразовавшемуся Кавказскому Союзному Комитету и

местным большевикам он систематически давал руководящие указания и разоблачал дезорганизаторские попытки меньшевиков. В письме Кавказскому Союзному Комитету Р. С.-Д. Р. П. от 20 октября 1903 года Ленин вместе с Плехановым, который в то время шел с ним, писал:

„Пусть кавк[азские] товарищи твердо держатся того пути, на к[ото]рый они встали. Пусть не слушают они сплетней против большинства. Скоро выйдут в свет полные протоколы с'езда, и тогда дело будет ясным для всех. Пусть продолжают они дружную работу с товарищеским доверием к Ц. К., и мы уверены, что теперешняя партийная „смута" быстро рассеется.

Мы усиленно думаем теперь об организации здесь издания грузинской и армянской лит[е]р[а]т[у]ры. За это взялись компетентные товарищи; деньги надеемся найти. Нужна помощь и литературой и средствами.

Шлем привет кавказским товарищам и горячее пожелание успехов в работе". (Ленинский сборник, т. VII, стр. 114—115).

В конце 1903 года в Женеве, по инициативе и под руководством Ленина, была организована комиссия по изданию социал-демократической марксистской литературы на грузинском и армянском языках, что в значительной мере способствовало распространению марксизма в Грузии и Армении. В 1903 году Ленин в специальной статье „О манифесте армянских социал-демократов" (Ленин, собр. соч., т. V, стр. 241—242) отметил появление армянского социал-демократического союза, указал на ошибки этого союза и в связи с этим наметил правильные пути, по которым должны были итти сознательные армянские рабочие. В том же 1903 году ленинская „Искра" откликалась на явления общественно-политической жизни армянского народа и подробно на них останавливалась. Так, например, в № 50 ленинской „Искры" была напечатана обширная статья об освободительном движении в Армении в 1903 г.

В начале 1904 года на помощь кавказским большевикам в Тбилиси и другие центры Закавказья был командирован Лениным ряд большевиков.

В период революции 1905 года Ленин еще ближе познакомился с армянской общественно-политической жизнью, с политическими течениями среди армянского народа. Он блестяще разоблачил армянских оппортунистов, националистов-спецификов, прикрывающихся маской социализма. В своем письме к членам ЦК РСДРП в сентябре 1905 года Ленин так характеризовал спецификов:

*„Это—пара женевских дезорганизаторов, издающих здесь самые пустяки, без всяких серьезных связей на Кавказе. Это—**бун-***

довская креатура, *ничего более, специально выдуманная для питания кавказского бундизма... Кавказские товарищи все против этой шайки литераторов—дезорганизаторов". (Ленин, сбор. соч., XXVIII, стр. 496—497).*

В период революции 1905 года имя Ленина уже было знакомо рабочим массам армян. В 1905 г. Ленин обращается к вопросу об армяно-тюркской резне, организованной царизмом. В этом году в армянской большевистской печати появились переводы нескольких статей Ленина. Уже в этот период, благодаря руководящей деятельности Ленина, благодаря усилиям лучшего соратника Ленина—товарища Сталина и армянских ленинцев—Степана Шаумяна и Сурена Спандаряна, пропаганда марксизма имела значительный успех также и в Армении.

В годы столыпинской реакции и первой империалистической войны Ленин несколько раз останавливался на некоторых вопросах армянской действительности, давая им каждый раз правильное освещение и оценку. Так, например, в своем труде „Аграрная программа с.-д. в первой русской революции" (Ленин, собр. соч., т. XI, стр. 333), написанном в 1907 г., Ленин разбивает в пух и в прах народнически-эсеровские иллюзии представителей Армении, выступавших в Государственной Думе.

В годы нового под'ема революционного движения Ленин с неослабевающим вниманием следил за событиями и идейной борьбой на Кавказе. В письме к С. Г. Шаумяну от 11 августа 1913 года Ленин писал:

„Дорогой товарищ! Вернувшись домой, я застал Ваше письмо. Непременно пришлите побольше материалов о национальном вопросе на Кавказе (и статью Кострова и его книжки, доклады делегатов с переводом на русский язык, и ***статистику национальностей*** *на Кавказе, и материал об отношении национальностей на Кавказе, в Персии, Турции и России, одним словом все, что есть и что можете собрать, присылайте...)" (Собр. соч., т. XXIX, стр. 100).*

Держа тесную связь с Шаумяном, Ленин давал руководящие указания ему и через него знакомился с армянской действительностью этого периода. В декабре 1913 года Ленин в своем письме к Степану Шаумяну подробно раз'ясняет некоторые положения по национальному вопросу. Шаумян часто обращался за советами к вождю—Ленину. В письме к Ленину от 17 апреля 1914 года он писал:

„Нужно было писать брошюру о национальной культурной автономии на армянском языке. После выступления Ан (армянского национал-шовиниста, специфика Давида Анануна,—М. Н.)

это требование стало очень популярно на Кавказе". (Ленинский сборник, т. XIII, стр. 238).

Ленин одобряет предложение Шаумяна и даже предлагает ему план работы. В ответном письме от 19 мая 1914 года Ленин писал:

"Дорогой Сурен! Получил Ваше письмо от 17. IV. Надеюсь, ответите мне, когда прочтете конец статьи о самоопределении наций (пишу его сейчас) в „Просвещении".

О Вашей брошюре против Ана ***обязательно*** *дайте* Selbstanzeige *или изложение в „Просвещении".*

Предлагаю Вам еще следующий план. Чтобы бороться с глупостью „культурно-национальных автономистов", надо чтобы русская с.-д. рабочая фракция внесла в Г. Думу проект закона о равноправии наций и о защите прав национальных меньшинств".

Далее Ленин излагает подробный план работ по национальному вопросу. (См. Ленинский сборник, т. XIII, стр. 236—237).

По плану и указаниям Ленина и следуя замечательной, непревзойденной работе товарища Сталина „Марксизм и национальный вопрос", вышедшей в 1913 г. в большевистском журнале „Просвещение", Шаумян написал свою ценную работу „О национально-культурной автономии", работу, которая сыграла огромную роль в борьбе против армянских национал-шовинистов.

Тесную связь держал Ленин и с Суреном Спандаряном, с одним из лучших соратников и другом товарища Сталина. Ленин переписывался со Спандаряном, горячо любил его, а когда в 1912 году Спандарян был арестован, то он проявил исключительную заботливость к своему ученику и даже к его беспомощному отцу. В письме к В. А. Тер-Иоанисян Ленин писал:

„Не знаю, известна-ли Вам печальная новость про нашего общего друга, который познакомил меня с Вами в Берлине,—Сурена Спандарьяна. Он арестован в Баку. Жена его пишет отцу, что некому о нем позаботиться, нет де у него ни постели, ничего. Некому принести ему молока и т. д. Отец говорил мне, что у него много знакомых в Баку и что он написал ***одному****. Почему только одному, не знаю.*

Отец Спандарьяна живет здесь (Hotel Nicole, 19, Rue Pierre Nicole, 19. Paris).

Смотрит он очень больным и старым. Сын обещал ему все сделать, чтобы выслать денег ему из Баку—из-за ареста не мог. Отец без денег, с квартиры его гонят. Положение его самое печальное, даже отчаянное.

Мы ему помогли небольшим займом. Но я все же решил Вам написать. Вероятно, у Вас есть знакомые и друзья Спандарьяна и в Баку и в Париже. Отец Спандарьяна не раз посылал письма,

забывая поставить адрес. Поэтому я очень боюсь, что его письма в Баку, не дойдут. Не знаете-ли Вы кого-либо в Баку кому можно бы написать про Сурена и попросить позаботиться о нем?

Далее, если у Вас есть общие знакомые, крайне бы было важно позаботиться и об отце. Говорили, что у него есть богатый сын в Екатеринодаре. Хорошо бы, если бы Вы и ему написали ***поэнергичнее,*** *чтобы он послал побольше денег отцу, чтобы отец мог расплатиться с долгами и уехать.*

Надеюсь, Вы сделаете, что можете, для обоих Спандарьянов и черкнете мне об этом пару слов. ("Ленинский сборник", т. XIII, стр. 205—206).

Великий друг и вождь угнетенных национальностей проявлял исключительный интерес и заботливость об армянском народе, о его славных сыновьях—Степане Шаумяне и Сурене Спандаряне.

В период первой мировой империалистической войны и февральской революции Ленин неоднократно возвращается к вопросу Армении и в своих статьях вскрывает, в частности, истинную цель политики царского правительства по отношению к Турецкой Армении.

Великая Октябрьская социалистическая революция, положившая начало социалистической эре в мировой истории, открыла новую эпоху угнетенным народам. Освобождение народов царской России, в том числе и армянского народа, было связано с победой великой Октябрьской социалистической революции.

„... судьбы народов России,—писал товарищ Сталин в декабре 1917 г.,—особенно же судьбы армянского народа, тесно связаны с судьбами Октябрьской революции („Ленин—Сталин", Избр. произведения, стр. 557).

Освобождение многочисленных народов, угнетавшихся и притеснявшихся в империи Романовых, Октябрьская революция сделала первоочередным вопросом. Ленин—гениальный вождь социалистической революции, вместе со своим лучшим соратником, товарищем Сталиным, с первых же дней после победы Октября приступил к организации освобождения и национального возрождения как всех угнетенных народов бывшей царской России, так и армянского народа.

В декабре 1917 года Совнарком принял решение о назначении Степана Шаумяна чрезвычайным комиссаром Кавказа. Это постановление было подписано председателем Совнаркома Лениным и народным комиссаром по делам национальностей Сталиным. Совнарком возложил на Шаумяна задачу освободить Кавказ от контрреволюции и осуществить освобождение народов Кавказа. В это же самое время Ленин написал „Проект декларации прав трудящегося и эксплоати-

руемого народа", где поставил вопрос с самоопределении Армении (Ленин, собр. соч., т. XXII, стр. 177). В конце 1917 года Совнарком издал „Декрет о Турецкой Армении" за подписями председателя Совнаркома Ленина и народного комиссара по делам национальностей Сталина, которым Турецкой Армении было дано право на самоопределение, вплоть до полной самостоятельности. Однако, армянский народ, несмотря на помощь Советской России, в течение 1917—19 г. г. не сумел добиться независимости и освобождения, т. к. Армения в этот период попала под иго контрреволюционных дашнаков и их хозяев—европейских империалистических государств.

В период гражданской войны, когда Советская Россия переживала тяжелые дни, а Закавказье еще находилось под властью реакции и империалистических государств, Ленин не забывал об Армении, не забывал об освобождении армянского народа. В своих статьях этого периода, как и в своих речах, он неоднократно касался положения народов Закавказья, вопросов их борьбы. Он внимательно следил за героической борьбой славной Бакинской Коммуны и вместе с товарищем Сталиным давал коммунистическим организациям Закавказья, боровшимся за освобождение своих народов, руководящие указания и оказывал им всяческую помощь.

В конце 1919 и в начале 1920 г. г. славная Красная армия Советской России нанесла решительное поражение внутренним контрреволюционным (деникинским) и внешним интервенционистским (антантовским) силам.

Великие победы Красной армии дали возможность Советской России оказать решительную помощь народам Закавказья, которые все еще стонали под властью империалистических государств и закавказской контрреволюции. В марте 1920 г., когда славная XI Армия под руководством т. т. Орджоникидзе, Кирова и Микояна ликвидировала белые банды на Северном Кавказе, Краевой Комитет Кавказских большевистских организаций и Областной Комитет Коммунистического союза молодежи от имени народов Кавказа опубликовали декларацию, в которой обращались к Советской России и к вождю Великой Социалистической революции—Ленину за помощью.

— „*Мы,*—говорилось в этом обращении,—*не хотим оставаться рабами, особенно теперь, когда рядом с нами стоит освобожденный пролетариат России, с которым мы желаем вступить в единую пролетарскую интернациональную семью. Мы все, кавказские коммунисты, мы все, рабочие и крестьяне Грузии, Азербайджана, Армении и Дагестана, мы, представители трудящихся масс всех народов Кавказа... в беспримерно тяжелых условиях, в течение двух лет ведем непримиримую борьбу за те идеалы, которых вы добились с Октябрьской революцией. То побеждая, то падая, мы*

неустанно и сейчас бьемся с желтой контрреволюцией—вечной союзницей черной контрреволюции... Мы питаем непоколебимую уверенность и твердое убеждение, что Советская, рабоче-крестьянская Россия, Коммунистический Интернационал и доблестная Красная армия не останутся безучастными зрителями нашей неравной борьбы с об'единенной желто-черной контрреволюцией и активно помогут нам избавиться от власти капитала".

Это обращение закавказских народов и их революционных организаций не осталось без ответа. Вождь Великой Социалистической революции Ленин, великий друг угнетенных народов, немедленно отозвался на этот призыв. По указаниям Ленина и Сталина XI Армия под руководством Орджоникидзе, Кирова и Микояна двинулась в Закавказье. 28 апреля 1920 года, при самом активном участии Красной армии было низвергнуто бекско-ханское контрреволюционное правительство муссаватистов и трудящиеся Азербайджана стали на путь своего освобождения. По указаниям Ленина и Сталина XI Армия в ноябре 1920 г. пошла на помощь армянскому народу, который в то время находился в кошмарных условиях и особенно сильно нуждался в скорой братской помощи. 29 ноября 1920 г. восставшие трудящиеся Армении при активной помощи Красной армии и под непосредственным руководством Орджоникидзе, Кирова и славного сына армянского народа Анастаса Микояна низвергли контрреволюционное правительство дашнаков, эту агентуру англо-французского империализма. В Армении была установлена Советская власть. Армянский народ окончательно освободился от векового притеснения и гнета.

„Великий Ленин возвестил, великий Сталин дал нам весть,
Что армии, несущей свет, рядов бестрепетных не счесть.
И с сердцем пламенным пришли, горя отвагой, на Кавказ
Серго и Киров, и пришел в рядах победных Анастас.
В году двадцатом в ноябре взыграл горячий вал,—и вот
Дашнак раздавлен был, и вновь мы смело двинулись вперед.
И тучи черные ушли, блеснула радуги дуга,
Сверкнули ясно небеса, заря окрасила луга.
Свет над Арменией взошел, незнаемый до этих пор,
Плач угнетаемых исчез, позеленели склоны гор".

(Из письма молодых поэтов Армении к товарищу Сталину).

Освобожденный армянский народ с чувством глубокой благодарности послал Ленину и Сталину многочисленные телеграммы и письма. В ответ на эти телеграммы и письма Ленин 2 декабря 1920 г. приветствовал трудящихся армян:

„Приветствую,—писал Ленин,—освобожденную от гнета империализма трудовую Советскую Армению. Не сомневаюсь, что Вы

приложите все усилия для установления братской солидарности между трудящимися Армении, Турции и Азербайджана".

Приветствовал освобожденный армянский народ также и товарищ Сталин.

„Армения, —писал товарищ Сталин,—*измученная и многострадальная, отданная милостью Антанты и дашнаков на голод, разорение и беженство—эта обманутая всеми „друзьями" Армения, ныне обрела свое избавление в том, что об'явила себя советской страной. Ни лживые заверения Англии, „вековой защитницы" армянских интересов, ни пресловутые 14 пунктов Вильсона, ни широковещательные обещания Лиги наций с ее „мандатом" на управление Арменией не смогли (и не могли) спасти Армению от резни и физического истребления. Только идея советской власти принесла Армении мир и возможность национального обновления... Пусть знают все, кому ведать надлежит, что так называемую армянскую „проблему", над которой тщетно ломали голову старые волки империалистской дипломатии, оказалась в силах разрешить* ***только*** *Советская власть. Да здравствует Советская Армения!"*

22 декабря 1920 года в своем докладе на VIII всероссийском с'езде советов Ленин снова приветствовал Советскую Армению.

„Мы должны приветствовать, —писал Ленин,—*образование и упрочение Советских республик, Бухарской, Азербайджанской и Армянской, восстановивших не только свою полную независимость, но и взявших власть в руки рабочих и крестьян. Эти республики являются доказательством и подтверждением того, что идеи и принципы Советской власти доступны и немедленно осуществимы не только в странах, в промышленном отношении развитых, не только с такой социальной опорой, как пролетариат, но и с такой основой, как крестьянство. Идея крестьянских Советов победила. Власть в руках крестьян обеспечена; в их руках земля, средства производства. Дружественные отношения крестьянско-советских республик с Российской социалистической республикой уже закреплены практическими результатами нашей политики". (Ленин, соч., т. XXVI, стр. 27).*

Для улучшения продовольственного положения Советской Армении Ленин в конце 1920 и в начале 1921 года от имени Совнаркома в официальных телеграммах и нотах требовал от контрреволюционного правительства грузинских меньшевиков допустить свободную переброску продовольствия по железной дороге в Советскую Армению. Отцовская забота Ленина о продовольствии для Армении увенчалась успехом.

В феврале 1921 года в Лорийском районе вспыхнуло восстание армянских крестьян против грузинских меньшевиков. В своем докладе на заседании пленума Московского Совета рабочих и крестьянских депутатов 28 февраля 1921 года Ленин остановился на этом событии, приветствовал восстание армянских крестьян и разоблачил контрреволюционные, антантофильские планы грузинских меньшевиков и армянской буржуазии.

По указаниям Ленина и Сталина Красная армия пришла на помощь также грузинскому народу. 25 февраля 1921 года было свергнуто ненавистное правительство грузинских меньшевиков и в Грузии взвилось Красное Знамя Советов. Все Закавказье стало советским.

Владимир Ильич Ленин и после установления Советской власти в Армении с величайшей внимательностью следил за развитием экономической и культурной жизни Армении и помогал ей. 14 апреля 1921 г. Ленин послал коммунистам Азербайджана, Грузии, Армении, Дагестана и Горной Республики свое известное письмо, в котором он подробно указывал формы и методы, по которым должны были работать кавказские коммунисты.

Это письмо Ленина сделалось боевой программой для коммунистов Кавказа, в том числе и для коммунистов Армении. В 1921 году по указанию Ленина Советская Россия оказала огромную материальную помощь молодой Советской Армении. Она получила от России 1.500.000 рублей золотом, оборудование текстильной фабрики, сельскохозяйственные машины и пр. Ленин вместе с товарищем Сталиным руководил и созданием Закавказской федерации.

Дав отпор закавказским национал-уклонистам и всем враждебным элементам, закавказские организации Коммунистической партии под руководством Ленина и Сталина в марте 1922 года создали Закавказскую федерацию, которая сыграла огромную роль в восстановлении и развитии экономической и культурной жизни народов Закавказья. Ленин до конца своей жизни сердечно и с отеческой заботливостью руководил как всеми братскими народами, так и армянским народом.

Неизмеримо велика роль Ленина в организации борьбы армянского народа за свое освобождение и за развитие своей экономической и культурной жизни. Армянский народ говорит о Ленине, как о величайшем своем друге и вожде.

Ленин и Сталин—подлинные и великие освободители многострадального армянского народа.

Ռ. Ա. ՓՈՐՍՈՒՂՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

I

Դեռևս Փետրվարյան revolyուցիայից հետո, նախկին ցարական Ռուսաստանի բազմաթիվ ծայրամասերում ստեղծվեցին բուրժուա-նացիոնալիստական, այսպես կոչված «ազգային խորհուրդներ», որոնք փաստորեն դարձան կոնտրrevolyուցիոն ուժերի կենտրոնատեղի։ Ընկեր Ստալինը Փետրվարյան revolyուցիայի հետևանքով ստեղծված այդ բուրժուական «ազգային խորհուրդների» մասին 1918 թ. գրում էր.

«Ռուսաստանի ծայրամասերը վայրկենապես ծածկվեցին «համազգային» հիմնարկներով։ Շարժման գլուխ էր անցած ազգային, բուրժուական-դեմոկրատական ինտելիգենցիան։ «Ազգային խորհուրդներ» Լատվիայում, Էստական երկրում, Լիտվայում, Վրաստանում, Հայաստանում, Ազրբեջանում, Կովկասում, Կիրգիզսաանում ու Միջին Պովոլոժյեում... ահա «համազգային» այն ինստիտուտները, որոնց շուրջը ուժեր էր հավաքում ազգային բուրժուազիան։ Խոսքը վերաբերում էր ցարիզմից, իբրև ազգային ճնշման «հիմնական պատճառից» ազատագրվելուն և ազգային բուրժուական պետություններ կազմելուն։ Ազգերի ինքնորոշման իրավունքը մեկնաբանվում էր որպես ծայրամասերի ազգային բուրժուազիայի իրավունք իշխանությունն իր ձեռքը վերցնելու և օգտագործելու Փետրվարյան հեղափոխությունը՝ «իր» ազգային պետություններ կազմելու համար»[1]։

Հենց այդպես վարվեց կոնտրrevolyուցիոն հայկական «ազգային խորհուրդը», որն էապես դաշնակցական խորհուրդ էր և որը դարձավ հայ ժողովրդին ստրկացնող ու Հայաստանն օտարերկրյա իմպերիալիստներին վաճառող օրգան։ Անդրկովկասի ռեակցիոն ուժերը բացարձակ թշնամական դիրք բռնեցին դեպի Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ revolyուցիան։ Այդ ուժերի ջանքերով 1917 թ. նոյեմբերին Անդրկովկասում կազմակերպվեց կոմիսարիատ, որն իրեն հայտարարեց Անդրկովկասի միակ իշխանությունը և չճանաչեց սովետական իշխանությունը, մինչդեռ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Կովկասում նշանակել էր իր արտակարգ կոմիսարին՝ ի դեմս ընկեր Սա. Շահումյանի։ Այսպիսով՝ փաստորեն Անդրկովկասում ստեղծվել էին կոնտրrevolyուցիոն կոմիսարիատի և Սովետական Ռուսաստանի կառավարության արտակարգ կոմիսարի իշխանությունները,

1 Ի. Վ. Ստալին — «Մարքսիզմը և ազգային-գաղութային հարցը», 1938 թ., Երևան, Պետհրատ, էջ 83—84։

ընտրում դրանցից մեկը (Անդրկովկասյան կոմիսարիատը) հենված էր անդրկովկասյան ռեակցիայի և օտարերկրյա ինտերվենտների ավիների վրա, երկրում չունենալով ոչ մի համակրանք ու հեղինակություն, իսկ մյուսը՝ Սովետական Ռուսաստանի արտակարգ կոմիսարը՝ հենված էր Անդրկովկասի ժողովուրդների ամենալայն մասսաների ու Սովետական Ռուսաստանի ջերմ աջակցության և օգնության վրա։

Հակառակ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ջանքերի, Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի բանվորներն ու գյուղացիները ջերմորեն էին արձագանքում Սովետական Ռուսաստանի և նրա կովկասյան կոմիսարի բոլոր ձեռնարկումներին։ Այսպես, երբ սովետական իշխանությունը ցրեց Սահմանադիր ժողովը որպես կոնտրռևոլյուցիոն մարմին, Բաքվում, Թբիլիսիում, Բաթումիում, Ալեքսանդրոպոլում, Ղարսում, Սարիղամիշում տեղի ունեցան բանվորների ու աշխատավորների բազմամարդ միտինգներ, որոնք հավանություն տվին սովետական իշխանության այդ քայլին։ Ալեքսանդրոպոլում 1918 թ. հունվարի 21-ին տեղի ունեցած բանվորական միտինգն իր բանաձևի մեջ ասում էր. «Անհրաժեշտ էր ժողովրդական կոմիսարների [Մորիդի] այդ անգնահատելի քայլը հանդեպ մի այնպիսի մարմնի, որն իր կազմով ոչ մի պաշտոնյան չի կարող հանդիսանալ բանվորության և չքավոր գյուղացիության, այլև նույնիսկ նրանց մեծամասնության արտահայտիչը չէ»[1]։

Երբ կոնտրռևոլյուցիոն կոմիսարիատը որոշում ընդունեց Ստ. Շահումյանին, որպես Սովետական Ռուսաստանի արտակարգ կոմիսարի, ձերբակալելու մասին, Հայաստանում տեղի ունեցան բազմաթիվ բողոքի միտինգներ։ Այսպես, Ալեքսանդրոպոլում գումարված կոշկակար բանվորների միտինգն անարգանքի սյունին գամելով կոմիսարիատի այդ ռեակցիոն որոշումը, իր բանաձևում գրում էր. «... Ով դեմ է Շահումյանին, դեմ է մեզ՝ պրոլետարներիս... Ով դեմ է Շահումյանին, դեմ է ռուսական մեծ հեղափոխությանը, կարմիր Պետրոգրադին, որովհետև նրանք են, որ նշանակել են նրան [Շահումյանին] Կովկասի կոմիսար մինչև խորհուրդների գումարելը, որպեսզի երկիրը անարխիայի և հակահեղափոխության գրկից ազատեն»[2]։

Սարիղամիշի գյուղացիական դեպուտատների սովետը պահանջում էր, որպեսզի Թբիլիսիում գումարվի Անդրկովկասի բանվորների, զինվորների, գյուղացիների դեպուտատների սովետների համաժողով՝ երկրի իշխանության հարցը վճռելու համար, որպեսզի Թբիլիսիում «անմիջապես ստեղծվի Համառուսական ժողովրդական կոմիսարների Սովետի ներկայացուցչություն՝ երկրամասը կառավարելու համար»[3]։

Այս փաստերի շարանը կարելի է երկարացնել, բայց բերված օրինակներն էլ բավական են ցույց տալու ռևոլյուցիոն այն խանդավառ տրամադրությունը, որով համակված էին Հայաստանի բանվորներն ու գյու-

---

1 «Բանվորի կռիվ», 1918 թ., № 23։

2 «Բանվորի կռիվ», 1918 թ., № 4։

3 „Кавказский рабочий", 1917 թ., № 219։

դացիները, անսասանորեն պաշտպան կանգնելով Սովետական Ռուսաստանին։

Անդրկովկասում 1917—20 թ. թ. կատարվող իրադարձությունները, բանվորների ու գյուղացիների revolutionիոն ելույթները և նրանց համերաշխությունը Սովետական Ռուսաստանի բանվորների ու գյուղացիների հետ, ամբողջովին հաստատում են ընկեր Ստալինի այն միտքը, թե՝

«Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը միայն ամբապնդեց ծայրամասերի բանվորների ու գյուղացիների դաշինքը Ռուսաստանում բանվորների ու գյուղացիների հետ՝ ոգեշնչելով սոցիալիզմի հաղթանակի հավատով...

Այսպես կազմավորվեց ամբողջ Ռուսաստանի բանվորների ու գյուղացիների սոցիալիստական դաշինքն *ընդդեմ Ռուսաստանի ծայրամասերի ազգային-բուրժուական «կառավարությունների» հակահեղափոխական դաշինքի*[1]։

Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ աճող համակրանքի և ազդեցության դեմ կռվելու, օտարերկրյա իմպերիալիստների պլանները կատարելու և Սովետական Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի բանվորների և գյուղացիների՝ ընկեր Ստալինի հիշատակած սոցիալիստական գաշինքի դեմ կռվելու նպատակով, Անդրկովկասի reակցիոն ուժերը, հանձին Սեյմի, 1918 թ. ապրիլի 9-ին որոշում ընդունեցին Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու մասին։ Անդրկովկասի կոնտրrevolutionերներն այդ ակտով ձգտում էին խեղդել revolutionիոն շարժումն Անդրկովկասում և վերջինս օտարերկրյա ինտերվենտների համար ռազմական պլացդարմ դարձնել Սովետական Ռուսաստանի դեմ։ Ընկեր Ստալինը «Սովետական իշխանության քաղաքականությունը Ռուսաստանում ազգային հարցի վերաբերմամբ» իր հոդվածում խոսելով Սովետական Ռուսաստանից անջատված Անդրկովկասի reակցիոներների մասին, ասում էր.

«Ծայրամասերը Ռուսաստանից անջատելու պահանջը, որպես կենտրոնի ու ծայրամասերի հարաբերությունների ձև, պետք է բացատրվի ոչ միայն այն պատճառով, որ տյդ պահանջը հակասում է կենտրոնի և ծայրամասերի միջև դաշինք հաստատելու հարցի դրմանն իսկ, այլև, ամենից առաջ, այն պատճառով, որ այն արմատապես հակասում է ինչպես կենտրոնի, այնպես էլ ծայրամասերի ժողովրդական մասսաների շահերին։ Այլևս չխոսելով տյն մասին, որ ծայրամասերի անջատումը կխարխլեր Արևմուտքի ու Արևելքի ազատագրական շարժումը խթանող կենտրոնական Ռուսաստանի հեղափոխական հզորությունը՝ անջատված ծայրամասերն իրենք անխուսափելիորեն միջազգային իմպերիալիզմի ստրուկի դրության մեջ կընկնեին։ Բավական է մի հայացք գցել Ռուսաստանից անջատված Վրաստանի, Հայաստանի, Լեհաստանի, Ֆինլանդիայի և այլոց վրա, որպեսզի պահպանել են անկախության միայն տեսքը, իսկ իրականում դարձել են Անտանտի անպայման վասալները, բավական է, վերջապես, մտաբերել մոտ անցյալում Ուկրաինայի ու Ադրբեջանի գլխին եկածը, երբ առաջինին կողոպտում էր գերմանական

[1] *Ի. Վ. Ստալին—«Մարքսիզմը և ազգային-գաղութային հարցը», 1938 թ., Քաղհրատ, Երևան, էջ 88 (ընդգծումն իմն է. Ռ. Փ.)։*

կապիտալը, իսկ երկրորդին՝ Անտանտը, որպեսզի հասկանանք ծայրամասերը միջազգային ներկա պայմաններում անջատելու պահանջի ամբողջ հակահեղափոխականությունը»[1]:

1918 թ. մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան Սեյմը լիկվիդացիայի ենթարկվեց, դրան հետևեց մենշևիկյան Վրաստանի «անկախությունը» (մայիսի 26-ին), մուսավաթական Ադրբեջանի «անկախությունը»(մայիսի 27-ին), դաշնակցական Հայաստանի «անկախությունը» (մայիսի 28-ին): Բուրժուական այդ ռեսպուբլիկաների «անկախությունը» լոկ ձևական բնույթ ուներ և դրանցից և ոչ մեկը փաստորեն անկախություն չստացավ:

«Այսպես կոչված անկախ Վրաստանի, Հայաստանի, Լեհաստանի, Ֆինլանդիայի և այլոց՝ այսպես կոչված անկախությունը միայն խարուսիկ տեսք է, որն սքողում է այդ, թող ներվի ասել, պետությունների լիակատար կախումն իմպերիալիստների այս կամ այն խմբից»[2]:

Հայաստանը կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակների տիրապետության օրոք ուներ հենց այդպիսի խարուսիկ անկախություն և գտնվում էր Անտանտի գերիշխանության ներքո:

1918—20 թ.թ. Անդրկովկասի «ռեսպուբլիկաների» վիճակը—դա պարզապես վասսալական պետությունների վիճակ էր: Հայաստանի, Վրաստանի անկախությունը ձևական բնույթ ուներ, այդ երկրները պարզապես անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիզմի վասսալներն էին. անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիզմի համար կարևոր էր պահպանել այդ երկրների ձևական անկախությունը և նրանց օգտագործել Սովետական իշխանության դեմ կռվելու համար: Անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիզմի այդ տենդենցը որոշակիորեն արտահայտել էր դաշնակից զորքերի հրամանատար-գեներալ Տոմսոնը, որը 1918 թվին հրապարակած իր դեկլարացիայի մեջ գրում էր. «Դաշնակից պետությունները, ինչպես նաև նոր ռուսական կառավարությունն Ուֆայում, որի հետ նրանք (այսինքն՝ դաշնակից պետությունները—Ռ. Փ.) համաձայնեցված են գործում, չեն ճանաչում ոչ մի անկախ կազմակերպում, որոնք ստեղծվել են Ռուսաստանում և չեն վերաբերվի նրանց իբրև այդպիսիների: Նրանց գործունեության խնդիրն է.

1. Վերականգնել Ռուսաստանի կովկասյան փոխարքայությունը...»:

Գեներալ Տոմսոնի այս խոստովանությունը պարզ ապացույց է այն բանի, որ Անդրկովկասը իմպերիալիստական Անտանտի զորքերի կողմից օկուպացիայի չենթարկվելու շրջանում իրական անկախություն չուներ:

II

Ի՞նչ էր ներկայացնում Հայաստանը կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակության տիրապետության շրջանում: Այդ հարցը պարզ ու հստակ պատասխանը տվել

---

1 *Ի. Վ. Ստալին—«Մարքսիզմը և ազգային-գաղութային հարցը», 1938 թ., Պետհրատ, Երևան, էջ 95 (ընդգծումն իմն է. Ռ. Փ.):*

2 *Նույն տեղ, էջ 96:*

են մեծ Մտալինի լավագույն դինակիցները՝ ընկ. ընկ. Ս. Մ. Կիրովը և Ա. Ի. Միկոյանը 1919 թ. հունիսի 3-ին Լենինին ու Մտալինին ուղղած իրենց հեռագրի մեջ։ 1919 թ. ընկեր Միկոյանը ընկեր Կիրովին ներկայացնում է մի զեկուցագիր, որի մեջ մանրամասն վեր է լուծում Անդրկովկասում տիրող դրությունը։ Ս. Մ. Կիրովը, ելնելով այդ զեկուցագրից, Լենինին և Մտալինին մի հեռագիր է ուղարկում, որի մեջ դաշնակցական Հայաստանի ներքին ու արտաքին դրությունը բնութագրված է այսպես.

«Հայկական կառավարությունը, Հայաստանն ընդարձակելու վիթխարի պլան ունենալով և վայելելով դաշնակիցների ու Դենիկինի համակրանքն ու աջակցությունը, ամեն կերպ պաշտպանում է նրանց, իսկ Դենիկինի հետ գտնվում է ռազմական դաշինքի մեջ։ Իշխանության գլուխ կանգնած են կադետներն ու դաշնակները... Երկրի ներսում անարխիա է, գինված հրոսակախմբերի գերիշխանություն, սովամահություն, համաճարակ հիվանդություններ, դրան ավելացրած մահմեդականների կազմակերպած կոտորածներ, *որոնք ամեն րոպե կարող են պատերազմ առաջացնել Ադրբեջանի հետ»*[1]։

Դաշնակցական տիրապետությունը հայ ժողովրդի պատմության ամենամռայլ էջերից մեկն է, լի արտասուքով ու տանջանքներով, արյունով և զրկանքներով։ Դաշնակցական տիրապետությունը հայ ժողովրդին բերեց մահաբեր պատերազմների ու արյունահեղ կոտորածների մի ամբողջ շարան, որը գերեզման տարավ մեր ժողովրդի տասնյակ հազարավոր զավակներին։

«Պետությունը,—1918 թվին գրում էր «Русская Дума»-ն դաշնակցական Հայաստանի մասին,—չունի փոստա-հեռագրական հաղորդակցություն, արդյունաբերություն, ապրանքաշրջանառություն, ֆինանսներ, տարրական իրավակարգ, կյանքի ու գույքի ապահովություն։ Մի պետություն, որի բնակչության 80 տոկոսը զրկվել է իր հայրենիքից և վերածվել գաղթականների... գաղթականները լցրել են համարյա թե ռեսպուբլիկայի ամբողջ տերրիտորիան։ Նրանց թիվը հասնում է մինչև 400 հազարի։ Եթե դրա հետ նկատի ունենանք, որ ըստ Բաթումի պայմանագրի՝ Թյուրքիային անցան հացահատիկային լավագույն ռայոնները, ինչպես օրինակ՝ Սարգամասրաբադի, Ալեքսանդրոպոլի, Էջմիածնի մի մասը, ապա ռեսպուբլիկայի պահեստավորման պատկերը բավականաչափ պարզ կդառնա»[2]։

Այս դրությունն ավելի ու ավելի խորացավ կոնտրևոլյուցիոն դաշնակների 2 և կես տարվա տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում։ Եղած տնտեսատնտեսական արդյունաբերությունը շարունակեց քայքայվել։ Գյուղատնտեսությունը ևս ապրում, տոկալի չափերով կրճատվեցին ցանքերը, մասամբ ոչնչացան կոտորվեցին անասունները, ընկավ գյուղատնտեսության եկամտաբերությունը, նվազեց բանող ուժը։ Կանգ առան երկաթուղիները՝ վառելանյութի պակասության, երկաթուղում տիրող անարխիայի և մասնավորապես սաբոտաժի հետևանքով։ Արտադրությունը,

[1] С. М. Киров—„Статьи, речи, документы", Партиздат ЦК ВКП(б), 1936 г., стр. 143 *(ընդգծումն իմն է. Ռ. Փ.)։*

[2] «Русская Дума», 1918 г., № 4, стр. 42.

1913 թվի համեմատությամբ, 1919 թ. կազմում էր միայն 8—10 տոկոսը։ Փակվեցին հատ ու կենտ գործող մանր ձեռնարկությունները։ 1919 թ. դարու սանքերի տարածությունը կազմում էր, 1913 թ. համեմատությամբ, 22,1 տոկոսը, ցորենի տանքերը՝ 40,1 տոկ., բամբակինը՝ 5,5 տոկ., կարտոֆիլինը՝ 28,3 տոկ., կտավահատինը՝ 14,7 տոկ., բրնձինը՝ 30 տոկ. և այլն։ Ներքին կոտորածների և անընդհատ պատերազմների հետևանքով, 1918—20 թ.թ. Հայաստանում հիմնովին կործանվել են 156 գյուղ և կիսաքանդ են եղել 138 գյուղ։ Եթե սրան ավելացնենք այն, որ կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության նացիոնալիստական քաղաքականության հետևանքով, հիմնովին ոչնչացվեցին աղրբեջանական մի շարք գյուղեր, իրենց բնակչությամբ, դրությունն ավելի հասկանալի կդառնա։ Տնտեսության այս անկման և անընդհատ կրկնվող պատերազմների հետևանքով կյանքն օրեցօր թանգանում էր, ապրանքների և մթերքների գներր աճում էին կատաստրոֆիկ չափերով։ Այսպես՝ 1920 թ. փետրվարի 22-ին, բստ առևտրական պալատի հրապարակած բյուլետենի, ցորենի փութն արժեր 1800 չեկ-ռուբլի, դարու փութը՝ 1500 ռուբլի, հաճարի փունտը՝ 60 ռուբլի, բրնձի փութը՝ 1800 ռուբլի, կարտոֆիլի փութը՝ 800 ռուբլի, ոչխարի մսի ֆունտը՝ 110 ռուբլի, մի ձուն՝ 15 ռուբլի և այլն։ Իսկ արդեն մի շաբաթ հետո ցորենի փութը դարձել էր 2200 ռուբլի, գարունը՝ 1700 ռուբլի, բրնձինը՝ 2800 ռուբլի։ Մթերքների թանգացումը շարունակվեց ամբողջ 1920 թ. և աստակացավ, մանավանդ 1920 թ. դաշնակո-թյուրքական պատերազմի շրջանում։ Տնտեսական այդ ծանր կացության մասին է նաև վկայում ՌՍՖՍՌ Ազգությունների գործերի ժողկոմատի օրգան «Жизнь национальностей» լրագիրը, որը գրում էր. «Հայաստանում բնակչությունը բրիտանական իմպերիալիստների «հովանավորության» տակ գանվում է էլ ավելի վատթար դրության մեջ, քան երբևէ նա յեղել է։

Անգլիացիներն այնտեղ վոչ մի ապրանք, պարենային ոչ մի մթերք չեն բերել, բայց միաժամանակ նրանք այնտեղից արտահանել են հացը, ուրիշ խոսքով՝ այնտեղ նրանք անց են կացնում իրենց սովորական «պատերազմը» քաղաքականության։

Ահա թե ինչու սովը Հայաստանում դարձել էր նույնպիսի «ամենօրյա» երևույթ, ինչպես Հնդկաստանում»[1]։

Բանվորներն ամենածանր պայմաններում աշխատում էին օրական 14—16 ժամ. առանձնապես ծանր էր երկաթուղային և ապարանական բանվորների դրությունը։ Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակների տիրապետության օրոք գյուղացիությունը շարունակեց ծնել հողազուրկ, մինչդեռ հողերը կենտրոնացվում էին շահագործողական տարրերի՝ կուլակների և նորատեղծ դաշնակցական կալվածատիրության ձեռքում։ Հողազրկությունը, հարկային ճնշումը, սեկվեստրները և դաշնակցական բանդիտների բռնությունները գյուղացիության մեջ խորը վրդովմունք և բուռն ատելություն էին առաջ բերում կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակների դեմ։ Այդ ամենը և երկրում տիրող սովը, համաճարակ հիվանդությունները, բացարձակ ընչազրկությունը և

[1] «Жизнь национальностей», 1919 г., № 24.

գաղթականական հոծ մասսաների սովալլուկ վիճակը դրությունը դարձնում էին միանգամայն անտանելի։

Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները անընդհատ ելույթներ, գործադուլներ էին կազմակերպում դաշնակցական կառավարության դեմ և դենքով պաշտպանում իրենց իրավունքներն ու շահերը։ Դաշնակցական կառավարությունը հալածանքի էր ենթարկում բոլշևիկյան կազմակերպություններին, որոնք Լենինի-Ստալինի պարտիայի դեկավարությամբ պայքարում էին դաշնակների բռնապետական ռեժիմը տապալելու, սովետական ազատ դեմոկրատիկ կարգեր ստեղծելու համար, հայ ժողովրդի բախտն անխզելի թելերով կապելու Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական ռևոլյուցիայի բախտի հետ։ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները հերոսաբար պայքարում էին իրենց երկրից դուրս քշելու օտարերկրյա ինտերվենտներին՝ անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստներին։ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները ոչ մի րոպե չթուլացրին ռևոլյուցիոն իրենց պայքարը սովետական իշխանության համար։ 1917—20 թ. թ. անընդհատ շարունակվում էին բանվորների ու գյուղացիների ռևոլյուցիոն ելույթները։ Այսպես՝ 1917 թ. գործադուլ արին Երևանի ջրմուղի բանվոր-ծառայողները, որոնք պահանջում էին «ավելացնել ամսական աշխատավարձը, համապատասխան՝ կյանքի թանգության պայմաններին»[1]։ Այդ թվին գործադուլ արին նաև միլիցիայի շարքային կազմը, Տեր-Ավետիքովների մեխանիկական գործարանի բանվորները, Երևանի գիմնազիայի աշակերտները[2], որոնք պահանջում էին ավելացնել աշխատավարձը, դուրս վռնդել բանվորներին և աշակերտներին ատելի ադմինիստրատիվ աշխատողներին։ Մոշոր գործադուլ տեղի ունեցավ կալվածատիրուհի Դեդովայի, այսպես կոչված «Кир» կալվածքում։ Այդ կալվածքի բանվորներն ու բատրակները գտնվում էին նյութական ամենածանր պայմաններում. նրանք օրվա մեջ աշխատում էին մինչև 16 ժամ, ամիսներով աշխատավարձ չէին ստանում, քաղաքական իրավունքներից զրկված էին։ Գործադուլ անելով՝ բանվորները պահանջում էին բարելավել իրենց դրությունը, հնարավորություն տալ կազմակերպելու բանվորական կոմիտե և ժամանակին վճարել աշխատավարձը։ Բանվորների այդ գործադուլը վերջացավ նրանց մասնակի հաջողությամբ[3]։ Մոշոր գործադուլ տեղի ունեցավ նաև «Արաղզայան» կալվածքում. այդ գործադուլը տևեց 2—3 ամիս[4]։

1919 թվին Ալեքսոլի երկաթուղային բանվորները և ադմինիստրացիայի մեջ կոնֆլիկտ առաջացավ պարենավորման հարցի շուրջը։ Բանվորները ցույց կազմակերպեցին ադմինիստրացիայի դեմ և պահանջեցին բարելավել իրենց նյութական վիճակը։ Սակայն կոնտռևոլյուցիոն դաշնակցական իշխանությունը դինված ուժով ճնշեց բանվորների այդ ելույթը և ձերբակալեց դրա կազմակերպիչներին։ Կոնտռևոլյուցիոն դաշնակ-

---

[1] Հայկական ՍՍՌ Պետարխիվ, ֆոնդ 32, գործ № 8, էջ 8։

[2] Նույն տեղ, ֆոնդ 32, գործ № 1, էջ 110։

[3] Նույն տեղ, ֆոնդ 32, գործ № 15 (ամբողջ գործը)։

[4] Նույն տեղ, գործ № 16։

գական իշխանության այդ վարմունքը բանվորության մեջ ուժեղ բողոք առաջացրեց։ Բանվորներն այս անգամ կազմակերպում են նոր բողոքի մեծ ցույց, որը, սակայն, ցրվում է ոստիկանության ուժերով։ Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակները ձերբակալում են 15 ցուցարար բանվորների։

1919 թվականի նոյեմբերի 28-ին № 4 գնացքը Երևանից Ալեքսոլ է հասնում 2 ժամ 10 րոպե ուշացումով, որովհետև երկաթուղային բանվորները գործադուլ էին կազմակերպել երկաթուղում տիրող միանգամայն անտանելի և կամայական ռեժիմի դեմ։ Կառավարությունը զենքի ուժով ստիպում է բանվորներին վերսկսել աշխատանքը։ 1920 թվի ապրիլի 8-ին երկաթուղային բանվորները նորից են գործադուլ կազմակերպում դրամի և ալյուրի պակասության պատճառով։ 1919 թվի հոկտեմբերի 30-ին Ալեքսոլի մասնավոր տպարանների բանվորները մի մեծ գործադուլ են կազմակերպում։ Գործադուլավորները տպարանատերերին ուղղած իրենց պահանջագրի մեջ պնդում էին ավելացնել աշխատավարձը, պակասեցնել աշխատանքի ժամերը, նկատի ունենալով, որ իրենք՝ բանվորները գտնվում են նյութական ծանր դրության մեջ և որ օրեցօր կյանքը թանգանում է։ Տպագրական բանվորների այս գործադուլը մասամբ վերջացավ բանվորների հաղթանակով։ Տպարանատերերի մի մասը բանվորների ճնշման տակ ստիպված էր ընդունել գործադուլավորների պահանջները։ Տպագրական բանվորների այդ գործադուլը տևեց երկու շաբաթից ավելի։

1920 թվին, Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի երրորդ տարեդարձի առթիվ, երկաթուղային բանվորները Սովետական Ռուսաստանի պատվին գործադուլ կազմակերպելով՝ առաջ են քաշում Հայաստանում սովետական իշխանության ստեղծելու պահանջը։ Բանվորներից հետ չէր մնում ռևոլյուցիոնորեն տրամադրված գյուղացիությունը, որը Լենինի-Ստալինի պարտիայի ղեկավարությամբ պայքարում էր իր ազատագրության համար։

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական ռևոլյուցիայի ազդեցության շնորհիվ ոչ միայն ամբողջ Ռուսաստանում, այլև նրանից ձևականորեն բաժանված Անդրկովկասում և Հայաստանում լայն ծավալ են ստանում ագրարային-գյուղացիական ռևոլյուցիոն շարժումները։ Ընկեր Ստալինը գրում էր, որ Անդրկովկասում ծավալված ագրարային-գյուղացիական շարժումների մեջ կարևոր դեր կատարեցին ճակատից վերադարձող, բոլշևիկորեն տրամադրված զինվորները, որոնք վերադառնում էին Ռուսաստան՝ հող ստանալու և սովետական իշխանությունը պաշտպանելու համար։ «Անդրկովկասի կոնտրռևոլյուցիոներները սոցիալիզմի դիմակի տակ» իր հոդվածում ընկեր Ստալինը գրում է.

«Ռազմաճակատից վերադարձող անդրկովկասյան զինվորներն ագրարային ռևոլյուցիա տարածեցին գյուղերում... Ճորտատիրական մնացորդների վերջին գիրքերը վճռական գրոհի ենթարկվեցին բոլշևիկացած զինվորների՝ գյուղացիների կողմից։ Պարզ է, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի դատարկ խոստումները հողը գյուղացիներին վերադարձնելու մասին՝

արդեն չէին կարող բավարարել ագրարային ռևոլյուցիայի ալիքով բռնված գյուղացիներին»[1]։

Ընկեր Ստալինի այս հանճարեղ խոսքերի հաստատումն է հանդիսանում ագրարային-գյուղացիական այն շարժումը, որ տեղի էր ունենում նաև Հայաստանում՝ կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցության տիրապետության դեմ։ Ագրարային-գյուղացիական շարժումը, որ ղեկավարում էր բոլշևիկների պարտիան, լայն ծավալ էր սացել Հայաստանում։ Այդ շարժումն առաջադրում էր հողի կալվածատիրական սեփականության լիկվիդացիա, սովետական իշխանության ստեղծում, բուրժուական կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության տապալում։ Կալվածատիրական հողերի գրավում, կալվածքների հրկիզում, գյուղացիական սովետների կազմակերպում, կալվածատերերի վրա կատարվող հարձակումներ, ռևոլյուցիոն մարտական դրուժինաների կազմակերպում, հարկերը վճարելուց մասսայաբար հրաժարվել—ահա այն ընդհանուր երևույթները, որոնք կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակների տիրապետության ժամանակ Հայաստանի գյուղում տեղի էին ունենում Լենինի-Ստալինի պարտիայի ղեկավարությամբ։

1918 թվի հոկտեմբերի 20-ին Սևանա լճի ափին զինված ընդհարում է տեղի ունենում գյուղացիների ու կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական միլիցիայի միջև։ Բանն այն է, որ Սևանա լճում ձուկ որսալու իրավունքը կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը կապալով էր տվել խոշոր կապալառուներ Աֆրիկյանին, Մկրտիչ և Խաչատուր Զիրուխչյաններին։ Չնայած այդ հանգամանքին, Նորադուզ և Կշլաղ գյուղերի գյուղացիները միանգամայն արդարացի կերպով շարունակում էին ձուկ որսալ։ Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը, կապալառու կուլակների շահերը պաշտպանելու համար, զինված խմբեր և պահակ է կարգում լճի ափին, սակայն այդ բոլորը չէն կարողանում մաղաչափ անգամ ընկճել գյուղացիներին, որոնք շարունակում են ձուկ որսալ, քանի որ այդ լիճը նրանց սեփականությունն էր։ Ահա այդ հողի վրա ընդհարում է տեղի ունենում։ Կապալառուները ներքին գործոց նախարարությանն ուղարկած հեռագրի մեջ հայտնում են, թե՝ «... Նորադուզ, Կշլաղ գյուղերը չեն թողնում որսալու ձուկ, իրենք են որսում, չճանաչելով ոչ մի իշխանություն։ Օրվա ժամերին զիմանալ չենք կարող ... եթե կառավարությունը չէր կարող զեսը պաշտպանել գյուղացիներից, չպետք է ծախեր...»[2]։ Այս հեռագրից հետո կառավարությունը կարգադրում է Նոր-Բայազետի դաշնակ միլլետ Բուրթել Թառումյանին պաշտպանել կապալառուների շահերը։ Միլլետը զինված ջոկատով աշխատում է հեռացնել գյուղացիներին. գյուղացիները զինված դիմադրություն են ցույց տալիս։ Այդ ընդհարման հետևանքով սպանվում են 4 հոգի, վիրավորվում են 3 հոգի։ Նոր-Բայազետի շրջանի գյուղացիները մասսայորեն հրաժարվում են կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության պահանջը կատարելուց։

---

[1] «Правда», 1918 թ., № 55—56։

[2] Հայկ. ՍՍՌ Պետարխիվ, ֆոնդ 69, գործ № 15, էջ 118։

Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը պատերազմի նպատակների համար գյուղացիներից հաց էր հավաքում։ Գյուղացիները, որոնք ճնշվում, խեղդվում էին կուլակային շահագործումից և դաշնակցության բռնություններից, հրաժարվում են հաց տալ։ Վերին Ղարանլուղի գյուղացիները դաշնակցական լիազորին հայտարարում են, թե՝ գնացեք հայտնեցեք կառավարությանը, որ մենք չենք հպատակվում նրան...

Եվ գյուղացիների այդ դիմադրության շնորհիվ, կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությանը չի հաջողվում մի հատիկ անգամ հաց հավաքել Նոր-Բայազետի շրջանում։

Դարալագյազի շրջանի գյուղացիությունը ոչ միայն հրաժարվում է կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության հանդեպ որևէ պարտավորություն կատարելուց, այլև զինված դիմադրություն է ցույց տալիս դաշնակ խմբապետների ոտնձգություններին, գյուղերում ծեծում, ջարդում էին դաշնակ լիազորներին և դուրս քշում գյուղերից։ 1920 թ. սկզբին Նոր-Բայազետի, Ապարանի, Ղազախի շրջաններում գյուղացիական «անկարգություններ են տեղի ունենում հողային հարցի շուրջը»։ Ալիքուշակ գյուղում խմբապետների և գյուղացիների միջև ընդհարում է տեղի ունենում, որը վեր է ածվում հակակառավարական, ռևոլյուցիոն խոշոր ցույցի։ Շամշադինի շրջանի գյուղացիությունը միաձնական կերպով կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունից պահանջում էր՝

«ա) Վերացնել զարապարհակը (պոդվոդ).

բ) Հետաձգել զորակոչը մինչև հունձքի վերջանալը, կամ գեթ զինվորները տեղվույն վրա թողնել։ Ազատել ատն միակները (նեցուկները).

գ) Հատուցանել մասամբ կռիվներու ատեն գյուղերում հասցրած վնասները.

դ) Մինչև հաջորդիկ ձմեռը շինել Իջևան-Շամշադին խճուղին, հասցնելով զայն մինչև Վերին Կարմիր աղբյուրը, որը համարել Շամշադինի կենտրոնը, հոն հասցնել նույնպես հեռախոս»։

Իհարկե, գյուղացիության այս պահանջները չիրականացան և չէին էլ կարող իրականացվել կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության կողմից։ Բայց այդ փաստաթուղթը ցայտուն կերպով նշում է ռևոլյուցիոն այն հանուռան տրամադրությունը, որով համակված էր Հայաստանի գյուղացիությունը։ Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը, ի պատասխան այդ պահանջների, 1920 թ. հաստուկ որոշումով բանակ է կանչում ատն միակ կերակրող անձերին։

Շամշադնի շրջանի գյուղերում բոլշևիկներն ալ ևս կարողացել էին ստեղծել դինվորական ու գյուղացիական սովետներ, որոնք ունեին իրենց կարմիր գվարդիանները՝ վերահիշյալ գյուղերի ինքնապաշտպանության համար։ Գյուղացիության մեջ ընդհանրապես նկատվում էր հետզհետե աճող բոլշևիկյան տրամադրություն։

Այս փաստերը վկայում են գյուղացիության մեջ բոլշևիկների ազդեցության ամման մասին։ Պակաս հետաքրքրական չեն նաև բոլշևիկների կատարած համան աշխատանքն Ախտայի շրջանի գյուղերում։ Գոմանորում 1918 թվականին կազմակերպվում է ոչ միայն կոմբջիջ, այլև սովետ։ Այդ

սովետի կազմակերպման նախաձեռնությունը պատկանում է ճակատից վե-
րադարձած բոլշևիկ ղինվորներին։ Ծաղկունք գյուղում ռևոլյուցիոնորեն
տրամադրված երիտասարդությունը հիմնում է իր կազմակերպությունը, որն
ամբողջապես գտնվում էր բոլշևիկների ազդեցության տակ և ուներ իր
շտամպն ու կնիքը հետևյալ մակագրությամբ՝ „Коммунистический союз
молодежи с. Цахкунк“։ Գոմաձորում և Ելենովկայում կազմակերպվում
են մարտական դրուժինաներ։

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի ալիքը թափան-
ցելով Անդրկովկասյան «ռեսպուբլիկանները», ուժեղ չափով ռևոլյուցիոնացրեց
Անդրկովկասի և Հայաստանի աշխատավորությանը։ Անդրկովկասյան բան-
վորներն ու գյուղացիները ինտերնացիոնալ պայքար էին տանում կոնտ-
ռևոլյուցիոն մենշևիկների, մուսավաթականների ու դաշնակների բռնակա-
լությունը խորտակելու, սովետական իշխանություն հաստատելու և Սովե-
տական Ռուսաստանի հետ կապվելու համար։ Կարմիր Բանակի զորամասերն
արագ թափով մոտենում էին Անդրկովկասի սահմաններին։ Կարմիր բա-
նակի զորամասերը, որոնք կովկասյան ճակատում կռվում էին Դենիկինի
բանդաների դեմ, Օրջոնիկիձեի, Կիրովի, Միկոյանի ղեկավարությամբ հա-
ջող կերպով իրագործում են ընկեր Ստալինի ստրատեգիական պլանը՝ գրա-
վում են Ռոստովը, Հյուսիսային Կովկասը և հասնում են Բագու։ Կարմիր
բանակի այդ հաջողությունները ոգևորում և պայքարի եռանդով լցնում են
Անդրկովկասի ու Հայաստանի աշխատավորների սրտերը։ Կարմիր բանակի
ամեն մի նոր նվաճումը, ամեն մի նոր հաղթանակը ռևոլյուցիոն պայքա-
րի սիմվոլ է դառնում Հայաստանի աշխատավորության համար։ Հայաս-
տանի աշխատավորների ռևոլյուցիոն իանդավառությունն իր գագաթնա-
կետին է հասնում, երբ 11-րդ բանակի զորամասերը ընկերներ Օրջոնիկիձեի,
Կիրովի և Միկոյանի ղեկավարությամբ ապրիլի 28-ին օգնության են հաս-
նում Ադրբեջանի ապստամբած պրոլետարիատին և գյուղացիությանը՝
տապալելու մուսավաթականների դաժան ռեժիմը և հաստատելու սովետա-
կան իշխանություն։ Ադրբեջանում սովետական իշխանության հաստատումը
առաջադրում է բոլշևիկյան պայքարի բոցավառ մի լոզունգ, որը համակում
է Հայաստանի բոլոր աշխատավորներին, մոբիլիզացիայի ենթարկելով նրանց
ուժերը սովետական իշխանության համար մղվող պայքարում։

1920 թ. մայիսմեկյան ցույցերը Հայաստանում վեր են ածվում աշ-
խատավոր մասսաների համերաշխության ցույցերի՝ հօգուտ Սովետական
Ռուսաստանի, հօգուտ Սովետական Ադրբեջանի և արտահայտում են մաս-
սաների պատրաստակամությունը խորտակելու կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակ-
ների լուծը։ Մայիսի 1-ին Ալեքսոլի, Ղարաքիլիսայի, Ղարսի, Ն. Բայազետի
և մյուս շրջանների աշխատավորներն իրենց դրոշների վրա գրել էին. «Մու-
սավաթական Բագուն ընկավ, հերթը դաշնակցական Երևանինն է», «Կեց-
ցե Խորհրդային Հայաստանը», «Կեցցե Անդրկովկասի բանվորների ու գյու-
ղացիների իշխանությունը», «Կեցցեն Խորհրդային Ռուսաստանն ու Խորհր-
դային Ադրբեջանը» լոզունգները, որոնք նրանց պայքարի են կոչում կոնտր-
ռևոլյուցիոն դաշնակցության դեմ։

1920 թ. մայիսին կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության

դեմ ապստամբություններ տեղի ունեցան Ալեքսանդրոպոլում, Ղարսում, Սարիղամիշում, Ղարաքիլիսայում, Ջանգեզուրում, Ն. Բայազետում, Դիլիջան-Իջևանում և այլուր։ Այդ ապստամբությունների հետևանքով տեղերում ստեղծվում էր սովետական իշխանություն, տապալվում էր դաշնակցական բռնակալների իշխանությունը։ Ապստամբությունների մեջ ընգգրկված էր Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և զորքի մեծ մասը։ Ապստամբությունները ղեկավարում էին Լենինի-Ստալինի մեծ պարտիայի հավատարիմ զավակները, հայ ժողովրդի տաղանդավոր զավակները՝ ընկ. ընկ. Ղ. Ղուկասյանը, Ս. Մուսայելյանը, Ֆ. Ղարիբջանյանը, Սա. Ալավերդյանը և ուրիշները, որոնք իրենց կյանքը զոհեցին հանուն սովետական իշխանության, հանուն հայ ժողովրդի ազատագրության։

Մայիսյան ապստամբությունները դաժանորեն ճնշվեցին։ Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակները արյան մեջ խեղդեցին հայ ժողովրդի հերոսական այդ սխրագործությունը։ Ապստամբության ճնշման գործում կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակներին օգնեցին ոչ միայն անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստները, այլև հայ ժողովրդի ստոր թշնամիները, տրոցկիստական-նացիոնալիստական բուրժուական տարրերը, որոնք խցկվել էին ապստամբների շարքերը և գաղտնի դաշինք ունեին կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցության հետ։ Ժողովրդի այդ թշնամիների դավաճանությունն ապստամբության պարտության պատճառներից մեկն էր։

Բայց մայիսյան ապստամբություններն անհետևանք չմնացին. հայ ժողովուրդը, լի հավատով, Լենինի-Ստալինի պարտիայի ղեկավարությամբ համառորեն շարունակեց իր հերոսական պայքարը սովետական կարգերի համար, իր ազատագրության համար, օտարերկրյա և սեփական կեղեքիչներին երկրից դուրս քշելու համար։

III

Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունն արյան մեջ խեղդեց Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների առաջին մասսայական համաժողովրդական ապստամբությունները։ Երկրում ամենադաժան տեռորի ռեժիմ սահմանելով, կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը ցանկանում էր արմատախիլ անել ռևոլյուցիոն ամեն մի շարժում։ Այդ էին ցանկանում նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի իմպերիալիստների շահերը, իմպերիալիստներ, որոնք գործոն օգնություն էին ցույց տալիս կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությանը։ Նրանք չէին կարող հանդուրժել Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների ռևոլյուցիոն ելույթները, որովհետև այդ ռևոլյուցիոն շարժումներն ուղղված էին ոչ միայն կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության դեմ, այլև Անտանտի տերությունների և նրանց գաղութային քաղաքականության դեմ։

1920 թ. օգոստոսին Թյուրքիայի և կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության միջև նոր պատերազմ սկսվեց, որը հրահրվում էր Անտանտի կողմից։ Պատերազմը շատ թանդ նստեց ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես և Թյուրք ժողովրդի վրա։ Այդ պատերազմում Անտանտը դաշնակներին խոս-

ատնում էր տալ զենք, ռազմամթերք, զորք, հագուստեղեն, սպաներ և այլն։ Թյուրքիայի դեմ ուղղված պատերազմն ըստ էության նախապատրաստվում և ծրագրվում էր ոչ թե Երևանում, այլ Լոնդոնում և Փարիզում, անգլիական ու ֆրանսիական կառավարությունների կաբինետներում։ Իրենց երկրների հասարակական կարծիքն սպեկուլյացիայի ենթարկելու և նոր պատերազմի շուրջը բարենպաստ կարծիք ստեղծելու նպատակով՝ նորից հրապարակ է հանվում «հայի դատը» պաշպանելու չարանենգ և շինծու իմպերիալիստական պրոպագանդան։ Լոնդոնում և Փարիզում ամենուրեք հրապարակային ճառեր են արտասանվում «բազմաչարչար» հայ ժողովրդի մասին, որոշումներ են կայացվում դաշնակցական բանակին «զենք ու ռազմամթերք հայթայթելու» մասին, հորինվում են դիվանագիտական կոմբինացիաներ և այլն, և այլն։

Այդ բոլորից թև առնելով՝ կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը երկրի ներսում նոր թափով է ծավալում բուրժուա-նացիոնալիստական պրոպագանդան, ժողովրդին «մշակում» է «գարավոր թշնամու» դեմ կռվելու համար, փառաբանում է «անգլիական զենքի ուժը», խոսում է հայ ժողովրդի «մեծ բարեկամների» «գթասրտության» մասին։ Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության պատվիրակությունն արտասահմանից հեռագիր հեռագրի հետևից է ուղարկում Երևան՝ հաղորդելով, որ դաշնակիցները վորոշել են զենք տալ, զորք տալ և այլն։ Իսկ կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունն էլ, իր հերթին, դաշնակիցներին չխըրտնեցնելու համար, երկրի ներսում խաչով հրահանգում է, որ դաշնակիցների հասցեին ոչ մի բացասական խոսք չգրվի։ Այսպես, կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության նախարարապետը 1920 թ. ներքին գործերի նախարարին գրում է, որ «մամուլի զանազան օրգաններում պակաս չեն հաճախ այնպիսի հոդվածներ ու լուրեր, որոնք ուղղված են դաշնակիցների դեմ, ինչ որ վատ կերպով կանդրադառնան մեր պետական շահերի վրա. որպեսզի միանգամ ընդմիշտ վերջ տրվի անցանկալի այդ երևույթին, անհրաժեշտ եմ համարում, որ ներքին գործոց նախարարությունը անհրաժեշտ հրահանգներ տա, որպեսզի զգուշանան դաշնակիցների և ի մասնավորի Անգլիո դեմ ուղղված գրություններ հրապարակելիս»[1]։ Արգելելով «բացասական խոսք» ընել Անգլիայի դեմ, կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակներն այդ ամբողջ ազմուկը հանում էին, որպեսզի հայ ժողովրդին նորից թունավորեն նացիոնալիստական առելությամբ դեպի թյուրք ժողովուրդը և նրան ոտքի հանեն կռվելու թյուրք ժողովրդի դեմ՝ հօգուտ ինտերվենտների և կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակների շահերի։ Այսպես էր Անտանտը կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությանը քըս-քըս անում Թյուրքիայի դեմ։

1920 թ. օգոստոսի 11-ին պատերազմ սկսվեց Թյուրքիայի և կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության միջև Արզվին—Սարիղամիշ—Սողը—Սուրմալու ընդհանուր ճակատով։ Պատերազմական գործողությունները ծավալվեցին ամենայն դաժանությամբ։ Թյուրքական բանակը հաջողությամբ առաջ էր շարժվում և արդեն սեպտեմբերի սկզբին գրավեց Սարիղամիշը։ Սարիղամիշի անկումից հետո, որ ծանր հարված էր կոնտրռևո-

1 Հայկ. ՍՍՌ Պետարխիվ, ֆոնդ 2/65, գործ № 116, էջ 320։

լյուցիոն դաշնակցական կառավարության համար, վերջինս Վանանդի նահանգը հայտարարեց զինվորական դրության մեջ, քաղաքացիական ու զինվորական ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացնելով գեներալ Փիրումյանի ձեռքում։ Դաշնակցական զորքը անընդունակ էր դիմադրելու թյուրքական բանակին և, որ գլխավորն է, այդ զորքը՝ շինել հազած բանվորներն ու գյուղացիները, չէր ցանկանում կռվել շահագործողների համար։ Թե ինչ ստոր ճան քայքայված ու անմարտունակ էր դաշնակցական բանակը, այդ մասին բավական պերճախոս վկայում է դաշնակցական կառավարության զինվորական մինիստրը, հայտարարելով, թե՝ «Մեր զորքը բոլորովին անպատրաստ էր։ Նոր հավաքագրված զինվորները մարզված չէին։ Ներքին կարգապահություն չկար։ Սպաները և զինվորները միմյանց չէին ճանաչում։ Պարենավորման և զինավորման գործը չափազանց վատ էր գրված, դաստլքության ոտկոսը մեծ էր։ Ռազմունակության տեսակետից զորքը շատ ցածր էր կանգնած և այդպիսի զորքով դժվար էր որևէ լուրջ ռազմական խնդիր կատարել»[1]։

Սարիղամիշի անկումից հետո, երբ թյուրքական բանակի առաջխաղացումը շարունակվում էր, երբ թյուրքական զորքերը մոտենում էին Վարդին, երբ դեռ երևանում չէր ստացվել անգլիական կառավարության խոստացած ռազմական օգնությունը, կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության մեջ խուճապ է առաջանում։ Գլխավոր-մինիստր Համո Օհանջանյանը 1920 թվի հոկտեմբերի 31-ին անգլիական զորքերի հրամանատար Սատկինց զինք, ռազմամթերք, ինդանոթ, վառելանյութ էր պահանջում։ Նրան ուղարկած շտապ հեռագրի մեջ Հ. Օհանջանյանը գրում էր.

«Իմ կառավարությունն ապատում է ձեր կառավարության կողմից Հայաստանին տրվելիք օգնության չափի և ժամանակի վերաբերյալ պատասխանին. որպեսզի դրությունը փրկվի, անհրաժեշտ է, որ այս օգնությունը լինի անմիջական, այլապես դաշնակիցների ֆրոնտի այն մասը, որը Հայաստանի կողմից պաշտպանվում է, անխուսափելիորեն կճեխվի։ Իմ կառավարությունը, ինչպես ձեզ հայտնի է, հետաձգել է Սովետական Ռուսաստանի հետ բանակցությունները, սպասելով անմիջական օգնության»[2]։

Անգլիական կառավարության խոստացած օգնությունը դեռ շարունակում էր ուշանալ։ Իսկ կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը չցանկանալով որևէ կերպ իր հարաբերությունները խզել Անտանտի հետ, ցինիկաբար մերժեց Սովետական Ռուսաստանի բարեկամական այն առաջարկությունը, որով ռուս մեծ ժողովուրդը ցանկանում էր միջամտել թյուրքիայի հետ սկսած արյունահեղ պատերազմը դադարեցնելու գործին։ Սովետական Ռուսաստանը լավ էր գիտեր, որ անգլիական իմպերիալիզմի դրդմամբ սկսված այդ պատերազմը կորստաբեր հետևանքներ կունենա հայ ժողովրդի համար, որն առանց այն էլ շատ էր ջլատվել իմպերիալիստական պատերազմում։

---

[1] «Հառաջ», 1919 թ. հոկտեմբեր, № 17։

[2] ՍՍՌՄ Դիտուք. Ակադ. Հայկ. ֆիլիալի Պատմ. և Նյութական Իմսաիտուտի արխիվ, գործ № 42։ (Ընդգծումն իմն է—Ռ. Փ.)։

Սովետական Ռուսաստանը հայ ժողովրդի նկատմամբ ունենալով ամենաջերմ վերաբերմունք և իր սրտին մոտ զգալով հայ ժողովրդի զրկանքները, ցանկանում էր նրան հանել այդ պատերազմից։

Սակայն կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը մերժելով Սովետական Ռուսաստանի կառավարության առաջարկությունը և գործելով ընդդեմ Սովետական Ռուսաստանի, հայ ժողովրդին ավելի խորն է գլորում ակսված պատերազմի մեջ։ Թյուրքական զորքերի առաջխաղացումը կատարվում էր ամենայն արագությամբ. Ղարսի անկումը մոտ օրերի խնդիրը էր։ Թյուրքական զորքերը, ջարդելով դաշնակցական բանակը, նոյեմբերի 2-ին գրավում են Ղարսը։ Ղարսի անկումն անբուժելի հարված էր դաշնակցական պետության ողջ սիստեմին։ Ղարսի անկումից հետո, երբ մոլեգին արագությամբ թյուրքական զորքերը մոտենում են Ալեքսանդրոպոլին, կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը գլուխը կորցնում է։ Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության բաց թողած «Հայրենիքը վտանգի մեջ է» կոչը արձագանք չի գտնում։

Անտանտը խայտառակորեն լքում է Հայաստանը։

Ընկեր Ստալինը խոսելով այդ պատերազմի մասին, ասում էր.

«Հայաստանում և Վրաստանում Անտանտի շանսերը նույնպես զգալի չափով նվազեցին Վրանգելի ջախջախվելուց հետո։ Դաշնակցական բանակը, անկասկած, զոհ գնաց Անտանտի պրովոկացիային, որը նրան Թյուրքիայի վրա բրս-բրս արեց և խայտառակորեն լքեց, որ Թյուրքիան հոշոտի նրան։ Հազիվ թե կարելի էր տարակուսել, որ Հայաստանին փրկության ոչ մի հնարավորություն չի մնացել, բացի մեկից՝ Սովետական Ռուսաստանի հետ դաշինք կնքելուց» [1]։

Այս պատերազմում դաշնակցական բանակը վերջնականապես ջախջախվեց։ Թյուրքերը գրավեցին նաև Ալեքսանդրոպոլը։ Ընկեր Սերգո Օրջոնիկիձեն ասում է, որ «Դաշնակցական կառավարությունն իր ժողովրդին արյունահեղ պատերազմի մեջ քաշեց ընդդեմ թյուրքերի։ Վերջինների հարձակումը շատ հաջող էր առաջ գնում։ Հայկական բանակը ջախջախվեց և կապիտուլյացիայի ենթարկվեց։ Թյուրքերը հասան մինչև Ալեքսանդրոպոլ» [2]։

Դաշնակցական բանակի այս պարտությունն արագացրեց հայ ժողովրդի մեջ կուտակված ռևոլյուցիոն ցասման պոռթկումը։ Հայ ժողովուրդն ամենուրեք ոտքի ելավ օտարերկրյա իմպերիալիստների և սեփական կեղեքիչների տիրապետության դեմ։ Դաշնակո-թյուրքական պատերազմի հետևանքով Հայաստանի տնտեսական-քաղաքական դրությունն ավելի սրվեց։ Պատերազմական ծախսերը, որպես ծանր բեռ, ընկած էին ժողովրդական

---

[1] „Положение на Кавказе" („Правда", 1920 г. от 30 ноября). *(Ընդգծումն իմն է. Ռ. Փ.)։*

[2] Г. К. Орджоникидзе — „Избранные статьи и речи", под редакцией А. И. Микояна, Л. З. Мехлиса, Л. П. Берия и И. З. Орджоникидзе, Госполитиздат, Москва, 1939 г., стр. 118.

ամենալայն մասսաների ուսերին։ Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը պատերազմի նպատակների համար մոբիլիզացիայի ենթարկեց պետության բոլոր ռեսուրսները, աշխատավոր ժողովրդի միջոցները։ Նա 1920 թ. սեպտեմբերի 25-ին օրենք հրատարակեց «Պետական ինքնապաշտպանության մի անվադ տուրքի մասին», որով ժողովրդի վրա նշանակեց $2^1/_2$ միլիարդ ռուբլի հարկ։ Ըստ այդ օրենքի՝ Երևանը պիտի վճարեր 246.000.000 ռուբլի, Ալեքսանդրոպոլը՝ 120.000.000 ռուբլի, Երևանի գավառը՝ 400.000.000 ռուբլի, Ղարսը, Սարիղամիշը՝ 276.000.000 ռուբլի, Էջմիածինը՝ 370,000.000 ռուբլի և այլն[1]։ Ավելացան անուղղակի հարկերը, հողային հարկը և այլն։ Արդյունաբերական ձեռնարկները, որոնք առանց այն էլ քայքայված և կիսախափան վիճակի մեջ էին, դադարեցրին իրենց աշխատանքը՝ նյութական միջոցների, բանվորական ուժի, վառելիքի բացակայության հետևանքով։ Գյուղացիության տնտեսությունը շարունակեց արագորեն քայքայվել։ Գյուղատնտեսական-դաշտային աշխատանքները կանդ առան։ Թյուրքական զորքերի կողմից օկուպացիայի ենթարկված քաղաքների և գյուղերի բնակչությունը հոծ մասսաներով լցվեց Երևան, Էջմիածին և այլուր։ Գաղթականական մասսան սոված ու մերկ թափառում էր գյուղից գյուղ իր գոյությունը մի կերպ քարշ տալու համար։ Ավելի ծանրացան ու վատթարացան քաղաքների և գյուղերի բնակիչների կյանքի պայմանները։ Շուկայի գները մի քանի անգամ բարձրացան. կյանքը թանգացավ։ Այսպես՝ եթե 1920 թ. մայիսին ցորենի փութն արժեր 3500 ռուբլի, ապա նոյեմբերին արդեն դարձավ 25,000 ռուբլի, գարին՝ 3000 ռուբլուց հասավ 15,000 ռուբլու, յուղի ֆունտը նույն ժամանակամիջոցում 300 ռուբլուց դարձավ 1700 ռուբլի, ձվի հատը 22 ռուբլուց դարձավ 300 ռուբլի, նավթի ֆունտը 20 ռուբլուց դարձավ 350 ռուբլի։ «Ժողովուրդն ապրում է տաղնապալի կացությունն կենսամթերքների պակասության պատճառով, շնչին տրվում է $^1/_4$ ֆունտ հաց, այն էլ ոչ կանոնավոր. ավելի վատ է դրությունը որբանոցներում»։ «Դարալագյազի գյուղացիության 80 տոկոսը գաղթականություն է և ներկայումս դտնվում է շատ ողորմելի կացության մեջ։ Նրանք կորցրել են աշխատող ձեռքերը, լծկան եղները և տնտեսապես քայքայվել են»։ Այսպես էին գրում թերթերը, չկարողանալով ծածկել դառն իրականությունը։ Երևանում հացի նորման 200 գրամից իջեցվում է 100 գրամի, իսկ որոշ ժամանակից հետո՝ քաղաքի իշխանությունները բնակչությանը հայտարարում են, որ ալյուրի պակասության պատճառով քաղաքում մի քանի օր հաց չի լինելու։ Երկրի տնտեսության այս անկմանը զուգակցվում էին համբաշնական տարրերի վայրագությունները։ Մաուզերիստական խմբերը՝ թափառում էին Հայաստանի գյուղերում ու քաղաքներում, մասսայաբար կողոպտելով գյուղացիությանը, այն ու սարսափի մեջ պահելով ժողովրդին։ Մաուզերիստների անձնաբաձակությունները սահման չունեին։ Երկրի ներսում անարխիա, կողոպուտ, թալան, երկրից դուրս՝ թյուրքական բանակի հաջող առաջխաղացումը և դաշնակցական բանակի պարտությունը — ահա դաշնակցական Հայաստանի բնորոշ դրությունը

[1] Հայկ. ՍՍՌ Պետ. Արխիվ, ֆոնդ $^2/_{65}$, գործ № 128, էջ 128։

1920 թ. աշնանը՝ Հայ ժողովուրդն այլևս չէր կարող հանդուրժել դաշնակցական բռնակալների այդ տիրապետությունը։ Մայիսյան ապստամբությունները դաժանորեն ճնշվելուց հետո էլ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները՝ բոլշևիկների մեծ պարտիայի ղեկավարությամբ անդուլ կերպով շարունակում էին պայքարել կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության դեմ։ Ոչ կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակների հալածանքները, ոչ կախաղանները և ոչ էլ դնդակահարությունները չկարողացան ընկճել հայ ժողովրդի հավատն իր վերջնական հաղթանակի նկատմամբ, չկարողացան հուսալքել նրա շարքերը՝ թշնամու դեմ մղվող պայքարում։ Բոլշևիկների պարտիան ժողովրդի լայն մասսաներին բացատրում էր Թյուրքիայի դեմ սկսված պատերազմի ամբողջ կորստաբերությունը, ժողովրդին վառ օրինակներով ցույց էր տալիս Սովետական Ռուսաստանի ձգտումները ու ջանքերը՝ հայ ժողովրդին բնաջնջումից և ինտերվենտների լծից ազատագրելու ուղղությամբ։

Լենինի-Ստալինի մեծ պարտիան Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների ու զինվորների լայն մասսաներին կազմակերպում էր Լենինի և Ստալինի մեծ դրոշի ներքո, նրանց նախապատրաստում էր զինված ապստամբության՝ կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության դեմ։ Բոլշևիկների ազդեցությունն ու համակրանքը բանվորների և գյուղացիների լայն մասսաներում օրեցօր աճում ու բարձրանում էր։ Հայ ժողովուրդը գործնականում Սովետական Ռուսաստանի և Սովետական Ադրբեջանի օրինակով՝ տեսնում էր, որ Լենինի-Ստալինի մեծ պարտիան, ինչպես ռուս ժողովրդին, այնպես էլ բոլոր ժողովուրդներին առաջնորդում է դեպի երջանիկ ու ապահով կյանք, թե ինչպես ժողովրդին հող, հաց և ազատություն է տալիս, թե ինչպես հերոսաբար կռվում է Անտանտի և կոնտրռևոլյուցիայի՝ Ռուսաստանի ժողովուրդներին ստրկացնելու փորձերի դեմ։ Ռուս մեծ ժողովրդի պայքարի փորձից ոգևորվելով, ադրբեջանական ժողովրդի օրինակին հետևելով, հայ ժողովուրդը, ավելի խիտ համախմբվելով բոլշևիկների պարտիայի շուրջը, պայքարում էր իր ազգային անկախության և Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու համար։ Հայ ժողովուրդն ըմբռնել էր Ստալինյան հանճարեղ խոսքերի իմաստությունը, թե՝ «...Ճնշված ժողովուրդների ազատագրության ուղին անցնում է հոկտեմբերին Ռուսաստանում սկսված բանվորական ռևոլյուցիայի միջոցով։ Այժմ բոլորի համար պարզ է, որ Ռուսաստանի ժողովուրդների ճակատագիրը, մանավորապես հայ ժողովրդի ճակատագիրը, սերտորեն կապված է Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի ճակատագրի հետ»[1]։

Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները բոլշևիկների ղեկավարությամբ պայքար ծավալեցին Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու համար։ Բոլշևիկների համառ աշխատանքի շնորհիվ, անընդհատ տեղի էին ունենում բանվորների, գյուղացիների և դաշնակցական բանակի զինվորների ռևոլյուցիոն ելույթներ, գործադուլներ և ապստամբություններ։ Այսպես՝ 1920 թ. հունիսի 12-ին գործադուլ արին Երևանի արհեստանոցների բանվորները, որոնք պահանջում էին թեթևացնել աշխատանքի պայ-

[1] Ленин—Сталин, „Избранные произведения 1917 г.", изд. 1938 г., стр. 557.

մաննները, ավելացնել աշխատավարձը և անխնա պայքար հայտարարել սպեկուլյացիայի դեմ։ Հուլիսի 22-ին գործադուլ արին ամերիկյան կապիտալիստներին պատկանող արհեստանոցների բանվորները, որոնք պահանջում էին ավելացնել իրենց աշխատավարձը, բարելավել աշխատանքի պայմանները։ Հունիս-հուլիս ամիսներին զինված ելույթներ տեղի ունեցան Շամշադինի, Դիլիջանի շրջանների գյուղերում։ Հուլիսի 31-ին զինված ընդհարում տեղի ունեցավ Նոր-Բայազետի շրջանի Ղարանլուխ գյուղի գյուղացիների և դաշնակցական զինված ուժերի միջև։ Այդ զինված ընդհարման պատճառն այն էր, որ դաշնակցական սպայությունը գյուղում մեծամեծ թալաններ էր արել։ Օգոստոսի սկզբին Զանգեզուրի շրջանի գյուղերում տեղի ունեցան ընդհարումներ, որոնք մեջ ընդ մեջ շարունակվեցին մինչև Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատվելը։ Ռևոլյուցիոն ուժեղ տրամադրություն էր տիրում դաշնակցական բանակի շարքային մասի մեջ։ Պետերին չհնթարկվելը, կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության դեմ ելույթներ կազմակերպելը, դաշնակների և իմպերիալիստների շահերի համար կռվելուց հրաժարվելը սովորական երևույթներ էին դաշնակցական բանակում։ 1920 թ. հոկտեմբերի 5-ին Ալեքսանդրոպոլից հեռագրում են դաշնակցական բանակի շտաբին, թե՝ «Երկրորդ բրիգադի շտաբի պետ գնդապետ Գորսկի 4 ժամ 30 րոպեին ներկայացրած զեկուցման համաձայն, ճակատի վիճակն այսպես է.—զորամասերն ինքնակամ թողնում են ռազմաճակատը և զինվորները խմբերով դասալքում են զորամասերը և նույնիսկ չեն լսում անմիջական պետերին։ Ռազմաճակատի նեխումն ու կազմալուծումը ըստ երևույթին գնում է ուժեղ թափով։ Սիլիկով»[1]։ 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին Ղարսում զորագնդերից մեկը հրաժարվում է հակահարձակման անցնել և, թողնելով ճակատամասը, հեռանում է։ 1920 թ. հոկտեմբեր ամսին զինվորական մինիստրը կառավարությանը հեռագրում է. «Մեր զորքերը չեն կամենում կռվել, ուղում են հաշտություն։ Այդ պայմաններում անհնար է շարունակել պատերազմը»[2]։ Իսկ կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը նոյեմբերի 1-ին ի պատասխան այդ հեռագրի որոշում է շարունակել պատերազմը։ Դրանից հետո նույն մինիստրը հեռագրում է. «Զորամասերը թողնում են ֆրոնտը, զինվորները փախչում են մասերից»։

1920 թ. նոյեմբերը դաշնակցական Հայաստանի ամենակրիտիկական ամիսն էր։ Պատերազմը դեռ շարունակվում էր, մահ ու սարսափ տարածելով։ Հայ ժողովուրդը հասել էր բնաջնջման եզրին։ Գաղթականություն, սով, անարխիա։ Դաշնակցական Հայաստանում տիրող դրությունը հենց հաժապատասխանում էր մեր նշանավոր պոետ Հովհ. Թումանյանի այն նկարագրությանը, որի մեջ ասում է.

«Կըրակն ընկավ շեն ու քաղաք,
Աբյուն, ավեր, ճիչ, աղաղակ,

---

[1] ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադ. Հայկ. Ֆիլիալի Պատմության և Նյութ. կուլտուրայի ինստիտուտի արխիվ, գործ № 42 բ.։

[2] Նույն տեղ, գործ № 8, էջ 6։

Ամեն կողմից սարսափ ու բոթ,
Ամեն կողմից մեռելի հոտ...
Մըշակն անբան,
Գաշտերն անցան,
Ու, կռիվը չդադարած,
Սովը եկավ համատարած,
Սովը եկավ, սովի հետ ցավ...»[1]

Ահա հենց այդ ամսին է, որ Անդրկովկաս է գալիս հայ ժողովրդի մեծ ազատարար, Հայաստանում Սովետական կարգերի հաստատման կազմակերպիչ մեծ Ստալինը:

1920 թ. նոյեմբերի 5-ին, ընկեր Ստալինի Բագու գալու առթիվ, Ադրբեջանի Կոմպարտիայի կենտկոմի հրատարակած կոչի մեջ գրված էր.

«Մեզ մոտ է եկել բացառիկ անձնազոհության, եռանդի ու տոկունության տեր, բանվորական առաջնորդ, ռևոլյուցիոն տակտիկայի փորձված ու ամենից ճանաչված և Կովկասի ու Արևելքի պրոլետարական ռևոլյուցիայի առաջնորդ ընկ. Ստալինը»[2]:

Նոյեմբերի 6-ին, Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի 3-րդ տարեդարձի առթիվ, տեղի է ունենում Բագվի սովետի հանդիսավոր նիստը, ուր ընկեր Ստալինը հանդես է գալիս հատուկ ճառով, որի մեջ վեր է լուծում Սովետական Ռուսաստանի անցած երեք տարիների պայքարի ուղին: Նոյեմբերի 8-ին տեղի է ունենում Ադրբեջանի կոմունիստական (բոլշևիկների) պարտիայի կենտկոմի պլենումը ընկեր Ստալինի մասնակցությամբ: Այդ պլենումում, ուրիշ հարցերի հետ միասին, քննության է առնվում նաև Հայաստանում ստեղծված դրությունը՝ կապված քեմալական զորքերի առաջխաղացման հետ: Նոյեմբերի 9-ին տեղի է ունենում Ադրբեջանի Կ(բ)Պ կենտկոմի, Բաղվի կոմիտեի և Բաղվի սովետական, պարտիական, պրոֆեսիոնալ աշխատողների, Կովկասյան Երկրային Կոմիտեի միացյալ նիստը: Այդ նիստին մասնակցում են ընկերներ Ստալինը, Սերգո Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, Միկոյանը և ուրիշները: Նիստը լսում է ընկեր Ստալինի զեկուցումը՝ Ադրբեջանում տարվելիք պարտիական և սովետական մոտակա աշխատանքների մասին: Ուշադրության է դրվում նաև Հայաստանում ստեղծված դրության մասին: Այդ խորհրդակցության ընթացքում հրատարակված ինֆորմացիոն հաղորդագրության մեջ գրված է.

«Հայաստանի հարցը, Անդրկովկասում քեմալի առաջխաղացման և Անատոլի մեքենայությունների կապակցությամբ, վերածվել է առաջնակարգ քաղաքական կարևորագույն հարցի:

Բուն Հայաստանի ներքին դրությունը և ռևոլյուցիոն հուզումները օրակարգի դրին Հայաստանի սովետիզացիայի հարցը...»[3]:

Այդ խորհրդակցության Հայաստանի հարցի կապակցությամբ իր ու-

---

1 Հ. Թումանյան — Գեղարվեստական երկեր, էջ 66:

2 «Կոմունիստ», 1920 թ. նոյեմբեր, № 171 (Բագու):

3 Известия ЦК АКП(б), 1920 г., № 2, ноябрь.

նեցած ելույթի մեջ հայ ժողովրդի ազատարար մեծ Ստալինն ասել է՝ «ինչ էլ որ լինի, պետք է հայ ժողովրդին փրկել բնաջնջումից...»:

Ընկեր Ստալինը գործնական ղեկավար ցուցումներ է տալիս Հայաստանի բոլշևիկներին և XI կարմիր բանակի զորքերի հրամանատարությանը՝ հայ ժողովրդին բնաջնջումից ու կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակների ու օտարերկրյա ինտերվենտների լծից ազատագրելու համար: Ղեկավարվելով Ստալինյան ցուցումներով, Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, Լենինի-Ստալինի մեծ պարտիայի ղեկավարությամբ հերոսական պայքար մղեցին Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու համար: Թե՛ քաղաքներում, թե՛ գյուղերում և թե զորքի մեջ ուժեղացան ռևոլյուցիոն ելույթները:

Այսպես՝ 1920 թ. նոյեմբերի սկզբին պարլամենտի անդամ Ավագյանը հայտնում է կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությանը, որ «Իջևանի և Բարանայի շրջանում զորքը գունդ-գունդ ցրվում է ինքնակամ կերպով: Ռազմամիլիցիոն գնդից չորս ջոկատ երեկ և այսօր ցրվել են: Նախապես ուրիշ ջոկատներ ևս մասամբ ցրված են եղել: Ճակատը հետզհետե մնում է բոլորովին բաց... Դասալիքները գնում են տուն իրենց զենքերով և հագուստներով: Շրջանը կարող է ձեռքից գնալ: Միայն անհրաժեշտ է ուժեղ միջոցներ ձեռք առնել»[1]: 1920 թ. նոյեմբերի 7-ին պրեմյեր մինիստր Օհանջանյանին և գեներալ Հախվերդովին Ալեքսանդրոպոլից հեռագրում են. «Մեր զորքերը չեն ուզում կռվել, կամենում են խաղաղություն: Այսպիսի պայմաններում անկարելի է պատերազմել: Առաջարկում եմ, առաջին՝ սկսել բանակցություններ և կնքել խաղաղություն: Երկրորդ՝ անհապաղ զորացրել 30-ից վեր տարիք ունեցողներին, կազմակերպել կամավորական զորամասեր ցանկացողներից, խոստանալ մոտ ապագայում աստիճանաբար զորացրել և մյուսներին: Կարծում եմ, որ եթե պատերազմը շարունակվի. ամեն ինչ կկորցնենք»[2]: 1920 թ. նոյեմբերի վերջին Սիմեոն Վրացյանը Դիլիջանից Յատիսյանին հեռագրում է, թե՝ «Հայ զորքերը Դիլիջանում համբույրներով են ընդունել կարմիրներին»[3]: 1920 թ. նոյեմբերի 28-ին. «Այս րոպեիս կապիտան Յաչատրյանը,— հեռագրում էր հայ ժողովրդի դահիճ Սեպուհը,— հաղորդում է, որ երկրորդ, վեցերորդ և առաջին ռազմամիլիցիոն վաշտերը լքել են դիրքերը և գնացել են տուն: Այսօր թողել են գնացել նաև հինգերորդ և երորդ վաշտերը: Պահեստում դիրքերի վրա մնում է չորրորդ վաշտը, որի վրա հույս դնել չեմ կարող: Դասալիքները փախչում են, գյուղերում հայտարարում են իրենց կառավարությունը»[4]: Այս փաստերն անվերապահորեն խոսում են դաշնակցական բանակի մեջ գոյություն ունեցող ռևոլյուցիոն բարձր տրամադրության մասին, տրամադրություն,

---

1 ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի Պատմության և Նյութական կուլտուրայի ինստիտուտի արխիվ, գործ № 42 բ:

2 Նույն տեղ:

3 Նույն տեղ:

4 Նույն տեղ:

որով նրանց համակել էր բոլշևիկների մեծ պարտիան։ Դասալքելով դաշնակցական բանակը, զենքը ձեռքներին վերադառնալով տուն, դաշնակցական բանակի շարքային զինվորներն իրենց ամբողջովին տրամադրում են բոլշևիկների պարտիայի տեղական կազմակերպություններին և ակտիվ աջակցում են կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակների դեմ ուղղված պայքարին։ Զորքի նման՝ ռևոլյուցիոն տրամադրությամբ էին համակված նաև բանվորների ու գյուղացիների բազմահազար մասսաները։ Բանվորական Ալեքսանդրոպոլն այդ շրջանում ամբողջապես տոգորված էր բոլշևիկյան ոգով և պատրաստ էր անձնազոհաբար պայքարելու սովետական իշխանության համար։ Ալեքսանդրոպոլի բանվորները Հայաստանի սովետական իշխանության համար մղվող պայքարի պատմության մեջ անմոռանալի և փառապանծ էջեր են դրել։

Երբ դաշնակների կորստաբեր քաղաքականության հետևանքով Ալեքսանդրոպոլը կանգնած էր թյուրքական զորքերի օկուպացիայի վտանգի առաջ, Ալեքսանդրոպոլի բանվորները միահամուռ կերպով ոտքի ելան հանուն սովետական իշխանության, հանուն հարազատ քաղաքի պաշտպանության։ «Հաղորդակցության մինիստր Ջամալյանը, որ նոր էր եկել Ալեքսանդրոպոլից, ինձ տեղեկացրեց, որ համարյա թե ամբողջ քաղաքը բոլշևիկական է, որովհետև բոլորը կողմնակից են... Հայաստանի խորհրդայնացմանը...»[1] այսպես է դրում անգլիական զորքերի հրամանատար Գորտին՝ զնդապետ Ստոկսին ուղարկած զեկուցագրի մեջ։ Եվ դա զուրկ չէր հիմքից։ Ալեքսանդրոպոլի բանվորները 1920 թ. նոյեմբերի 5-ին, հարազատ քաղաքը թյուրքական իմպերիալիզմի զորքերից պաշտպանելու համար, ապրստամբում են և քաղաքում հայտարարում սովետական իշխանություն։ Բանտերից կոմունիստներն ազատվում և անցնում են նոր կազմակերպված սովետական իշխանության գլուխը։ Ալեքսանդրոպոլի բոլշևիկյան կոմիտեն մի կոչ է ուղղում բնակչությանը, որպեսզի ժողովուրդը խուճապի չենթարկվի։ Սակայն այդ ապստամբությունը պարտվում է թյուրքական զորքերի ներխուժման հետևանքով։ Ալեքսանդրոպոլի բոլշևիկների օրինակով՝ ապստամբություն է բարձրացնում Ղարաքիլիսայի, Աղբաբայի և բազմաթիվ այլ շրջանների աշխատավոր գյուղացիությունը։ Նոյեմբերի 6-ին Ֆավթաուլու գյուղի գյուղացիներն ապստամբում և տեղում հայտարարում են սովետական իշխանություն։ Նոյեմբերի 18-ին Նոր-Բայազետում ռևոլյուցիոն գյուղացիները զուրս են գալիս կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության կոմիսարներին ու լիազորներին։ Նոյեմբերի 19-ին զինված ընդհարումներ են տեղի ունենում Ախտայի շրջանի գյուղացիների և դաշնակցական բանդաների միջև։ Գյուղացիական ելույթներ են տեղի ունենում նաև Դիլիջանում, Շամշադինում։ Շամշադինի շրջանի ռևոլյուցիոներն տրամադրված երիտասարդությունը «զենքը ձեռքներին բոպե առ բոպե սպասում է օգնության։ Զինակոչի ենթարկվածները հաշվի չեն առնում դաշնակներին, չնայած, որ դաշնակները ծեծում, բանտարկում են

[1] ՀՍՍՌ Գետարխիվ, գործ № 867, էջ 105։

նրանց ծնողներին ու բարեկամներին»[1]։ Ղարաքիլիսայի աշխատավորները կազմակերպված կերպով հարձակում գործեցին դաշնակիցների միսսիաների վրա, ցանկանալով քարուքանդ անել դրանք։ Այսպես շարունակվեցին Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների և ղորքի ռևոլյուցիոն ելույթները ամբողջ նոյեմբեր ամսին։ Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարությունը, բռնություն գործադրելով ապստամբված գյուղերի և ռևոլյուցիոներն տրամադրված աշխատավորների դեմ, աշխատում էր արյան մեջ խեղդել ռևոլյուցիոն պայքարը։

Երկրում դրությունը նոյեմբեր ամսին դարձել էր խիստ կրիտիկական։ Կոնարռևոլյուցիոն դաշնակների քաղաքականության հետևանքով հայ ժողովուրդը կանգնած էր ֆիզիկական բնաջնջման անմիջական սպառնալիքի տակ, սպառնալիք, որ գալիս եր թյուրքական իմպերիալիզմից։ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, որոնք հերոսաբար շարունակում էին պայքարել դաշնակների բռնակալության և ինտերվենտների դեմ, ծավալում են իրենց ելույթները։ 1920 թ. նոյեմբերի 28-ի գիշերը, լույս 29-ի առավոտյան Հայաստանի հյուսիսային ռայոնները Լենինի-Ստալինի պարտիայի ղեկավարությամբ ապստամբում են կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության դեմ։ Հերոսական ապստամբությանը մասնակցում են Ղազախի, Դիլիջանի, Իջևանի, Շամշադնի շրջանների գյուղացիները։ Ապստամբները կազմակերպում են ռազմա-ռևոլյուցիոն կոմիտե, բռնագրավում են հողը, տապալում են կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական իշխանությունը և կազմակերպում են սովետական իշխանություն։ Քարվանսարայում կազմակերպված Ռազմռևկոմը նոյեմբերի 29-ին հրապարակում է դեկլարացիա, որով ամբողջ Հայաստանում հայտարարում է սովետական իշխանություն։ Ռազմռևկոմը այդ ակտի առթիվ հրատարակած իր դիմումի մեջ Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին բացատրում է դաշնակների վայրագությունների հետևանքով երկրում ստեղծված ծանր դրությունը, կոչ է անում համախմբվել Լենինի-Ստալինի պարտիայի շուրջը և ակտիվ կերպով օգնել Ռազմռևկոմին ամբողջ երկրում սովետական կարգեր հաստատելու գործում։ Ռազմռևկոմը Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու լուրը 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին անմիջապես հաղորդում է համաշխարհային պրոլետարիատի հանճարեղ առաջնորդ մեծ Լենինին, որին ուղղած հեռագրի մեջ գրում է. «Թող հայտնի լինի համաշխարհային հեղափոխության առաջնորդին, որ Դիլիջանի ու Քարվանսարայի շրջանների գյուղացիները, վրդովված դաշնակցական կառավարության հանցագործ քաղաքականությամբ և երկրում խորացող անարխիայով, ապստամբության դրոշ բարձրացրին...

Ոգևորված ապստամբները առաջ են նետվում վերջնականապես խորտակելու ատելի Թշնամուն՝ Անտանտի գործակալին։ Եվ կատարելով ժողովրդի կամքը, տեղական հեղկոմ կազմելով՝ մենք առաջ ենք շարժվում լիահույս լինելով, որ սոցիալիստական մեծ Ռուսաստանի հերոսական կարմիր

[1] «Կոմունիստ», 1920 թ., № 99։

բանակը՝ Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազատարարը, մեր այս գժվարին պայքարում իրական օգնություն ցույց կտա մեզ։

Հայաստանի բոլոր բանվորների ու գյուղացիների կողմից մենք խընդրում ենք ժողկոմխարհին ցույց տալ այդ օգնությունը»։

Հայ ժողովուրդն անհամբերությամբ էր սպասում սուս մեծ ժողովրդի և նրա վինված ուժի՝ կարմիր բանակի օգնությանը։ Ընկ. Սերգո Օրջոնիկիձեն 1920 թ. դեկտեմբերի 4-ին Բաքվի սովետի հանդիսավոր նիստում արտասանած ճառի մեջ ցույց է տալիս, թե ինչպես Սովետական Ադրբեջանի սահմանակից Հայաստանի ռայոններին գյուղացիները երաժշտությամբ և կարմիր դրոշակներով մոտեցել են Սովետական Ադրբեջանի սահմանապահ կարմիր բանակայիններին և հայտարարել. «Նդրայը կարմիր-բանակայիններ, ևկել է Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական սովետական իշխանության հաղթանակի ժամը, ևկեք, օգնեցեք մեզ»[1] տապալելու դաշնակների բռնապետությունը։

Կարմիր բանակի 11-րդ բանակի զորամասերը, ընկ. ընկ. Ս. Օրջոնիկիձեի, Կիրովի և Միկոյանի գլխավորությամբ, անհապաղ օգնության են հասնում Հայաստանի ապստամբած բանվորներին ու գյուղացիներին, երկրում սովետական իշխանություն հաստատելու համար։ Ընկ. Օրջոնիկիձեն լուր ստանալով 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի ապստամբության մասին, ապրստամբ գյուղացիներին օգնություն ցույց տալու վերաբերյալ դիմումների մասին, հեռագրում է Լենինին ու Ստալինին հայտնելով, թե՝ «Հենց հիմա երևանից հաղորդագրություն է ստացվել, որ Երևանում հռչակված է սովետական իշխանություն, հին կառավարությունը տապալված է»[2]։ Ապստամբ բանվորներն ու գյուղացիները ստանալով կարմիր բանակի օգնությունը, նոյեմբերի 30-ին շարժվում են դեպի Դիլիջան, որը և նույն օրը գրավում են։ Այնուհետև նրանք իրենց երթը շարունակում են դեպի Երևան, ճանապարհին հաղթահարելով դաշնակցական բանդաների դիմադրությունը։ Ապրստամբները շարժվում էին Ղազախ-Իջևան-Դիլիջան-Ախտա-Քանաքեռ-Նըռվան ուղղությամբ։ Կարմիր բանակը և ապստամբ բանվորներից ու գյուղացիներից կազմված վինված ջոկատները 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին մտնում են Երևան, այդտեղից դուրս քշելով դաշնակների բանդաներին։ Այսպիսով՝ Հայաստանի հյուսիսային ռայոններում սկսված մասսայական ապստամբությունը ծավալվում է ամբողջ երկրում, իր մեջ ներգրավելով Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների բազմահազարանոց, ինտերնացիոնալ բանակի նորանոր զանգվածներին։ Կարմիր բանակը, հայ ժողովրդի այդ ազատարարը, Հայաստանի ապստամբած բանվորներին ու գյուղացիներին օգնության հասավ ոչ միայն ռազմական միջոցներով, այլև տնտեսական, բարոյական միջոցներով։ Կարմիր բանակի չանքերով և Սովետական Ադրբեջանի ու Հյուսիսային Կովկասի աշխատավորների ակտիվ օգնությամբ Սովետական Հայաստանի համար կազմակերպվում է հացի հատուկ մարշրուտ՝ բաղկացած

[1] Г. К. Орджоникидзе — „Избранные статьи и речи", под редакцией А. И. Микояна, Л. З. Мехлиса, Л. П. Берия, З. И. Орджоникидзе, 1939 г., Москва, Госполитиздат, стр. 92.

[2] *Նույն տեղում, էջ 94։*

40 վագոնից, որով հերոսական կարմիր բանակն օգնության է հասնում՝ հայ ժողովրդին սովի ճիրաններից փրկելու համար։ «Կարմիր բանակը,— գրում է ընկեր Օրջոնիկիձեն 1920 թ. դեկտեմբերի 5-ին Ռևկոմին ուղղած հեռագրի մեջ,— երիտասարդ եղբայրական Սովետական Հայաստանի համար հացով բեռնավորված մարշրուտային գնացք է պատրաստել 40 վագոնից բաղկացած։ Գնացքն անմիջապես կուղարկվի, հենց որ ստացվի վրացական կառավարության թույլտվությունը՝ գնացքն իր ճանապարհներով անցկացնելու մասին»[1]։ Թեև վրացական մենշևիկյան կառավարությունն Անտանտի թելադրանքով ամեն կերպ ցանկանում էր արգելք հանդիսանալ հացի այդ մարշրուտը Հայաստան տեղափոխվելուն, սակայն Վրաստանի բանվորների և գյուղացիների հուժկու ցույցերի ներգործության տակ ստիպված էր թույլ տալ, որ հացի այդ մարշրուտը Հայաստան տեղափոխվի։

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին սկսված ապստամբությունը ծավալվում է ամբողջ երկրում, ոտքի հանելով Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների ավելի լայն մասսաներին։ Այդ ապստամբությունը, կարմիր բանակի, ռուս մեծ ժողովրդի օգնությամբ, հայ ժողովրդի մեծ ազատարար Ստալինի և նրա լավագույն զինակիցների՝ Օրջոնիկիձեի, Կիրովի, Միկոյանի ղեկավարությամբ ավարտվում է լիակատար հաղթանակով։ Կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցության և Անտանտի տիրապետությունը Հայաստանում խորտակվում է ապստամբության ու կարմիր բանակի հուժկու հարվածների տակ։ Բռնմաչարչար հայ ժողովուրդը, Լենինի-Ստալինի մեծ պարտիայի ղեկավարությամբ, անվեհերադարձորեն ոտք է դնում երջանիկ, բերկրալից, լուսավոր կյանքի ուղին, ոտք է դնում ամենապայծառ ապագայի՝ կոմունիստական հասարակության կառուցման ուղին։ Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում հայ ժողովրդին մեկ ընդմիշտ ազատագրեց դարավոր ստրկության կապանքներից, նրան հնարավորություն տվեց անհունորեն զարգացնելու իր ստեղծագործական կարողությունները։

«Ողջունում եմ,— գրում է Լենինը,— իմպերիալիզմի լծից ազատագրված աշխատավորական Սովետական Հայաստանին»։ Լենինի լավագույն զինակից և հայ ժողովրդի մեծ ազատարար ընկեր Ստալինը իր «Կեցցե Սովետական Հայաստանը» ողջույն հոդվածի մեծ գրում էր. «Տանջված ու բազմաչարչար, Անտանտի ու դաշնակների ողորմածությամբ սովի, քայքայման ու գաղթի մատնված Հայաստանը,— բոլոր «բարեկամների» կողմից խաբված այդ Հայաստանը, իր փրկությունը գտավ այն բանի մեջ, որ իրեն հայտարարեց սովետական երկիր։

Ոչ Անգլիայի՝ հայկական շահերի այդ «զարմավոր պաշտպանի» կեղծ հավաստիացումները, ոչ Վիլսոնի տխրահռչակ 14 կետերը, ոչ էլ Ազգերի Լիգայի մեծադղորդ խոստումները Հայաստանի կառավարման նրա «մանդատով» հանդերձ՝ չկարողացան (և չէին կարող) Հայաստանը փրկել կոտորածից ու ֆիզիկական բնաջնջումից։ Միայն Սովետական իշխանության

[1] „Коммунист", 1920 թ., դեկտեմբեր, № 182։

գաղափարը խաղաղություն և ազգային վերածնունդի հնարավորություն տվեց Հայաստանին»[1]։

Մեր հանճարեղ առաջնորդն իր այդ հոդվածում փայլուն կերպով ցույց է տալիս Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի պատմական միջազգային նշանակությունը։ «Հայկական հարցը», որի վրա գլուխ էին ջարդում իմպերիալիստական դիպլոմատիայի հին գայլերը, հնարավոր եղավ լուծել միմիայն սովետական իշխանության հաստատվելու միջոցով, որովհետև «ամեն մի ժողովուրդ, որը ձեռնամուխ է լինում ազատագրվել դարավոր ճնշումից, այսուհետև բարձրացնում է սովետական իշխանության դրոշը, որովհետև մեր դրոշը—դա ճնշվածների դրոշն է»[2]*—դրում է Օրջոնիկիձեն։ Ահա այդ դրոշը, սովետական իշխանության դրոշը, բարձր պահելով, այդ դրոշի համար իրենց կյանքը չխնայելով՝ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, Լենինի-Ստալինի մեծ պարտիայի ղեկավարությամբ, հանճարեղ Ստալինի ղեկավարությամբ երկրում հաստատեցին սովետական իշխանություն։ Սովետական իշխանության հաղթանակը լենինյան-ստալինյան ազգային քաղաքականության խոշորագույն հաղթանակներից մեկն էր, որովհետև դրանով գործնականում մի անգամ ևս սովետական իշխանությունն ապացուցում էր դեպի ճնշված ժողովուրդներն ունեցած իր անկեղծ զգացումները և նրանց սարկությունից ու կապիտալիստական ճնշումից ազատագրելու իր ազատարար դերը։*

Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում վերջնականապես թուլացրեց և ոչնչի հավասարեցրեց Անտանտի ու անդրկովկասյան ռեակցիայի պլանները՝ Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու հարցում։ Երիտասարդ սովետական իշխանությունը Հայաստանում հարկադրված էր հսկայական ուժ և միջոցներ գործադրել վերջնականապես ջախջախելու ներքին կոնտրռևոլյուցիան և արտաքին ինտերվենտներին, երկիրը և ժողովրդին փրկելու անտեսական քայքայումից ու սովի ճիրաններից։

Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, որպես Սովետական Ռուսաստանի քաղաքականության հաղթանակ, բարձր է գնահատել ընկեր Լենինը։ Լենինը, 1920 թ. Սովետների համառուսական VIII համագումարում տված զեկուցման մեջ ասում է.

«Ես պետք է նաև ընդգծեմ, ընկերներ, որ Արևելքում մեր քաղաքականությունը այս տարի խոշոր հաջողություններ ունեցավ։ Մենք պետք է ողջունենք Բուխարայի, Ադրբեջանական, Հայկական Սովետական ռեսպուբլիկաների կազմավորումը և հաստատումը, որոնք ոչ միայն վերականգնել են իրենց լիակատար անկախությունը, այլև իշխանությունը վերցրել են բանվորների և գյուղացիների ձեռքը։

Այդ ռեսպուբլիկաները հանդիսանում են ապացույց ու հաստատումն

---

[1] „Правда", 1920 г., декабрь, № 273. *Տես նաև* „Жизнь национальностей", 1920 г., № 39, „Правда Грузии", 1920 г., № 41.

[2] Г. К. Орджоникидзе—„Избранные статьи и речи", под ред. А. И. Микояна, Л. З. Мехлиса, Л. П. Берия, З. И. Орджоникидзе, стр. 91.

այն բանի, որ Սովետական իշխանության իդեանները ու սկզբունքները մատչելի են և անմիջապես իրագործելի ոչ միայն այն երկրներում, որոնք արդյունաբերական տեսակետից զարգացած են, ոչ միայն սոցիալական այնպիսի հենարանով, ինչպիսին պրոլետարիատն է, այլև այնպիսի հիմքով, ինչպիսին գյուղացիությունն է։ Գյուղացիական Սովետների իդեան հաղթանակեց։ Իշխանությունը գյուղացիների ձեռքում ապահովված է. նրանց ձեռքումն է հողը, արտադրության միջոցները։ Գյուղացիական-սովետական ռեսպուբլիկաների բարեկամական հարաբերությունները Ռուսաստանի սոցիալիստական ռեսպուբլիկաների հետ արդեն ամրապնդված են մեր քաղաքականության գործնական հետևանքներով»[1]։

Սովետական Հայաստանն ստանալով ռուս ժողովրդի օգնությունը, հերոսաբար պայքարում էր երկիրը քայքայված գրությունից դուրս բերելու և ժողովուրդը սովից փրկելու համար։ Սովետական Ռուսաստանը, հայ ժողովրդի ամենամեծ բարեկամը, բոլոր հնարավոր միջոցներով ձգտում էր օգնել հայ ժողովրդին։ Դեռ գաշնակցական պատերազմի շրջանում Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունն աշխատում էր հայ ժողովրդին դուրս բերել գաշնակների և Անտանտի տերությունների շահերի համար Թյուրքիայի դեմ նյութած արյունալի պատերազմից։ Սովետական Ռուսաստանն այդ ամբիվ արտահայտել էր իր պատրաստակամությունը [2] *միջամտելու պատերազմին վերջ տալու դործին։ Սակայն կոնտրռևոլյուցիոն գաշնակները հետևելով Անտանտի քաղաքականությանը, միջոցում են Սովետական Ռուսաստանի բարեկամական միջամտությունը։ Միջոցելով Սովետական Ռուսաստանի կառավարության առաջարկությունը, գաշնակները հայ ժողովրդին հասցրին ֆիզիկական բնաջնջման եզրին։ Սովետական Ռուսաստանը պայքարելով ճնշված ժողովուրդներին իմպերիալիզմի լծից ազատագրելու համար, չէր կարող անուշադրության մատնել հայ ժողովրդի վիճակը, որի թանգագին ուժերը վատնվում էին անիմաստ պատերազմի մեջ։ Սովետական Ռուսաստանը լավ էր զգում, որ Անտանտը պարտվելով Սովետների դեմ նյութած առաջին, երկրորդ և երրորդ արշավանքներում, աշխատելու էր ամբանալ Անդրկովկասում և վերջինս ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձնել Սովետական Ռուսաստանի դեմ։ Ընկեր Ստալինը 1920 թ. նոյեմբերի սկզբին Բագվում տեղի ունեցած Ռ(բ)Պ Կովկասյան երկրային խորհրդակցությանը արտասանած իր ճառում նշում է, որ «Անտանտը, սրտի կսկիծով հաշտվելով լեհերի կողմից հաշտություն կնքելու փաստի հետ, բոլոր տվյալներով, չի ցանկանում զենքը ցած դնել, նա, ըստ երևույթին, մտադիր է ռազմական գործողությունների թատերաբեմը տեղափոխել Հարավ, Անդրկովկասի ուղղությամբ»*[3]։ *Անտանտն այդպես էլ արավ։ Բուն դնելով Անդրկովկասում, Անտանտն ամեն ինչ անում էր Անդրկովկասի ժողովուրդներին Սովետական Ռուսաստանի դեմ հանելու համար։ Սակայն նրա այդ ջանքերը որևէ արդյունք չտվին, Անդրկովկասի ժողովուրդները սերտորեն կապված լինելով Սովետական Ռուսաստանի, ռուս մեծ*

[1] *Լենին, երկերի ժողովածու, հ. XXVI, էջ 27։*

[2] И. Сталин — „Современное положение Советской России", „Коммунист", 1920 г., ноябрь, № 155.

ժողովրդի հետ, հերոսաբար պաշտպան կանգնեցին Սովետական Ռուսաստանին և ջախջախիչ հարված տվին Անտանտին ու անդրկովկասյան ռեակցիային։ Անտանտի թելադրանքով Սովետական Ադրբեջանի դեմ կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակցական կառավարության կազմակերպած պատերազմը ցայտուն ապացույց է այն բանի, թե ինչպես Անտանտն իր շահերի համար նոր արյունահեղություն էր առաջ բերում և Անդրկովկասը դարձնում պատերազմի թատերաբեմ։ Նրա բոլոր հաշիվները ջարդ ու փշուր եղան։ Սովետական Ռուսաստանը հետևողականորեն իրականացնելով իր ազատագրական միսիան, ամեն կերպ օգնում և աջակցում էր Արևելքի ժողովուրդներին պայքարելու իմպերիալիզմի դեմ։ Նույն այդ ճառի մեջ ընկեր Ստալինը ցույց է տալիս, որ Սովետական Ռուսաստանի համար կարևոր նշանակություն ունի «բոլոր ուժերով, բոլոր միջոցներով աջակցել, բոլոր և ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալ Արևելքի երկրներին, որոնք պայքարում են Անտանտի դեմ իրենց ազատագրության համար—ահա մեր հերթական խնդիրները, որոնք մենք պետք է կատարենք անշեղորեն, ամբողջ եռանդով, եթե մենք ուզում ենք հաղթել և մենք անկասկած կհաղթենք, եթե ազնվորեն կատարենք այդ խնդիրները»[1]։ Եվ ստալինյան այդ դրույթից ելնելով՝ Սովետական Ռուսաստանն ամեն տեսակի օգնություն ցույց տվեց հայ ժողովրդին՝ իմպերիալիզմի դեմ մղած նրա պայքարում։

Սովետական Ռուսաստանը, Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատվելուց հետո, Հայաստանին օգնում էր բոլոր միջոցներով։ Ընկեր Օրջոնիկիձեի զեկուցագրի հիման վրա Սովետական Ռուսաստանը Հայաստանին օգնում է ոսկով, պարենով և այլ միջոցներով։ Այդ մասին ընկեր Լենինը Օրջոնիկիձեին հեռագրում է.

«Ստացա ձեր ծածկագրությունը Անդրկովկասի հուսահատական դրության մասին։ Մենք մի շարք միջոցներ ձեռք առանք, մի քիչ ոսկի տվինք Հայաստանին, կրկնեցինք մեր ամեն տեսակի հանձնարարությունները Պարժողկոմատին»[2]։

Սովետական Ռուսաստանի բանվորներն ու գյուղացիները ոչինչ չէին խնայում հայ ժողովրդին օգնելու համար. նրանք՝ իրենք անգամ լինելով սուր կարիքի մեջ, բաժին են հանում Սովետական Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին։ Ռուսաստանի բանվորների ու գյուղացիների բարեկամական այդ վերաբերմունքը հիանալի կերպով արտահայտել է ընկեր Սերգո Օրջոնիկիձեն 1920 թ. դեկտեմբերին Երևանի հետ ուղիղ գծով ունեցած զրույցի մեջ։ Նա հայտարարել է. «Թող Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները գիտենան, որ Սովետական Ռուսաստանի ամբողջ ուժն ու եռանդը դրվում է ի սպաս Սովետական Հայաստանի, թող գիտենան, որ Ռուսաստանի բանվորներն ու գյուղացիները և կարմիր Բանակը հացի հետ մեստ պաշարը կբաժանեն Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների հետ։ Պայքարեցեք լիակատար եռանդով ու վստահությամբ՝ բզկտված Հայաստանն ազատագրելու սուրբ գործի համար»[3]։

---

[1] Նույն տեղ։

[2] Լենին, Երկերի ժողովածու, հատ. XXVI, էջ 269. ռուս. հրատ.։

[3] „Бакинский рабочий“, 1920 թ. դեկտեմբեր, № 30։

Հնկեր Օրջոնիկիձեի այդ բոցավառ խոսքերի փայլուն հաստատումն է նյութական այն օգնությունը, որ Սովետական Ռուսաստանը ցույց տվեց Հայաստանին, ուղարկելով հաց, ոսկի և պարեն, այն պահին, երբ ինքը՝ Ռուսաստանը նրանց կարիքը խիստ զգում էր։ Սովետական Ռուսաստանը Հայաստանին օգնեց նաև ռազմական ուժերով, պաշտպան կանգնելով ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներին՝ Անտանտի ու կոնտրռևոլյուցիայի ամեն տեսակի մեքենայությունների դեմ։ Լենինը Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի ռեսպուբլիկաների կոմունիստներին ուղղած իր նամակի մեջ լիովին վոտահեցնում էր, որ «Այժմ հարկ չկա վախենալու Անտանտի ոչ արշավանքից, ոչ էլ ռազմական օժանդակությունից՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի, Հայաստանի, Դաղստանի լեռնականների սպիտակ-գվարդիականներին։ Ռուսաստանը «գաղել է Անտանտի ձեռքերը» և այս նրան կհարկադրի թերևս մի որոշ ժամանակ, ավելի զգուշ լինել»[1]։ Այսպիսով՝ Սովետական Ռուսաստանն օգնեց երիտասարդ Սովետական Հայաստանին ձեռնամուխ լինելու ստեղծագործական շինարարական մեծ աշխատանքի։ Սովետական Հայաստանի ժողովուրդը, ինչպես նաև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդներն իրենց ազատագրությամբ ամբողջովին պարտական են Սովետական Ռուսաստանին։ «Սովետական իշխանության գոյությամբ,—գրում է ընկեր Օրջոնիկիձեն,—Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբեջանի աշխատավոր մասսաներն իրենց ազատագրությամբ ամբողջովին պարտական են Ռուսաստանին։ Չլիներ Սովետական Ռուսաստանը՝ չէր լինի Սովետական Ադրբեջանը, Սովետական Վրաստանը, Սովետական Հայաստանը և մինչև հիմա նրանք կգտնվեին անգլիական իմպերիալիզմի կրնկի տակ։

Միայն Ռուսաստանի բանվորների ու գյուղացիների հետ դաշինք կազմելով, միայն Ռուսաստանի Կարմիր բանակի հետ դաշինք կազմելով՝ ադրբեջանական բանվորներն ու գյուղացիները, վրացական բանվորներն ու գյուղացիները, հայկական բանվորներն ու գյուղացիները ձեռք բերին իրենց ազատագրությունը»[2]։

Ահա այս մի քանի փաստերը մեզ ցույց են տալիս, թե որքան հակայական է եղել մեր ժողովրդի լավագույն բարեկամ ռուս մեծ ժողովրդի ու նրա զինված ուժի օգնությունն ու աջակցությունը՝ Հայաստանը իմպերիալիզմի և դաշնակների տիրապետությունից ազատագրելու գործում։

Սովետական Հայաստանին, Սովետական Ռուսաստանի հետ միասին, ջերմ օգնություն ցույց տվեց նաև ազատագրված ադրբեջանական ժողովուրդը՝ հանձին Սովետական Ադրբեջանի կառավարության։ Եղբայրական ադրբեջանական ժողովուրդն անհուն խանդավառությամբ արձագանքեց հայ ժողովրդի ազատագրական մեծ պայքարին։ Սովետական Ադրբեջանը Հայաստանի աշխատավորներին ուղղած իր ողջույնի հեռագրի մեջ հայտարարեց, թե՝ «Սովետական Ադրբեջանի կառավարությունն անհուն հրճվանքով և

---

1 Լենին, Երկերի ժողովածու, հատ. XXVI, էջ 191. ռուս. հրատ.

2 Г. К. Орджоникидзе — „Избранные статьи и речи", под ред. А. И. Микояна, Л. З. Мехлиса, Л. П. Берия, З. И. Орджоникидзе, Госполитиздат, Москва, 1939 г., стр. 167.

ուրախության զգացումներով է ողջունում հերոսական այն ջանքերը, որ ներկա մոմենտում հանդես է բերում աշխատավոր հայ ժողովուրդը առելի դաշնակցական կառավարության լծի դեմ մղվող պայքարում, կառավարություն, որը ավելի քան երկու տարվա ընթացքում Հայաստանը հասցրել է լիակատար քայքայման ու հուսահատության։ Սովետական Ադրբեջանը լայնորեն բաց է անում իր դռները Սովետական Հայաստանի առաջ դեպի Նավթի, կերոսինի և մյուս մթերքների անսպառ հարստություններ, որպիսիք ունի Սովետական Ադրբեջանը»[1]։

Սովետական Ադրբեջանը և նրա ժողովուրդը լայնորեն բաց անելով իրենց հյուրընկալ դռները Սովետական Հայաստանի առաջ՝ դործնական միջոցներով աշխատում էին իրականացնել իրենց այդ օգնությունը։ Անգնահատելի էր Սովետական Ադրբեջանի և հատկապես Բագվի հերոսական պրոլետարիատի աջակցությունը Սովետական Հայաստանին այն օրերին, երբ Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը, ռևոլյուցիայի թշնամիների և ռեակցիոներների այդ որջը, ուզում էր սովի միջոցով խորտակել հայ ժողովրդի ազատագրական մեծ պայքարը, թույլ չտալով Սովետական Ադրբեջանից հացի մարշրուտներ տեղափոխելու Հայաստան։ Ընդհակառակ համերաշխությամբ Ադրբեջանի ժողովուրդը պայքարից Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության այդ դավաճանության դեմ։

Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը ցանկանալով հայ ժողովրդին և Սովետական Հայաստանը խեղդել սովամահության միջոցով, որոշեց թույլ չտալ Բագվում Հայաստանի համար պատրաստած հացի, նավթի մարշրուտներն անցկացնել իր երկաթուղիներով։ Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության թշնամական այդ ակար խորը վրդովմունք և բուռն զայրույթ առաջ բերեց Սովետական Ադրբեջանի և Բագվի պրոլետարիատի շարքերում։ Բագվի պրոլետարիատը կոչ արեց ամբողջ աշխարհի բանվորներին ու դյուղացիներին՝ բողոքի ցույցեր կազմակերպել Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության այդ լկտի քայլի դեմ, մի քայլ, որը հետապնդում էր սովամահ անել հյուծված, բազմաչարչար հայ ժողովրդին, կոտրել սովետական իշխանության հանդեպ նրա ունեցած խորը հավատը և այդ կերպ վերականգնել դաշնակների դազրելի սիրապետությունը։ Սովետական Ադրբեջանի աշխատավորությունն իր այդ պայքարում լողունգ ընդունեց. «Ոչ մի կաթիլ նավթ մենշևիկյան Վրաստանին, քանի դեռ [Վրաստանը] թույլ չի տա անցկացնել Սովետական Հայաստանի համար նախատեսված հացը», «Բագվի պրոլետարիատն անարգանքի սյունին է գամում աշխատավոր-բազմաչարչար հայ ժողովրդի նոր դահիճներին», «Անատանի ավազակների դրդմամբ վրացական մենշևիկները, խանութպանները, երիտասարդ Սովետական Հայաստանի բանվորներին ու դյուղացիներին մատնում են սովամահության»[2]։ *Զբաղվականանալով այդ ամենով, Բագվի պրոլետարիատը մենշևիկյան Վրաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին մի հատուկ կոչ ուղղեց, որի մեջ*

---

[1] „Бакинский рабочий", *1920 թ. դեկտեմբեր, № 23.*

[2] „Бакинский рабочий", *1920 թ. դեկտեմբեր, № 28, տես նաև նույն թվի «Հոմանիտա» լրագիրը։*

մերկացրեց մենշևիկյան կառավարության նոր հանցագործությունը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ։ Այդ կոչի մեջ Բաքվի պրոլետարիատը պահանջում էր վրաստանի բանվորներից ու գյուղացիներից վճռականորեն պայքարել մենշևիկյան կառավարության դեմ, որպեսզի այդ կառավարությունը թույլ տա հայց տեղափոխել Սովետական Հայաստան։ Բաքվի պրոլետարիատն իր այդ կոչի մեջ վրաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին հայտնում էր, թե՝ «Հայաստանի և ամբողջ աշխարհի աշխատավոր մասսաների հանդեպ ձեր խնդիրը և ձեր պարտականությունն է հարկադրել ձեր կառավարությանը դադարել վերջապես խաղալիք լինել Անտանտի ձեռքին և հրաժարվել այնպիսի կարգի վարմունքներից, որոնք իրենց հետևից սովամահություն և անթիվ աղետներ են բերում մի ամբողջ ժողովրդի համար։

Ձեր կառավարության՝ հացը դեպի Սովետական Հայաստան անցկացնելու թույլտվությունից հրաժարվելը մեղ բերում է այն համոզման, թե այն նավթը, որը ձեռք է բերվում Բագվի բանվորների քրտինքով ու արյունով և որը մասամբ Սովետական Ադրբեջանի կառավարությունը բաց է թողնում վրաստանի համար, գնում է ոչ թե բավարարելու աշխատավորների պահանջները, այլ. ընդհակառակը, գնում է ամրապնդելու շահագործողների ու կեղեքիչների կառավարությունը, ի վնաս բանվոր դասակարգի ու չքավոր գյուղացիության գործի...

Հիշեցեք, որ հայ աշխատավոր ժողովրդի տասնյակ, հարյուր հազարավոր երեխաների սովամահության համար այսուհետև պատասխանատվությունն ընկնում է ձեր վրա։

Բագվի Սովետը հուսով է, որ վրաստանի աշխատավոր մասսաները կգտնվեն իրենց պրոլետարական կոչման բարձրության վրա և կիրագործեն իրենց պարտքը Սովետական Հայաստանի և ամբողջ աշխարհի աշխատավոր մասսաների հանդեպ»[1]։

Բաքվի պրոլետարիատի այս կոչին ջերմորեն արձագանքեցին վրաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, որոնք իրենց հուժկու ցույցերով, կազմակերպված մասսայական ելույթներով հարկադրեցին մենշևիկյան կառավարությանը թույլ տալու Սովետական Հայաստան անցկացնել հացի և նավթի մարշրուտները։ Այսպիսով՝ մի անդամ ևս հանդես եկավ Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների ջերմ համերաշխությունն ու միասնությունն ընդդեմ սովետական իշխանության թշնամիների, ընդդեմ եղբայրական ժողովուրդների միասնության թշնամիների։ Ադրբեջանի, վրաստանի բանվորների ու գյուղացիների պայքարն ապահովեց երիտասարդ Սովետական Հայաստանի աշխատավորներին հացով ու վառելիքով։ Սովետական Ադրբեջանը Հայաստանին օգնեց նաև բոլշևիկյան աշխատանքի փորձ ունեցող լավագույն կադրերով, որոնք մոբիլիզացիայի ենթարկվեցին և ուղարկվեցին Սովետական Հայաստան։

Սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում ջերմորեն ողջունեցին նաև Հյուսիսային Կովկասի բազմացեղ ժողովուրդները. հանդի-

[1] „Бакинский рабочий", 1920 թ. դեկտեմբեր, № 28։

սավոր նիստեր տեղի ունեցան Դաղստանում, Վլադիկավկազում, Թերեկում, Ռոստովում և այլուր։ Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատելու առթիվ 1920 թ. դեկտեմբերի 4-ին տեղի ունեցավ Վլադիկավկազի Քաղսովետի, Թերեկի մարզային գործկոմի, ՌԿ(բ)Պ Մարզկոմի և Կարմիր բանակի ներկայացուցիչների միացյալ նիստ։ Այդ նիստում, Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատվելու առթիվ, ընդարձակ ճառով հանդես եկավ ընկեր Ս. Մ. Կիրովը, որն ընդգծեց Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի միջազգային նշանակությունը։ Նա հայտարարեց, թե՝ «Անտանտը միշտ իր բոլոր ուժերը կենտրոնացնում էր այն սեպում, որ իրենցից ներկայացնում էին Անդրկովկասի ռեսպուբլիկանները։ Բայց կատարված փաստը (այսինքն՝ Հայաստանում սովետական իշխանություն հաստատվելը—Ռ. Փ.) հանդիսանում է Անտանտի քաղաքականության կրախի առաջին էտապը։ Ոչ անգլիական դեղանյութերը, ոչ էլ ամերիկյան հացը չկարողացան փրկել կործանվող Հայաստանը, որը միայն այժմ, մտնելով երբորդ Ինտերնացիոնալի ազնիվ ընտանիքի մեջ, ելք գտավ և դուրս եկավ ճիշտ ուղու վրա»[1]։ Ընկեր Կիրովն իր այդ փայլուն ճառն ավարտում է «կեցցե հայ ժողովուրդը» բացականչությամբ։ Այդ նիստի վերջում ընդունվում է մի բանաձև, որի մեջ Վլադիկավկազի աշխատավորությունը՝ «հիանալով Հայաստանի աշխատավոր մասսաների հերոսությամբ, մասսաներ, որոնք պայքար են մղում ռեակցիայի և շովինիզմի կառավարության դեմ, աշխատավոր ժողովրդի շահագործման դեմ»[2], իր լիակատար պատրաստակամությունն է հայտնում օգնելու հայ ժողովրդին՝ սովետական իշխանության ամրապնդման համար նրա մղած պայքարում։ «Ճնշվածների ձեր ձայնը եղբայրական օգնության մասին՝ անսահմանորեն մոտ է մեր սրտին, և մենք ցույց կտանք այդ օգնությունը։

Ազատագրված Թերեկը, որը նույնպես դարերով կրել է ցարական դահիճների ու կալվածատերերի ճնշումը, այժմ ազատագրված է ու հպարտորեն կառուցում է իր ազատությունը, Ձեզ մենակ չի թողնի ձեր պայքարում։

Առաջ տարեք պրոլետարական ռևոլյուցիայի կարմիր դրոշը, հանուն կոմունիզմի, հանուն աշխատանքի ազատագրության Արևելքի ճնշվածների համար։ Մոտ է միջազգային պրոլետարիատի վերջնական հաղթանակի ժամը։ Ձեր հերոսական հարվածները կոնտրռևոլյուցիոն դաշնակիցներին, էսերներին, համաձայնողականներին, մենք խորապես ողջունում ենք և համոզում ենք ձեզ համաշխարհային պրոլետարիատի գործի համար պայքարող մարտիկներ։

Կեցցե ազատագրված Սովետական Հայաստանը։

Կեցցե համաշխարհային սոցիալիստական ռևոլյուցիան»[3]։

Նույն ոգով Սովետական Հայաստանին ողջունում է նաև Դաղստանի աշխատավորությունը, որը Սովետական Հայաստանին ուղարկած իր հեռագրի մեջ խորը համոզում է հայտնում այն մասին, թե Սովետական Հա-

---

[1] „Коммунист", *1920 թ. դեկտեմբեր,* № 181, *տես նաև* „Коммунист Грузии", *1920 թ., դեկտեմբեր,* № 40։

[2] „Бакинский рабочий", *1920 թ., դեկտեմբեր,* № 24։

[3] *Նույն տեղ։*

յաստանի աշխատավորությունը, որը «համարձակ կոչ է նետել բուրժուական Եվրոպային ու մենշևիկյան Վրաստանին»[1], հերոսաբար առաջ կտանի սովետական իշխանության մեծ դրոշը։ Դաղստանի աշխատավորները հպարտությամբ հայտարարում են, որ Սովետական Հայաստանը միանալով Սովետական Ռուսաստանին և սովետական մյուս ռեսպուբլիկաներին, համարձակ կերպով առաջ կընթանա դեպի կոմունիզմի հաղթանակը։

Այսպիսի ակտիվ օգնություն և ջերմ արձագանք գտան Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները իրենց հերոսական պայքարում։ Այդ օգնությունը, դումարած Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների անշեջ հավատը՝ իրենց ուժի, Լենինի-Ստալինի պարտիայի գործի անպարտելիության նկատմամբ՝ հանդիսացան այն ռեալ միջոցները, որոնք նպաստեցին սովետական իշխանության վերջնական հաղթանակին Հայաստանում։ Երիտասարդ սովետական իշխանությունը Հայաստանում անմիջապես ձեռնամուխ եղավ մի շարք տնտեսական, քաղաքական կարևորագույն նշանակություն ունեցող ձեռնարկումների կիրառմանը։ Ամենից առաջ, 1920 թ. դեկտեմբերին դեկրետ հրատարակվեց կալվածատիրական, արքունական, վանքապատկան, վակուֆային հողերը պետականացնելու մասին։ Սովետական իշխանության այդ ձեռնարկումը ջերմ արձագանք գտավ հողազուրկ, հողի ծարավ աշխատավոր գյուղացիության մեջ, որոնք տեղերում անմիջապես կազմակերպեցին գյուղական ռևկոմներ և հողերը վերցրին իրենց տնօրինության տակ։ 1920 թ. դեկտեմբեր ամսվա ընթացքում մի շարք դեկրետների միջոցով պետականացվեցին վակված կոնսերվի, Շուստովի գինու ու կոնյակի գործարանները, պետականացվեցին երկաթուղին, բանկը, կուլտուր-կրթական հիմնարկները, փոստ-հեռագրատունը և ուրիշ հիմնարկ-ձեռնարկներ։ Հատուկ դեկրետով անմիջապես դադարեցվում է մեջլիսին և սինոդին վարկ տալը, վերացվում է հին բուրժուական օրենսդրությունը և կիրառության է դրվում սովետական առաջին օրենսդրությունը՝ ՌՍՖՍՌ-ում կիրառվող սովետական օրենսդրությունը։ Վերացվում է ազմինիստրատիվ նախկին բաժանումը, ստեղծվում են գավառներ, որոնք անմիջապես ենթարկվում են կենտրոնական իշխանությանը։ Հրատարակվում է թալանչիների, ավազակների ու պրովոկատորների դեմ ուղղված հատուկ դեկրետ, որը խոշոր նշանակություն է ունենում սովետական իշխանության ամրապնդման համար մղած պայքարում։ 1920 թ. դեկտեմբերին № 5 հրամանով ստեղծվում է Արտակարգ Հանձնաժողով՝ կոնտրռևոլյուցիայի դեմ կռվելու համար։ 1920 թ. դեկտեմբերի 20-ին դեկրետ է հրատարակվում գաշնակցական դրամանիշները վերացնելու և ՌՍՖՍՌ-ի նոր սովետական դրամանիշները Սովետական Հայաստանում կիրառելու մասին, դեկտեմբերի 22-ին օրենք է հրատարակվում ՋԱԴՄ կազմակերպելու մասին։ Երիտասարդ Սովետական իշխանության այդ ձեռնարկումները ջերմորեն արձագանք են գտնում Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների մեջ։ Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում տեղի ունեցած միտինգները պերճախոս ապացույց են հայ ժողովրդի անհուն սիրո և նվիրվածության սովետական իշ-

[1] „Бакинский рабочий", 1920 թ., դեկտեմբեր, № 24։

խանութ յանը։ Աշխատավոր դյուղացիները ամենայն ջերմութ յամբ իրենց վերջին միջոցները տալիս են հերոսական կարմիր բանակին, երիտասարդ սովետական իշխանութ յանը, որպեսզի Հայաստանն ընդմիշտ ազատագրված լինի թշնամիների ու կեղեքիչների որոգայթներից։ Այսպես՝ դեկտեմբերի 2-ին Երևանում, քաղաքային այգու մոտ, տեղի է ունենում խոշոր միտինգ, որին մասնակցում են մի քանի հազար աշխատավորներ։ Այդ միտինգում ընդունված բանաձևի մեջ Երևանի աշխատավորութ յունը ջերմորեն ողջունելով սովետական իշխանութ յանը և հերոսական կարմիր բանակին, հայտնում է իր լիակատար պատրաստակամութ յունը՝ աջակցելու սովետական իշխանութ յան բոլոր միջոցառումներին։ Եվ իրըև այդ բանի ապացույց, Երևանի աշխատավորութ յունն ակտիվ մասնակցութ յուն է ունենում ինչպես սովետական իշխանութ յան առանձին հեղափոխական-ձեռնարկների կազմակերպմանը, թշնամիների դեմ մղվող պայքարին, այնպես էլ հարազատ քաղաքի մաքրման ու կարգավորման գործին։ Դեկտեմբերի 3-ին իջևանում տեղի ունեցած բազմամարդ միտինգը պատրաստակամութ յուն է հայտնում դյուղերում հավաքված պարենը և փոխադրական միջոցները տրամադրելու կարմիր բանակին ու սովետական իշխանութ յանը։ Դեկտեմբերի 6-ին, սովետական իշխանութ յան հաջողութ յունների առթիվ, Երևանում նորից տեղի է ունենում բազմամարդ միտինգ, որը ողջույնի հեռագրեր է ուղարկում Հոկտեմբերյան մեծ ռևոլյուցիայի մեծահանճար կազմակերպիչներ Լենինին և Ստալինին, Ռ(բ)Կ կենտկոմին ու Կոմինտերնին։ Լենինին ուղղած հեռագրի մեջ Երևանի աշխատավորութ յունը ասում էր. «Համախմբվելով կուռ, խիտ շարքերով կոմունիստական դրոշի ներքո, Երևանի աշխատավորութ յունը հանձին ձեզ ողջունում է Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի առաջնորդին, ռևոլյուցիա, որի ալիքները ջախջախելով ու ոչնչացնելով բոլոր արգելակները, ներթափանցեցին Հայաստան։ Այն պիտակցութ յամբ, որ միայն աշխատավորների դիկտատուրան ընդունակ է երկիրը դուրս բերելու զարգացման և բարեկեցութ յան ուղին, մենք, մանելով Սովետական ռեսպուբլիկանների պրոլետարական ընտանիքի մեջ, հետևեցինք հերոսական Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի օրինակին։ Ունենալով անցյալում ոուս բանվորների փորձը, ներկայումս՝ Ադրբեջանի ու Ռուսաստանի աշխատավորների աջակցութ յունը, երիտասարդ Սովետական Հայաստանը համարձակ ու անվախ նայում է ապագային, ոչ մի րոպե չկասկածելով կապիտալի դեմ աշխատանքի վերջնական հաղթանակի մեջ»[1]։ Այս նույն ոգով Երևանի այդ միտինգը ողջույնի հեռագիր է ուղարկում բնկեր Ստալինին, պատրաստակամութ յուն հայտնելով պայքարելու սովետական իշխանութ յան ամրապնդման համար։ Դեկտեմբերի 8-ին միտինգ է տեղի ունենում Իջևանում, դեկտեմբերի 10-ին՝ Ալավերդում, դեկտեմբերի 11-ին՝ Օշականում ու Աշտարակում և այլ դյուղերում, բոլոր միտինգներն էլ պատրաստակամութ յուն են հայտնում ըստ ամենայնի օգնելու սովետական իշխանութ յանը և աջակցելու նրա ձեռնարկումներին։ Ալավերդու շրջանի ադրբեջանական դյուղերի դյուղացիների միտինգն իր ընդունած բանաձևի մեջ հայտարարում է, որ

[1] „Правда Грузии", *1920 թ., դեկտեմբեր, № 47։*

իրենք «իրենց եղբայրական ձեռքը մեկնում են հայ գյուղացուն ու բանվորին՝ ծաղկեցնելու սովետական հայրենիք Հայաստանը»[1]։ Զեյվա և Ալիքելու գյուղերի աշխատավորների միտինգում ընդունված բանաձևի մեջ ասված էր. «Զեյվա և Ալիքելու գյուղերի հասարակությունն անհուն բերկրանքով ողջունում է կարմիր բանակին և պատրաստակամություն է հայտնում իր հացի չնչին պաշարը և միևնույնը տրամադրել նրա կարիքները»։ Նույն ոգով բանաձև են ընդունում Բիջապլու, Արտաշատ, Վերին և Ներքին Գյուրքյանդ, Թափաբաշ գյուղերի գյուղացիները։ Այս օրինակները փայլուն կերպով վկայում են Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների այն ջերմ վերաբերմունքի մասին, որ նրանք անմիջապես ցուցաբերում էին երիտասարդ սովետական իշխանության և հերոսական կարմիր բանակի նկատմամբ։ Դրանք միաժամանակ ապացույց են այն խորը համոզման, որ սովետական իշխանությունը կարող է աղատագրություն բերել բանվորներին ու գյուղացիներին, որ միայն սովետական իշխանությունը կփրկի հայ ժողովրդին։

Հայ ժողովրդի այդ համոզումը փայլուն իրականություն դարձավ։ Միմիայն սովետական իշխանությունը հայ ժողովրդին վերածննդի հնարավորություն բերեց։ Լենինի-Ստալինի մեծ պարտիայի ղեկավարությամբ Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, ջախջախելով դաշնակարդային թշնամիներին, հողմացրիվ անելով ժողովրդի տրոցկիստական-բուխարինական, բուրժուա-նացիոնալիստական թշնամիներին, բնում խեղդելով այդ թշնամիների բոլոր ստորությունները ու ձգտումները, հաստատորեն դնում են դեպի կոմունիզմի հաղթանակի ուղիով։

Անցած 20 տարիների ընթացքում Սովետական Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները, աշխատավոր ինտելիգենցիան ցույց տվին, որ անօդուտ չի անցել մեր հայրենիքի բռնակալների թափած արյունը, որ նրանց հերոսական պայքարն ավարտվեց լիակատար հաղթանակով։ Անցած 20 տարիների ընթացքում Լենինի-Ստալինի մեծ պարտիայի ղեկավարությամբ, մեծ Ստալինի առաջնորդությամբ Սովետական Հայաստանը դարձավ սոցիալիզմի մեծ երկրի առաջավոր ռեսպուբլիկաներից մեկը, մեծ Միության 16 իրավահավասար եղբայրական ռեսպուբլիկաներից մեկը։

Հայ ժողովուրդն իր այսօրվա փառավոր հաղթանակների, կոմունիզմի կառուցման ասպարեզում ձեռք բերած վիթխարի նվաճումների համար անհունորեն պարտական է Լենինի-Ստալինի մեծ պարտիային, ժողովուրդների սիրելի առաջնորդ և հայ ժողովրդի մեծ ազատարար բնկեր Ստալինին, որի հայրական հոգատարությամբ աճում ու ծաղկում է Սովետական Սոցիալիստական Հայաստանը։

---

[1] «Կոմունիստ», 1920 թ. դեկտեմբեր։

ՊՐՈՖ. Դ-Ր Մ. ԱԲԵՂՅԱՆ

ՎԻՊԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

1. Վեպերի սկիզբն ու զարգացումը:—*Այս խորագրի տակ չի դրվում այն հարցը, թե որ գաթում որ պատմական եղելությունների ազդեցությամբ ակսվել են մեր վեպերը և հետո՝ ուրիշ որ պատմական իրողությունների հետևանքով ընդարձակվել կամ որևէ ձևով փոփոխվել են։ Այդ բավական պարզված է սրա հեղինակի ուրիշ աշխատությունները, ինչպես օրինակ, մեր առաջին մեծ վեպի, «Վիպասանքի» համար ցույց է տրված, որ դա իր մեջ անդրապատկերել է «Պատմական հիշողություններ Արտաշատի հիմնարկությունից (180 թ. մ. թ. ա.), Հայոց բնիկ և առաջին թագավորության հիմնադիր Արտաշիսից» մինչև 1-ին դարի վերջը մեր թ. ա.։ Նույնպես բացատրված է այդ խնդիրը «Պարսից Պատերազմ» և «Սասնա Ծռեր» վեպերի վերաբերմամբ։*

Այստեղ չի դրվում հարցը նաև այն մտքով, թե ինչպես դարեր ապրող բանավոր վեպը գարգանալով կերպարանափոխվում է իր ներքինով—դասակարգային բնավորությամբ ու գաղափարախոսությամբ։ Այս մասին ուսումնասիրություն անելու շատ նյութ ունին իրենց մեջ «Սասնա Ծռերի» վարիանտները, որոնց մի մասը դեռ մնում է հրատարակելու։ Այդպիսի մի ուսումնասիրության արդյունքը շատ հետաքրքիր կլիներ նաև ընդհանուր գրականության տեսակետով։

Հարցն այստեղ վերաբերում է այն խնդրին, թե՝

1. Որոնք են մեր գրականության մեջ այն սկզբնական վիպական տարրերը, որոնք ծագել են կոնկրետ եղելությունների անմիջական տպավորության տակ և որոնցից հետագայում օգտվել են վիպասանները մեծ վեպերի համար։

2. Ի՛նչպիսի աստիճանական զարգացումով ըստ բովանդակության և ըստ ձևի—ըստ առանձնավորի և ըստ կատարման եղանակի՝ երգելու կամ արտասանելու—պատմական և վիպական երգերը մեր գրականության մեջ հետզհետե մոտեցել են, դիցուք, «Սասնա Ծռերի» վարիանտներից մեկին։

Ճիշտ է, մեր գրականության մեջ քիչ նյութ կա վերևի հարցերին լիակատար պատասխան տալու համար, բայց, կարծում եմ, կարելի է որոշ չափով նշել և ցույց տալ այդպիսի տարրերը և պատմական ու վիպական երգերի զարգացումը հիշված ուղղությամբ։

Այդ տարրերն ու վիպական երգերն ըստ ինքյան էլ հետաքրքիր են, և արժե դրանցով զբաղվել այստեղ։

2. Լացի ու կոծի երգեր։—*Առաջին կարևոր տարրը, որ ծագել է կոնկ-*

բետ դեպքերի ազդեցության տակ, դա «լալեաց բանասաեղծությունն» է, որ հորինում և ասում էին մեռելների հուղարկավորության կոծն անելիս ողբասաց կանայք։ Սրանք կոչվում էին ձայնարկու, անշուշտ, մեռելների վրա ճչալու համար։

Հնումն նշանավոր մարդկանց, թագավորների ու զորավարների թաղումը կատարվում էր մեծ բազմությամբ և մեծ հանդեսով։ Այդ ժամանակ առանձնապես սաստիկ էին ողբում մեռելին։ Կանայք ու տղամարդիկ հուղարկավորությանը մասնակցում էին լալով, երգելով ու նվագելով և ծափ տալով, դեմ ու դեմ պարելով ու կաքավելով։ Նրանք երեսներն ու բազուկները ցտում, պատառում էին, ինչպես մի 20-25 տարի առաջ մեզնում մահմեդականներն անում էին իրենց հայտնի կրոնական տոնի սգի հանդեսը կատարելիս։

Մովսես Խորենացին «Հայոց Պատմության» մեջ, հավանորեն «Վիպասանքից» ազդված, նկարագրում է (Բ. կ.) վիպական Արտաշես թագավորի թաղումը, երբ, ասում է նա, «շուրջ զգերեզմանաւն լինէին կամաւոր մահունք». «ամբոխութիւնք մեռան ի մահուանն Արտաշիսի, սիրելի կանայք և հարճք և մտերիմ ծառայք»։ Այդ մահերը, հարկավ, «կամավոր» չեն եղել։

Փ. Բուզանդը գրում է. «Յորժամ զմեռեալն լային, փողովք և փանդռօք և ճօք զկոծան պարուցն կաքաւելով, զտիգսն (կռները) հատեալս, զերեսս պատառեալս, արք և կանայք զղծութեամբ ճիւաղութեամբ պարուք դէմ ընդդէմ հարկանելով և կամ ափս (ծափս) հարկանելով, զմեռեալն յուղարկէին» (Բուզ. Ե. լա.)։

Մեծն Ներսեսի օրով Աշտիշատի եկեղեցական ժողովով արգելվում է մեռելի կոծը. «Մի... անյուսութեամբ ի վերայ գնացելոցն ոճիրս գործիցեն լալեացն կոծոյն, զանառակութիւնս աշխար դնելոյ» (Բուզ. Դ. դ.)։ Եվ իբր այս կաթողիկոսի օրով «Ոչ ոք իշխէր անյուսութեամբ... լալ զմեռեալն և ոչ կոծ ոք դնէր կամ աշխարանս մեռելոյն, և ոչ ձայնս ոք արկանէր ի վերայ մեռելոյն» (Բուզ. Ե. լա.)։ Հետո, սակայն, կոծը միշտ էլ կատարվել է։

Կոծի մասին շատ տեղեկություններ ունենք «Պարսից Պատերազմ» վեպից (Բուզանդի և Ագաթանգեղոսի մեջ), որ ընդարձակ չափերով անդրադարձրել է ֆեոդալական կյանքը 2—5-րդ դարերում։ Նույն կյանքի երևույթներից մեկն է եղել նաև մեռելների կոծն ու լալիքը, որ գալիս է շատ ավելի հին դարերից։

Մեր այդ հերոսական վեպի բովանդակությունից իմանում ենք, որ կոծեր են կատարել մի քանի նշանավոր վիպական անձերի համար։ Այսպես՝ մեծ կոծ է լինում մարտի մեջ ընկած Վաչե զորավարի համար։ Ինքը Խոսրով թագավորը և բոլոր զորքը («ազատախումբ բանակ նախարարակոյտ զօրացն») «բազում անձկայրևաց տրտմութեամբ և արտասուակաթ ողբովք և ծանրաթախիծ հոգով, մեծաւ կոծովք և անհնարին աշխարանօք պաշարեալք, զդնացելոցն կարիս մնացելոցն համաբեալ՝ սգային». «լինէր ամենայն աշխարհին սուգ անհնարին»։

Նույնպես՝ երբ մեռնում է «քաջարանցն աշխարհաշէնն Խոսրով, թագաւորն Հայոց Մեծաց, ժողովեալ, աշխար եղեալ, լացին ամենայն սահմանք աշխարհաց գաւառաց Հայոց Մեծաց. և տարան առ իւր նախնիսն յԱնին

յԵկեղեաց գաւառն Դարանաղեաց» (Բուզ. Գ. ժա)։ Հասկանալի է, որ ամբողջ երկրով անցնող և օրեր աւող այսպիսի հուղարկավորութիւնների ժամանակ՝ բանահյուս ձայնարկուները պիտի երգեին ու վիպեին քաջարանց Թագավորի կյանքից ոչ թե անպատրաստից, այլ առաջուց պատրաստված։

Տիրան Թագավորի գերվելու վրեժն առնելուց հետո՝ ժողովվում են նախարարներն և իշխանները, «գործակալք և զօրագլուխք, պետք և ամենայն աշխարհաժողովք բազմութեանն եկելոց կուտելոցն», թեպետ և Թագավորը չէր մեռած, բայց «կոծ եղեալ աշխարանօք լային գիւրեանց [ան] տէրն զարքայն Հայոց. սոյնպես և զկորուստ աշխարհին, և զանձանց անտէրչութիւն կ՚րծանմանն վարանացն աղիողորմ գործէին» (Բուզ. Գ. ի.)։

Ինչքան էլ Մանուելը մեռնելուց առաջ հրամայում է, որ իր համար չկոծան, բայց «Հրամանն զոր տայր յաղագս կոծոյն չղնելոյ՝ այնմ ինչ ոք ոչ անսաց. այլ ամենայն մարդ երկրին Հայոց կոծ եղեալ, մեծաւ աշխարանօք լային զնա առհասարակ ազատք և շինականք» (Բուզ. Ե. խգ.)։ Մանուելի եղբայր Վաչեի համար ևս «մեծապէս աշխար» և լաց է եղել (Բուզ. Ե. խգ.)։

Նույն կոծը կատարվել է և Մուշեղ սպարապետի համար, քանի որ Բուզանդը գրում է. «եւ լացին, թաղեցին զնա որպէս օրէն էր» (Բուզ. Ե. լզ.)։ Իսկ «օրէնքը», «մեռելի կարգը», ինչպես ասում էին մեր ժամանակ, հենց կոծն էր։

Վեպի մեջ կոծ հիշվում է նաև Խոսրով Մեծի համար։ Մարդասպան Անակին հալածող «նախարարք հայակոյտ զօրացն» յետ են դառնում «վայիւք, ճչովք և ողբովք. և ամենայն երկիրն ժողովեալ՝ զԹագաւորն աշխարէին» (Ագաթ.)։ Արժեք չունի, հարկավ, այն, որ վիպական Խոսրով Մեծ Թագավորն ինչպես կարծում եմ, իրապես պատմական անձ չէ։ Մեռելի կոծն իրրև կյանքի անդրադարձում կարող էր պատմվել և ստեղծական հերոսի համար, մանավանդ որ վիպասանները հավատում են վիպական հերոսների պատմական անձեր լինելուն։ Այսպես և «Սասնա Ծռերի» մեջ Արամիլիքի մահից հետո Սասունը յոթ տարի սուգ է անում և սուգի պատճառով տղա ու աղջիկ չեն պսակում։ Բայց ոչ ոք չի կարող, անշուշտ, լրջությամբ պնդել, թե Արամիլիքն ու Սասունի այդ սուգը նրա մահվան համար՝ իրական եղելություն է։

Այսպես ուրեմն վեպից հենց յերևում է, որ կոծն այդ վիպական շրջանի կյանքի մեջ մեծ տեղ է բռնել։ Եվ վորովհետև ողբն երգով ու նվագով էին անում, հետևաբար կոծի համար երգեր են հորինվել և տարածվել։

Դրանք ժամանակի միակ պատմական հիշատակարաններն են եղել կամ ճիշտ ասած՝ նույն դերն են կատարել, ինչ որ մեր ժամանակ լրագրերը կատարում են՝ լուր տալով եղած դեպքերի համար և մահաբան (նեկրոլոգ) գրելով նշանավոր անձերի մահվան առիթով։ Եվ ուրիշ կերպ էլ մտածել կարելի չէ մի ժողովրդի համար, որ գիր ու գրականությունից զուրկ էր։

Այդ ձայնարկուների երգը և նրա հետ կապված զրույցը՝ և եղել են վեպի սկզբնական աղբյուրները, վեպի տարերքը, որոնցից հետագայում օգտվել են վիպասաններն իրենց ստեղծագործության ժամանակ։

Թե ինչպես էին պատահած դեպքերի անմիջական ազդեցության տակ

կոծի միջոցին հորինվում և տարածվում պատմական երգերը, այդ էլ իմանում ենք «Պարսից Պատերազմ» վեպից։ Այստեղ մանրամասն նկարագրված է Գնելի կոծը և նրա մասին «լալեաց բանաստեղծությունը» (Բուզանդ Դ. ժե)։

Գնելը, Արշակ Թագավորի եղբորորդին, ամուսնանում է Սյունիքի իշխանի դուստրի, դեղեցկուհի Փառանձեմի հետ։ Սրան սիրահարվում է Թագավորի մյուս եղբորորդի Տիրիթն ևս։ Նա, որպեսզի Փառանձեմին ինքն առնի, քսությամբ գրգռում է Արշակին Գնելի դեմ, մինչև որ Արշակն սպանել է տալիս Գնելին։ Ապա Վեպի մեջ (Բուզ., Դ. ժե.) նկարագրված է, թե ինչպես Արշակ Թագավորի հրամանով կատարվում է Գնելի կոծը։

Ապա հրաման եղե յարքայէն.
«Ամենայն մարդիկն որ իցեն ի բանակին,
Մեծ և փոքր առ հասարակ,
Երթիցեն, դիցեն աշխար կոծոց,
Եւ լացցեն զԳնել մեծ սեպուհն Արշակունի,
Զըսպանեալն»։
Իսկ ինքն թագաւորն գնացեալ ի·լալիսն,
Նստեալ լայր զեղբօրորդին իւր,
Զոր ինքն եսպան։
Երթեալ նստէր մօտ առ դին,
Լայր ինքն, և տայր հրաման՝
Կոծ մեծ և աշխար դնել
Շուրջ զսպանելով դիակամբն։
Իսկ կինն սպանելոյն, Փառանձեմն,
Չհանդերձան պատառեալ, զգէսս արձակեալ,
Մերկատիտ ի մէջ աշխարանին կոծէր.
Զայն արկանելով ճչէր,
Յոզբս արտասուաց յաղիողորմ գուժի
Առ հասարակ զամենեսեան լացուցանէր։

Տիրիթը, որ սիրահարված լինելով Փառանձեմին՝ սպանել էր տվել Գնելին, հենց այդ սաստիկ կոծի ժամանակ չի համբերում և Փառանձեմին հայտնում է իր սերը։

Պատգամ յղէր առ կինն մեռելոյն, ասէ՝
Զի «Մի կարի զանձն քո աշխատ առնէր այդ չափ,
Զի այր բարի եմ ես քան զնա.
Ես սիրեցի զքեզ,
Վասն այսորիկ մատնեցի զնա ի մահ,
Զի զքեզ առից ինձ կնութեան»։
Ընդ մինչ դեռ կոծ մոլութեան զդիակամբն ջայլէին,
Զայսպիսի պատգամս առաքէր Տիրիթն։
Բողոք բառնայր, թէ՝ «Վուարուք ամենքեան,
Զի մահ առն իմոյ վասն իմ եղև.
Զի որ ինձ ակն եղ՝ վասն իմ զայրն իմ եւս սպանանել»։

Զհերն փետէր, ճչէր ընդ կոծելն։
Ապա իբրև մեծ իրքն
Համարձակ հայտնեցան
Ի լսելիս ամենեցուն,
Եւ ի ձայնարկուքն ամենայն,
Եղև նա մայր ողբոցն։
Եւ ձայնարկուքն ամենայն
Ի ձայն ողբոցն սկսան նուագել՝
Զիրսն տրփանացն Տիրիթայ,
Զակն դնելն, զխութիւնն,
Զնուագս մահու նիւթել, զապանումն.
Զայնիւքն մրմնջոցն ի վերայ սպանելոյն
Ի մէջ կոծոյն բարբառէին,
Գեղգեղեալ խանդաղատութեամբ։
Ի նուաճել իւրեանց ձայնիցն՝
Իրքն յայտնեալ հոչակ հարկանէր։

Հետաքրքիրն այն է, որ այս հատվածից իմանում ենք, թե ինչպես Գնելի սպանման վեպը հենց նրա հուղարկավորության կոծի ժամանակ է հորինվում, երգվում և տարածվում։ Այդ այնպիսի ժամանակ էր, որ մի սեղունդ էլ պետք չէր որ անցներ՝ պատմական երգեր ու զրույցներ հորինելու և տարածելու համար։

Վիպական պատմական երգերը, ուրեմն, մասամբ ծագած են հենց այդպիսի կոծի երգերից, «լալեաց բանաստեղծությունից», այն էլ վիպված եղելություններից անմիջապես կամ քիչ հետո։ Իրանք, այդ երգերն անմիջական բանաստեղծական հիշողություններ են կատարված դեպքերի։ Իրանց հետ միաժամանակ և պատմվել են եղելությունները, և երգ ու զրույց միասին են ծագել։

Կոծի համար, անշուշտ, եղել են նաև հնավանդ երգեր ընդհանուր բնավորությամբ, որոնք կրկնվում էին կոծերի ժամանակ։ Այս ընդունելն անհրաժեշտ է, քանի որ եղել են արհեստով ողբասաց կանայք։ Նրանք, ինչպես վերևում հիշվեց, կոչվում էին «ձայնարկուք», «ձայնարկու կուսանք սահզիստք և աշխարողք կանայք», որոնցից մեկը լինում էր «եղևրամայր» կամ «մայր ողբոց» (տես նաև Խոր. Բ. կ.)։ Գրիգոր Նարեկացին, 10-րդ դարում, այդ ողբասացներին կոչում է «բանահիւս (=բանաստեղծ) կանայք լալականք»[1]։

Մեռելի լացն ու կոծը («լալիք կոծոյ»), մեռելի կենսագրությունից առնված բանահյուսությամբ, այնքան մեծ դեր է կատարել հնումը, որ հասել է մինչև մեր օրերը։ Մեր ժամանակներում անգամ «լալկան կանայք», հաճախ առանձին վարձատրությամբ, հրավիրվել են մեռելատուն և մեռելի ողբն արել բայթիներ ասելով։ Նույնիսկ վարձկան գուսանները շատ տեղերում կատարել են և դեռ կատարում են ողբասացների այդ հին դերը։

[2] *Մ. Աբեղյան, «Հին գուսանական երգեր», Երևան, 1931, էջ 160. հմմտ.։*

Նրանք ասում էին ավանդական երգեր, հարմարեցնելով դրանք նոր մեռելի վրա, կամ թե նոր երգեր էին հորինում մեռելի կյանքից՝ նրա «գովքն» անելու համար, ինչպես և կոչվում է այդ երգը։

Պետք չէ կարծել, թե մեռելի կյանքից առած բոլոր երգերը ձայնարկուներն անպատրաստից են ասել, այլ, ինչպես կոծի հանդեսի համար առաջուց պատրաստություն էին տեսնում, նույնպես և նրանք կարող էին նախապատրաստել իրենց «լալեաց բանաստեղծությունը», մանավանդ նշանավոր մեռելների համար, ինչպես են թագավորներն ու զորավարները։

Պետք չէ կարծել, թե այդպիսի բանաստեղծության մեջ իրական պատմությունն առնվում էր ճշգրիտ հարազատությամբ, այլ դա հորինվում էր որոշ լուսաբանությամբ, քանի որ մեռելի «գովքն» էին անում, ուստի պետք է ամեն ինչ ծաղկեցնեին։

Թե ինչպիսի են եղել այդ երգերը, մենք այդ չգիտենք։ Դրանցից ոչ մեկը չի հասել մեզ։ Գրիգոր Նարեկացու վկայությամբ՝ այդ երգերը հորինվելիս են եղել հայրենի չափով։ Դրանք անպայման փոքր երգեր են եղել, կես քնարական ու կես վիպական, ինչպես են մեր ժամանակի լացի երգերը, երկու-կամ երեք երկատող տներից—բեյթերից կազմված, ինչպես են 19-րդ գարի լացի անուններն[1], որոնք նույն հայրենի չափով են և գալիս են մեծ մասամբ հին ժամանակներից ի վեր։ Երկատող տներով կամ բեյթերով հորինվածքն այնքան հատուկ է եղել այդ կարգի երգերին, որ «բայաթի» (=բեյթեր) բառն ստացել է նաև «մեռելի ողբի երգ» նշանակությունը, մինչդեռ այդ բառով անվանվում են առհասարակ բեյթերից կազմված փոքր երգերը, ինչպես են մեր ժողովրդական քառյակները։

3. Գուսանների սկզբնական պատմական երգեր։ — Երկրորդ և ավելի կարևոր տարրը, աղբյուրները վեպի համար եղել են գուսանների վիպական երգերը, պատմական երգերը, որ ասվել են ամենահին ժամանակներից ի վեր խնճույքների, ուրախության ժողովների, գինարբուքների ժամանակ։ Եվ այսպես ոչ միայն մեր, այլև ուրիշ շատ ազգերի մեջ։

Հայ ազնվականության գլխավոր պարապմունքը, երբ նա պատերազմ չի ունեցել, եղել է որսի հետ և խնջույքը։ Նախ լինում էր հացկերույթը, հետո սկսվում էր գինարբուքը (խումը), գուսանների, վարձակների (կին գուսանների) նվագով ու գուսանական երգերով, և ուրախացողների պարով (կլոր պարով) ու կաքավով։ Այս յերեքը՝ նվագ, երգ ու կլոր պար կամ կաքավ մտնում էին ազնվականների կենցաղի մեջ իբրև անհրաժեշտ պայման ոչ միայն կոծի, այլև խնջույքի ժամանակ։

Խնջույքները, գուսաններով կատարած ուրախությունները, նույնպես մտնում են վեպի մեջ։ Պապ թագավորին սպանում են խնջույքի ժամանակ, երբ նա «նայէր ընդ պէս պէս ամբոխ գուսանացն» (Բուզ. ե. լբ.)։ Խնջույքի ժամանակ են սպանում և Մուշեղ սպարապետին (Բուզ. ե. լե.)։ Եվ վերջապես Արշակ թագավորն ինքնասպան է լինում, երբ Դրաստամատն «ուրախ առնէր զնա գուսանօք» (Բուզ. ե. է.)։

---

[1] Տես՝ Մ. Աբեղյան, «Գուսանական ժողովրդական տաղեր», Երևան, 1940, էջ 251, հան.։

Բացի ուրախութիյան, որ է՝ գինու և սիրու երգերից, գուսանները երգել են նաև հին վիպական երգերը, հին «երգք առասպելաց», ինչպես նույնն արել են նաև այլ ազգերի մեջ[1]։ Գուսանները միաժամանակ և՛ հորինել, և՛ ասել են ոչ միայն ուրախութիյան, այլ նաև պատմական երգեր, ինչպես և ուրիշ վիպական երգեր ու վեպեր։ Այս վերջին դեպքում նրանք կոչվել են վիպասաց։ «Վիպասանն» ուրիշ արվեստագետ չէ, բայց եթե վիպական երգեր հորինող և ասող գուսանը։

Մեր պատմական հիշատակարանների մեջ շատ քիչ վկայութիյուններ ենք գտնում այն մասին, որ գուսանները պատմական երգեր հորինած լինեն կատարված դեպքերի անմիջական ազդեցութիյամբ, ինչպես եղել են ձայնարկուների կոծի երգերը։

Այս նկատմամբ մի շատ կարևոր վկայութիյուն ունենք Մ. Խորենացուց «Պարսից Պատերազմի» գլխավոր հերոս Արշակի մասին։ Նա պատմելով, թե այս թագավորը չի պատասխանում հռոմայեցոց կայսրի թղթին, ավելացնում է. «Նշկահնալ ալհամարհանց զնոսա (=հռոմայեցիներին). նաև ոչ գնետ Շապհոյ միտեցավ ամենայն սրտիւ, այլ անձնահաճ եղեալ՝ պարծելով հանապազ ի դինարբուս, և յերգս վարձակաց քաջ և արի երևնալ քան զԱքիլլևս, իսկ արդեամբք Թևրսխաևսյ նմանևնալ կաղն և սրագլխայ» (Խոր. Գ. ժԶ.)։

Այս հատվածը սխալ կետադրութիյան պատճառով մինչև այժմ ուշադրութիյան չի առնված։ Տպագրվածի մեջ «դինարբուս» բառից հետո ոչ մի կետ չի դրված, իսկ «վարձակաց» բառից հետո, ուր ոչ մի նշան չպիտի լինի, դրված է միջակետ։ Այդպիսով առացվում է այս նշանակութիյունը։ Արշակը «քանի տեղ չդրեց, արհամարհեց. նրանց (=հռոմայեցիներին). նաև Շապուհի կողմն էլ չհավիտեց բոլոր սրտով, այլ ինքնահավան դարձավ, պարծենալով միշտ դինարբուքների ժամանակ և վարձակների երգերի մեջ. Աքիլլեսից ավելի քաջ և արի էր երևում, բայց գործերով նմանում էր կաղ և սրաղլուխ Թևրսխաևսին»։ Արշակը կարող էր պարծենալ դինարբուքների մեջ, այսինքն գինարբուքների ժամանակ, բայց «վարձակների (կին գուսանների) երգերի մեջ» պարծենալ, դա անհեթեթութիյուն է։

Անշուշտ այդ է եղել պատճառը, որ Խորեն Ստեփաննեն այդ հատվածի վերջին մասը աշխարհաբար թարգմանել է այսպես[2]. «Այլ ինքնահավանութիյամբ միշտ պարծենում էր խնջույքների մեջ և երգիչ կանանց մոտ. Աքիլլեսից ավելի քաջ և արի ցույց տալով իրան, նա իսկապես նմանում էր կաղ և սրաղլուխ Թևրսխաևսին»։ Մի կողմ թողնելով ուրիշ անճշտութիյուններ, պետք է ասեմ, որ բնագրի «յերգս վարձակաց» (վարձակների երգերի մեջ) նրբին չի նշանակիլ «երգիչ կանանց մոտ», ինչպես թարգմանել է Ստեփաննեն՝ վերևում հիշված անհեթեթութիյունից զերծ մնալու համար։

Այդ կտորը կարելի չէ և այնպես հասկանալ, թե Արշակն արհամարհելով և հռոմայեցոց կայսրին և պարսից թագավորին՝ «պարծենում էր գինարբուքներով և վարձակների երգերով»։ Նրա պարծանքի հիմն էր իր «քաջութիյունը», որով չէր վախենում հարևաններից, և ոչ թե վինարբուքն ու

---

[1] *Մանրամասնութիյունները տես՝ Մ. Աբեղյան, «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր», էջ 173, հետ.։*

[2] *Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմութիյուն», աշխարհաբար թարգմանեց Խորեն եպիս. Ստեփանե. Բ. տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1897։*

վարձակների երգը։ Թե «ի գինարբուս» պետք է հասկանալ «գինարբուքի ժամանակ», դրան ապացույց է և հետևյալը։ Մ. Խորենացին (Գ. խգ.) պատմում է, թե մի օր Արշակը որս է անում. «հղեալ որս սաստիկ. ուրախացեալ Արշակ ի գինիս պարծէր, ոչ այլոյ ուրուք ի թագաւորաց նախ քան զնա մեռ [ուց] անել այնչափ բազմութիւն երէոց ի միում ժամու»։ Այստեղ «գինիք» նշանակում է «գինարբուք», դինեխում և ոչ՝ «գինիներ», «ի դինիս» նշանակում է՝ «գինարբուքի ժամանակ», նույնը՝ ինչ որ «ի գինարբուս»։ Ուստի Ստեփաննն սխալ է թարգմանել. «և գինով ուրախացած, թագավորը պարծենում էր»[1]։ Այդ հատվածի ճիշտ թարգմանությունը հետևյալն է. «Շատ որս եղավ, Արշակը [որսի վրա] ուրախացած՝ գինարբուքի ժամանակ պարծենում էր, [թե] իրենից առաջ եղած թագավորներից ոչ մեկն այնքան շատ երե չի սպանել մի ժամում»։ Ինչպես հայտնի է, մեր ազնվականները որսից հետո խնջույք էին անում և ապա՝ հացն ուտելուց հետո՝ գինարբուք։ Արշակն ահա գինարբուքի ժամանակ պարծենում էր իր որսով։

Այսպես ուրեմն, վերևի կտորը կարելի չէ թարգմանել, թե Արշակը «պարծենում էր գինարբուքներով և վարձակների երգերով»[2]։

Արդ, «ի գինարբուս» հասկանալով՝ «գինարբուքի», «գինեխումի ժամանակ», պետք է ընդել վերևում գրված հատվածի մեջ միջակետը «վարձակաց» բառից հետո և ստորակետ դնել «գինարբուս» բառից հետո։ Լոկ կետադրության այդպիսի ուղղումով այդ հատվածն ստանում է մի կարևոր նշանակություն. դրանից իմանում ենք, որ «ինքնահաճ դարձած Արշակը պարծենկոտություն էր անում գինարբուքների ժամանակ, և վարձակների [կին դուսաննների] երգերի մեջ նա քաջ և արի էր երևում Աքիլլեսից ավելի, բայց իր գործերով նմանում էր կաղ և սրագլուխ Թերսիտեսին»։ Կնշանակի՝ դուսաննեըն Արշակի վրա հորինած են եղել երգեր, որոնց մեջ թագավորը գովվում է իբրև քաջ և արի, որ և երգում էին գինարբուքների ժամանակ թագավորի իրեն նեկայության։

Այդ դուսաննները եղել են պալատական երգիչներ, որոնք և թագավորի կենդանության, անպայման հաճախ և նրա պատվերով են բանահյուսել։

Երգիչներ ունեցել են նաև նախարարները։ Տրդատ Բագրատունու վեպի մեջ (Խոր. Բ. կգ.) հիշվում է Սյունիքի Բակուր նահապետի Նազինիկ վարձակը, որ «երգէր ձեռամբ» ի պատիվ Տրդատին տրված ընթրիքի ժամանակ։

Այդ պրոֆեսիոնալ պալատական դուսաննները երգել ու պատմել են ոչ միայն իրենց մեկենասների համար, այլև երգել են հենց նրանց իրենց, փառաբանելով նրանց իբրև քաջարի հերոսների։ Դրա համար դուսաննները ծաղկեց-

---

1 *Այդ հատվածը Մ. Խորենացու վենետիկյան տպագրության մեջ աղճատված է. բացի այդ՝ «ի դինիս» բառից հետո դրված է բուլ նշանը, որ և շփոթեցրել է Ստեփաննեին։ Աղճատումն ուղղված է Տփղիսի 1913 թ. հրատարակության մեջ, որ կատարված է աշխատությամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարությունեան. բնագիրը կազմել է Մ. Աբեղյանը։*

2 *Ագաթանգեղոսի «Հայոց Պատմության» մեջ ևս «գինիք» բառը «գինարբուքի» իմաստով գործածված կա հետևյալ տեղում։ Տրդատն Անահտին գոհ անելուց հետո՝ «յընթրիս բազմեցաւ, և իբրև ընդ գինիս մտին» [երբ հարբեցին], որ պատկերը նվեր տանի Անահտի բագնին «Իբրև ընդ գինիս մտին» չի նշանակում «երբ հարբեցին», այլ՝ «երբ գինարբուքն սկսեցին»։*

նում, մեծացնում էին հովանավորողների արարքները, հարկավ, հիմնվելով գլխավորապես իրենց անառածների ու լսածների վրա։

Բայց այդ երկիչները, ինչպես վեպից տեսնում ենք, իրենց երգերի մեջ, հիմնվելով ավանդության ու դրույցների վրա, ներշնչվելով անպայման և հին կոծերի ու վիպական երգերից, փառաբանում էին նաև իրենց հերոսների նախնիքներին, նրանց ոտնմի հին մարդկանց։ Այդպես է եղել Ֆեոդալական շրջանում ամենուր։ Ազնվականի պարծանքի համար մեծ նշանակություն է ունեցել իր ոտնմի ազնվական ծագումը։ Նախնիքների գովեստով փառավորվում էր գուսանների հովանավորող իշխանը։ Այսպես՝ «Պարսից Պատերազմ» մեծ վեպի մեջ Արշակը և Մամիկոնյանները պարծենում են իրենց ծագումով, և Սեբեոս պատմագրից գիտենք, որ գուսանները պատմել կամ երգել են Մամիկոնյանների ծագումը չինաց թագավորական տոհմից։

Անպայման այդպիսի գուսանական երգերից, իբրև սկզբնական աղբյուրից, ծագում են «Պարսից Պատերազմ» վեպի մի որոշ մասը, հատկապես Փ. Բուզանդի «Հայոց Պատմութիւն» այն բազմաթիվ մանր գլուխները, որոնց մեջ միանման կերպով պատմվում են Արշակի ու Վասակի հպարտությունները։

Թե ինչպիսի ձևով են հորինված եղել այդ սկզբնական պատմական երգերը, մենք այդ չգիտենք։ Այդ տարրական երգերից էլ քառացի ոչինչ չի մնացել։ Դրանց ձևի մասին գաղափար կարելի է կազմել նույն տեսակի մի քանի ուրիշ երգերից, որ բերում ենք ներքևում։

4. Լևոնի երգը։ — Ունենք մի պատմական փոքր երգ, որ հին ժամանակ գրի առնված լինելով՝ մնացել, հասել է մեզ։ Դա այսպես կոչված «Լևոնի երգն» է, որ պատկանում է նույն վիպական շրջանին, ինչ որ «Սասնա Ծռերն» իր պատմականության զարգացման վերջին էտապում։ Այդ երգով մոտավոր գաղափար ենք կազմում մեր գուսանների պատմական երգերի սկզբնական ձևի և ծագման մասին։

Լևոնի երգը, ինչպես նման երգերն ուրիշ ազգերի մեջ, ունի ֆնարեական-վիպական բնավորություն, հորինված է մի պատմական իրողության վրա, որ հետևյալն է։ Եգիպտոսի Բիբարս կամ Ֆնդխտար Սուլթանի դեմ վարած պատերազմի ժամանակ Կիլիկիայի հայոց Հեթում Ա. թագավորի մի որդին՝ Թորոսը սպանվում է, իսկ մյուսը՝ Լևոնը գերի է ընկնում 1266 թ.։ Հայրը՝ Հեթումը՝ Հալեբ քաղաքը փրկանք է տալիս Եգիպտոսի թագավորին, միաժամանակ և միջնորդելով թաթարական գերությունից ազատել է տալիս Եգիպտոսի մի հայանի զորավարի, և դրա միջոցով Եգիպտոսի սուլթանն էլ գերությունից ազատում է Լևոնին, որ հետո, 1270 թ. դառնում է Կիլիկիայի հայոց թագավոր։ Այս դեպքի մասին ահա հորինված է հետևյալ երգը, որին վերնագիրը և գրված՝ «Ի Լէոն որդի Հեթմոյ».

Աւաղ զԼէոնն ասեմ,
Որ տաճկաց դուռն ընկել գերի։
Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ կոյս,
Սուրբ խաչն օգնական Լէոնիս ու ամենուս։

Սուլթանն ի մոյտան[1] ելել,
Իր ոսկի դուռնըն կու խաղայ։
Ծաղաց, ի Լէոնն երետ,
«Ա՛ռ խաղա, ու տուր դատայիդ[2]։
Լէոն, դու տաճիկ լինիս,
Ես ու իմ տատաս[2] քե դերի»։

Լէոնն ի բերդին նստել,
Դաստրոակն[3] աչիցն ու կուլայ.
«Քերվանդ[4] որ ի Սիս կ'երթաս,
Դուն խապար տանիս պապայիս[5]»։

Ինց որ պապն[5] ալ զայն լսեց,
Շատ հեծել հանեց երամով.
Եկավ ի Սուլթանն ելավ[6],
Շատ գետեր եհան, արընեց։

Իսո գիր Լէոն որդին,
Ու հասավ սրտին մուրատին։
Իմ լուս, իմ լուս, ու տուրը կոյս, և այլն[7]։

Այս երգի մեջ ես, ինչպես «Սասնա Ծռերի» մեջ, այլազգի մահմեդականները, իսկապես Եգիպտոսի (Մսրա)մելիքները, հանդես են գալիս նույն ընդհանուր «տաճիկ» անունով։ Այստեղ էլ, ինչպես մյնաղարում, ընդհանրապես թե կյանքի և թե վեպի մեջ, հարաբերությունները մեծ մասամբ կատարվում են կրոնական հիման վրա։ Սուլթանը, ըստ երգի, սկզբում լավ է վարվում դերի Լեվոնի հետ և մինչև անդամ նրան մանակից է անում իր «ոսկի դուռնա» խաղին (որ նույն խաղն է, ինչ որ Մսրամելքի ու Դավթի հոլ—դուռնա խաղալը)։ Հետո Սուլթանը նրան առաջարկում է հավատն ուրանալ, և ապա բանտարկել է տալիս նրան։ Կրոնական տարրն ուժեղ կերպով երևան է գալիս նաև երգի քնարական մասի մեջ, «իմ լուս, իմ լուս» որ կրկնվում է ամեն երկատողերից հետո։

Այս երգը, բացի կրկնակից, հորինված է իր ժամանակին շատ սիրված հայրենի չափով, երկատող տներով—բևեռներով, որոնց կազակցությունն ըստ բովանդակության՝ բավական թույլ է։ Ոճը պարզ ու հասարակ է, ինչպես ընդհանրապես ժողովրդական երգերի։

Երգի մեջ պատմական անցքը չի հանված իրական եղելության նման, այլ փոխված է երգչին հովանավորող իշխանի ցանկացած ձևով։ Գերի որդին լուր և ուղարկում հորը։ Հայրը Լեվոնին գերությունից ազատում է ոչ թե փրկանքով, այլ մեծ հեծելազորով հարձակվում և Սուլթանի վրա, մեծ ավերմունհեղություն է անում և այսպես յետ առնում իր Լեվոնին։ Եվ այլա-

---

1 *Մոյտան—մեչետ, հրապարակ։* 2 *Տատա—հայր։* 3 *Դաստրոակ—թաշկինակ։* 4 *Քերվանդ—այ քարվան, կարավան։* 5 *Պապայիս—հորս, պապն—հայրը։* 6 *Ելավ—հարձակվեց։*

7 *Տես՝ Մ. Մ. Մ ի ա ն ա ս ր յ ա ն ց, «Քնար Հայկական», Ս. Պետերբուրգ, 1868 թ., էջ 130 հտ.։*

պես էլ չէր կարող լինել մի ֆեոդալական երգի մեջ, որի նպատակն է ոչ այնքան իրական եղելությունը, որքան ամեն դեպքում բարձրացնել պատվեր ասողին։

Հարկավոր է մոռանալ, որ երբ ասում ենք, թե այս կամ այն վիպական երգը պատմական է,—կամ երգի, վեպի պատմականության,—այդ չպետք է երբեք հասկանալ այն մտքով, թե երգի կամ վեպի մեջ հարազատ ճշտությամբ պատմված է կատարված եղելությունը, այլ պետք է հասկանալ այն մտքով, թե երգը հիմնված է մի կատարված իրողության վրա։ Հաճախ մի երկու դիծն են իրական պատմական, մնացածը եղելության բանաստեղծական մշակությունն է, վիպասանների մտքի և երևակայության ծնունդը, ոչ միայն վիպական մանրամասներով, այլև գաղափարախոսության նկատմամբ։ Բայց ամեն ինչ, հարկավ, հորինման ժամանակի ոգով։

• 5. Ուրիշ պատմական երգեր։ — Ցավոք մեզ չեն հասել ուրիշ նման պատմական երգեր, անշուշտ, այն պատճառով, որ բերանացի լինելով՝ մոռացության են տրված։ Բայց որ ուրիշ այդպիսի երգեր եղել են, այդ մասին կասկած չի կարող լինել։ Կա 19-րդ դարի վերջերին գրի առնված մի փոքրիկ պատմական երգ ևս, «Մսրա Թալանի» երգը, որ գալիս է նույն ժամանակներից, ինչ որ «Լեվոնի երգը», և վերաբերում է Մսրա Մելիքների իշխանության անկմանը Հայաստանում[1]։

Սկսած 15-րդ դարից, երբ հայկական անկախությունն ընկնում է և հայ ազնվականները կարևոր քաղաքական-հասարակական դեր չեն կատարում, բնականաբար հետզհետե պակասում են հայերեն լեզվով երգերը պատմական նշանավոր երևույթների մասին, և հին ավանդական երգերն էլ մոռացվում են։ Բայց այդպիսի հայերեն երգեր հորինելու արվեստն ու պահանջը չի վերացվում։ Նույնիսկ 1880-ական թվականներին կային և խիստ սիրված էին մի քանի լոլորովին նոր հորինված պատմական երգեր 1878 թվականի ռուս-տաճկական պատերազմի շրջանից Տեր-Ղուկասովի և Լոռիս-Մելիքովի մասին։ Կոմիտասը ձայնագրած ունի դրանցից մեկի եղանակը, բերելով բնագրից միայն երկու տող[2].

Օրդուն քաշեց սարի հովը
Տերսիմեն Տեր-Ղուկասովը։

Տողերիս գրողը հիշում է կարսի առման մասին երգից միայն երկու տուն և կրկնակը։ Այդ երգը երգվում էր դեռ 1890-ական թվականներին։ Կրկնակն էր.

Վույ-վույ, վույ-վույ, Մելիքով,
Ղուշումի սարդար Մելիքով։

Այս կրկնակն ասվում էր ամեն երկատող տներից (բեյթերից) հետո, որոնք են՝

---

[1] Տես՝ Մ. Աբեղյան, «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր», Երևան, 1931 էջ՝ 166, հմն.։

[2] Տես՝ Կոմիտաս, Ժողովրդ. երգեր, հայ. նոտագրությունից փոխադրեց Ս. Մելիքյան, 1931, եր. 36։

Ջեյրան թռփեր կապեցին,
Կարսա վրեն թափեցին։ Վույ-վույ, և այլն։
Կարսա բոլոր խանդաք ա,
Մեջը դյուլլի ջանդաք ա։ Վույ-վույ, և այլն։

Այս երգերն, որոնք իրենց ծագումով ժամանակակից են երգված իրողությանը, հորինված են նույն արվեստով, ինչպես «Լևոնի երգը», միայն ոտանավորի չափը ասրբեր է։

6. Տեղական պատմական խաղեր։—*Ինչպես ուրիշ բանահյուսական տեսակների վերաբերմամբ լինում է, պատմական երգեր հորինելու և պահելու ավանդությունն ևս հարատևում է գյուղացու մեջ։ Բայց նրա կյանքի մեջ տեղի չէին ունենում այնպիսի սեփական հասարակական մեծ դիպվածներ, որ իրրև նյութ ծառայեին նոր արժեքավոր պատմական երգերի համար։ Գյուղացիական միջավայրում հորինվում և երգվում էին փոքրիկ խաղեր, հին տերմինով՝ «խաղ երգոց», բոլորովին տեղական բնույթ ունեցող դիպվածների մասին, որոնք որևէ պատճառով ավելի կամ պակաս հետք էին թողնում տեղական բնակիչների մեջ։ Այդպիսի երգերը, սովորաբար իրենց թարմ եղանակի պատճառով, բավական սիրվում ու տարածվում էին։ Այսպես, օրինակ, երբ տեղում աչքի ընկնող մեկը սպանվում էր կամ խեղդվում, կամ մի հայտնի աղջիկ էին փախցնում, և ահա այդպիսի դեպքի համար հերոսի վրա «խաղ էին կապում», հին տերմինով՝ «շեր էին հանում», այսինքն հորինում էին մի նոր եղանակ, մի նոր առանձին կրկնակ և մի քանի քառյակ խաղեր, որոնց մեջ պատմվում էր կատարված եղելությունը։ Իսկ կրկնակով արտահայտվում էր երգչի զգացմունքը և վերաբերմունքը կատարված դեպքին ու նրա հերոսին։ Եվ պատրաստ էր քնարական-վիպական փոքր երգը, «պատմական» երգը, որ իրեն էր քաշում համանման ուրիշ խաղերից ևս քառյակներ, որոնք և սովորաբար առանց որոշ դասավորության ու հաստատուն հաջորդության խառն երգվում էին*[1]։

Այսպիսի երգերի համար իրրև օրինակ կարելի է բերել այստեղ Գուլաբեցի Արշակի խաղը, որ շատ սիրված և տարածված էր 19-րդ դարի վերջին քառորդին և մինչև 1910-ական թվականները։ Այդ գյուղացին, իր տեղում մի հայտնի կարիճ երիտասարդ, ցուրտ աշնանը նավակով մենակ ձուկ բռնելիս է եղել Իալըղ գյոլում (հին՝ Գայլատավա լիճ), ջուրը սառչում է, և նա ճեպով նավակի մեջ՝ գիշերը ցրտահար է լինում, մեռնում։ Երգն սկսվում է Արշակի կին Սալաթին ուղղված երկտող կրկնակով, որ ասվում էր նաև յուրաքանչյուր քառյակից հետո՝

Շորորա, Սալաթ, շորորա,
Նավակն (վ. լոդկեն, դայըղն) Արշակին կ՚որորա։

Արշակն եկավ, ծովը գնաց,
Քեզ Սալաթին ցավեր մնաց.

1 *Տես՝ Մ. Աբեղյան «Ծողովրդական խաղեր» (ուսվածք), Վաղարշապատ, 1904, էջ 78, հետ.։*

Ծաբար տարեք խեղճ Թամամին[1],
Արքևյի[2] տուն ավեր ձեաց։

Թամին ելավ երան երան,
Նավը զարկավ ծովի բերան.
Ծաբար տարեք իմ մայրիկին,
Մեր տուն ու տեղ մնաց վերան։

Երկինքն ամպից, քամին առավ,
Ծովի երես ջուրը սառավ.
Թիակ զարկի, ինչ որ արի,
Նավը տեղին չես չդառավ։

Ես Արշակն եմ Դուլաբեցի,
Դիշեր ցերեկ ծովին կացի.
Ծաբար տարեք իմ Սալաթին,
Հնար չեղավ, նստա լացի[3]։

Այս էլ մի պատմական երգ է, մի պատահած դիպվածի մասին, բայց, հարկավ, շատ նեղ շրջանի գյուղական պատմական երգ։ Դա իր ծագումով և արվեստով նույնն է, ինչ որ ֆեոդալական ժամանակի պատմական երգը Լեվոնի դերության մասին, միայն վերջինս հորինված է իր ժամանակի սիրված հայրենի չափով, իսկ առաջինը՝ մեր ժամանակի քառյակների չափով և սրանց հանգերի սիրված դասավորությամբ — առաջին, երկրորդ և չորրորդ տողերը նույնահանգ, իսկ երրորդ տողն անհանգ։ Դրանք երկուսն էլ պատմական երգերի սկզբնական փոքր տեսակներն են՝ պատմական խաղեր «խաղ երգոց» կամ շերեր։

7. «Մոկաց Միրզա»[4]։ — Պատմական երգի համեմատաբար մի ավելի զարգացած ձևով է այս երգը, որ նույնպես ֆեոդալական ժամանակի մի երգ է։ Դրա հնությունը երևում է և տողերի վերջում «են» (մի քանի տողի վերջում «ին») հանգերի միակերպությունից, որ սիրված էր միջնադարում։ Դա դեռ բնաբանաց-վիպական երգ է. ունի կրկնակ՝ «Հազար ափսոս Մոկաց Միրզեն», ինչպես և «Բեմուրազ կեներ Կոլոտ վիաշեն», որոնց մեջ երևում է երգչի վերաբերմունքը դեպի գործող անձերը։ Բայց դա արդեն փոքր երգ չէ, և նայելով վարիանտներին՝ ավելի կամ պակաս չափով մեծ է։ Դա չի հորինված ոչ հայրենի չափի երկատող տներով (բեյթերով) և ոչ ժողովրդական խաղի քառյակներով, որոնք երկուսն էլ, երկատող տունը և քառյակը, հատուկ են առանձնապես քնարական երգերին։ Դրա մեջ գտնում ենք արդեն այն վիպական չափը, ազատ ոտանավորները, իշխող ուխվանկանի տողերով, որ ունենք և մեր հին առասպելների, հին ու նոր վեպ երի մեջ։ Երգը բաժանվում է 3—9 տողերից կազմված փոքր հատվածների, որոնցից հետո ասվում է կրկնակը։

---

1 *Մոր անունը։*

2 *Հոր անունը։*

3 *Տես՝ Դ ո մ ի տ ա ս և Մ. Ա բ ե ղ յ ա ն, Հազար ու մի խաղ, ժող. երգարան. Ա. հին-նյակ, 49-րդ երգ։*

4 *Տես՝ Հազար ու մի խաղ, Ա., 50-րդ երգը։*

Դրա բովանդակությունը դեռ փոքր է, մեկ դիպված միայն, ինչպես մեծ վեպերի մեջ պատմված մեկ էպիզոդ, մեկ միջադեպ։ Զեվով ու. բովանդակությամբ, ուրեմն, մոտենում է արդեն «Սասնա Ծռերին»։

Մոկաց Մհրզան Զիլբև քաղաքից մի սիրով գրված հրավեր է ստանում. նա իր ձին հեծնում, գնում է այնտեղ։ Ճաշի ժամանակ Կոլոտ փաշան նրան թունավորում է. նրա դիակը բերում են Մոկաց Մալաքավա քաղաքն ու այնտեղ թաղում։ Պատմությունն այս երգի մեջ զարգացրած ու պատմված է ավելի մանրամասնորեն և ավելի շարունակական ձևով, քան նախորդ տիպի երգերի մեջ է։ Ուրեմն և՛ իր ոտանավորի, և՛ իր պատմելու ձևով դա ավելի վիպական բնավորություն ունի։ Բայց և այնպես երգիչը դեռ հանգիստ պատմել չգիտե։ Երկրորդ մասը նա ասում է նույնիսկ իր կողմից, և մեջ է բերում իր վերաբերմունքը դեպի Կոլոտ փաշան ու Մոկաց Մհրզան.

Ախր չտեսներ Կոլոտ փաշեն,
Բաժն էր կոլոտ, բըրչամ երկեն...

Ընդհակառակն՝ Մոկաց Մհրզան վեր է հանված մեծ համակրությամբ, և նրա գեղեցկությունը յուցադրված է իսկական վիպական եղանակով։

Կանչեց ասաց իր մըշակին.—
—Դուս քաշի Բոզ-Բեզավին,
Վըրա դըրեք թամքը սադաֆին,
Ծափար կ'ներթամ չուր Զըզիրեն։
Գընաց, հասավ չուր Ջամբարեն,
Ախթուններեր թափան փանջարեն,
Թափան Մոկաց Մհրզի թամաշեն,
Զկեր իր նըման բոլոր դուշմեն։
Գնաց, հասավ չուր Զըզիրեն,
Եկան, ժողվան քաղաք զըմեն.
Մոկաց Մհրզին՝
Կ'արժեր քաղաք զըմեն։

Բանաստեղծը Մոկաց Մհրզի տխուր պատմությանը հակադրում է կանանց պարն ու զվարճությունն այն ժամանակ, երբ մեռած կտրիճը դին բերում են Մալաքավա։ Հետաքրքիր է և դերեզմանը, որ նախնական ձև ունի.

Եկան, ժողվան Մոկացիք,
Եկան մոտ Մոկաց Մհրզեն.
Տարան, դըրին մեջ պողերուն[1],
Դուռն էլ բացին հարավ քամուն։
Կացեք բարով
Հազար տարով։
Թանգ Նազլու խան[2]
Թող տան էրկան։

1 *Ժայռերի մեջ։*
2 *Կնոջ անունն է։*

Այս երգի մեջ պատմված դիպվածը չենք կարող համեմատել ոչ մի իրապես պատահած եղելության հետ միայն այն պատճառով, որ պատմական հիշատակություններ չունենք։ Մոկացիների մեջ պահված է ավանդություն, որ այդ Միրզան եղել է Մոկաց իշխաններից, գուցե և վերջինը։ Նա նստել է Մալաքավայում, որի ավերակներն էին դեռ տալիս 19-րդ դարում, և տեր էր եղել բերդին։ Երգի մեջ էլ հիշվում է նույնը.

Աբար տարեք Մալաքյավեն,
Աբար տարեք բերդի խաթունին[1].
Թող գա վար իր թախթեն.
Հանեն թազեն,
Հագնե գհին,
Ինչի՞ բերդի խաթուն է էն։

Ապա ավանդությունն ասում է, թե Զգիրե քաղաքի թուրք Փաշան նրան սիրով նամակ է դրում, կանչում իր մոտ, և նենգությամբ թունավորում։ Այս պատմական երգի մեջ պահված է, ուրեմն, մի հատուկ դեպքի հիշողություն, բայց դա ունի միաժամանակ ընդհանուր պատմական գույն էլ։ Դրա մեջ հանված է բազմաթիվ նույնանման եղելությունների ընդհանուր պատկերը, իբրև մի հավաքական ընդհանրացում այն դեպքերի մի տեսակի, որոնցով օտար բռնապետները, ամենահին ժամանակներից ի վեր, դանազան միջոցներով ոչնչացրել են ամեն տեղական հայ ազնվականություն։ Այն ձևով ինչպես կա՝ այդ երգը պատկերացնում է հայ ֆեոդալիզմի անկումը։

8. «Կարոն խաչ»[2]։—Այս կրոնական վիպական երգն ավելի ևս ընդարձակ ու դարգացած է, քան նախորդը։ Դա ևս ունի քնարական մաս՝ «Մառա կ՚ըլինեմ կարոս Խաչին» կրկնակը։ Հատվածներն այստեղ ավելի մեծ են, կազմված են 4—20 տողերից, որոնք, սակավ բացառությամբ, վերջանում են «ին» հանդով, ինչպես միջնադարյան քերթվածների մեջ։ Կազմված է սկզբնապես խրարուց առնախ մասերից, ինչպես «Սասնա Ծռերի» մեջ շատ հատվածներ։

Թե որքան հին է այդ երգը՝ կարելի չէ որոշել։ Բայց դրա բովանդակության առաջին մասն իրրև առնախ կրոնական գրույց գտնում ենք արդեն Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մեջ (13-րդ դարում)[3]։ Նա Սիսականի (այժմյան Սիսիանի) վանքերի մեջ երրորդ տեղում դնում է Կնևվանքը և դրա մասին բերում է հետևյալ զրույցը։

«Ապա Կնէվանք, զորմէ ասեն՝ Մանկունք անդէորդք արածէին ջոլիրս եզանց, և սկսան խաղալ. կորեալ[4] կնիւն[5] մի և արարին խաչ

---

[1] *Միրզայի կնոջը։*

[2] *Կոմիտաս և Մ. Աբեղյան, Հազար ու մի խազ, Հինյակ Բ., 50-րդ երգ։*

[3] *Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, եջ 338, գլուխ ԿԲ. «Վանորայք և ուխտ եկեղեցեաց»։*

[4] *Տպված է վրիպակով՝ «կարեալ», «խաղ»։*

[5] *Կնիւն—փափուկ եղեգ, որից փսխաք (խսիր) են գործում։*

և եկին ի վերայ քարի մի և սկսան երկրպագել և ասել՝ «զոր ինչ երէցն ասէ և ընթեռնու, այն ի վերայ քո եղիցի. և յայց եղանցս այս երկաթս քեզ մատաղ եղիցի»։ Եւ զոր նոքա ընդ խաղս արկին՝ հողին ասառած իջնալ տնօրինէր նոյնպէս։ Ապա ի ժամ երեկոյին սկսան դնալ. և թէպէտ ջանացին՝ զայն նուիրեալ մատաղն ոչ կալսային յատուցանել ի տեղւոյն. գնացին և ազդ արարին ահբանցն. և նոքա եկեալ ոչ կարացին շարժել. և հարցեալ պատճառն ի մանկանց՝ խոստովանեցին զուզիղն։ Կոչեալ այնուհետև քահանայ՝ օրհնեցին զխաչն և գնին գնպինան և պատուեցին զտեղի կնիւնին։ Ազդ լինէր այս իշխանացն Սիւնեաց, և գային ի տեսութիւն. և հրամայեցին շինել եկեղեցի ի տեղւոջն, և սահմանեցին գնա տուն կրօնաւորաց. բայց զտեղին կնիւնին Քողին ի մէջ եկեղեցւոյն վոս մի դուզնաքաշ. և մինչ յաւեր տեղւոյն ձէթ բղխէր ի փոսոյն այնքան՝ զի օտար ձիթոյ ոչ կարօտանային. այլ եկեղեցւոյն կանթեղունքն նոսա. կերակրէր. և գնա ևս կայ եկեղեցին և տեղի կնիւնին, և խաչ ևս, որք վկայեն անսուտ գոլ»։

«Կարոս Խաչի» մէջ պատմվում է, որ հոտաղները գաշտում մի քողն խաչ են շինում, երկրպագում են նրան. խաչի մէջ շնորհք ու մասունք է իջնում, թռչում դնում է Կարոսի (նախկին, քարավուղի) ածուի մէջ, որից և իր անունն է կոչվում։ Քահանան երազով իմանում է այդ, հայտնում է այդ մասին «մեծ իշխանին»։ Սա հավատում և ժողովրդին և այդ խաչը մեծ խոփորով բերում, դնում են տաճարում.

Ցերեկ հով կ՚աներ վեր աշխարհին,
Գիշեր լույս կամար կապեր վեր տաճարին։

Երկի այս առաջին մասը, ինչպես ասվեց, նույնն է, ինչ որ Ստ. Օրբելյանի պատմած զրույցը, միայն չափածո բանաստեղծության վերածված։ Ավելի հետաքրքրիը, սակայն, այն է, որ այդ զրույցին միացել է մի ուրիշ անկախ մաս, և կազմվել է մեծ վիպական վեպերիկ երգ, իսկական վիպական ոճով հորինված, 196 տողից (հիշված փոխոխակի մէջ, կրկնակները չհաշված)։ Այդ զարդացումն ասաջ է եկել այնու, որ առաջին զրույցին գեղարվեստորեն հարակցված է իրրև շարունակութիւն այն, ինչ որ կա պատմված նաև մեր մեծ վեպերի մէջ և որ հաճախ կատարված է կյանքի մէջ, — եկեղեցիների կողոպտումն այլազգիների կողմից։ Այստեղ այլազգին է պարսիկ խանը, փոխոխակի մէջ՝ քուրդ պարոնը։ Հայերի կողմից չի պակասում մատնիչը։

Մեկ շուն գըվիր կար մէջ գնդին,
Ուրացավ հայոց լույս հավատ,
Գնաց, ասաց Քուրդ Պարոնին.
«Խաչ մի ևլեր Հայոց ազգին...
Էն վայել չէ Հայոց ազգին,
Էն վայել է քո դիվանին,
Ակն ու գոհար քո խանումին,
Ցերեկ հով բանի քո բերդին,
Գիշեր լույս տա քո քաղաքին»։

Բուրդ Պարոնը երկու մարդ է ուղարկում խաչը եկեղեցուց հափշտակելու. խաչը կատաղեցնում է նրանց։ Բուրդ Պարոնը զորք է ուղարկում հայերի դեմ, բայց զորքի մարդիկն իրար կոտորում են։ Եվ երբ նա ուզում է նոր զորք ուղարկել հայոց ազգի դեմ, այդ ժամանակ՝

Բերդ երերաց վեր իր հիմին,
Կատաղավ Պարոն մեջ իր բերդին,
Ջին եկ կատաղավ մեջ ախոռին.
Կատաղավ մանուկ օրորոցին,
Կատաղավ խանում մեջ իր օդին,
Կաթն էլ կատաղավ մեջ պըղընձին.
Կատաղավ գրդիր մեջ իր գոմին,
Դարձավ, կերավ միսն իր անձին։
Ծառա կ՚ըլնեմ Կարոս Խաչին։

Բուրդ Պարոնը զղջում է և ամեն ինչ որ ունի՝ մատաղ է խոստանում Կարոս Խաչին. բայց նրա խոստումները չեն անց կենում խաչի մոտ։

Բուրդ Պարոնի բերդ ավերեց,
Աշխարհ թափան նկան վերան.
Հիվանդացուց էն շուն գըզրին,
Կերն ընկավ գըզրի բերան.
Մեռավ, տարան լիշ խորնցին,
Շընները հանին, տարան, կերան։

*Այս վիպական երգը ծագած է և միմյանցից անկախ մասերի հարակցումով զարգացած է շատ պարզ կերպով եկեղեցական միջավայրում իբրև աբատահայտությունն նրա գազափարախոսության ու շահերի։ Դրա մեջ շեշտված է, ըստ հոգևորականության հայացքի, եկեղեցու հովանավորող նշանակությունը հայոց ազգի համար, բայց որ գլխավորն է՝ այնտեղ ուժեղ կերպով անդրադարձված է այն գազափարը, թե եկեղեցուն պիտչողն ինքը կջնասվի, իսկապես, ըստ անահավատքի, սուսկալի կերպով կպատահասվի հենց նրա դերբնական զորությունից։ Այդ հարկավոր էր հոգևորականության շահերի համար, և հոգևորականությունն այդ քարոզել է ամենահին դարերից ի վեր։ Հիշենք միայն Բուզանդի (Գ. դպր. Գ. գլուխ) պատմածը, թե ինչպես քահանայապետ Վրթանեսին սպանել և Աշխիշատի եկեղեցին ավերել ուզողների «բազուկք իւրեանց իւրաքանչիւր չհաս գարձեալ ի վնաս իւրաքանչիւր թիկանց, առանց իրիք կապելոյ՝ սքանչելապէս կապեալ լինէին։ Այսպէս պաշարեալք, ընկապճեալք, գելեալք, վանեալք, կծկեալք, ամենեքեան առ հասարակ յերկիր անգեալք անբարբառ կային, անխափանք ի տնզուոյէն»։

Իր այս և այլ գազափարները հոգևորականությունն ամեն կերպ աշխատել է պատվաստել նաև մյուս դասերի մեջ։ Մի անգամ որ չկար հայ ազնվականությունը կամ շատ աննշան էր գարձած, ավերվել ու ընկել էին և Հայաստանի քաղաքները,—միակ էր միայն դյուղացությունը հոգևորականության առաջ իր պրոպագանդայի ու քարոզչությունների համար։ Եվ դրա

հետևանքով այդ դարաշրջանից ի վեր՝ գյուղացու վրա ավելի ևս զորացել է եկեղեցականի ազդեցությունը, որ և արտացոլում է գյուղացիների միջավայրում ապրած այս վիպական երգի մեջ։ Հայերը ճնշված, հարատահարված են այլազգի ֆեոդալների ղողմից, իսկ եկեղեցին ինչ է քարոզում նրանց,—խաչի գերբնական պատուհասող զորությունը, խաչն է կռվում կոզոպտիչների դեմ... Այդ էր քարոզում և երգում հոգևորականն իր շարականների մեջ ևս.

Սուրբ խաչն օգնական հավատացելոց՝
Կանգնեցաւ ի յերկրի յաղթող թշնամւոյն...
Սա է ղէն յաղթութեան...
Եւ սովաւ յաղթեացուք անօրէն թշնամւոյն։

Ահա թե ինչ ենք գտնում այս վիպական երգի մեջ ևս իբրև հետևանք այդ գաղափարախոսության — կրոնական պաշտամունք, չոքել ծունր դնել, աղոթք, թափոր, խաչ համբուրել, մատաղ, մասունք, հրաշագործություն ու հրաշալիքներ, խաչի երազ գալը քահանային և այլն։ Եվ խաչն ինքն իբրև մի կենդանի էակ թռչում է.

Թռաւ, գնաց մեջ կարոս ածուին...
Կարոս խաչ թրռաւ դիրկ Տեր Օհանին...

Այսպես նաև «Սասնա Ծռերի» մի երկու պատումի մեջ հանդես է գալիս Դավթի Խաչ-Պատարագինը։

Մի անգամ որ զրույցնն այսպես է, բնականաբար կարող էին այլազգի ֆեոդալները կողոպտել՝ ամեն ինչ, ասելով՝

Էն վայել չէ հայոց աղին,
Էն վայել է իմ դիվանին։

Եվ այդ բռնակալ իշխանների կողմից ուղարկված երկու մարդն անգամ կարող էին համարձակ և անարգել վարվել, ինչպես ուզում են։ Դիմադրող չկա։ Հայկական ազնվականությունը դեռ չի անհետացած, բայց նա այլևս հին ոգեմիկը չէ.—նա խեղճացած ու խնդրող է միայն։ Ահա թե նա ինչպես է երգի մեջ դիմավորում երկու կողոպտիչներին։

Խաբար տարան մեծ իշխանին,—
Ասված օրհնի էն իշխանին,—
Կանչեց Մահմադ, կանչեց Ալին,
Ասաց. «Ընդիր կ՚անեմ Քուրդ Պարոնին,
Աղաչանք կ՚անեմ Քուրդ Պարոնին,
Էն բան չունի հայոց խաչին,
Կ՚ուզի ոսկի, էս է ոսկին.
Կ՚ուզի արծաթ, էս է արծաթ,
Ջեռ մի՛ զարկեք կարոս խաչին»։

Ջեն ընդունում, գնում են լուսարարի դուռը.

Թափկով զարկին էն Լուսարարին,
Ելավ, բերավ սինով ոսկին,
Ասաց. «Առեք ձեր սղերի գին,
Դարձեք, գնացեք վեր ձեր հետին...»

Դարձյալ չեն ընդունում։ Նրանք գնում, մտնում են եկեղեցին և երբ ելնում, կանդնում են բեմի քարի վրա և ձեռ ձգում խաչին, այն ժամանակ՝

Կատղավ Ալին, կատղավ իր ձին,
Դարձավ կերավ իր ձիու ցին.
Կատղավ Մահմադ, կատղավ իր ձին,
Առավն առավ Թևի կաշին,
Ինչպես կտրի ձին իր զարին.
Լցին մեջ մազե խարարին,
Ուղարկեցին Քուրդ Պարոնին։

Երբն արդեն դյուղական է դարձած, բայց գյուղացին դրա մեջ բոլորովին կրավորական դրության մեջ է. հոգևորականության քարոզը թմրեցրել է նրան, թեպետ և արտաքին հարվածն ամենից առաջ նրան է հասնում։ Մահմադն ու Ալին հենց որ հայ գյուղն են մտնում՝

Փետ մի զարկին գեղականին։

Ինչքան էլ վեպի սկզբում իրրև գործող անձեր հանդես են գալիս հոտաղները, բայց նրանք ներկայացուցիչ չեն իրենց դասի և արտահայտիչ չեն իրենց շահերի ու գազափարների։ Կրոնական ոգին թափանցել է հոտաղների մեջ անգամ։

9. Նարեկացին։— Այդպես չե Գրիգոր Նարեկացու մասին երգված պատմական երգը, որի մեջ պատմված են այդ սրբի հրաշագործությունները[1]։ Դրա մեջ պատմականը Նարեկացին է, մեկ էլ այն, որ ժողովուրդը զարեր շարունակ հավատացել է նրա հրաշագործությանը։

Այդ երգված զրույցները նույնպես անպայման գալիս են հին ժամանակներից և ժողովրդական են դարձած, կամ թեևս հին կրոնական զրույցները ժողովրդական երևիների կողմից ելք ու ոտանավորների են վերածված։ Դրանց մեջ արդեն աշխատավոր գյուղացին, մշակներ են հանդես գալիս, և Գրիգոր Նարեկացին, այդ հրաշագործը, նրանց հայ ու ջուր տանողն է։ Նա թողնում, գնում է Ղազիդու կապանը. այստեղ նա մեռած հովվի փոխանակ յոթ տարի հովվություն է անում և իր վարձով պահում է հովվի որբերին.

Հերըմ շահող Նարեկեցին,
Գաս, գել խըտաց ի՛ երըծին.
Եկին, տեսան, զարմանք մընացին։

[1] Գ ա բ. Հ ո վ ս է փ յ ա ն, «Փշրանքներ», Թիֆլիս, 1892, էջ 16, հան.։

Հետո նա գնում է Մշու Լրկիրը և ծառա մանում մի գյուղացու մոտ, և իր հրաշագործությամբ պարտքից ազատում այդ գյուղացուն.

Պարտքընտեր պարտքից ազատող Նարեկեցին.
Վար Նարեկեցուն զարմանք մընացին։

Ապա նա գնում է մի գյուղ.

Գնաց, տեսավ՝ նորափեսեն մեռեր վար աթոռին,
Հեր, մեր նստած, դառնիկն կը լան։

Նա մեռելին հարության է տալիս, ապա՝

Թորկեց, եկավ, հասավ Նարեկ,
Մեռել հարուցող սուրբ Նարեկեցին։

Հետո նա իրեն փորձելու եկած վարդապետներին իր հրաշագործությամբ զարմացնելով՝ Նարեկից ճանապարհ է դնում յետ։ Այս վերջին դրույցը, եփած աղաքինևերին կենդանացնել ու թուցնելը, հայտնի է հին ժամանակներից։ Դա զուտ կրոնական հրաշագործական բնույթ ունի, ինչպես և հետևյալը.

Ելավ գչափուկ ջուր ելից,
Վերա կըրակ եղի.
Վար կըրակին բամբակն եղի, ասաց.
«Առնք, ձի [ձերը] առաջնորդին հաղիա տարնք»։
Ելան, առան, կյացին։
Առաջնուրդ ելավ, տեսավ՝
Նա ջուր զկըրակն էր ընցուցեր,
Նա կըրակ զբամբակն էր ընցուցեր։—
Շատ անախուռն զարմանք ճնացին,
Սըրփ զանեզան, սըրփ Նարեկեցին։

Այս զրույցներն սկզբնապես իրարուց անջատ են եղել. բայց վիպական զարգացման ընդհանուր հատկությամբ կցված են և կազմում են մեկ ամբողջություն, բայց ոչ դեղարվեստական միությամբ, ինչպես նախորդ երգը։ Դրանք մեկ երգ են, մեկ ամբողջություն են, որովհետև մեկ անձի վրա են երգվում իբրև նույն անձի հետզհետե կատարած արարքներ։ Դրանց միության կապը պահվում է նույն զործող անձով և սրա մի տեղից մյուս տեղ գնալով։ Անվախ զրույցների այսպիսի մշակում շատ ենք գտնում «Սասնա Ծռերի» վարիանտների մեջ։ Քանի դարձյալ ազատ ոտանավոր և անհանգ է, բայց սակավաթիվ տողերից։ Դրանով էլ այս երգն ավելի մոտ է «Սասնա Ծռերի» վարիանտներին։ Երգը չունի կրկնակ, բայց երգի քնարականությունը դեռ ուժում է այն բացականչությունների մեջ, որ երգիչ դուռանն անում է ամեն մի դեպքի պատումի վերջում։ Դրանք վերևում ընդգծված են։

10. «Ապան աղա»։— *Այս երգի սյուժեսը ոչ մի որևէ պատմական իրողության վրա է հիմնված, այլ ընդհանուր առնդծական բնավորություն*

ունի և կա մասամբ նաև ուրիշ ազգերի մեջ։ Այսպես՝ հին հունական առասպելով Հերակլեսը մահվան աստուծու ձեռից կռվով խլում է նրա ավարը, իսկ նոր հունական մի երգի մեջ երիտասարդ հովիվը երկու օր կռվելով Խարոսի հետ (որ իր մեջ միացրած ունի հին Թանատոսին, մահվան աստուծուն, և հին Խարոնին—մեռելներին նավակով Սուիքս գետի մյուս կողմն անցկացնողին), հաղթվում է նրանից։ Իսկ մեր երգերի մեջ Ասլան աղան մի օր կամ երեք օր (նայելով փոփոխակին) կռվում է Գարբիել հրեշտակի հետ, որ փոխանակել է հին Հոգեառ Գրողին, և պարտվում է նրանից։

Ինչքան էլ այս վիպական երգի առաջին մասի նյութն այսպես ընդհանուր է, բայց և այնպես ամբողջը մշակված և պատմված է ազգային ձևով ու գույնով, հարմարեցրած հայկական հավատալիքներին, ևոր միջադեպերի հարակցությամբ։ Միաժամանակ և դրա մեջ մեր գյուղացի երգիչն արտահայտում է իր և իր դասի հայացքը և իղձերը։

Հանձին Ասլան աղի հանդէս է գալիս հին փարթամապած ֆեոդալը, «մեծ թագավորի» որդին։ Ծնողները նրա համար բերում են «մեկ լավ, ընտիր աղջիկ», «անունն էլ Մարգարիտ»։

«Քսան ու չորս երկրի երևելի իշխանքաեր ժողովեցին, եկան խարսնիս։ Տասվերկու տարից Ասլան աղեն փսակեցին։

Ֆյառսուն օր էնու խարսնիս, ուրախութին էրին։ Ծառ, ճյուղ, սար, քար ուրախութին էրին։ Ինչ որ կըեր Ասլան աղի խարսնիս՝ էգա քյառասուն օր կ'ուտին, կը խմին, կը խաղան»։—Այսպես և հեքաթներում քառասուն օր ու քառասուն գիշեր հարսանիք են անում։

Ասլանը հարուստ է, ունի «յոթ բուրջ ոսկի», «յոթ բուրջ արծաթեղեն», նա այլևս «փաքի չունի աստանվորի մալին»։ Նա ուրիշ բան չգիտե, բայց եթե այն, որ կը նստի իր «նախշուն օդայում»,

Կուսի իր խաց, կը խմի իր գինին,
Ասաանվոր կանի մեջ աշխարքին։

Բայց նա միաժամանակ և կտրիճ աղամարդ է. ունի, ինչպես Մոկաց Մհրգան, նժույգ Բոզ-Բեղավին, սադաֆի թամքով և ոսկե ասպանդակներով. ունի Քրմանի թուր կամ, ըստ մի փոփոխակի, Կայծակի թուր, և այսպես զինված՝ գիտե համարձակ դուրս գալ ասպարեզ և կռվել ամենքի հետ։ Նա մահից չի վախենում, «չգիտե, որ մեռնել կա աշխարհում»։

Դա միջնադարյան ռազմիկ ֆեոդալն է իր զենք ու զրահով, իր կռվի տեսչով և կերպարանքով։ Բայց դրա վիպական երգն անցել է գյուղացուն—ուստի, ինչպես «Սասնա Ծռերի» մեջ Դավիթը, նույնպես և այդ Ասլանը դարձել է աշխատավորի իդեալը։ Նա պաշտպան է իր աղքատ ժողովրդին՝ հանձին ամենաաղքատ մարդու։

Մի օր քսան տարեկան հասակում նա, ուրախություն անելիս, ծառային ուղարկում է հացի ու գինու, պատվիրելով, որ շուտ գա հասնի իր խնջույքին։ Ծառան, որ իր տիրոջ մի կրկին պատկերն է, գնում տեսնում է, որ աղքատը մեռել է փողոցի մեջ, թաղող չկա։ Քահանան էլ առանց վարձի այսպիսի աղքատին չի թաղում։ Նա իր գլխի փուշին-փաթաթանը

տալիս է քահանային իբրև վարձ, մեջքի գոտին տալիս է պատանքի համար (որովհետև ըստ հայկական ծեսի մեռելն անպատճառ սպիտակ պատանքով պետք է թաղվեր), աղքատին տանում են, թաղում, և այդ պատճառով ծառան ուշանում է։ Ասլանը սաստիկ բարկանում է, բայց ոչ իր ծառայի վրա։

Ասլան աղի աչքեր գաղրավ վար բունին։
Ասաց.—Ան վոճ ի առիր զիմ աղքտի խոզին.
Թը կերի[1] Թըխ գա, առնի զիմ քաղցրիկ խոզին։

Ծառան ասում է.

«Ասլան աղեն, կուրբան կըլինիմ քեզի,
Գաբրիել հրեշտակն ի երկնային
Առի դաղըտի խոզին»։

Ասլանն այդ չի հասկանում. ուստի նա (ըստ վոփոխակին) դարձյալ պարծենում է.

Ասաց.—Իսն իմ Ասլան աղեն,
Թագավորու աղեն.
Էն վով քան ձի կորիճ,
Վոր մեռուցեր զիմ աղքատ մեջ փողոցին։

Նրան պատասխան են տալիս.

«Էնի Գաբրիելն էր կորիճ,
Ոա իմ գո երկինք,
Մեկն կը գներ գետին,
Համ կը մեռուցեր զաղքատ, համ զզանգին,
Սնաթ չուներ հեչ մեկ թագավորից»։
Ասլան աղեն կանչեց, ասաց.
«Իս ճնաթ չունիմ Գաբրիել հրեշտակից.
Իս կ'ըլնիմ, խեծնիմ գիոգ-Իեգավին,
կըգնիմ քամակ զին սագաֆին,
կըկախիմ մոտեն ըռքերն ը ոսկին,
կ'առնիմ իմ ձեռ Թուր կեծակին,
կ'ըլնիմ կըկանգնիմ մեջ իմ բաղչին.
Որ Գաբրիլ շատ կըտրիճ ի,
Թը (Թող) կյա, իմ գեմ կանգնի։
Որ իմ դեմ կանգնի, խետ կը կռվիմ,
կը զարկիմ, գհրեշտակ կըսպանիմ,
Իմ աղքտի փոխ կրհանիմ։

Այսպես նա մարտակոչ է անում Հոգեառին, և սա երկնքից իջնում, կանգնում է նրա առաջ։ Ծառային Ասլանը պատվիրում է Թամբել ձին, դուրս քաշել։

1 Թե կաթող է։

Ասլան աղեն իջավ մեջ մեյդանին,
Կանչեց Գաբրիլ հրեշտակ երկնային,
Էսաց.—Դու բան լինչ ունիս իմ աղքտին,
Որ կառնիս դիմ աղքտի խոզին։
Արի ըստա, առ դիմ քաղցրիկ խոզին։

Սկսում են մենամարտել։ Ասլանը ուժեղ հարվածներ է հասցնում Գաբրիելին, իսկ սա կամաց է դարնում նրան։ Բայց վերջը «Տերն քաղցրացավ», այսինքն աստված թույլ տվեց, և Հոգեառն ուժեղ հարվածեց Ասլանին, կամ, ըստ առաջին փոփոխակին՝

Կեսօրին հրեշտակ աչքեր շլից վար Ասլան աղին,
Ասլան աղեն ավալ-թավալ էկավ ինկավ վար իր դոշակին։

Եվ այդ խիղախ ու անձնապաստան կորիճը պիտի մեռնի։

Բայց կարծղ է այդ թույլ տալ մեր ժողովրդական վիպասանը։ Այդ միևնույնը կլիներ, եթե Դավիթն սպաներ Մսրամելիքից և ոչ ընդհակառակն։ Ասլանը, սակայն, չէր կարող սպանել Հոգեառ Գաբրիելին։

Այստեղ հարակցվում է երկրորդ մասը։

Մի անգամ որ մահը պատկերացված է ըստ հին հավատալիքի իբրև կռիվ Հոգեառի դեմ, վիպասանն Ասլանին մահից ազատում է դարձյալ ըստ հին հավատալիքի, այն է՝ եթե հիվանդի հոգու փոխանակ մեկն իր հոգին ուղի տալ, այն ժամանակ Հոգեառը հիվանդին կթողնի և այդ մարդու հոգին կառնի։ Այս նախնական հավատալիքն իբրե մի գերապրուկ մինչև վերջերս դեռ կար մեր սնոտիապաշտ ժողովրդի մեջ, և նույնիսկ առանձին արարողություն էին կատարում հիվանդի հոգու փոխանակ իբենց հոգին Հոգեառին առաջարկելիս։ Վիպասանն ահա այս հավատալիքից օգտվելով՝ զարգացնում, ընդարձակում է վեպը մի նոր անկախ սյուժետով։

Ասլանը նեղ ընկած՝ շատ է խնդրում, աղաչում Գաբրիելին, որ խնայի իրեն։ Հրեշտակն ասում է. «Կամ մեկ մարդ կբերես, հոգին տա քո հոգու փոխանակ, կամ քո հոգին կ'առնեմ»։—Բայց ով պիտի տա իր հոգին Նրա հոգու փոխանակ։ Ծնողները։

Ներիկ ասաց.—Կուրբան կ'ըլնեմ քի, Ասլան աղեն,
Ի՞նչ ավալ-թավալ եկիր, ինկիր իս վար քո դոշակին։
Ասաց.—Կյացիր իմ կռիվ խետ Գաբրել հրեշտակին,
Եկիր կ'ուզի դիմ քաղցրիկ հոգին։
Ասաց.—Դու տու քո Բող-Բեզավին,
Դու տու քու դին [թամք] Սադաֆին,
Դու տու քու Թուրն ի Քրմանին,
Դու տու քու յոթ բուրջի ոսկին,
Դու տու քու յոթ բուրջի արծըթեղեն,
Դու մի տա քո քաղցրիկ հոգին։
Ասաց.—Գաբրել հրեշտակն ի երկնային,
Թմահ չանի աստանվորի մալին,
Հոգի մ'կուղի իմ խոգու.փոխանին։
Ներ ասաց.—Իրեք խաբիր տարի ումր իմ արիր,—

Նորափեսա իմ վաղ ասկի աթոռին,
Իմ խոզին չեմ իտա քո խոզու փոխանին։

Նույնը նույն ձևով ասում է և ևրևք հարյուր տարի ապրած մայրը, որ իրեն դեռ համարում է «նորահարս քողն երևելին»։

Ալանը նեղն է ընկնում։ Բայց ահա գալիս է կինը և ասում է.

Ասաց.—Ես չէր պիտի, քև խոզին կ'ուզին խոզու փոխանին,
Խալալ սրտով իմ խոզին տվիր իմ քու խոզու փոխանին։

Ալան աղան ժրտում, նատում է, և կինը հիվանդ պառկում։

Գարբիլ հրեշտակ գխոզին քաշից չուր վար սրտին.
Ասաց.—Քու խոզին մի տա էնու խոզու փոխանին.
Ներ նկավ՝ չետու, մեր նկավ՝ չետու,
Դու ինչու կը տաս էնու խոզու փոխանին։

Կինը պատասխանում է.

«Ես խալալ սրտով իմ խոզին տվիր իմ էնու խոզու փոխանին,
Վաղ գը չըսին տաս որբավարին»։
«Որ վաղն ինձ չանվանեն դառն որբևայրի»։—

Այն ժամանակ հրեշտակը գնում է երկինք, Տիրոջը զեկուցում է այդ մասին և Տերը հրամայում է հոր ու մոր հոգին առնել, իսկ Ալանին ու Մարգարտին երկար կյանք է տալիս «կնկա խաթրի համար, էնու սերուբընկ խաթրի համար, որ մարդուն այնքան կըսիրէր»։

Ինչքան էլ այս վիպական երգի մեջ իրրև գործող անձեր հանդես են գալիս Հոգևոր Գարբիլն ու «Միայն Տերը» և երևում է վիպասանի և իր դասի անհավատքը, բայց դա իսկապես ոչ քե կրոնական երգ է, այլ ֆեոդալական կյանքից առնված կենցաղական վեպ։ Բավական է միայն «հրեշտակ» ու «Տերը» փոխանակել Ալանից ավելի գորեղ իշխաններով, և այն ժամանակ կունենանք մի իսկական ֆեոդալական վեպ, ըստ որի իշխանն իր ժողովրդին ուրիշ ֆեոդալների կեղեքումից ազատ պահելու համար, նրանց դեմ կռվի է դուրս գալիս և հաղթվում է։ Նա ոչ մի խոստումով չի ազատվում մահից, բայց նեե միայն իր սիրող կնոջ միջնորդությամբ, որի անձնազոհության համար՝ հաղթողը քողնում է իր պարտված հակառակորդին։

Հավատարիմ կինն իր ամուսնի մահից հետո չի ուզում ապրել իրրև որբևայրի։ Հիշենք Խանդութին Դավթի մահից հետո։

Այս վեպը կարևորություն ունի ոչ միայն իր բովանդակության ու վիպական արվեստի գեղեցկության կողմից, այլև հարակցական զարգացման նկատմամբ։ Սրա մեջ արդեն չկա ֆնարական տարրը, այլ ամբողջ երգը պատմվածք է նախնական վիպական կրկնություններով։ Գեղեցիկ հատվածներ կան և երկրորդ փոփոխակի մեջ[1]։ Հետաքրքիր է և այն, որ առա-

[1] *Տես՝ Գ. ս. Հովսեփյան, «Փշրանքներս», էջ 3—11։*

Ջին փոփոխակի ասացողը երգելով է ասել այդ վեպն ամբողջ (ընդամենը 104 տող), իսկ մյուս փոփոխակի վիպասանը մասամբ պատմել է և մասամբ երգել այդ վեպը։ Նա երգել է ոչ միայն հերոսների խոսքերը, ինչպես «Սասնա Ծռերի» մեջ է, այլ և պատմվածական մասերից, ինչպես, օրինակ, հետևյալը.

Ասլան աղեն, որ խեծավ Բոզ-Բեղավին,
Բռնեց իր ձեռ թուր կեծակին,
Դավի կանգնավ էն սուփ հրեշտակին։
Հրեշտակ որ երկնուց իջավ,
Ասա Ասլան բռնից լախբդին։
Իրիք օր, իրիք պիշեր կոխվ էրավ խատ Ասլան աղին, և այլն։

Այս վեպի օրինակով արդեն տեսնում ենք, թե ինչպես այն վիպական երգերը, որոնք սկզբում ամբողջապես երգվել են, հետագայում վերածվում են երգ ու պատմվածքի, ապա, ինչպես «Սասնա Ծռերի» մեջ է, երգվում են միայն այն կտորները, որ հերոսներն էլ երգել են։ Եվ վերջապես, ինչպես դարձյալ նույն «Սասնա Ծռերի» ուրիշ պատումների մեջ է, երգը վերանում է և իշխում է միայն պատմվածքը։

Այս վիպական երգի տողերն ևս երգված մասերի մեջ, սակավ բացառությամբ, վերջանում են այս կամ այն հանգով, բայց պատմված մասերն անհանգ են։ Ոտանավորը նույն չափով է, ինչ որ մյուսները և «Սասնա Ծռերի» վարիանտները։ Վանկերի թիվը տողերի մեջ 6—16։

Ամփոփենք հետևությունը։

Կատարված դեպքերի անմիջական ազդեցության տակ ծագած սկզբնական վիպական տարրերն են լայ ու կոծի և գուսանների սկզբնական պատմական երգերը։ Դրանք հորինված են շատ պարզ արվեստով։ Կանոնավոր ոտանավորներով հորինված մեկ կամ երկու բեյթեր, երկատող տներ կազմում են առանձին երգեր իրենց քնարական մասով, կրկնակով։ Դրանց մեջ երգվելով պատմվում է նույն նյութի տարրեր կողմերի մասին։

Միմյանցից անկախ այդ երգերը կամ, ինչպես հներն ասում էին, «խաղք երգոց», իրենց ընդհանուր կրկնակով և երգված նյութի նույնությամբ հարում են իրարու և, եթե պատահաբար կամ գիտակցաբար որոշ դասավորությամբ են ասվում, կազմում են մի քիչ ավելի մեծ երգ, բայց ընդհանրապես մասերի թուլ կապակցությամբ։ Այս է սկզբնական պատմական երգերի տարրական դարգացումը, որ սակավագեպ է երևան գալիս։ Այս դարգացած ձևով էլ, ինչպիսին է «Լեվոնի երգը», այդպիսի պատմական երգերը, իրենց կանոնավոր ոտանավորներով, քնարականությամբ և կատարման եղանակով, շատ հեռու են «Սասնա Ծռերից»։

Զարգացման հետագա աստիճանի վրա վիպական երգերն ընդարձակված են և հորինվում են արդեն ազատ ոտանավորներով, ճիշտ նույն չափով, ինչ որ մեր մեծ վեպերը։ Բեյթեր չկան. բայց երգը դեռ բաժանվում է մեծ ու փոքր հատվածների, որոնց վերջում ասվում է կրկնակը։ Բովանդակությունը մի հատիկ դեպքի պատմություն է, ինչպես «Սասնա Ծռերի» մեկ միջադեպ։ Այսպես է «Մոկաց Միրզա» պատմական երգը։

Վիպական յերդը հետզհետե ավելի է մոտենում «Սասնա Ծռերին»։ «Կարոս Խաչի» մեջ արդեն գանում ենք երկու տարրեր տարրերի գեղարվեստական հարակցություն, — որ սովորական է վեպերի մեջ, — և ավելի ևս ընդարձակ պատմվածք նույն ազատ ոտանավորով, բայց դարձյալ քնարական ոգով և կրկնակով հատվածներից հետո։ Հարակցությունը մեքենայարար չի լինում, այլ նյութի վերամշակումով։

Նույն հարակցությունը կա և «Նարեկացին» երգի մեջ։ Այստեղ տարբեր գրույցները հաջորդում են միմյանց հերոսի նույնությամբ և նրա տեղից տեղ գնալու ընթացքով, ինչպես հաճախ «Սասնա Ծռերի» մեջ է։ Կրկնակ չկա արդեն, բայց դեռ կա քնարական արտահայտություն։

Եվ վերջապես «Ալան աղա» վիպական երգի մեջ ոչ կրկնակ կա, ոչ քնարական արտահայտություն։ Դրա մեկ վարիանտն սկզբից մինչև վերջը երգված մի պատմվածք է։ Երկրորդ վարիանտը մասամբ երգված, մասամբ առանց երգելու պատմվածք է ազատ ոտանավորով, ինչպես «Սասնա Ծռերը»։ Կազմված է հարակցությամբ տարրեր, մասամբ ընդհանուր բնավորություն ունեցող, գրույցներից, ինչպես «Սասնա Ծռերը»։

Այսպես ուրեմն, վիպական երգն սկսվելով պատահած դեպքերի անմիջական ազդեցությամբ հորինված կես քնարական ու կես վիպական երգերից՝ հետզհետե մեծանում, ընդարձակվում է տարրեր նյութերի հարակցումով, թողնում է քնարական բնավորությունը, դառնում է ազատ ոտանավորով հորինված երգախառն պատմվածք։ Այդպիսով պատմական-վիպական երգը մոտենում է «Սասնա Ծռերին», միայն վերջինս շատ ընդարձակ չափերով է զարգացած քան մեր վիպական երգերից որևէ մեկը։

Երգերի այս զարգացումը կատարված է, հարկավ, երկար ժամանակի ընթացքում։ Բայց, ինչպես սովորաբար լինում է ուրիշ դեպքերում ևս,— այսինքն՝ միաժամանակ ապրում են զարգացման զանազան էտապների արդյունքները,—այսպես էլ այս դեպքում։ Մեր ժամանակում գանում ենք զարգացման տարբեր ձևերը։

ՊՐՈՖ. Դ-Ր Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ

ՆՈՐ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՀԱԿԻՐՃ

Այս բառի համար Արմ. բառարանում գրված է միայն հետևյալը. «Պատահական նմանութիւն ունի պհլ. hakirč *«երբեք, երբ և իցէ»։ Ուրիշ ոչ ոք այս բառի մասին չի խոսել։*

Ուզում եմ հաստատել, որ հյ. հակիրճ *«համառոտ» բառը փոխառյալ է պհլ.* hakirč *բառից։*

Պհլ. բառի մասին խոսել են Horn § 1092 *և* Bartholomae, Altir. Wört. *էջ 1743. առաջինը պահլավ ձևը կարդում է* akarč, hakarč, hakarǰ, *իսկ երկրորդը՝* hakirč, hakurč: *Բնականաբար ես ընտրում եմ* hakirč *ձևը, որ ճիշտ համապատասխանն է հայերենի։*

Քննիչները պհլ. բառը միացնում են հպրս. *hakaramčiy *«մեկ անգամ», պնդ.* hakərət *«մեկ անգամ,* semel, *միայն մի անգամ, մի անգամից, մի հարվածով»=սանս.* sakṛt *և պրս.* hagirz, hargiz *«երբևիցե» բառերին։ Ոչ ոք չի համեմատած հայերենի հետ։*

«Մի անգամ, մի անգամից» և «համառոտ» միևնույն գաղափարներն են. «մի անգամից ասա, պրծիր» միևնույն է թե ասենք «կարճ ասա, վերջացրու»։ Լատիներեն semel *«մի անգամ» բառից ոճով ասվում է* ut semel finiam *«համառոտելու համար»։*

Ըստ այսմ հյ. հակիրճ *և պհլ.* hakirč, *որոնք ձևով բոլորովին նույն են, նույնանում են նաև իմաստով.—անտարակուսելի է, որ հայերենը փոխ է առնված պահլավականից։*

2. ՊԱՏՇԳԱՄ(Բ)

Այս բառը երկու ձևով է գրվում՝ պատշգամ(բ) *և* պատշկամ(բ). *առաջինը շատ տարածված, երկրորդը՝ գոյութիւն ունի արդի գրականութեան մեջ, բայց շատ անսովոր է և նույն իսկ սխալ է համարվում։ Հայկազյան բառարանը գիտե երկու ձևով էլ։*

Երբ մի բառ կրկնակ ձև ունի, անշուշտ մեկը սխալ է. իսկ այդ սխալը գտնելու և հաստատելու միակ միջոցն է բառի ստուգաբանութիւնը։

Պատշգամբ *բառը իրանական ծագում ունի. փոխառյալ է պահլավերեն* *patškamb *ձևից, որ բուն նշանակում է «այնավոր, այնապատ» (ծագում է* pat *մասնիկով՝* skamb *«այուն» բառից. ավելին տես Արմատական բառարան)։*

Սրանից հետևում է, որ ուղիղ ձևն է միայն պատշկամբ։ *Արդեն ձայնաբանորեն շ բաղաձայնից հետո չի կարող հաջորդել թրթռուն գ, այլ խուլ կ։ Ուրեմն* պատշգամ(բ) *սխալ ձևը առաջացել է հետին արևմտյան տառադարձութեան համեմատ. և որովհետև բառարաններում, այբուբենական կարգով,* պատշգամ *ավելի առաջ է քան* պատշկամ, *սրանով էլ առաջնութիւն է ստացել և տարածվել, ուրիշ զանազան սխալ ձևերի նման (ինչպես* քաղդ, շերաս, պարկել՝ *փոխանակ* բախտ, շերամ, պառկել)։

3. ԹԻՒ

Այս բառի ծագումը ճիշտ որոշված չէ՝ համապատասխան մի ձև չգտնվե-լու պատճառով։

Հին հունարեն անսովոր, անգործածական կամ գավառական բառերի մի հավաքածու կա, որ ավանդել է մեզ Hesychios *ալեքսանդրացի հույն հեղինակը (շուրջ 400 թվին)։ Լեզվաբանները հաճախ օգտագործում են այս հավաքածուն՝ հնավանդ բառերի համար։ Այդտեղ գտնում եմ հունարեն* ταῦς *«մեծ, շատ» և* ταῦσαι *«մեծություն, շատություն» բառերը, որոնք ճիշտ հա-մապատասխանում են հայերենին։ Ուրեմն* թիւ *բնիկ հայերեն բառ է՝ հնդեվրոպական* tēw *արմատից։*

4. ՀՈՅԱԿԱՊ

Բնականաբար կազմված է կապ, կապել *բայով՝* հոյ *արմատից, որ առանձին չէ գործածված, բայց գտնվում է նաև* հոյաշեն *և* հոյակերտ *բա-ռերի մեջ։*

Ի՞նչ է այս հոյ *բառի ծագումը։*

Մի բառի ծագումը գտնելու համար մենք երկու ձև ունինք. կամ վերցը-նել հնդեվրոպական արմատը, կատարել նրա վրա բոլոր ձայնաբանական գործողությունները և հասնել հայերեն ձևին, եթե կա. կամ՝ վերցնել հայե-րեն ձևը, հետ տանել նրա ամեն մի տառը դեպի իր նախնական ձևը և հաս-նել հնդեվրոպական արմատին։ Կատարելով այս երկրորդ միջոցը հոյ *արմա-տի վրա, կտեսնենք, որ* h *կարող է ծագել* h *կամ* s *ձայնից, ո ծագում է* o *ձայնավորից, իսկ* յ *երկու ձայնավորի միջև՝* t *բաղաձայնից. այսպեսով՝* հոյ *բառը պետք է առաջացած լինի* pot *կամ* sot *արմատից։ Հնդեվրոպական բա-ռարանում չունինք* sot *արմատ, բայց շատ հայտնի է* pot, poti, *որ նշանա-կում է «տեր, իշխան» և գտնվում է բոլոր հնդեվրոպական լեզուների մեջ. այսպես՝ ունինք սանսկրիտ* pâti, *զենդերեն* paiti, *հունարեն* pósis, des-pótēs, *ալբաներեն* pata, *լատիներեն* potis, potior, potissimus, *լիթվաներեն* patis, pàts, *սլավոնական* gos-podь *և այլն։ Պակասում էր միայն հայերե-նի մեջ, ուր և երևան է գալիս այժմ։*

Այսպեսով՝ հոյակապ, հոյաշեն, հոյակերտ *բառերը նշանակում են «իշխանական, իշխանի համար շինված կամ կերտված» և ըստ կազմության համապատասխանում են ճիշտ ու ճիշտ զենդերեն* xšaθrō-kərəta *բառին, որ* Bartholomae-*ի բառարանը (էջ 547) մեկնում է «für den, die Herrscher erbaut, fürstlich», իշխանի համար շինված, իշխանական=հոյակերտ։*

Ոմանք լեզվաբաններ poti *բառից գնում էին մեր ազգի անունը* (հայ), *իբր թե իշխողների անուն։ Այս ստուգաբանությունը սխալ է, որովհետև հնդեվրոպական* o *չի տալիս հայերեն* ա։ *Իսկ նրանք, որոնց համար արժեք չունին ձայնական օրենքները, իբր ճիշտ էին ընդունում այս ստուգաբա-նությունը։ Մեր տված բացատրությունը* հոյ *բառի ծագման մասին՝ իբր ներկայացուցիչ* poti *բառի, վերջնականապես ջնջում է* հայ *բառի այս սխալ ստուգաբանությունը։*

4 հոկտ. 1940

ՊՐՈՖ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ

ՄԻ ՍՈՌԱՑՎԱԾ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

(Աշըգ Իհաի—Ծաչատուր Էհրամճյանց կարնեցի)

Երբոր գառնամ ես հայրենիք՝
Հարբստացած և ապահով,
Էլ ինչո՞ւ լա իմ զարենիք,
Իմ պըսակը էլ չէ ամով։

Այսպիսի խոսքերով էր արտահայտում իր տենչանքը՝ տեսնել ավերածութեյան ու կոտորածի ենթարկված Հայաստանի ազատագրումը Բաֆֆու ժամանակակից այն հայ բանաստեղծը, որի քնարը լուրթյան էին մատնել ցարական ցենզուրայի ջերմեռանդ սպասավորները։

Մեր ձեռքի տակ է Թբիլիսիի՝ Ստալինի անվան Պետհամալսարանի հայագիտութեյան ամբիոնի ձեռք բերած՝ կորստի մատնված բանաստեղծի երկերի ձեռագրատետրը, մի մասն այն ժողովածուի, որ իր ժամանակին տպագրութեյան է պատրաստվել և ցենզուրային ներկայացվել հետևյալ վերնագրով.

ԿԱՐԻՆԻ ՍՐԻՆԳԸ

Փչեց
Աշըգ Իհաի
Ա. հատոր

Այս վերնագրի տակ, մի այլ ձեռքով, կլոր փակագծերի մեջ ավելացրած է՝ Ծաչատուր Էհրամճյանց։

Հիմնական վերնագրի տակ, աջից, նույն ձևոքով գրված է՝ իբրև էպիգրաֆ՝ հետևյալ բանաստեղծութեյունը.

Աշղի շնորք չունիմ, քո սերն ինձ աշըղ կը շինի
Սերն շատին լեզու տվավ, ինձ էլ սիրահար կը շինի,
Համ կերգեմ, համ կը կանչեմ, քանի բերանս շունչ կը լինի,
Իմ բուրաստան, իմ վարժարան, ախ քեզի ծաղկած չտեսի։

Իղձ բանաստեղծութեյան։

Նույն առաջին երեսի վրա կա երկու մակագրութեյուն ռուսերեն լեզվով, մեկը՝ վերևի ծայրին՝ սև թանաքով, իսկ մյուսը՝ ներքևում՝ կարմիր թանաքով։

Առաջինը կարդացվում է այսպես.

Поступ. 25-го Июня 1888 г.
Тифлис.

Երկրորդը կարդացվում է այսպես.

Дозволено Цензурою
Тифлис, 1-го Июля 1888 г., с исключ.
Младший Цензор Григ. Караханов.

Երրորդ մակագրությունը՝ առաջերեն լեզվով, սև թանաքով, գտնվում է տիտղոսաթերթի երկրորդ երեսին՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

По журналу Цензурного Комитета 12 Сентября 90 г.,
определено: в виду 22 и 105 ст. Уст. Ценз., изд. 86 г.,
напечатание воспретить и удержать при делах Комитета.
Председатель Комитета К. Якимов,
Секретарь Н. Мелик-Нубаров.

Ձեռագրի տևողը սովորական փոլիանա է (դավթարի ծավալով) և պարունակում է 81 էջ, ուր ամփոփված է ընդամենը 64 բանաստեղծություն։

Այդ բանաստեղծություններից զրաքննչի կողմից կարմիր թանաքով կամ կարմիր մատիտով ջնջված է լիովին 8 հատ, այն է՝

— Իմ երգը. հ. 1, 4 տուն (էջ 1)։

— Մրմունջ երիտասարդի. հ. 15, 23 տուն (էջ 37—40)։

— Վարդանի երկու խոսքը նիզակակիցներին. հ. 16, 10 տուն (էջ 40—41)։

— Եղիշե պատմագրին. հ. 17, 6 տուն (էջ 42)։

— Խրիմյան Հայրիկին. հ. 18, 28 տուն (էջ 43)։

— Հինը անցավ. հ. 28, 3 տուն (էջ 58)։

— Տարօրինակ. հ. 29, $2^1/_2$ տուն (էջ 58)։

— Խրատ տշըխ Մալիխին (ալևքսանդրապոլցի). հ. 64,20 տուն (էջ 79)։

Տեղ-տեղ առանձին տուներ են ջնջված հետևյալ բանաստեղծություններում.

— Պանդուխտի նոր տարին. հ. 4 (էջ 10—12)։

— Ախ աչեր. հ. 5 (էջ 12—13)։

— Հողագործին. հ. 6 (էջ 13—14)։

— Աշխարհ. հ. 8 (էջ 14—16)։

— Փանդված օճախ. հ. 9 (էջ 16—23)։

— Մի գպիր և ֆրանսագետ մի հայ. հ. 11 (էջ 30—31)։

— Ծերունի կին. հ. 27 (էջ 57—58)։

— Աշըգ Ինաին—Խաչատուր Էրզրումցյանցը, անտարակույս, հեղինակն է 1887 թ. Թբիլիսիում հրատարակված երկի, որ պարունակում է 128 էջ, հետևյալ վերնագրով.

«Վարվառե կամ 19-րդ դարու զոհը, կարնո հին գյուղական կյանքից. Նկարագրեց Խ. Ս. Ե. (Կարինցի)» (հմմ. Արսեն Ղազիկյան. Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի։ Ա. Հատոր. Վենետիկ, 1909—1912, էջ 672)։

Ծարական ցենզուրայի կողմից տպագրությանը արգելված ձեռագրատետրի հեղինակը, լինելով ծագումով էրզրումցի (Կարինից), անկասկած, գաղթած պիտի լինի 1877—1878 թ.թ. ռուս-տաճկական պատերազմի ըն-

թացքում։ Նա պատկանում է գաղթականության այն հոսանքին, որ անցել է նախ Արաքսի և ապա Ախուրյանի հովիտը։ Իբրև ականատես պատերազմական գործողությունները համընթաց սովի, կոտորածի և այլ չարիքի, բանաստեղծը հիշում է «արյունաներկ ջուրն Արաքսի» իր առաջին ոտանավորում (Իմ երգը, էջ 1).

Թեպետ անշուք կա Արծն, Սխա,
Եվ անթիվ է ցաքն իմ նախնի,
Արյունաներկ ջուրն Արաքսիս
Սրտումս միշտ հիշատակի։

Բանաստեղծին, իբրև տաճկահայի, քաջ ծանոթ է Թյուրքիայի և, մասնավորապես, Թյուրքահայաստանի միջավայրը. ուստի և նա հիշում է համապատասխան վայրերը. Արծն, Սխա (էջ 1), Զեյթուն (էջ 14), Պուլանըխ (էջ 23), Տիգրանակերտ (էջ 37), Բյուղանդիոն (էջ 38), Տարոն (էջ 43) և այլն։

Նա ունի նաև 21 տունից բաղկացած հատուկ ոտանավոր «Կարնեցվոց դիմառնական պարերգը» (էջ 46—50), ուր, ի միջի այլոց, հիշում է տեղական առևտրական և «բարեգործ» Սանասարյանի անունը։

«Պանդուխտի նոր տարին» բանաստեղծության մեջ (էջ 10—12), որ երգվում է «Ինձ համար չէ գարնան գալը» երգի եղանակով, հեղինակը հիշում է.

Այլևս ինչ հույս աշխարհումս
Անձնավորության մի տկար.
Հուսահատված իմ կյանքումս
Երբ գլխումս կա տխուր կամար։

Այդ կամարը չէ հաղթական,
Կամ ի նշան երջանկության.
Ծանր մի լուծ օտարական
Կուզե ինձալ գլխիս վերան։

Բանաստեղծին խորթ է «հյուսիսը», ուր էլ նա գաղթել է. ուստի և միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու նրան դուրեկան չէ «սառն օդը հյուսիսային» (էջ 1).

Ո՛հ պղտոր ջուր՝ ամպոտ կամար,
Կամ սառն օդ հյուսիսային.
Տանի՛մ զրկանք խիստ անհամար,
Քանի՛, քանի՛ դժոխային։

Իբրև Ախուրյան-Արփաչայի վայրում բնակության հաստատած մարդու՝ բանաստեղծին խորթ է թվում և իր նոր հայրենիքի ժողովրդի վարքն ու բարքը։ Խոսելով «Քանդված օճախ» երկում մի «մերկ աղքատի» մասին (էջ 16), բանաստեղծը, կարծես թե, ծաղրով նշում է.

Նա ոչ յուղ ուներ, ոչ մածուն, ոչ ձու,
Դրացիները գողցան նախանձու.
Միայն յուր հույսը Ախուրյան գետն էր,
Որ մի քանի ձուկ այնտեղից բռներ։

կամ (էջ 17)—

Դողդոջան ոտով հասավ Ախուրյան,
Ասավ, ով աստված, դու կաց պահապան։

Բանաստեղծը ոչ միայն գրագետ է, այլև գրակարդաց։ Իր «Օրոր» ոտանավորում (էջ 44) նա՝ դիմելով օրորոցի երևակային՝ ասում է.

Մի լար, հոգի ջան, քեզի զարդարեմ,
Մի լար, օրոցքդ մելանով պատեմ,
Մի լար, բարձիդ սակ գրքեր դրել եմ,
Քեզ համար ընտիր երգեր գրել եմ։

Ապա «Ուրատ աշըխ Մալիլին» (էջ 79) երկում բանաստեղծը նշում է

Ջեռս առա և կարդացի քո գիրքդ.
Նրանից հասկացա քո ունեցած ձիրքդ,
Վարքդ, բարքդ, խիղճդ և ամեն դիրքդ։

Բանաստեղծը հորդորում է «հասկացողին» (էջ 70)—

Իմաստության սեմի վերա քո անունդ նկարե,
Քո խրճիթի դրան առաջ ուտելու հացը ճարե,
Թե որ կուզես քո ապագադ խոշորացուցով դիտել.
Ճշմարտության ու գիտության քարերով պատդ շարե։

Բանաստեղծը, անկասկած, ծանոթ է հայ մատենագրության։ Նա ունի երկու ոտանավոր՝ նվիրված եղիշե պատմիչին. մեկը (էջ 42) 6 տունից բաղկացած՝ «Եղիշե պատմագրին», մյուսը (էջ 73) 3 տունից բաղկացած՝ «Եղիշե» վերնագրով։ Իսկ երկու ոտանավոր էլ, այն է՝ «Արտաշեսի վերջին խոսքը» (էջ 65—66) և «Արտաշես Բ-ի խրախույսը» (էջ 72)՝ Մ. Խորենացու ազդեցությամբ է հորինված։

Վերջինում բանաստեղծը, ի միջի այլոց, գրում է.

Արտաշեսը ջարդեց բյուր հազար Ալան,
Կուր գետը վճռեցին շինել գերեզման.
Ինաի, քեզ ճանչցեր ես անօգնական.
Առավ նա Սաթենիկ ծաղիկ հոտավետ։

Ընդամին հեղինակը մի ոտանավորում (էջ 44) անցողակի խոսում է նաև «Գողթանի քնարի» մասին։

Բացի դրանից՝ բանաստեղծը մի-մի անգամ հիշում է «Իմաստուն Սողոմոն»-ին (էջ 68) և «Ռոպինզոն»-ին (էջ 23)։

Բանաստեղծն որոշ չափով իրազեկ է պատմության փաստերին կամ ավանդություններին։

Մի տեղ հեղինակը խոսում է Արմավիր և Տիգրանակերտ մայրաքաղաքների մասին (էջ 37), կամ Հայկազանց մասին (նույն տեղ), մի ուրիշ տեղ՝ «Լանկ-Թիմուրի» մասին (էջ 38)։

«Զեյթունցի քահանայի շարականը պատերազմին» ոտանավորի մեջ բանաստեղծը՝ խոսելով Հայկազանց, Տրդատյան, Արշակունյաց, Բագրատունյաց և Ռուբինյան հարստությունների մասին՝ դիմում է «Ունայն աշխարհին» (էջ 16)—

Արշակունիք կործանեցան,
Բագրատունյան տունը կերար,
Ռուբինյանք էլ տապալեցան։

Այս բանաստեղծի, իբրև ժողովրդի ծոցից ելած գրողի ու ժողովրդի զավակի, սրտին միանգամայն մոտ են աշխատավոր ժողովրդի շահերը և, միաժամանակ, ատելի են վերջինիս կեղեքիչներն ու հարստահարողները։ Հատուկ բանաստեղծության մեջ, որ «Հողագործին» վերնագիրն է կրում (էջ 13), հեղինակը գրում է.

Գիտեմ. հողագործ, վաստակդ արդար էր.
Քո սիրտդ, միտքդ քեզի ամպար էր.
Երբոր հալալեդ հարամ խառնեցիր.
Դու էլ անոթի ու մերկ մնացիր։

Քո խորի ծայրը ինչո՞ւ ծռեցավ.
Կամ քո գութանը է՞ր ժանկոտեցավ,
Ասա, շուտ ասա, քանի՞ մեկ—քանի՞
Քրտինքիդ շահը քեզ չեն պիտանի։

Գոմերիդ միջից պակսեցավ կովը,
Էշդ ու գոմեշդ կուլ տվեց ծովը,
Մարդ անուն ունես և անարգվում ես.
Ջնջս գիտեր քեզի տապան փորում ես։

Ի դեպ, նշելու է, որ այս տուներից վերջինը ջնջված է գրաքննիչի կողմից։

Մի ուրիշ տեղ (էջ 15) բանաստեղծը դիմում է նույն հողագործին՝ ասելով.

Քեզ սիրողը շատ է աշխարհ,
Թլատները, կապալառուն։

Իր ժամանակակից աշխարհի անիրավության պատկերը բանաստեղծը ներկայացնում է «Ձկա» ոտանավորում (էջ 74), ուր ի միջի այլոց, ասում է.

Տեսեք գործը այս աշխարհին, լավ ապրելու ճար չկա,
Դեռ նոր ծնող տղաներին մի կաթնատու մայր չկա,
Եղբայրները իրարու հետ ամուր կապող լար չկա,

Շուկաները և ամեն տեղ ուղիղ տուր և առ չկա,
Հորդորական խրատատու մի ծերունի ճար չկա,
Լավ ապահով աշխատելու անբիծ սիրտ ու կար չկա։

Բանաստեղծը մի ոտանավոր ունի գրած Գեորգ 4-րդ կաթողիկոսի մահվան առթիվ՝ 1883 թ. դեկտեմբերի 6-ի թվահամարով (էջ 35—36), և մեկն էլ Խրիմյան Հայրիկին նվիրված (էջ 43)։

Սրանցից վերջինում հեղինակը, ի միջի այլոց, ցուցաբերում է իր վերաբերմունքը դեպի «Արծվի Վասպուրականի»-ն և այսպես կոչված «Հայկական դատը», դառնությամբ հիշում է «Մարմարայի Տարտանելի ալիքները», «Լոնտոն, Լոնտոն», «Կզզիք Բրիտանյան» և «Թագուհուն Անգլիական», «Գահն Անգլիական ու Գաղղիա», «Իտալիա», «Հռովմ», «Պերլին» և այլն, ուր շրջել էր Խրիմյանը՝ «Հայկական դատը» պաշտպանելու նպատակով։

Նույն տեղում բանաստեղծն անցողակի կերպով խոսում է և «Անգլիական ահեղ Ջարդի» մասին։

Մեր հեղինակը մի-մի բանաստեղծություն ունի նվիրած նաև իր ժամանակակից երկու աշուղները Ջիվանուն և Մալեկին։ Առաջին բանաստեղծության վերնագիրն է՝ «Ինդիր Աշըգ Ջիվանին» (էջ 78), յերկրորդինը, որ ամբողջապես ջնջված է գրաքննիչի կողմից, «Խրատ Աշըխ Մալեկին (ալեքսանդրոպոլցի)» (էջ 79—81), թեև Մալեկին երկու անգամ հիշվում է նաև Ջիվանուն նվիրված ոտանավորում։

Ստորև բերում ենք չորս նմուշ բանաստեղծի երկերից. «Իմ երգը («Ո՛հ ինչ անուշ» երգի եղանակով), «Ինդիր Աշըգ Ջիվանին», «Խոստովանություն» և «Սիրունին»։

ԻՄ ԵՐԳԸ

(«Ո՛հ ինչ անուշ» երգի եղանակով)

Ո՛հ ինչ ցավեր կամ մորմոքներ
Ջարչարում են ինձի հավետ.
Գնաց հույսս, որ ամոքվեր
Վշտոտ սիրտս իմ լայնանետ։
Նոքա ցավ են հալածանաց,
Նոքա զրկեն զիս ի կենաց։

Ո՛հ պանդուխտ տեղ՝ օտար երկիր,
Ի՞նչպես ապրեմ ես անտերունչ,
Կամ բյուրավոր անթիվ վերքեր
Քանի՞ տանեմ ես լուռ ու մունչ։
Նոքա խոցեր են օտարաց,
Նոքա զրկեն զիս ի կենաց։

Ո՛հ պղտոր ջուր՝ ամպոտ կամար,
Կամ սառն օդ հյուսիսային,

Տանեմ ղրկանք խիստ անհամար
Քանի՛ քանի՛ դժոխային։
Նոքա ջրեր են այլազգյաց,
Նոքա ղրկեն զիս ի կենաց։

Թեպետ անշուք կա Արծն, Սիս,
Եվ անթիվ է ցաքն իմ նախնի,
Արյունաներկ ջուրն Արաքսիս
Սրտումս միշտ հիշատակի։
Նոքա բեկորք են հայկազնյաց,
Նոքա հիշեմ ես անմոռաց։

ԽՆԴԻՐ ԱՇԸԳ-ՋԻՎԱՆԻՆ

Հարգելի ես, սիրելի ես ամեն մարդի, Ջիվան աշըգ,
Ինդրեմ՝ բացվես ու զարդարվես նման վարդի, Ջիվան աշըգ,
Անվանեցար երգիչներուն գլուխ զարդի, Ջիվան աշըգ,
Խլուխդ արժան է կրելու ձև ոսկեթել, Ջիվան աշըգ,
Քշնամիքդ Թող չորանան նման քարպի, Ջիվան աշըգ,
Ձայնին աշխարհիս մեջ առանց թակարթի, Ջիվան աշըգ։

Սովորեցնում ես անկասկած սրտով հայերը չզատել հայեն,
Բոզոքականներուն սիրել որպես քեզ ազատենք վայեն,
Ըրչափ եղանք անոնց Աբել, անոնք եղան մեզի կայեն,
Ա՛խ, գոնվել են անգլիական ահեղ ջարդի, Ջիվան աշըգ։

Սոխեն ազատվելու համար պտզատու բերք հարկավոր է,
Քաղցածներուն կշտացնելու անթիվ մթերք հարկավոր է,
Ափիդ ձայնը խմացնելուն երկու հատ ձեռք հարկավոր է,
Կուզեն վարվել մեզի հետ նըման կախարդի, Ջիվան աշըգ։

Թողնելով անդին Մանանան, սոխ ու սխտորը սիրեցին.
Մալելի պես թուլասրտին օտարները շուտ տիրեցին,
Ինդրեմ ներես, չեմ համբերել, ինձի անկլակ վատեցին,
Մեր ուննցած ճանապարհը պետք է հարթի, Ջիվան աշըգ։

Ազգատ, Քշվատ մի ժողովուրդ, որ չգիտեն քեզ ճամ նային,
Լավը լավին նվիրելով՝ անարգները վատին տային,
Դու ես Ջիվան, կա կուչը Մալել, հանկարծ տեսնք այս Իտալին
Ահա ըսկսում եմ խոսել առանց բարդի, Ջիվան աշըգ։

ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Նետ ու աղեղ, սուր ու դանակ նետելով քեզ ատեցի,
Ջիմանալով քո արժեքըդ՝ ոչինչ գընով ծախեցի,
Շատ ժամանակ քեզի համար անձըս զոհել խոստացա,
Կըրկին անգամ չը խըղճացի քեզի այսպես խարեցի։

Սիրտըդ ընտիր, լեզուդ շատ պարզ, և միշտ էիր հարազատ,
Իայց ես քեզի անտրգելով օտար երկիր վարեցի,
Հրեշտակատիպ իմ սիրելի, տրխուր դեմքդ անարատ,
Դու կըսիրես Ինաիին, քեզ անտապան թաղեցի։

ՍԻՐՈՒՆԻՆ

Գընա, սիրուն, աչքըս չը տեսնեն քեզի,
Շատ ապերախտ երախտամոլ ես, սիրուն,
Առաջուց վատ աչքով նայեցիր մեզի,
Դու անիրավ ու բախտամոլ ես, սիրուն։

Ես էլ աշխարհիս մեջ հորից ծընվելով՝
Իմ հացըս ճարել եմ, կյանքըս գընելով,
Քեզ պես ապերախտին սաստիկ սիրելով՝
Հասկացել եմ, որ ախտամոլ ես, սիրուն։

Սոխակ չէիր, վարդին ինչո՞ւ սիրեցիր,
Անգութ, թե սիրեցիր, ինչո՞ւ ատեցիր,
Դու որ սիրտըդ Ինաիին զատեցիր,
Ի՞նչպես լինեմ ես, գաղտամոլ, ով սիրուն[1]։

---

1 Համմ. մեր նախնական հաղորդագրությունը—ծանոթությունը Աշըգ-Ինաիի մասին վերջին երկու ոտանավորի հրատարակությամբ, ժուռնալ «Արշավ»-ում (Թբիլիսի), 1940 թ. № 2, էջ 35։

ԱՐ. ՂԱՐԻԲՅԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՄԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Անանուն մեկնիչի քերականության մեջ կա մի ուշադրավ վկայություն.

«Այլ էր իսկ ճշմարտապէս և ի տեսակի խաւսիցն, որպէս բազուկ, պազուկ, փազուկ»[1]:

Այդ վկայությունը պարզապես ասում է այն մասին, թե ժողովրդական լեզուն ունի տարբեր վարիանտներ՝ «տեսակ խաւսից», այսինքն՝ բարբառներ, որոնք տարբեր սիստեմ են ներկայացնում, գոնե իրենց հնչյունական կազմության մեջ: Դադափար չունենալով հնչյունաբանության մասին, Անանունը, այնուամենայնիվ հնարավորություն է գտել արտահայտելու այդ սիստեմների տարբերությունը և, որպեսզի օրինակով պարզ դարձնի իր ասածը, նա ընտրել է «բազուկ» բառը, այսինքն՝ սկզբին շրթնային ձայնեղ ունեցող մի բառ, և տվել այդ ձայնեղի տեղաշարժը դիպի աչ՝ բ, պ, փ:

Այդ վկայությունը խիստ ուշագրավ է այն պատճառով, որ բարբառների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս այդ տեղաշարժի առկայությունը հայերենի մեջ նաև ներկայումս:

Որպեսզի մեկ առ միշտ կարողանանք գործածել «տեղաշարժ» տերմինը և օգտագործել այդ տերմինը բարբառների զանազան սիստեմները համաոտ նշելու համար, որոշենք այդ տեղաշարժի ընթացքը և կարգը զանազան բարբառներում: «Տեղաշարժ» տերմինը մենք վերցնում ենք իբրև պայմանական տերմին, քանի որ, իրոք, չի եղել մեկ՝ միաձույլ հայերեն լեզու, որի հնչյունական սիստեմն այս կամ այն կերպ տեղաշարժվեր, այլ, ընդհակառակն, եղել են նախահայերեն տարբեր լեզուներ՝ յուրաքանչյուրն իր հնչյունական սիստեմով, որը եղել է կայուն և պահպանվել է այդ լեզուների մեջ այն ժամանակ, երբ նրանք վերասերվել են հայերենի բարբառների, նաև, այն ժամանակ, երբ նրանցից յուրաքանչյուրը իբրև հայերենի բարբառ պահպանվել է ու պահպանվում է մինչև այսօր մեր ժողովրդի յուրաքանչյուր տարբեր հատվածի բերանում: Յուրաքանչյուր նոր ձև, նոր լեզվական երեվույթ «հայական», այսինքն՝ ընդհանուր հայկական բնույթ ընդունելով՝ յուրաքանչյուր բարբառում ենթարկվել է այն հնչյունական սիստեմին, որն ունեցել է այդ բարբառը և որը ժառանգել է այդ բարբառը իր նախորդ

[1] «Дионисий фракийский и арм. толкователи», *1915 թ., էջ 149.*

անկախ վիճակից։ Այդ հասկանալի դարձնելու համար պետք է հիշենք այն պարզ երևույթը, որը նկատելի է ազրբեջանական լեզվի մեջ, երբ նա, ընդունելով պ, կ, տ խուլ հնչյուն ունեցող օտար բառեր՝ վեր է ածում իր արտասանության՝ փ, թ, ք. օրինակ՝ փարթիա—պարտիա, քոմունիստական—կոմունիստական, թելեգրաֆ—տելեգրաֆ։ Նույնպես և ռուսերենը և կամ մի այլ լեզու, երբ ընդունում է իր մեջ մի բառ, որն ունի իրեն անհարազատ որևէ հնչյուն, այդ հնչյունը վերափոխում է այնպիսի մի հնչյունի, որն իր լեզվի մեջ կա և ի մոտո համապատասխան է օտար հնչյունին (օրինակ՝ փափախ—папаха):

Այս եղանակով հայերենի յուրաքանչյուր բարբառ պահպանել է իր հնչյունական սիստեմը և, երբ համեմատում ենք բոլոր բարբառները գրաբարի հնչյունական սիստեմի հետ, արտաքին կողմից՝ դրսից առաջին հայացքից թվում է, թե գրաբարի բառերն են վերափոխված, հարմարեցված տեղական բարբառային արտասանության, մինչդեռ հաճախ հավանական է հակառակը, այսինքն թե՝ գրաբարը, ունենալով իր հատուկ հնչյունական սիստեմը, ժողովրդական լեզվից վերցրել է բառերը և հարմարեցրել իր արտասանությանը։

Տարբեր լեզուների հնչյունական սիստեմները տարբեր են միմյանցից. զուգադիպություն հազվագյուտ է, զուգադիպությունը վկայում է, որ լեզուները հարևան են եղել, երկարատև փոխազդեցություն են ունեցել և փոխադարձաբար միանություն ձեռք բերել, ինչպես, օրինակ՝ հին հայերենը և հին վրացերենը։ Որպեսզի պարզ լինի մեր ասածը, վերցնենք հայերեն, ռուսերեն և ազրբեջաներեն լեզուների բաղաձայնական սիստեմը և համեմատենք միմյանց հետ.

հայերեն			ռուսերեն			ազերի
բ	պ	փ	б	п	—	b — ph
դ	տ	թ	д	т	—	d — th
ձ	ծ	ց	—	—	ц	— — —
ջ	ճ	չ	—	—	ч	v g — ɣ
գ	կ	ք	г	к	—	ɡ — kh

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ հայերենի բաղաձայնական սիստեմը համեմատաբար լրիվ է, բոլոր հնչյունները ներկայացված են երեք աստիճանով ըստ արտասանության որակի՝ ձայնեղ, խուլ և շնչեղ խուլ։ Ռուսերենի մեջ բացակայում են շրթնային և առաջնալեզվային հնչյունների շնչեղ խուլերը (փ, ք, թ), բայց շնչեղ խուլի սկզբունքը ռուսերենին օտար չէ, որովհետև այդ շարքը ներկայացված է ց ե չ շնչեղ խուլ աֆրիկատներով. նշանակում է հնչյունական զարգացման պրոցեսում ռուսերենը կորցրել է այդ շարքը։ Որովհետև աֆրիկատներից երկու շարք ռուսերենը չունի, բայց նույն ց ե չ հնչյուններով ներկայացնում է աֆրիկատների ֆոնեմատիկ առկայությունը ռուսաց լեզվի մեջ. հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ ռուսերենի նախորդ էտապներում և կամ՝ ռուսերենին նախորդող

լեզուներում աֆրիկատներ եղել են, եթե ընդունում ենք լեզվաստեղծման պրոցեսի միասնական սկզբունքը։

Աղբբեջանական լեզվի մեջ ընդհակառակն է։ Չկա խուլերի շարքը՝ պ, տ, կ, կան շնչեղ խուլերը, նշանակում է աղբբեջանական լեզվի նախորդ էտապից դուրս են ընկել խուլերը, որից հետո առացվել է այդ հնչյունական սիստեմը։ Աֆրիկատներից աղերին ունի ջ և չ-ն, որը նույնպես վկայում է, թե այդ լեզվի նախորդ էտապում եղել են աֆրիկատներն իրենց լրիվ կազմով։ Այս խորհրդածություններն առաջ են գալիս այդ մի սոսկ պարզ համեմատություններից, բայց այն դեպքում, երբ ընդունում ենք Մառի հռչակավոր տեսությունը լեզվաստեղծման պրոցեսի համաշխարհային միասնականության մասին։ Այդ համեմատությունները, սակայն, ասում են մի ուրիշ բան ևս, որ այդ լեզուները՝ հայերենը, աղբբեջաներենը և ռուսերենը հետավոր անցյալում փոխադարձաբար քիչ են կապված եղել, դրանց հնչյունական սիստեմի մեջ ընդհանուր միասնականություն չի նկատվում։

Բայց երբ վերցնում ենք հայերենի բարբառները և համեմատում գրաբարի հետ, հատկապես հնչյունական սիստեմի տեսակետից, նկատում ենք զարմանալի օրինաչափություն։ Եթե ձայնեղ հնչյունների որևէ դեպք խլացման է ենթարկված, ապա ձայնեղների ամբողջ սիստեմն է խլացման ենթարկվել և ընդհակառակը։ Օրինակ՝ գրաբարն ունի բաղաձայնական եռաստիճան սիստեմ, իսկ Վանի բարբառը երկաստիճան սիստեմ[1]։

գրաբար			Վանի բարբառ	
բ	պ	փ	պ	փ
դ	տ	թ	տ	թ
ձ	ծ	ց	ծ	ց
ջ	ճ	չ	ճ	չ
գ	կ	ք	կ	ք

Լեզվական համեմատությունը ցույց է տալիս, որ եթե «բ» հնչյունով սկսվող բառերը Վանի բարբառում արտահայտվում են «պ»-ով, օրինակ՝ գրբ. «բերան», Վն. բրբ. «պերան», ապա առանց սխալվելու կարելի է ասել, որ «դ» հնչյունով սկսվողները կլինեն «տ»-ով, օրինակ՝ գրբ. «դուռն», Վն. բրբ. «տուռ», «ձ» հնչյունով սկսվողները կլինեն «ծ»-ով, օրինակ՝ գրբ. «ձու», Վն. բրբ. «ծու», «ջ» հնչյունով սկսվողները՝ «ճ»-ով, օրինակ՝ գրբ. «ջուր», Վն. բրբ. «ճուր», «գ» հնչյունով սկսվողները՝ «կ»-ով կամ «կ՝»-ով, օրինակ՝ գրբ. «գարուն», Վն. բրբ. «կ՝արուն» և այլն։

Այդ նույն ձևով կարելի է համեմատել մյուս բոլոր բարբառները։ Բավական է իմանալ մեկ ձայնեղի փոփոխությունը, որպեսզի կարելի լինի առանց սխալվելու ասել մյուս ձայնեղների հետ կատարվող փոփոխությունը և կամ, ընդհակառակն, մեկ խուլի փոփոխությունը հիմք է տալիս դիտենալու մյուս բոլոր խուլերի փոփոխությունը։ Այսպիսի տրամաբանական ու օրինաչափական է բարբառների և դրաբարի արտասանական-հնչյունական սիստեմների փոխհարաբերությունը։ Այս է այն միասնականը, որը հայա-

[1] *Տոսքը վերաբերում է «գրաբարյան» բառերին։*

կան՝ ընդհանուր հայկական է։ Այդ սիստեմավորությունն է, որ Վանի բարբառը պահպանում է հայերեն լեզվի սահմաններում իր տարբերությունն ոչ հայերեն լեզուների։ Վերևում տեսանք, որ հայերեն, ռուսերեն և ադրբեջաներեն լեզուները նման տիպի համեմատությունների ենթակա լինել չեն կարող, ուրեմն և տարբեր լեզուներ են, մինչդեռ հայերենի բարբառների վերևում ցուցադրված սիստեմավորությունը այդ բարբառները պահպանում է հայերեն լեզվի սահմաններում։ Այդ է պատճառը, որ մենք որոշում ենք բաղաձայնների «տեղաշարժ» տերմինն ընդունել իբրև պայմանական տերմին։

Գրաբար լեզուն ունի բաղաձայնական սիստեմի երեք տիպ՝ եռաշարք, երկշարք և միաշարք.

բ	պ	փ	գ	ս	վ —
դ	տ	թ	ժ	շ	մ
ձ	ծ	ց	ղ	խ	յ
ջ	ճ	չ			ն
գ	կ	ք			ռ
					ր
					— հ

Երկշարք և միաշարք սիստեմի մեջ նկատելի տարբերություններ հայերենում չկան և դրանք չեն բնորոշում բարբառի հնչյունական սիստեմը, մինչդեռ եռաշարք սիստեմը այնքան տարբերություններ և ներկայացնում բարբառներում և կամ օտար լեզուներում, որ միայն այդ շարքով բնորոշ է լինում լեզվի բաղաձայնական սիստեմը։ Ուստի, երբ խոսքը տեղաշարժի մասին է, այդ վերաբերում է միայն եռաշարք բաղաձայնական սիստեմին։

Գրաբարի համեմատությամբ մեր բարբառներում կատարվում են հետևյալ տեղաշարժերը. ձախից աջ կամ առաջին աստիճանի.

գրաբ. →	
բ պ փ	պ ՝ փ
դ տ թ	տ թ
ձ ծ ց	ծ ց
ջ ճ չ	ճ չ
գ կ ք	կ ք

Այդ բարբառների շարքին են պատկանում Ասարախանի, Շամախու, Ղարաբաղի, Հադրութի, Շաղախի, Մարաղայի, Խոյի, Ուրմիայի, Վանի և Մոկաց բարբառները։ Օրինակ՝ Աստրխ. ճուր, վան, Մարաղա, Ուրմիա, Խոյ, Ղրբ., Հադրութ, Շմխ., Սաղախ. ճուր. այդ տեղաշարժի հետևանքով ստացվում է երկաստիճան բաղաձայնական սիստեմ՝ ձայնեղազուրկ։

Ձախից դեպի հեռավոր աջ կամ երկրորդ աստիճանի տեղաշարժ.

գրաբ. →	
բ պ փ	բ փ
դ տ թ	դ թ
և այլն	ձ ց
	ջ չ
	գ ք

Այդ շարքին են պատկանում Տիգրանակերտի, Մալաթիայի, Ռոդոսթոյի բարբառները և արևմտահայ գրական լեզուն։ Օրինակ՝ գրբ. *ջուր,* Տիգրկ. *չուր,* Մալաթ. *չուր,* Ռոդ. *չուր,* արևմտահայ գր. լեզ. *չուր։*

Աջից ձախ կամ երրորդ աստիճանի տեղաշարժ.

գրաբ.

←	←	
բ	*պ*	*փ*
դ	*տ*	*թ*
և այլն		

բ՛	*բ*	*փ*
դ՛	*դ*	*թ*
ձ՛	*ձ*	*ց*
ջ՛	*ջ*	*չ*
գ՛	*գ*	*ք*

Այդ խմբին են պատկանում Ակնա, Սեբաստիայի, Շապին-Գարահիսարի, Համշենի, Սուչավայի և Սյուրիայի բարբառները, օրինակ՝ գրաբ. *ջուր,* Ակն. *ջ՛ուր,* Սչվ. *ջ՛ուր,* Սբատ. *ջ՛ուր.* գրաբ. *տուն,* Ակն. *դ՛ուն,* Սչվ. *դուն,* Սբատ. *դուն։ Այդ տեղաշարժի հետևանքով ստացվում է եռաստիճան խլազուրկ բաղաձայնական սիստեմ։*

Միայն խուլերի տեղաշարժ դեպի ձախ կամ չորրորդ աստիճանի տեղաշարժ.

գրաբ.

←		
բ	*պ*	*փ*
դ	*տ*	*թ*
ձ	*ծ*	*ց*
ջ	*ճ*	*չ*
գ	*կ*	*ք*

բ	*փ*
դ	*թ*
ձ	*ց*
ջ	*չ*
գ	*ք*

Այս խմբին են պատկանում Պոլսի, Տրապիզոնի, Ղրիմի, Եվդոկիայի բարբառները, օրինակ՝ գրաբ. *տուն,* Պոլիս՝ *դուն,* Տրապ. *դուն,* Ղրմ. *դուն,* գրաբ. *դուռն,* Պոլ. *դուռ,* Տրապ. *դուռ,* Ղրմ. *դուռ։ Այս տեղաշարժի հետևանքով ստացվում է երկաստիճան խլազուրկ բաղաձայնական սիստեմ։*

Այդ խմբի հատկությունն ունեն նաև երկրորդ աստիճանի տեղաշարժ ունեցող բարբառները, այն է՝ Տիգրանակերտի, Մալաթիայի, Ռոդոսթոյի բարբառները և արևմտահայ գրական լեզուն։

Տեղաշարժ աջից դեպի ձախ մասնակի երևույթներով կամ եռիգերորդ աստիճանի տեղաշարժ.

գրաբ.

←	←	←	
բ	*պ*	*փ*↓	
գ	*կ*	*ք*	
դ	*տ*	*թ*	
ջ	*ճ*	*չ*	
ձ	*ծ*	*ց*	

բ՛	*բ*	*պ*	*փ*
դ՛	*տ*	*թ*	*թ*
ձ՛	*ձ*	*ծ*	*ց*
ջ՛	*ջ*	*ճ*	*չ*
գ՛	*գ*	*կ*	*ք*

Այս խմբին են պատկանում Երևանի, Կարնո, Մշո և Զուղայի բարբառները, օրինակ. գրաբ. դուռն, Երևան՝ դ'ուռ, Կրն. գ'ուռ, Զուղ. դ'ուռ: Այդ տեղաշարժից ստացվում է ֆառաստիճան բաղաձայնական սիստեմ:

Այս շարքի մեջ այլից դեպի ձախ տեղաշարժ է կատարում բոլոր շարքերով Մշո բարբառը միայն, այսինքն այդ բարբառում շնչեղ խուլերն էլ երբեմն վերածվում են խուլերի: Այս բարբառին հատուկ եզակի երևույթ է այդ: Այս բարբառի մեջ տեղաշարժն ըստ սիստեմի լիակատար է:

Հակադարձ տեղաշարժ այլից ձախ և ձախից այլ կամ վեցերորդ աստիճանի տեղաշարժ, որ զուգադիպում է միջին հայերենի հնչյունական սիստեմին.

գրաբ.

←					
→					
բ	պ	փ		բ	պ	փ
դ	տ	թ		դ	տ	թ
ձ	ծ	ց		ձ	ծ	ց
ջ	ճ	չ		ջ	ճ	չ
գ	կ	ք		գ	կ	ք

Այդ շարքին են պատկանում, ըստ իս, Կիլիկիայի, Սեբաստիայի և Խարբերդի բարբառները. օրինակ՝ գրաբ. ջուր, Կիլիկ. ճօյ, Սեբ. ճուր, Խարբ. ճուր: Գրաբ. պատ, Կիլիկ. բօղ, Սեբ. բադ, Խարբ. բադ:

Տեղաշարժ դեպի հեռավոր այլ բառամիջում, բառասկզբում՝ անփոփոխ, այսինքն յոթերորդ աստիճանի տեղաշարժ.

գրաբ.

→					
բ	պ	փ		բ	պ	փ
դ	տ	թ		դ	տ	թ
ձ	ծ	ց		ձ	ծ	ց
ջ	ճ	չ		ջ	ճ	չ
գ	կ	ք		գ	կ	ք

Այս խմբին են պատկանում Թբիլիսիի, Ագուլիսի, Մեղրու, Կարճևանի բարբառները և մեր գրական լեզուն, օրինակ՝ գրաբ. դուռն, Թբ. դուրը, Ագուլ. դուրք, Մեղրի. դուրք. գրաբ. առն, Թբ. առն, Ագուլ. առն, Մեղրի— առն: Այս սիստեմն ունեցող բարբառները բառասկզբի ձայնեղներով նման են գրաբարին:

Այս բոլոր տեղաշարժերը սովորական լսողի համար կունենան երկք աստիճան միայն.

1. Ձայնեղ արտասանություն, օրինակ՝ բազուկ, դանակ, գիր, ջուր, ձու:

2. Խուլ արտասանություն, օրինակ՝ պազուկ, տանակ, կիր, ճուր, ծու:

3. Շնչեղ խուլ արտասանություն, օրինակ՝ փազուկ, թանագ, քիր, չուր, ցու:

Միայն ձախից դեպի այլ տեղաշարժ ունեն մեր բարբառների մեծագույն մասը, ուստի լեզվաբանության համար նրանք կլինեն նկատելի: Այժմ էլ այս փոփոխությունները աչքի են զարնում ամեն մի

քայլափոխում, քանի որ Սովետական Հայաստանում կան այդ բոլոր բարբառների ներկայացուցիչները։ Հիշյալ տեղաշարժերն առաջին և երկրորդ աստիճանի տեղաշարժեր են և ընդգրկում են մեր բարբառների մեծագույն մասը թե՛ ըստ բարբառների թվի և թե՛ ըստ խոսողների թվի։ Տեղաշարժերի մյուս աստիճանները ներկայացված են խոսողների համեմատաբար ավելի քիչ թվով։

Աչապիսով՝ Անանուն մեկնիչի վկայությունը հայերեն բարբառների բաղաձայնական սիստեմների մասին արձանագրում է մեր բարբառների բաղաձայնական սիստեմի առաջին և երկրորդ տեղաշարժերը ձախից դեպի աջ, այսինքն՝ մեր հիմնական բարբառների գոյությունը դեռ 7-րդ դարում բաղաձայնական նույն սիստեմով, ինչ որ մենք գտնում ենք այժմ մեր կենդանի բարբառների մեջ։

Անանունի այդ արժեքավոր վկայությամբ հաստատվում է այն կարծիքը, թե դրաբար լեզվի ամենազարգացած շրջանում անգամ մեր բարբառները գոյություն ունեին, ավելին՝ նրանք գոյություն ունեին համարյա նույն սիստեմով, նույն տարբերությամբ, ինչ որ այժմ։ Բարբառների մեջ եղած փոփոխությունները բաղաձայնների սիստեմին չեն դիպել 7-րդ դարում (Անանուն մեկնիչը համարվում է 7-րդ դարի հեղինակ) գոյություն ունեցող այդ բարբառների սիստեմը պետք է որ գոյություն ունենար նաև շատ դարեր դրանից առաջ, քանի որ բարբառները փոփոխության ավելի ենթակա են եղել 7-րդ դարից հետո, քան առաջ։

Հ. ԴՅՈՒԼԻ-ՔԵՎԼԵՅԱՆ

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Ռ. ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐՁԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

I

Ռ. Պատկանյանի գեղարվեստական արձակը մինչև այժմ մարքս-լենինյան գրականության պատմության կողմից փոքրիշատե հանգամանորեն չի շոշափվել։ Այս հոդվածով միայն մի փորձ ենք կատարում մանակիորեն քննության առնելու այդ արձակը, մեր ուշադրության կենտրոն դարձնելով ոչ թե հեղինակի վիպակների ու պատմվածքների մանրամասն անալիզը, այլ նրա գեղարվեստական արձակի մեթոդը—կոմպոզիցիա, սյուժե—և սրա հետ սերտորեն կապակցված մի քանի խնդիրները։

Պատկանյանն այն հեղինակներից չէ, որոնց սոցիալ-քաղաքական աշխարհայացքի և ստեղծագործության օրենքով բովանդակության մեջև նկատելի է ցայտուն հակադրություն։ Չի էլ կարելի նշել համընկնում նրա ստեղծագործությունից օրենքորեն բղխող ընդհանուր եզրահանգումների և նրա սոցիալ-քաղաքական դրույթների։ Կարևոր բնույթ ունեցող մի շարք խնդիրների կապակցությամբ կատարած այդ եզրահանգումների հետ մեր հեղինակը կամ չէր համաձայնի, կամ համակարծիք կլիներ վերապահումներով։

Պատկանյանի աշխարհայացքն ամբողջական, հետևողական չէ։ Սրան հենարան հանդիսացող հասարակական խավի սոցիալ-քաղաքական վիճակը, որը և վերջին հաշվով պայմանավորում էր, այլ դասակարգերի հետ հակադրված կամ զուգորդված, նրա հասարակական դիրքավորումն ու ձգտումները,—չէր կարող հիմք հանդիսանալ մի մոնոլիտ աշխարհայեցողության։ Պատկանյանը հենց սկզբից զբսևորվում է ակնբախ հակասություններով։

Նա երբեք հանդես չի եկել լիբերալիզմի ջահակիրի դերում, լիբերալիզմը նրա աշխարհայացքի հիմնական մոմենտը չի կազմում. որոշ խնդիրներում շփման եզր է նկատվում նրա և լիբերալների միջև, սակայն ըստ իր սոցիալական նպատակասլացության՝ Պատկանյանի «լիբերալ» մոտեցումները մխաձուլվելով նրա սոցիալ-քաղաքական մտայնության այլ տարրերի հետ, կազմում են մի նոր որակ։

Ճուտ իմաստով՝ Պատկանյանն ազգային պահպանողական էլ չէ։ Ճիշտ է, նրա և պահպանողականների հարակցության կետերն ավելի շատ են և սերտ, բայց պաշտպանելով ազգային պահպանողականների պլատֆորմի էական դրույթները, նա անջրպետվում է նրանցից իր տակտիկական մոտեցումներով, նրա պատվանդանը կազմող քաղաքային մանր-արտադրողների, «մանր մարդկանց» մասսան ըստ իր սոցիալական դոյի՝ պայմանավոր-

ված չլինելով իր ինքնուրույն քաղաքականութիւնը վարելու, տուրք էր տալիս մեկ կողմից լիբերալ բուրժուազիայի մտայնութիւնը, մյուս կողմից էլ ունկնդրում էր հայ ֆեոդալականութեան ճնացորդներին, առաջին հերթին եկեղեցուն—և այս ու այն չափով պահպանելով իր դեմքը համապատասխան խնդիրների վերաբերմամբ, իր յուրահատուկ շեշտն էր դնում հասարակական բոլոր հուզող խնդիրների առաջադրման և լուծման ևղանակի վրա։ Անցյալի տրադիցիաների ազդեցութիւնն իր վրա կրող, պապենական հինավուրց ժառանգութեանը հավատարիմ ճնալու տրամադիր այդ մասսան, հետզհետե ոտնատակ լինելով, ցավագնորեն է ապրում իր անկման պրոցեսը, ջղայնորեն անդրադառնում հանդեպ իր կենցաղը քայքայող ամեն կարգի նորամուծութիւնները, ցասկոտ արտահայտում իր բողոքն ու տագնապը։ Պատկանյանը քաղաքային այդ մասսայի շահերն իր պաշտպանութեան տակ առած ինտելիգենտ է։ Քաղաքի և գյուղի մանր արտադրողների մեջ է տեսնում նա իր սոցիալ-քաղաքական իդեալների իրագործման ղորավիգը։ Այդ մասսան է, որ հիմնականում իր ուսերի վրա պիտի տանի հայ ազգի ինքնապահպանման համար պահանջվող աշխատանքի ծանրութիւնը, սա է, որ արյուն պիտի թափի, հարմար պայմաններում հայ ազգի քաղաքական անկախութիւնը ձեռք բերելու համար մղվելիք պայքարում։

Հայ քաղաքային մանր արտադրողների, մանր առևտրականների մասան և գյուղի մանր-արտադրողները, Պատկանյանի կարծիքով, ազգի հիմքն են կազմում։ Ո՛վ է ավելի նախանձախնդիր անվթար պահպանելու իր ազգային լեզուն, ազգային կրոնն ու եկեղեցին, իր ազգային բարքերն ու սովորութիւնները, ով է ավելի զգում իր կաշվի վրա օտար տիրապետողների լուծը—մանր-արտադրողների հոծ մասսան—մտածում է Պատկանյանը, և վոչ թե ապազգայնանալու ուղին բռնած, իր վարք ու բարքով ապականվող, այլանդակվող հայ բուրժուազիան և նրան սպասարկող ինտելիգենցիան։ Սակայն մանր-արտադրողները ևս կարող են ենթակա լինել վտանգի, կորտած նորամուծութիւնները նրանց ևս հետզհետե իրենց ոլորտի մեջ են ձգում, նա ևս ազգի համար կարող է վարակված տարր դառնալ, նրա դրութիւնն ավելի տագնապալից կդառնա, երբ կսկսի նկատելի չափերով զրկվել իր ապրուստը հայթայթելու միջոցներից։

Վտանգ է սպառնում նաև գյուղացիութեան։ Զանազան շահատակութիւններ հարկադրում են նրա կենսունակ տարրերին՝ վերցնել պանդխտութեան ցուպը, թողնել իրենց պապենական դաշտն ու հանդը, հեռանալ իրենց հայրենի երկրից։ Այսպիսով՝ հիմնավորապես կփորփրվի ազգի արմատը,—ահ ու դողով խորհում է Պատկանյանը։ Ամենամեծ վտանգն սպառնում է թյուրքահայերին։ Ստեղծված անագորույն պայմանների մեջ, մի երկրում, ուր ոչ անձի, ոչ գույքի, ոչ պատվի ապահովութիւն չկա, ուր կողոպուտը, թալանը, բռնաբարութիւնն ու կոտորածն է իշխում, հայ ազգի ամենամեծ հատվածը կարող է ֆիզիկական բնաջնջման ենթարկվել—կրքոտ կոչում է Պատկանյանը։ Անհրաժեշտ է ազգի ինքնապահպանումն ապահովող այուներն ամրացնել, հայ ազգի տարբեր խավերը, տարբեր զբաղմունք ունեցող մասնիկները համերաշխութեան նշանաբանի տակ ի մի հավաքել։ Հարուստ թե չքավոր, արհեստավոր թե հոգևորական, գյուղացի թե զինվորական, ին-

տելիգենտ թե պետական պաշտոնյա, ազամարդ թե կին, երիտասարդ թե ծերունի, բոլորն էլ տոգորված պիտի լինեն իրար փոխադարձաբար օգնելու զգացումով, բոլորն էլ պատրաստ պիտի լինեն հայ ազգի ինքնապահպանման նեցուկը հանդիսանալու, հայ ազգի վրա տեղացող հարվածներին դիմագրավելու։ Այսպես է քարոզում Պատկանյանը։

Ազգի անդամները չեն ըմբռնում իրենց անելիքը, ազգի վիճակի ծանր լինելը, նրանք տգիտության մեջ են խարխափում, այն մասն էլ, որն ըմբռնում է կացության լուրջ լինելը, կեղծ ու պատիր ազգասիրությամբ է զբաղված, միամիտների աչքին փոշի փչելով՝ կամ իր անհատական կյանքի վայելքների հետևից է ընկած, կամ էլ հարստություն կիտելու հետամուտ է եղած։

Պետք է լուսավորել չհասկացողներին, իրենց դրության ու պարտականությունների իրազեկ դարձնել, ազգի պահանջներն ըմբռնելու աստիճանին հասցնելու համար։ Այս էր եզրակացնում Պատկանյանը։ Ազգը պետք է լուսավորվի, նրան անհրաժեշտ են ուսման հարցը ճանաչող հայրեր, իրենց որդիներին ազգի հերոսական ավանդություններով կրթող մայրեր, ընտանեկան հարկի սրբությունը պահպանող կանայք, ճշտասակար նորամուծություններին չհետևող ժրաջան և համեստ աղջիկներ, հայրենասիրական տրամադրությամբ վառվող, ազգի անունը չկոտրող երիտասարդներ, իրենց կոչման բարձրության վրա կանգնած վարժապետներ և տերտերներ, հայ լեզու սովորեցնող դպրոցներ, հայ թատրոն, հայրենասիրություն ու հայերի համերաշխություն քարոզող մամուլ։ Իսկական հայը պետք է բարձրացնի էջմիածնի վարկը, մեծարի ու հավատարիմ մնա իր լուսավորչական հավատին, նա պետք է ոգևորվի հայ անցյալի վառապանծ դեմքերով, մի Վարդան Մամիկոնյան, մի Ղևոնդ երեց ուղեցույց աստղ պիտի դառնան հայ մարտիկի, հայ հոգեորականի համար—այսպես էր հրահանգում Պատկանյանը։ Ամուր կառչած մնացեք ձեր հայրերի հողին, աշխատեցե՛ք սեփականություն ունենալ այնտեղ, եթե գաղթական էք՝ վերադարձե՛ք ձեր հայրենիքը, օգտագործեցեք զարգացած տեխնիկա արհեստագործության և երկրագործության մեջ, կիրառական գիտություններ սովորեցեք և զարկ տվեք արհեստների տարածման ու ամրապնդման։ Օգնեցե՛ք թյուրքահայերին ինչով որ կարող եք՝ նրանց ապստամբությունը հաղթանակով պսակելու, նախապատրաստվեցե՛ք գալիք օրերի համար,—այսպես էր ապսպրում Պատկանյանը։

Հայ ազգը բարեկամ չունի, մյուս ազգերը կամ թշնամաբար, կամ անտարբեր են տրամադրված դեպի նա։ Ռուսաստանում նրան ցանկանում են ռուսացնել, թյուրքիայում՝ ձգտում են ոչնչացնել։ Հայ ազգը պետք է ապավինի իր ուժերին։ Եվրոպական դիպլոմատիան կարող է թեթևացնել թյուրքահայերի վիճակը և նույնիսկ անկախություն շնորհել նրանց, բայց նա չի ցանկանում միջամտել, նա եսասեր է։ Այս չէր խանգարում Պատկանյանին մինչև իր կյանքի վերջը ակնկալություններ ունենալ այդ դիպլոմատիայից։ Պատկանյանն ընդհանուր առմամբ բարյացակամ չէր տրամադրված դեպի հայերի հետ կողք-կողքի ապրող մյուս ազգերը, նա, նայած տեղին և ժամանակին, երբեմն նույնիսկ ազդեսիվ վերաբերմունք է քարոզում դեպի այդ ազգերը։ Ազգության ամբողջությամբ էր մտածում Պատկանյանը, իր արտաքին քաղա-

քականութեան մէջ նա հակված էր ազգութիւնը նուիրացնել տիրապետող դասակարգի հետ։ Նա երբեք չի առաջադրում, չէր էլ կարող առաջադրել, տարբեր ազգերի աշխատավորական մասսաների համագործակցութիւնը՝ միահամուռ ուժերով ընդհանուր թշնամու վրա հարձակման դիմելու համար։ Ուրիշ ազգերի աշխատավորութեան վիճակը նրան երբեք չի հետաքրքրում։ Նա ամեն ինչ կշռում և դատում էր հայ ազգի օգտի և ձեռքի տեսակետից, քարոզում էր դասակարգային համերաշխութիւն, ատում էր բուրժուազիային, բայց գութ էր հայցում նրանից։ Նա ռեվոլյուցիոն շարժման դեմ էր, համարում էր այդ ձեռնակար ու կորստաբեր, սկզբունքային թշնամանք չուներ դեպի տիրապետող կարգերը, միայն թե հայերին չնեղացնեին, ձեռ չտան հայութեան ազգային արժանիքներին և թուլլ տան, որ նա «պատվավոր» ազգերի շարքը մտնի։

II

Հայ ազգի ինքնապահպանման կոնցեպցիայից բղխող խնդիրներն են, որ Պատկանյանը, ըստ իր կարողութեան, արվեստի միջոցներով արծարծում է իր գեղարվեստական արձակում։ Պատկանյանի գեղարվեստական մեթոդը հիմնականում ռեալիստական է, որին նա այս ու այն չափով հարակցում է ռոմանտիկական տարրեր։

Սա միանգամայն բնականոն է Պատկանյանի համար։ Նա, մի կողմից, չի փախչում ռեալ իրականութիւնից, ընդհակառակն աշխատում է ամուր կառչած մնալ նրան, նա չի ստեղծում երևակայական պերսոնաժներ, հեքիաթային չարագործներ և աշխարհից վերացած, իրենց մտքի ոլորտում ոսկե երազներ հյուսող մարդկանց, ոչ իդեալական հերոսներ և վոչ էլ խոլական բնավորութիւններ, նա կերպավորում է անմիջական ռեալ իրականութեան մեջ գործող, այդ իրականութեան մեջ իրենց նպատակները հետապնդող, իրենց առաջ ցցված ռեալ խոչընդոտները հաղթահարել ցանկացող մարդիկ, որոնք մեծ մասամբ տեղի են տալիս և ընկնում պարտված։ Պատկանյանը ամենատենդենցիոզ հայ գրողներից մեկն է, նա չի թագցնում իր համակրանքն ու հակակրանքը, պարտիականութիւնն անմիջապես ժայթքում է նրա գրածներից, նա աշխատում է իր հասարակական իդեալներին դեմ գնացողին, իր ծրագիրը չիրականացնողին ծաղրով ու հեգնանքով ոչնչացնել, ցույց տալ նրանց ոչ պիտանի ու ձեռնակար լինելը՝ ուրիշներին նախազգուշացնելու, խրատելու նպատակով։ Մերթ գայրույթով ու ցասումով, մերթ բարեսիրտ հումորով նա նկարագրում է այն ռեալ միջավայրը, որը ոտնատակ է տալիս մարդկանց արժանապատվութիւնը, իր կապարյա ծանրութեան տակ ճզմում թուլլերին, փչացնում, այլանդակում մարդկանց, վարձատրում գիշատիչներին և անպատիժ թողնում չարագործներին։

Իրականութեան մեջ չգտնելով իր սիրած գաղափարները կոնկրետացնող անձնավորութիւններ, Պատկանյանը, մյուս կողմից, աշխատում է իր հասկացած օրինակելի հայեր ու հայուհիներ կերտել, տալով նրանց գոյութեան երևութականութիւն, նա օժտում է նրանց այնպիսի հատկութիւններով, որ նրանք ունենալ չեն կարող, կատարել է տալիս այնպիսի գոր-

ծողութ յունները, որոնք չեն պայմանավորվում նրանց հասարակական ռեալ հարաբերութ յունների բնույթով։ Երբեմն նա, իր պերսոնաժների դրական գծերն ավելի շեշտած լինելու նպատակով, դնում է նրանց բացառիկ հանգամանքների մեջ, պարբերում նրանց փոխհարաբերութ յունն ինչ-որ խորհրդավորութ յամբ, իռացիոնալ մոմենտներ ստեղծում նրանց ապրումների վիճակը բացահայտելու համար և, այսպիսով, զրկում նրանց տիպական լինելու ամեն մի հնարավորութ յունից։

Մանավորապես ուժեղ ռոմանտիկական ասպեկտով են ներկայացված գործող անձերի ապրումներն ու փոխհարաբերութ յունը «Ես նշանած էի» վիպակում, որի մեջ Պատկանյանը տալիս է ամեն մի տիպականութ յուն ժխտող հոգեբանորեն ոչ ճիշտ դիրքավորում ունեցող մի դժբախտ սիրո պատմութ յուն։

Ռոմանտիկական իդեալիզացիայի տարրեր ու չափազանցութ յուններ են պարունակում նրա այն բոլոր վիպակները, որոնք գրված են դրական լեզվով և արվեստի տեսակետից արժեք են ներկայացնում. Պատկանյանը, իբրև ռեալիստ, ավելի հետևողական է Նար-Նախիջևանի բարբառով հորինած իր մի շարք պատմվածքներում, սակայն այնտեղ էլ նրա ռեալիզմը երբեմն վեր է ածվում սոսկական ֆակտոգրաֆիայի. երբ նա իր պերսոնաժների կյանքում տեղի ունեցող դեպքերի հաջորդականութ յան նշումը ծանրութ յան կենտրոն է դարձնում և, այսպիսով, իրեն զրկում ընդհանրացում կատարելու հնարավորութ յունից։

Ցուրահատուկ է Պատկանյանի ռեալիզմը, մասնավորապես գրական լեզվով գրած արտադրանքի մեջ։ Հայ գրականութ յան մեջ գեղարվեստական մեթոդի այդպիսի առանձնահատկութ յուններով մի այլ հեղինակ գոյութ յուն չունի։ Ինչպես իր չափածոյով, նույնպես և արձակով Պատկանյանը շկոլա չստեղծեց, հետևորդներ չունեցավ և այդ պետք է վերագրել մասամբ վերոհիշյալ հանգամանքին։ Պատկանյանի ստեղծագործական մոտեցումների սպեցիֆիկան կաշկանդում էր նրան և զրկում իր տաղանդի պոտենցիալ ուժերը ծավալելու հնարավորութ յունից։ Նրա մոտ մենք հասարակական կյանքի օրինաչափութ յան գեղարվեստական անդրադարձման նմուշներ ենք գտնում միայն։

Նրա ռեալիզմը տառապում է խոշոր թերութ յուններով։ Պատկանյանի սոցիալական աշխարհայացքի միջնակետը, ինչպես տեսանք, դա հայ ազգի ինքնապահպանումն է։ Այդ ինքնապահպանմանը պիտի նվիրված լինի ամեն մի հայ մարդու աշխատանքի, գործունեութ յան բովանդակութ յունը։ Ինքնապահպանման գործին մասնակցելն է չափանիշը, որով պետք է որոշել ամեն մի հայի—ով ուզում է նա լինի—պիտանի կամ ոչ պիտանի լինելը։ Պատկանյանի գեղարվեստական արձակում այդ մոտեցումն ի հայտ է գալիս գերազանց չափերով։ Պատկանյանը դեմ է լիբերալիզմի անհատական ազատութ յան պրինցիպին։ Ազգի ինքնապահպանումը նրա մոտ մի մոլոք է, որ լափում է անհատական կյանքի բոլոր երանգները, այդ ինքնապահպանմանն է ենթարկել տալիս նա իր պերսոնաժների գործողութ յունները, նրա համար կարևոր չեն նմանապես այն արտաքին հանգամանքները, որոնց մեջ կատարվում են այդ գործողութ յունները. բոլոր պարագաներում էլ պետք է

ապացուցվի ազգին հավատարիմ լինելու կամ նրան դավաճանելու իրողությունը։

Քննեցեք կատարվող փաստերը և նրանց հիման վրա դատեցեք։ Պատկանյանը գատավորի դեր է ստանձնում. այդ փաստերը նկատի առնելով, նա արդարացնում ու մեղադրում է, գովերգում ու պարսավում է։

Նրա նկարագրած անհատները ոչ մի դեպքում չեն դիտվում իբրև ինքնանպատակ, նրանց ներքին կյանքի պերիպետյանները, ինքնին, անկախ դեպի ազգի ինքնապահպանումն ունեցած կոնկրետ վերաբերմունքից, մեր հեղինակին բոլորովին չեն հետաքրքրում։ Նա սպարտական խստապահանջությամբ ամեն մեկին իր կատարելիք գունկցիան է նշում և վայ նրան, որ թերացավ իր պարտականությունների կատարման մեջ։ Բոլորը պետք է ունկնդրեն դերագույն հրամայականի պահանջին, պատժվում են, երբ չեն ընդունում այդ հրամայականը, և վարձատրվում, երբ ի կատար են ածում այդ։ Իսկ ինքը՝ հեղինակը, իբրև պատգամներ հայտարարող քուրմ, մարդկանց դարձնում է իր այս կամ այն իդեալն իրականացնող կամ ոտնահարող էկզեմպլյարներ։

Նա գովերգում է, իր կարծիքով հայ աղջկա իդեալ հանդիսացող «Փառասերի» հերոսուհի Սուսաննային ու «Տիկին և նաժիշտ»-ի հերոսուհի Կատոյային, նրանց հայրենասիրությանը, պարկեշտությանը և դեպի հայ տղամարդը տածած անկաշառ սիրո համար։ Նա խանդաղատանք և համակրանք է աշխատում զարթնեցնել դեպի «Տիկին և նաժիշտ»-ի դարձի եկած Սոֆիան, նա նահատակի լուսապսակով է զարդարում իր «Տրացինոս» պատմվածքի Կատարին, որովհետև այս աղջիկը չի կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ իր հայրը հայ չէ և ինքն ապօրինի ծնունդ է և վշտից հիվանդանալով՝ մեռնում է։ Նա պատժում է, խայտառակության այունին գամելով և անփառունակ վախճանի հասցնելով «Փառասերի» կենտրոնական դեմք Ալթմազովին, նրա փառասիրության, եսասիրության, հայ ազգի անունը կոտրելու և նրան ոչ մի բանով օգնել չցանկանալու համար. մուր է քսում Սոֆիայի հայր Աստուր աղայի երեսին, նրա՝ ազգի շահերն անտեսելու, անբարոյական աղջիկ կրթելու և ռուսասիրության համար, գզվանք ու գարշանք է ցանկանում առաջացնել դեպի իր «Պաց ազգարը» պատմվածքի Իվանուշը՝ մի համեստ հայ ընտանիքի քայքայման պատճառ հանդիսանալու համար, հարազատորեն նկարագրում է խոզի շատակերությունը և ազվեսի խորամանկությունը միասնացրած պորտաբույծ և զարհուրելի տգետ Փորսուխին Ավագին, ցասումով ու նողկանքով թվարկում է իր «Նորընծայի» Ծատուրի և «Մոնթենվեր»-ի Մինասի՝ հայ հոգևորականի անունն ու պատիվը խայտառակող արարքները։

Պատկանյանի այս ակնբախ պարտիականությունը, անսքող միտումնավորությունը հաճախ արատահայտում են ոչ թե իդեական բովանդակության զարգացման ներքին օրինաչափության հիման վրա, այլ դրսևորվում են արտաքնապես. հեղինակը, իր տենդենցը հրամցնելու նպատակով, երբեմն ստեղծում է բոնապրոսիկ հանգամանքների այնպիսի հանգույց ու լուծում, գրությունների այնպիսի հարակցություններ, որոնց մեջ պերսոնաժներն իրենց արարքներով ու գործողություններով անմիջապես ձևա-

կերպում են իր՝ հեղինակի առաջադրած նպատակը, արդարացնում իր կող-մից առաջադրված թեզի օրինականությունը։

Ըստ այնմ աենդենցը կոնկրետացնելու համար, Պատկանյանն ամբող-ջությամբ չի որդեգրում անդրադարձման ենթակա երեույթների կաուզալ կապակցությունների դրսեորման մեթոդը, այլ հաճախ իբրև գեղարվեստա-կան իմացության միջոց կիրառում է արտաքին, արհեսաականորեն առաջ բերում կապակցությունների իմաստը մեկնաբանող թելեոլոգիական մոտե-ցում, չզոհացնելով ընթերցողի հարցասիրությունը տեղի ունեցող երևույթ-ների օբեկտիվ պատճառը հասկանալու տեսակետից, այլ հրահանգելով նրան՝ տվյալ երևույթների առաջանալու հիմքում ընկած նպատակի իմաստով բա-վարարվելու։ Այսպիսով՝ երևույթների բարդ շղթան կորցնում է իր օղակ-ների կապակցման ներքին անհրաժեշտությունը, տեղ բաց անելով որոշ դեպքերում նպատակային դրույթով առաջ քաշված, անհրաժեշտության հետ չկապակցվող սոսկական պատահականությունների ներխուժման համար։

Մասնավորապես գրական լեզվով գրած իր վիպակներում, Պատկանյանը հաճախ իր պերսոնաժներին բուա էության դարձնելով այս կամ այն տեն-դենցի կրողը, հարկ եղած ուշադրություն չի նվիրում նրանց ներքին կյանքը անհրաժեշտ ավարտվածությամբ դրսևորելուն։ Սակայն, ինչպես ասել ենք, ներքինը Պատկանյանի համար մեծ արժեք չի ներկայացնում, նա չափա-զանց ժլատ է իր նկարագրած մարդկանց ապրումների, սրանց ներքին բաղ-խումների, բեկումների, ոգորումների պատկերն անդրադարձնելու մեջ։ Նա ծանրության կենտրոնը տեղափոխում է նրանց կատարած արտաքին գոր-ծողությունների, դեպքերի ու պատահմունքների, արտաքին իրադարձու-թյան բնագավառը։ Պատկանյանն ևս, իհարկե, գիտակցում է ներքինի ու արտաքինի կապակցության անհրաժեշտությունը, նա ևս աշխատում է այդ կապակցությունն արտահայտել։ Ի՞նչպես է նա պատճառաբանում իր նկա-րագրած պերսոնաժների կատարած գործողությունները, ինչպես է կոնկրե-տացնում ներքինի և արտաքինի միասնությունը։ Առավելապես ռեալիստ գրողն այդ խնդիրը իրագործում է իր պերսոնաժների ներքին կյանքի երևույթների կոնկրետ լուսաբանությամբ, նայած գեղարվեստական պահան-ջին և գրական ժանրին (roman, nouvelle), նրանցով այս ու այն չափի չրիվությամբ պատճառաբանելով կատարվող գործողությունները, միաժա-մանակ ցույց տալով այդ գործողությունների ազդեցությունը ներքին կյանքի երևույթների վրա։ Ռեալիստ գրողի մոտ այդ երևույթները չեն բացահայտվում իբրև կանխորոշող տվյալներ, մարդու ապրումները, այդ ապրումները արտաքինի վերածելու պրոցեսը տեղի ունի բարդ օրգանական հյուսվածքի մեջ, և ոչ թե իրենից ներկայացնում է մեխանիկորեն մեկը մյուսին առաջ քաշող ուղղագիծ ընթացող պարզ տվյալների մի շարք։

Պատկանյանի մոտ արտաքինի ու ներքինի միասնությունը իրակա-նանում է յուրահատուկ եղանակով։

Մի Տոլստոյ կամ Ստենդալ իրենց խարակտերները կերտելու համար, ուշադրությունից բաց չեն թողնում նրանց էությունը վերջին հաշվով բնորո-շող շարժուն դետերմինանտները, սակայն նրանց մոտ այդ դետերմինանտ-ները—պատճառաբանողները ձուլվում են ստեղծագործական հյուսվածքի մեջ,

նրանց հետևանքները երբեք անմիջապես չեն արտահայտվում, այլ էական նացվում են կոնկրետ պատճառակցական շղթայի մեջ։

Այլ կերպ է լուծում խնդիրը Պատկանյանը։ Նա, ինչպես ասացինք, գիտակցում է իր ստեղծած պերսոնաժների կատարած գործողությունների, սրանց ներքնաշխարհի երևույթների ծագման, գոյության պատճառաբանման անհրաժեշտությունը, սակայն նրա մոտ հաճախ ներքինը բացակայության աստիճանին է հասցրած, իսկ արտաքինը հիմնավորված է գետերմինանտների անմիջական ազդեցության առկայությամբ։ Նրա պերսոնաժների գործողությունները, վորոշ դեպքերում կոնկրետ են միայն իրենց կոլորիտով, իրենց բովանդակության անկրկնելիությամբ, իսկ իմաստավորվում են ոչ թե ընդհանուրի և մասնավորի բարդ միասնությամբ, այլ ընդհանուրի անմիջական առկա ներգործությամբ, որի հետևանքը երբեմն ի հայտ է գալիս ֆորմալ տրամաբանական սիլլոգիստիկայի օրենքների համաձայն։ Պատկանյանի այդ մոտեցումը, որը պայմանավորվում է տենդենց արտահայտելու եղանակի իր ըմբռնումով, խաթարում է նրա որոշ էրկերի գեղարվեստական արժեքը, քանի վոր ներքինի և արտաքինի նման տիպի կապակցումը մասնավորը դարձնում է հաճախ զուտ պատահականություն, որի պատճառը չափազանց ընդհանուր լինելով, խախտում է խարակտերների փոխհարաբերությունների պրոցեսի հոգեբանորեն և տրամաբանորեն համոզիչ լինելը։

Ո՞րոնք են Պատկանյանի այդ ընդհանուր գետերմինանտները։ Էմպիրիկորեն, նայած տեղին և ժամանակին, Պատկանյանը առաջ է քաշում մերթ այս, մերթ այն գետերմինանտը։ Ընտանեկան կրթություն, ծնողների ազդեցություն, «բնածին» և գիտակցական հայրենասիրություն, ընդհանուր հոգեկան կազմ, ձգտումների, հակումների տիրապետող գիծ, բիոլոգիական գրավչություն, տրադիցիայի ուժ և այլն։ Ահա այն գետերմինանտները, որոնց անմիջական ազդեցությունն ի հայտ է գալիս Պատկանյանի պերսոնաժների կյանքում և որոշում նրանց գործողությունները։

Ալթմազովը ձգտում է, ինչ գնով էլ ուզում է լինի, ամուսնանալ մեծ օժիտ ունեցող աղջկա հետ, այդ ձգտումը նրա մեջ արմատացրել է հայրը իր խրատներով, և Ալթմազովի բոլոր գործողություններն անմիջապես հարմարեցված են այդ խորհուրդներին, նրանց ազդեցությունն անմիջապես է ի հայտ գալիս, նրանք սովերի պես հետևում են մեր հերոսին և կաշկանդում նրա ներքինի ու արտաքինի միասնության կոնկրետ, բովանդակալից դրսևորումը։

Սոֆիան հայատյաց է, ձգտում է ամուսնանալ բարձրաստիճան ռուս աստիճանավորի հետ։ Ո՞վ է արմատացրել նրա մեջ այդ ցանկությունը,— նրա միլիոնատեր հայրը։ Ի՞նչպես են կոնկրետ արտահայտվում այդ ծնողական ազդեցության միջնորդավորող օղակները, այդ մենք տեսնում ենք չափազանց ընդհանուր կերպարանքով։

Կատյան առաքինի և հայրենասեր է, հեղինակը այդ աշխատում է ցույց տալ նրա կատարած գործողություններով, սակայն այդ գործողությունների դրդապատճառները իրենց կոնկրետությամբ չեն դրսևորված։ Ըստ երևույթին Պատկանյանն այդ աղջկա բարեմասնությունները համարում է «ին-

տուիտիվ» հայրենասիրությյան և ազնիվ արյուն ունենալու չափազանց ընդհանուր և ֆիլտիվ դետերմինանտների ազդեցությյան հետևանք։

Վարդան Հուսիկյանը մի քանի տարի Սոֆիայի ուսուցիչն է եղել, ամենօրյա հանդիպումների հետևանքով նրա մեջ առաջանում է սեր դեպի Սոֆիան, նա ցանկանում է ամուսնանալ այդ աղջկա հետ, այդ կապակցությյամբ բազմաթիվ անախորժությյուններ, ցավագին ապրումներ է ունենում։ Ի՞նչն է նրան քաշում դեպի Սոֆիան—գեղեցիկ դեմքը և փարթամ մարմինը։ Այս բիոլոգիական դետերմինանտը երկար ժամանակ հետապնդում է այդ ինտելիգենտ մարդուն, անմիջականորեն գունավորում և ընթացք տալիս նրա գործողությյուններին։

Սոֆիան, հայ մամուլին հետևելով, դարձի է գալիս, ցանկություն է հայտնում գնալ Վան, հայերի մեջ ապրելու համար։ Դարձը հիմնավորված չէ, ընդհանուր դետերմինանտը չի փրկում դրությյունը։

Ալթմաղովի իգական սեռի հակոտնյան՝ Սուսաննան ցանկանում է ամուսնանալ հայ Ալթմաղովի հետ, նա սիրահարվում է հենց առաջին անգամից Ալթմաղովի վրա, նա ջերմեռանդ հայ լուսավորչական է։ Ինչու, ինչպե՞ս է կոնկրետ պատճառաբանվում այդ բոլորը։ Դարձյալ ընդհանուր դետերմինանտները պետք է օժանդակեն։ Սուսաննան «բնածին» հայրենասեր է, իսկ Ալթմաղովը չափազանց գեղեցիկ երիտասարդ։

Նոր Նախիջևանի բարբառով Պատկանյանի գրած մի քանի պատմվածքներում («Զախու», «Վարտևոր», «Պաց ազպար», «Փորսուխին Ավագը») այս ստեղծագործական արատը կամ բացակայում է կամ մինիմալ չափով է ի հայտ գալիս։ Նրանք գեղարվեստականորեն անհամեմատ ավելի բարձր դրծեր են։

Ի՞նչն է պատճառը, ինչու միևնույն հեղինակը տարբեր մոտեցումներով է կերտում իր պերսոնաժներին։ Աշխարհայացքային հիմնական բեկում չի ունենում Պատկանյանը նոր-նախիջևանյան պատմվածքների և գրական լեզվով գրած վիպակների արանքում ընկած շրջանում, փոփոխման են ենթարկվում նրա տակտիկական մոտեցումները դեպի ցարիզմը։ Սակայն այս չէ հիմնական պատճառը։ Պատկանյանը սքանչելիորեն ճանաչում էր իր հայրենի քաղաքը, նրա՝ տարբեր զբաղմունքի, տարբեր սեռերի, հասակի մարդկանց։ Նա իր տրամադրության տակ ունի հսկայական էմպիրիկ նյութ, որ հնարավորություն է տալիս նրան այդ մարդկանց գործելակերպի դրդապատճառները ավելի ճշտությյամբ տարբերելու։ Սրան պետք է կցել և այն հիմնական հանգամանքը, որ մի քանի պերսոնաժների համար գործածվող մի դետերմինանտը՝ իր ընդհանուր բովանդակությյամբ ավելի անմիջականորեն է անդրադառնում անհամեմատ ավելի պարզ ու հասարակ հոգեկան կազմ ունեցող այդ պերսոնաժների գործողությյունների մեջ և այս կապակցությյամբ այդ պատմվածքների գեղարվեստական արժեքը նկատելի չափով չի իջեցնում։ Այս պատմվածքներում ևս, երբ Պատկանյանը շոշափում է տիպականությյունից զուրկ մի բացառիկ դիպված, նրա դետերմինանտը—տրադիցիան, ժառանգականությյունը,—ոչ մի կերպ կոնկրետ չի բացահայտում պերսոնաժների գործողությյունների դրդապատճառները։ Պատկանյանը «Տրացինս»-ի մեջ ծայրը ծայրին չի հասցրել։ Պատմվածքի գլխա-

վոր դեմքը՝ կատարը, նկարագրված է ՝իբրև մի արտասովոր բարեսրտությամբ օժտված աղջիկ, սակայն այդ հատկությունը դրսևորող գործողությունները գեթ մասնակիորեն չեն պատճառաբանված (որքան հնարավորություն է տալիս պատմվածքի պարզ կոմպոզիցիան), կոնկրետ չի հիմնավորված կատարի մահվան պատճառը։ Թե ինչու կատարն այդ աստիճան նուրբ հոգեկան կառուցվածք ունի և ցավագնորեն է վերաբերվում իր համար խորտակիչ հանդիսացող նորությանը՝ մնում է անորոշ։

III

Ընդհանուր դետերմինանտները Պատկանյանի մոտ մի սարսափելի կաշկանդիչ ուժ են, ինչ-որ ֆատում են նրա պերսոնաժների համար և հաճախ այնքան են զրկում նրանց անհատականությունից, որ նրանք վեր են ածվում շարժուն սխեմաների կամ հեղինակի խոսափողի։ Տեսնում ենք մարդկանց, որոնք ձգտումներ ունեն, նպատակներ են հետապնդում, ուրախանում ու տխրում են, սիրում և ատում են, գործողություններ են կատարում, սակայն այս բոլորը հաճախ տեղի է ունենում և այդ մարդկանցից վերը կանգնած, նրանց էությունը պայմանավորող ուժերի ազդեցությամբ։ Հենց այս հանգամանքի հետևանքով է հիմնականում, որ Պատկանյանի մի շարք պերսոնաժներ, մասնավորապես գրական լեզվով հորինած գործերում, իրենց ներքին կյանքի մեջ նկատելի փոփոխություններ չեն կրում։ Արտաքնապես զանազան դեպքերի, գործողությունների հետ կապակցվելով, նրանց ագենտը հանդիսանալով, նրանք ըստ էության նույն հոգեկան կազմի կայուն միավորն են ներկայացնում։ Գեղարվեստականությունը չլսող այս մոտեցման հետևանքով է մասամբ, որ Պատկանյանը հիմնականում ռեալիստ լինելով, անհատականություն չի ստեղծում և ըստ այնմ դուրկ է տիպեր կերտելու հնարավորությունից։ Նրա խարակտերները կամ չափազանց շատ են բեռնավորված վերացականի, ընդհանուրի ազդեցությամբ կամ այս ու այն չափով զոհ են դառնում հեղինակի ֆակտոգրաֆիական մոտեցման։ Այդ արատների բացակայության դեպքում նրա գրչի տակից դուրս են գալիս միանգամայն կենդանի մարդիկ, իրենց անհատական հատկանիշներով, մարդիկ, որոնք Պատկանյանի ընդհանրացում կատարելու ունակության մասին են վկայում. նրա Ջրկիր Մարտիրոսը, կաշեգործ Հովհաննեսը, Փորսուխին Ավագը, աղա Աատուրը հաջող են կերտված, նրանց արտաքինը և ներքինը հանդես են գալիս միասնությամբ, նրանց գործողությունները պատճառաբանված են, նրանց ասածի և արածի նկարագրության մեջ հոգեբանական վիժվածքի նշաններն անհամեմատ քիչ են։

Թե ինչու Պատկանյանը կոնկրետ անհատականությունը ներկայացնող պերսոնաժներ չի ստեղծել, այդ պայմանավորվում է նաև նրանով, որ նա նրանց գնում է չափազանց անձուկ հարաբերությունների մեջ։ Ճիշտ է, խարակտեր կերտելու համար ոչ բոլոր դեպքերումն է անհրաժեշտ նրան գնել իր բոլոր էական հարաբերությունների մեջ, լինի այդ հարաբերողը՝ մարդ կամ այլ երևույթներ։ Սակայն Պատկանյանի գեղարվեստական մտահղացումները, նրա՝ մեծ կտավներ նկարելու մտադրությունը, պահանջում

էին նրանից իր պերսոնաժների գոնե ամենաէական հասարակական հարաբերությունների կոնկրետ լուսաբանումը, իսկ նա շատ է պարզունակ դարձնում խնդիրը։

Նրա կերտած պերսոնաժների բնույթը քննարկելիս՝ մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ նրանցից շատերը որոշ առումով պատյանի մեջ գտնվող մարդիկ են։ Մենք ծանոթանում ենք նրանց անմիջական միջավայրի հետ—տունը, ընտանիքը, ընկերը և այլն։ Ի՞նչ են անում այդ մարդիկ դուրսը, ո՞ւմ հետ են լինում, ի՞նչ ծանոթություններ ունեն, ի՞նչ շրջանների հետ են շփվում, ո՞ւմ վրա են ազդում, ո՞ւմից են ազդվում իրենց նեղ շրջանակից դուրս—այդ բոլորը ծածկված է անհայտության քողի տակ։

Ըստ մտահղացման կենսագործման, ըստ կոմպոզիցիայի բնույթի նորնախիջևանյան պատմվածքներից շատերում պերսոնաժներին նեղ, անձուկ միջավայրի մեջ պարփակելը չի խանգարում Պատկանյանին դեղարվեստական որոշ խարակտերներ ստեղծելու։ Այլ է այդ տեսակետից գրական լեզվով արտադրած վիպակների վիճակը։ Միքայել Վայելչյանը նկարագրված է ուսանողական անձուկ միջավայրում, սրա ծանոթությունները գծագրված են չափազանց մակերեսորեն, վայրիվերո, մեծ մասամբ բոլորովին անտեղի—ինչի՞ համար է Տեսնոտայի մասին եղած ամբողջ պատմությունը։ Միայն Վայելչյանի ընկեր Հովհաննեան է ըստ էության հանդես գալիս, այն էլ ծառայողական գեր է կատարում. նա մեջ տեղ է բերված մի քանի համեմատություններ անելու և զուգահեռներ անց կացնելու նպատակով։

Ալթմազովի մասին այնքան է հայտնի, որ նա մի ուսանողի պատիվ պաշտպանելով՝ մի գնդապետի ապտակ է տալիս և նրան մենամարտի հրավիրում։ Իսկ թե ի՞նչ ազդակներ, ի՞նչ տպավորություն է ստանում նա համալսարանում կամ համալսարանից դուրս, դրա մասին հեղինակը ոչ մի խոսք չի ասում։ Ալթմազովը 60-ական թվականներին էր Պետերբուրգում, երբ հասարակական միտքը խլրտում էր, և հնարավոր չէր, որ նույնիսկ Ալթմազովի պես անձնավորությունը ոչ մի ազդեցություն չկրեր այդ մթնոլորտում, իսկ այդ ազդեցությունը, իր դրական կամ բացասական արտահայտությամբ, գոնե մինիմալ չափերով չի անդրադառնում նովելլայի և վեպի խառնուրդ ներկայացնող «Փառասերի» մեջ։

Վարդան Հուսիկյանը օրագիր է պահում, որտեղ երկար ու բարակ հիշողություններ է պատմում և դատողություններ անում իր՝ դեպի Սոֆիան ունեցած սիրո մասին, սակայն նա ևս Ալթմազովի վիճակն է բաժանում։ Գեթ ընդհանուր գծերով հաղորդվեր նրա ուսանողական կյանքի մասին, տեղեկություններ տրվեր նրա միջավայրի վերաբերմամբ։ Նրա համար աշխարհը—դա Աստուր աղան է, Սոֆիան, նրա մայրը և Կատյան է, ավելացրած դրան մի երկու էպիզոդիկ ֆիգուրաներ և Դրոզդովը։ Պատկանյանը չի ըմբռնել, որ իր «Ծիկին և նաժիշտի» կոմպոզիցիան, այսժետի ծավալումը անհրաժեշտաբար պահանջում են Հուսիկյանի խարակտերի բնութագրումն ավելի լայն սահմանների մեջ։ Սուսաննայի մասին իմանում ենք, որ նա հայ գնդապետի աղջիկ է, որ ծնողները վախճանված են, և ինքը որդեգրված է մի ինչ որ կնոջ կողմից։ Կենսագրական այդ տեղեկությունները բոլորովին անբավարար են այդ աղջկա խարակտերը անհրա-

ժեշտ ավարտվածությամբ պատկերացնելու համար։ Չէ՞ որ նա կենտրոնական ֆիդուրաներից մեկն է, Ալթմազովի հակոտնյան, Պատկանյանի՝ կնոջ իդեալր (միայն զարմանալի է, որ Պատկանյանը նրան մի գերմանացու հետ է ամուսնացնել տալիս)։ Զափից դուրս ժլատ է մեր հեղինակը այս աղջկա բնութագրման մեջ։ Սոֆիան և Կատյան հակոտնյաներ են, նրանք, կարծես, ապրում են անմարդաբնակ մի կղզում՝ Աստուր ադայի և նրա կնոջ հետ միասին, սրանց բնավորության միջնորդավորող օղակների մասին ոչինչ չենք իմանում, նույնիսկ իրազեկ չենք, թե չորս տարվա ընթացքում Հուսիկյանն իր աշակերտուհի Սոֆիային ըսա էության ինչ էր սովորեցնում, ինչ գաղափարներ էր ներշնչում նրան։

Պատկանյանի այդ պերսոնաժների մեծ մասը, կարծես թե, մենակյացներ լինեն, որոնք կյանքի հանգամանքների բերմամբ երբեմն հանդիպում են ունենում իրար հետ, որ նորից բաժանվեն և ապա նոր հանգամանքների մեջ նորից հանդիպեն իրար։ Այդ հանդիպումների ընթացքում նրանք որոշ վերաբերմունք են ցույց տալիս իրար, որոշ գործողություններ են կատարում, դրսեորում են իրենց ցանկությունները ու ձգտումները և այդ բոլորի հանդիսատես հեղինակն արձանագրում է այդ իրրև փաստեր։ Այդ փաստերը նրա անմիջական տվյալներն են, նրանցով է նա կառուցում իր գեղարվեստական շինվածքը։ Փաստերն օգտագործելով՝ նա ստանձնում է մեղադրողի կամ պաշտպանի դեր, փաստեր է բերում, արձանագրում՝ դատվերգելու, ըստ արժանվույն վարձատրելու նպատակով, փաստեր է նշում, հիշատակում՝ մեղադրելու, դատապարտելու համար։ Երբեմն այդ փաստերը հիմնավորված չեն, երբեմն էլ նրանց պատճառաբանումը ճիշտ չէ, այդ նրա համար երկրորդ կարգի խնդիր է, փաստերի, կապակցությունների համոզիչ լինելը նրան անմիջապես չի մտահոգում, նա նախապատվությունը տալիս է այդ փաստերի նկարագրությանը։

Ըստ այդմ նա ավելի շատ հակված է նկարագրելու, քան թե բացատրելու, հավաստելու, քան թե պատճառաբանելու, արտաքին հայոցդականությունը նշելու, քան թե կապակցելու։

Գեղարվեստական խարակտեր կերտելու մեջ Պատկանյանի ցուցաբերած այս թերությունները հիմնականում պայմանավորում են այն վերաբերմունքը, որ առաջանում է հանդեպ նրա պերսոնաժների։ Այս կապակցությամբ նրա նկարագրած անձերը բաժանվում են երկու խմբի։ Երբ մենք գործ ունենք համեմատաբար ավարտված խարակտերների հետ, մեր մեջ նկատելի չափով առաջ է գալիս համապատասխան վերաբերմունք, մենք այս ու այն չափով համակվում ենք հուզականությամբ — համակրանքով, կամ գարշանքով ու ցասումով։ Ընդհակառակն, տենդենցը իրենց շլնքին փաթաթած կամ ռոմանտիկական բարեմասնություններով օժտված պերսոնաժները թողնում են մեզ անտարբեր, նրանց ապրումները, կենսական վիճակի փոփոխությունները, նրանց դարձն ու վախճանը մեր մեջ չեն զարթեցնում համապատասխան վերաբերմունք։ Միայն վառ երևակայության միջոցով հնարավոր է լրացնել Պատկանյանի կիսատ թողածը, ստեղծել ավելի լրիվ պատկեր, և ավելի ուժեղ վերաբերմունք առաջացնել դեպի Վայելչյանն ու Մարին, Սուսաննան ու Վարդանը, Սոֆիան ու Կատյան և այլն։

Չնայած հեղինակի բոլոր ջանքերին, նրա հրապարակախոսական տիրադներին, կենսական-բարոյախոսական սենտենցներին, նրա՝ պերսոնաժների ապրումները, հոգեկան բեկումները ամենից քիչ են շարժում ընթերցողի հուզականությունը։

Այլ բնույթ ունեն Պատկանյանի նոր-նախիջևանյան մի քանի պատմվածքները։ Նրանց պերսոնաժները հեղինակի պատվիրած տենդենցի կրողը չեն հանդիսանում, նա այդ պերսոնաժների փոխհարաբերությունները մեկնարանման չի ենթարկում, չի միջամտում նրանց գործողություններին իր խորհրդակցություններով, հատուկ նպատակադրությամբ գույները չի խտացնում, սենտիմենտալ տեսարաններ չի նկարագրում, ազգասիրական կամ նման տիպի հայտարարություններ չի դնում նրանց բերանը։ Այդտեղ մենք զգում ենք հեղինակի ջերմ վերաբերմունքը, տեսնում ենք նրա ցավող սիրտը, գթառատ զգացմունքը։ Այդ պատմվածքներում նա միայն նկարագրում է, արտաքնապես չի միջամտում իր պերսոնաժների հանդեպ ցանկացած տրամադրություն առաջ բերելու, նրանք խոսում և գործում են անբռնազրոս, հեղինակը նրանց նպատակադրված ոչինչ չի հրահանգում, թելեղոլոգիական մոտեցումը բացակայում է։

Ահա ջրկիր Մարտիրոսը, իր շրջապատի անսահման տգիտության ու թշվառության այդ անմռունչ զոհը, որի բախտը խորտակվում է հասարակական դաժան կարծիքի, տրադիցիոն կենցաղի խեղդիչ ազդեցության տակ։ Որքան կարեկցություն, սրտացավ վերաբերմունք է առաջացնում կյանքի հարվածների տակ կքած այդ ծերունին անցած-գնացած իր օրերի տխուր պատմությամբ։ Որքան ճշմարտացի և համոզիչ է արտահայտված կույր պատահականության դերը Մարտիրոսի կյանքի մեջ՝ արտահայտելով նրա միջավայրի խեղճ մարդու դառն վիճակի անխուսափելիությունը։

Ահա կաշեգործ Օհաննեսը, կենցաղի մի այլ զոհ, որը փոխանակ իր հավանած գեղեցիկ աղջկա հետ ամուսնանալու, խաբվում ու ահաբեկվում է և հարկադրված՝ իր բախտը կապում մի սարսափելի տգեղ աղջկա հետ։ Որքան բնականոն են, պատճառաբանված են ընթանում այդ մարդու գործողությունները, որքան սերտ են նրանք կապված նրա պրիմիտիվ հոգեկան կյանքի հետ։ Կարեկցությամբ է համակվում ընթերցողը դեպի՝ սովորություններից ու կենցաղից ընկճված, վիզը ճկած այդ մարդը, որը երկար տարիներից հետո մեղմ թախիծով է պատմում իր կյանքի այդ դժբախտ դեպքի մասին։

Ահա մանր առևտրական Թաթոսը՝ «Պաց աղպարի» գլխավոր դեմքը, առևտրական կապիտալի ազդեցությամբ քայքայվող «նահապետական» հին Նախիջևանի այդ ներկայացուցիչը, որը ընկնելով այդ կապիտալի «ասպետի» մագիլների մեջ, սնանկանում, թշվառանում է, տարագրվում է իր բնից և ցավալի վախճան ունենում։ Ճիշտ է, Պատկանյանը նրան ներկայացնում է մարդ «չէ յաշխարհի աստի». նա չափազանց միամիտ է և աղնիվ, դյուրահավատ ու խաբվող է, և այս հանգամանքը ղրկում է նրան տիպական լինելուց։ Ճիշտ է, Պատկանյանը նկատելի սուբեկտիվ նպատակադրությամբ է ջոկել դեպքերն ու փաստերը, բայց, չնայած դրան, կենդ հոգեբանական դրություններից զերծ է այս պատմվածքը։ Այդ մանր առևտրականը, «փոքր

մարդը», որը գիշատելու, հափշտակելու ոչ մի ձգտում չունի, կարեկցություն է առաջ բերում ընթերցողի մեջ։

Ահա վարպետորեն կերտված Փորսուխին Ավագը, Պատկանյանի, թերևս, միակ խոշոր ընդհանրացումը։ Տգիտության, խոզային խժռողականության մարմնացում, կյանքի «իմաստությունը» լավ յուրացրած մի հմուտ «պրակտիկ»։ Ճիշտ է, այդ պարազիտի արտասահման ընկնելու պատճառաբանությունն այնքան էլ համոզիչ չէ, նրա «պրակտիկան» կոնկրետ իլլյուստրատիվ հյուսվածքով ուժեղ չի լուսաբանված, բայց այս թերություններով հանդերձ այդ պերսոնաժի էությունն այնքան ցայտուն է դրսևորված, որ անդիմադրելի նողկանք ու գարշանք է առաջացնում։

IV

Իր գեղարվեստական արձակում ունենալով աչքի ընկնող թերություններ, որոնք նսեմացնում են այդ արձակի հասարակական նշանակալիությունը և գեղարվեստական արժեքը, Պատկանյանը, այնուհանդերձ, մեկն է հայ գրականության այն դեմքերից, որոնք հետաքրքրականություն են ստեղծում, որոշ դեպքերում լարված ուշադրություն են առաջ բերում ընթերցողի մեջ և առանց որևէ ձանձրույթի՝ հետևել տալիս իր կերտած խարակտերների վիճակի փոփոխություններին, փոխհարաբերությունների ընթացքին և վերջնակետին։

Գրական ստեղծագործության հետաքրքրականություն առաջացնելու պատճառները իր կոնկրետության մեջ է հարկավոր ըմբռնել։ Ի՞նչն է Պատկանյանի արձակի այդ հատկանիշ պատճառը։ Նա ոչ մարդկային ներքնաշխարհի ոլորտների մեջ է խորը թափանցում, ոչ խոշոր ընդհանրացումներ կատարում, ոչ «անիծյալ» հարցեր լուծում, ոչ իր ժամանակաշրջանի լայն պատկերը տալիս, ոչ խորիմաստ մարդկային դոկումենտներ ստեղծում, ոչ իր գույների, երանգների բազմազանությամբ շլացնում, ոչ բնության տեսարաններ հրաշակերտում, ոչ գալիք օրերի հաղթական մարտի շունդն ու շառաչը հնչեցնում, ոչ անցյալի հերոսական դեմքերը վերակենդանացնում և այլն. բայց և այնպես, ոչ ոք չի կարող ասել, իբր մեր հեղինակի գրվածքների կողքով ընթերցողն անտարբեր անցնում է, հորանջելով դիրքը ծածկում և ոչ թե մի նվագ ամբողջ ընթերցումն ավարտում։

Մեր նպատակից դուրս է այս կապակցությամբ փոքրիշատե հանգամանորեն կանգ առնել Պատկանյանի գեղարվեստական արձակի իդեական բովանդակության վրա։ Ա՛յն պետք է նշել, որ Պատկանյանի արձակը խոշոր նշանակություն ունի անցյալ դարի 60—80 թ.թ. հայ մանր-բուրժուական ինտելիգենցիայի հասարակական մտքի որոշ հոսանքի արժեքն ու բնույթն իմաստավորելու, ճանաչելու համար։ Նույնքան կարևոր է այդ ստեղծագործությունն իր օբեկտի բազմազան անդրադարձմամբ, մի օբևկտ, որ հայ հասարակական կյանքի նշանակալից շրջաններից մեկն է—արդյունաբերական կապիտալիզմի նախապատրաստումը։ Այս իդեական բովանդակությունը Պատկանյանը մատուցում է որոշ կոմպոզիցիոն պրինցիպներով, որոնք, չնայած նրա իրրև արվեստագետի թերություններին, գրավում են

ընթերցողի ուշադրությունը։ Մենք արդեն նկատել ենք, որ Պատկանյանն իր պերսոնաժները կերտելիս, առավելապես ծանրության կենտրոնը դարձնում է նրանց կատարած գործողությունները, նրանց հետ կապված փաստերը։ Այդ գործողությունների դրդապատճառները հիմնավորելու խնդրում նա բավական թույլ է—նա հոգերան չէ, նրա «սոցիոլոգիան» էլ կազում է, բայց Պատկանյանը կարողանում է յուրահատուկ կերպով իր բացը լրացնել նյութի կառուցման, սյուժեի ծավալման այլ միջոցներով, որոնք նկատելի չափով օժանդակում են նրան իր պատմածն աշխույժ հունի մեջ մտցնելու։

Նրան հաջողվում է, որոշ առումով, իր արատն առաքինություն դարձնել։ Նա գործողությունը դարձնում է հիմնական, առաջատար, որոշիչ մոմենտ։

Պատկանյանի կառուցվածքային հական կիծն արտահայտվում է նրանով, որ նրա պերսոնաժների մեծագույն մասը անմիջական նպատակասլացություն են ի հայտ բերում, ըստ իրենց կարողության և հասարակական գոյի։

Իրենց նպատակներն իրագործելու մեջ նրանք հանդիպում են խոչընդոտների, արգելակների, որոնց հաղթահարման համար նրանք համապատասխան (երբեմն և անհամապատասխան) գործողություններ են կատարում, դանազան արտաքին դրություններ ստեղծում, երբեմն—հաճախ կոնկրետությունից զուրկ, անհամոզիչ—հոգեբանական վերապրնման ենթարկվում։

Նպատակների իրագործման և հարուցվող խոչընդոտների միջև առաջանում է կոնֆլիկտ, որը առումով արտաքին դրամատիկական սիտուացիաներ, որանց ուղեկցող հանգուցյներ և այլն։ Այս բոլորը տեղի ունեցող դեպքերի ընթացքին տալիս են զինամիկ երանգավորում։ Պերսոնաժները դրվում են այնպիսի վիճակում, որ հետաքրքրություն է առաջանում իմանալու, թե ինչ ընթացք ստացավ տվյալ դրամատիկական բնույթ կրող սիտուացիան։ Ինչպես, ում օգնին լուծվեց հանգուցյը, ինչ պարագաների մեջ տեղի ունեցավ այդ լուծումը։

Պատկանյանն այս տիպի կոմպոզիցիա ստեղծելու, սյուժե ծավալելու մեջ նկատելի վարպետություն է հանում։ Իր որոշ գործերում, նա հանգուցյն էլ ավելի լարված է դարձնում, խորհրդավորության մոմենտ մտցնելով պերսոնաժների փոխհարաբերություններին, բաղխումների մեջ։

Տարբեր են նրա նկարագրած անձերի նպատակները, նրանց հանդիպած խոչընդոտները, բայց մեծագույն մասով պատվում են սեռերի փոխհարաբերությունների շուրջը։ Այս հանգամանքը որոշ շարժառիթ է դառնում հետաքրքրականության ուժեղացման։

Վայելչյանի նպատակն է ամուսնանալ Մարիի հետ, սակայն նա հանդիպում է խոչընդոտի—Մարիի տարօրինակ, անհասկանալի վերաբերմունքին դեպի իր ամուսնությունը։ Մարին իր հերթին սիրում է Վայելչյանին, կցանկանար նրա հետ կապել իր բախտը, սակայն իր նշանված լինելն արգելակում է նրան իր նպատակն իրականացնելու։ Ստեղծվում և հանգուցյը, որը բավական արհեստականորեն լուծվում է Մարիի մահվամբ։

Ալթմազովը ձգտում է ամուսնանալ իշխան Կաբիլիևի աղջկա հետ, բայց նրա ցանկությանը խոչընդոտ է հանդիսանում իշխանուհի Կաբիլիևնան և արիստոկրատական տրադիցիան։ Ալթմազովը պատվում է այդ պայ-

քարի մեջ։ Սուսաննան սիրում է Ալթմազովին, սակայն Ալթմազովը չի սիրում նրան և անուշադիր է թողնում նրա զգացմունքը։

Վարդանը սիրում է Սոֆիային, աղջկա հայրը մերժում է Սոֆիային նրան կնության տալ, իսկ Սոֆիան իր թեթևամտությամբ բախվում է նրա ցանկությանը։ Կատյան սիրում է Վարդանին, ցանկանում է նրան իրագեկ դարձնել իրերի իսկական դրության, բայց հանդիպում է Վարդանի անտարբերության և այլն։ Այս բոլորն այս ու այն չափով դրված են արտաքին դրամատիկական սիտուացիաների մեջ, բոլոր այս պերսոնաժների արածը հանդում է արդելակները վերացնելուն։

Այս բախումներն էլ ավելի սուր, ավելի լարված բնույթ են ստանում, քանի որ կոնարագենտներն իրևնց սոցիալական դրությամբ հաճախ արամագծորեն հակադրվում են իրար։ Այս հանգամանքը նրանց փոխհարաբերությունները հաղորդում է բացառիկության շեշտ և ավելի է լարում ընթերցողի ուշադրությունը։

Հայ ուսանող Վայելչյանը հանկարծակի բացառիկ պայմանների մեջ սիրահարվում է մի շվեյցարացի, դեռ նոր Ռուսաստան եկած աղջկա վրա։ Երեվանի գյուղերից մեկի մյուլքադարի տղա՝ ուսանող Ալթմազովը ընկնում է Պետերբուրգի բարձր արիստոկրատական շրջան և ձգտում է ամուսնանալ մի իշխանի աղջկա հետ։ Վարդանը, մի անհայտ հայ բժիշկ, մեծ ցանկություն ունի ամուսնանալու մի միլիոնատեր հայ աղջկա հետ և այլն։ Այս պարագաները արկածայնության որոշ երանգ են մտցնում Պատկանյանի պատմածի մեջ։ Իսկ ինչո՞ւ է Պատկանյանը դրական լեզվով հորինած իր գործերի մեջ այդպիսի սուր դրություններին և մոմենտներին նախապատվություն տալիս։ Այդ հարցին կանդրադառնանք մի այլ առնչությամբ։

ԼԵՆԻՆՆ ՈՒ ՍՏԱԼԻՆԸ ՔՐԴԱԿԱՆ ՖՈԼԿԼՈՐՈՒՄ

Հեռհոկտեմբերյան շրջանում քրդական ֆոլկլորը մտավ զարգացման նոր փուլի մեջ։ Իր բովանդակությամբ սոցիալիստական և ձևով ազգային այդ նորը սերտորեն կապված է մեր փառապանծ ռևոլյուցիայի հետ, որը ինչպես բազմաթիվ մեծ ու փոքր ժողովուրդների, այնպես և քուրդ ժողովրդին ազատագրեց ցարական դաժան լծից և նրան տվեց այն, ինչ որ դարեր շարունակ երազել էր նա իր մտավոր ու հոգեկան կյանքի արտահայտիչ տաղանդավոր երգիչների և բանաստեղծների միջոցով։

Քրդական սովետական ֆոլկլորում ամենից առաջ աչքի են ընկնում այն ստեղծագործությունները, որոնք կապված են ամբողջ աշխարհի աշխատավորների մեծ առաջնորդներ Լենինի և Ստալինի կյանքի ու գործունեության հետ։ Քրդական սովետական ֆոլկլորը Լենինին ու Ստալինին անվանում է մեծ հայրեր, հարազատ եղբայրներ, ոչ միայն քուրդ ժողովրդի, այլև ողջ աշխարհի աշխատավորների ազատարարներ, անհաղթ դյուցազուններ, չքավոր գյուղացիության և բանվորության հարազատ բարեկամներ։

Քուրդ ժողովուրդը երգում է.

Մենք աշխատում էինք—հարուստներն ուտում[1],
Մենք վառվում էինք ցավից, տանջանքից,
Մեր Սովետներին մեծ շնորհակալություն,
Որ մեզ ազատեց նրանց ձեռքերից։

Չեմ մոռանա, չեմ մոռանա,
Լենինի գործը չեմ մոռանա,
Ոչ մի թշնամուց չեմ վախենա,
Լենինի ուղին չեմ մոռանա։

Ե՛կ ՄՈՊՐ-ին օգնենք, աշխարհն ազատենք,
Մեր Սովետներին կռնենք, ամրացնենք,
Ցրենք, քամու տանք թշնամիներին,
Երկիրն ազատենք արյունախումիներից։

Չեմ մոռանա, չեմ մոռանա,
Լենինի գործը չեմ մոռանա,

[1] Բոլոր մեջբերումները թարգմանված են բառացի։

Ոչ մի թշնամուց չեմ վախենա,
Լենինի ուղին չեմ մոռանա։

Այս քայլերգը, որի վերնագիրն է «Լենինի ուղին չեմ մոռանա» և որից մենք միայն մի քանի հատված ենք բերում, ստեղծագործվել է 1924—25 թ. թ., Թբիլիսիում ապրող քուրդ բեռնակիրների մեջ և մինչև այժմ էլ չի կորցրել իր թարմությունն ու այժմեականությունը։

Լենինի նշած ուղին—դա՝ ողջ աշխարհի աշխատավորների ուղին է, այդ ուղին ներշնչում է անվախություն, հույս, ոգևորություն, անհաշտ և անողոք պայքար ընդդեմ ամեն մի թշնամու։ Լենինը ցարի անթիվ ու անհամար զորքի դեմ կռվելիս՝ գոչում է.

Ստալին, դու իմ եղբայրն լինես,
Այսօր մահվան կամ ապրելու օրն է,
Լավ է մեռնել, քան հետ նահանջել,
Ուժերդ հավաքի՝ խորտակենք ցարին...

Կռվի տաք պահին դյուցազն Լենինին դյուցազն Ստալինն էր անհրաժեշտ, որ «խորտակենք ցարին»։ Այս առումով, կարծես, առաջին երգի շարունակությունն ու լրացումը լինի ստորև բերվածը, որը կոչվում է «Քլամա Լենին ու Ստալին» (Լենինի ու Ստալինի երգը).

Դե, լո, լո, լո, լո, լո[1]
Կարիճ խմբերը բոլշևիկյան,
Քոլողները դրին ու վեր կացան,
Քշեցին անգութ ցարի վրա,
Որ նրա տունն անեն վերան,
Թընդաց, դղրդաց աշխարհը բոլոր,
Դե լո, լո, լո, լո, լո մերխասո[2]։

Դե, լո, լո, լո, լո, լո,
Նրանց առաջից գնում էր Լենին,
Նրանց առաջից գնում էր Ստալին,
Կարմիր դրոշակը բռնած ձեռքերին,
Առաջ էին տանում կարմիր զորքին։
Կռվի էր գնում աշխարհը բոլոր,
Դե, լո, լո, լո, լո, լո մերխասո։

Այսպես է երգում Աշտարակի շրջանի կոլխոզնիկ Թոզո Մատևյանը, որը միևնույն ժամանակ հեղինակ է մի շարք այլ նոր երգերի։ Այս երգում բնորոշ է այն, որ քուրդ աշխատավորությունը միայնակ ու կղզիացած չէ ներկայացված, այլ ընդհակառակն, նա՝ միանալով «աշխարհի» բոլոր կռվողների հետ՝ կռվի է գնում «անգութ ցարի» ու բոլոր շահագործողների վրա։

---

[1] *Թարգմանութ. Սարմենի։*

[2] *Քաջ, արի, տղամարդ։*

Լենինը և Ստալինը ինտերնացիոնալիզմի նշանաբանն են, մեծագույն հերոսներ՝ հաղթող, անվեհեր։

Լենինը և Ստալինն իրենց անձնվեր, հերոսական պայքարով աղատագրելով ճնշված ժողովուրդներին, տվին նրանց նաև հիմնականը՝ հացը,— գյուղացուն հող, եղն ու կով, բանվորին՝ գործարան.

Նիկոլի գործը շատ զուլում էր,
Գիշեր թե ցերեկ, ծեծ ու տանջանք էր,
Նա ուներ անթիվ ուժեղ բանտեր,
Բանտերի առաջ՝ շատ ժանդարմներ։

Լենինը չընդունեց այս վատ բանը,
Ստալինը չընդունեց այս վատ բանը,
Մեջտեղից վերցրին էդ Նիկոլին,
Եվ ուրախացավ ողջ աշխարհը։

Առաջ դովրանը կուլակինն էր,
Նրանց առաջ կար գաթա, հալվա,
Նրանց խմածն էր արաղ ու գինի,
Սև էր չքավոր մարդու հալը։

Աշխատավորի տունը դոմ էր,
Նրա կերածը գարե չոր հաց,
Նրա շապիկը մեշոկից կարած,
Գիշեր ու ցերեկ քրտինքից թաց։

Լենինը չընդունեց այս վատ բանը,
Ստալինը չընդունեց այս վատ բանը,
Հաց, հող, եղն ու կով տվին ռանչպարին
Բոլոր գործարանները տվին բանվորին։

Այժմ դովրանը բանվոր-գյուղացունն է,
Նրանց տները լիք, երեխաներն առողջ,
Ժողովուրդների մեջ մեծ եղբայրություն,
Կեցցե Սովետական մեր իշխանություն։

Ալագյազի շրջանի Փամբ գյուղի բնակիչ, հայտնի սրնգահար Բաստ Բաքրյանի ասած այս երգը, որ նա սովորել է նույն շրջանի Ջարջառիս գյուղի կոլխոզնիկ, երգիչ-բանաստաց Ջալիլ Ռաշոյանից, ընդհանրացած է քուրդ ժողովրդի մեջ, դարձել է ողջ քուրդ ժողովրդի երգը։

Քրդական սովետական ֆոլկլորը երգում է նաև կոլխոզական նոր կենցաղը, նոր, երջանիկ և ունևոր կյանքը, որը նույնպես սերտ կերպով կապվում է մեր առաջնորդների անունների հետ։ Քուրդ երգիչ Ահմե Քալաշյանն ասում է.

Կոլխոզի ուղին մեր մեծ Լենինն ու Ստալինն են նշել,
Լենինի ու Ստալինի անունով կոլխոզ ենք կազմակերպել,

Մեր կոլխոզնները լի են, երջանիկ և ունևոր,
Փառք մեր զույգ արևներին՝ Լենինին ու Ստալինին։

կամ՝

Ո՜վ դու մեր մեծ հայր, Ստալին եղբայր,
Ալագյազի կոլխոզնիկ քո հայրենակցից
Ընդունիր ջերմ, ջերմագին բարև,
Գիտցիր՝ քո անունն ոգի է Հասոն մարդ դառել։

Հասոն էլ մարդ դառավ, կոլխոզնիկ դարձավ,
Սրինգը ձեռքերին նա քեզ է երգում,
Դու մեր արև, անհագթ Ստալին,
Քո կյանքի համար թող դարը օր լինի, իսկ տարին՝ վայրկյան։

Կոլխոզի կյանքը շատ լավ է, լավ է, լավ,
Կոլեկտիվ ուժը շատ լավ է, լավ է, լավ,
Այս բոլորի համար մենք քեզ ենք պարտական,
Մեր մեծ հայր և կենսատու արև, եղբայր Ստալին։

Լենինը և Ստալինն ամենուրեք գործում են, օգնում ու ոգևորում ամեն մի ճնշվածի, սովետական երկրում ապրող ամեն մի քաղաքացու։ Ահա ձեր առաջ կանգնած է ազատագրված քրդուհին, որը ռևոլյուցիայից առաջ ապրանքի էր վերածված՝ ծախվում էր այսպես կոչված «ղալանով»։

Այս երևույթը, որ գալիս էր տոհմատիրական շրջանից, չափազանց տարօրինակում, իրավազրկում էր քուրդ կնոջը, և ահա, որպես քրդուհիների ազատարարներ, կրկին հանդես են գալիս ճնշված մարդկության մեծագույն բարեկամները՝ Լենինն ու Ստալինը.

Հին դովրանում կանայք կորած էին,
Ռևոլյուցիան եկավ նրանց ազատեց,
Լենինն ու Ստալինը դեպի քրդուհին դարձան՝
Նա կորած վիճակից ազատություն ստացավ։

Խեղճ քրդուհին ինչքան ուրախացավ,
Դժվար է պատմել մարդկային լեզվով,
Նա հուզմունքից զույգ ձեռքերը երկարեց,
Մուրճն ու մանգաղը իր կրծքով սեղմեց։

Թող երկար ապրեն Լենինն ու Ստալինը,
Քրդուհուս ազատող Լենինն ու Ստալինը,
Լենինի ու Ստալինի պատկերները ձեռքերին,
Արցունքն աչքերին, գոչում է քրդուհին։

Կարդալով քրդուհի Խազալ Մամոյանի այս սրտառուչ երգի հատվածները, իսկույն հիշում ես Ստալինյան Կոնստիտուցիան՝ ազատագրված կնոջ վերաբերող 122-րդ հոդվածը, որն այնքան մարդկային է, այնքան հուզող և լուսատու ամեն մի ճնշված կնոջ համար, ով էլ լինի, որտեղ էլ լինի նա։

Ստալինյան Կոնստիտուցիան—դա մեր լայնածավալ երկրի փառքն ու պարծանքն է, դա ազատագրված ժողովուրդների դարավոր իղձն ու ցանկությունն է և հասկանալի է, որ քուրդ ժողովրդի աչք ու ականջ երգիչը չէր կարող այդ չնկատել, չոգևորվել ու անհուն սիրով չողջունել նրան.

Ա՛յ մայրիկ, տես՝ մի նոր գիրք է դուրս եկել,
Եթե ասեմ՝ սա ազատությունն է, դու հավատա,
Եթե ասեմ՝ սա արևն է, դու հավատա,
Նրա անունն է Ստալինյան Կոնստիտուցիա։

Սովետական Հայաստանում ապրող քուրդ ժողովուրդը երախտապարտ է Լենինին ու Ստալինին, Լենինի ու Ստալինի պարտիային։ Նա ապրում է ամենաերջանիկ ու բերկրալի կյանքով, դարավոր հարևան հայ ժողովրդի հետ ձեռք-ձեռքի տված՝ կառուցում է նորը, սոցիալիստականը։

Սակայն ինչպես ողջ սովետական քաղաքացիների իղձն է, նույնպես և քուրդ ժողովրդի իղձն է, որ բոլոր երկրների ճնշված ժողովուրդներն ազատագրվեն կապիտալիստական ծանր լծից։ Եվ քուրդ անվանի 70-ամյա աշուղ Ահմե Զոլոն իր վերջին պոեմներից մեկում երգում է հովիվ Ուսուբի ու նախրապանի աղջիկ Խազալի սերը։ Թեմուր բեկը բոլոր միջոցները գործադրում է, որպեսզի ինքը տիրանա Խազալին, փորձեր է անում հանդուգն հովվին սպանելու, սակայն հակառակն է կատարվում, նա ինքը՝ Թեմուր բեկն Ուսուբի ու Խազալի ձեռքով սպանվում է և նույն Ուսուբն ու Խազալը փախչում, գալիս են այնպիսի երկիր, ուր ոչ աղա կա, ոչ բեկ. այդ երկիրը կոչվում է Ստալինյան ազատագրված երկիր։

Լենինն ու Ստալինը մեծագույն ժողովրդական դյուցազուններն են, նրանցով է զարդանում քրդական դյուցազներգական ֆոլկլորը։ Այսօր ամեն մի քուրդ երգչի մեծագույն իղձն է՝ չլավականանալ եղածով, այլ տալ ավելի բարձր գեղարվեստական գործեր՝ կապված մեր դարաշրջանի մեծագույն առաջնորդների՝ Լենինի ու Ստալինի անմահ կերպարների հետ։

Х. С. САРКИСЯН

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ АРМЯНСКОЙ ОРФОГРАФИИ

Несоответствие письма произношению, расхождение между ними—явление, свойственное в той или иной мере почти всем языкам. Одной из причин этого расхождения является то, что язык фонетически растет и изменяется, а графическое закрепление его норм остается прежним, традиционным.

Когда несоответствие или расхождение доходит до такой степени, что препятствует легкому восприятию письма—настает момент необходимости реформы орфографии, т. е. реформы норм письма.

Могут быть разные принципы реформы орфографии. Мы остановимся только на двух: 1) принцип единства норм произношения и 2) принцип полного соответствия письма звуку, графемы фонеме

1

По принципу единства норм произношения или непрерывности письменных традиций была реформирована орфография русского языка (1917 г., после Октябрьской революции).

Затруднения в русском правописании, в основном, вызывались присутствием букв—*ять, и с точкой, фита*—которые произносились абсолютно так, как произносятся буквы *е, и, ф,* т. е. эти пары букв графически были разные, но фонетически—тождественны.

К этим трем буквам надо прибавить еще *ъ*, который ставился в конце существительных с твердым согласным окончанием и был абсолютно ненужным балластом.

Конечно, исторически об'яснимы все эти, казалось, несуразности в старой орфографии русского языка. Однакож, в современном русском языке все эти знаки лишь ненужно осложняли письмо, затрудняли его освоение, засоряли его—реформа письма была абсолютно необходима.

Что же было сделано?

Везде, где писалось *ять,* начали писать *е;* где писалось *и с точкой,* начали писать *и;* где писалось *фита,* стали писать *ф*. Что же касается *ъ*, то от него осталось лишь пустое место, что внесло

большую экономию в книгопечатание (ъ был оставлен лишь в середине слова в качестве отделительного знака).

От этой реформы ничего не изменилось, ничего не пострадало, только стало легче писать, легче стало обучать письму.

До реформы в русском алфавите было 35 букв, после реформы стало 32 буквы. Норма чтения или произношения оставшихся букв осталась абсолютно той же самой.

Возьмите вы какой-либо дореволюционный или послереволюционный текст—от вашего чтения эффект получится тот же самый: вам следует только знать функции, нормы чтения упраздненных букв и больше ничего.

Азбука совершенно не была изменена: из нее был выкинут только балласт. Принцип непрерывности письменных традиций полностью был соблюден: *буква или упраздняется, или — если остается—ее норма чтения остается традиционной.*

2

По принципу полного соответствия письма звуку (одной букве —один звук) была реформирована орфография армянского языка (1922 г.).

В старом армянском правописании письмо затруднялось следующими орфографическими нормами:

1. Звук *э* в середине слова обозначался буквами *ե* и *է*—при абсолютно одинаковом произношении (*ձեռք, սէր*).

Буква *ե*, одновременно, в начале слова произносилась, как двугласное *е* (*երեան*).

2. Звук *о* в середине слова обозначался буквами *օ* и *ո* при абсолютно одинаковом произношении (*գօտի, բոլոր*).

Буква *ո*, одновременно, в начале слова произносилась как сочетание двух звуков—*во* (*որդի*).

3. Звук h в начале слова обозначался буквами *յ* и *հ*—при абсолютно одинаковом произношении (*յարմար, հաշիվ*).

Буква *յ*. одновременно, в середине слова после гласных звуков произносилась, как полугласное—j, *й* (*մայր*).

Та же самая буква без произношения (наподобие ъ) ставилась в конце слов с гласным окончанием (*պարագայ*).

4. Звук *в* в середине слова обозначался буквами *ւ* и *վ* при абсолютно одинаковом произношении (*նաւակ, կառավարել*).

Для большей наглядности прилагается следующая таблица произношения вышеуказанных букв:

Буквы	Произношение букв			
	В начале слова	В середине слова	В середине после гласного	В конце после гласного
Ե	е	э	—	—
է	э	э	—	—
Ո	о	о	—	—
ո	во	о	—	—
Յ	h	—	й	Не произносилась (немое j)
ֆ			—	—
Ւ	Не ставилась	в	—	—
վ	в	в	—	—

Конечно, эта пестрота в произношении букв—Ե, ո, Յ, Ւ—имеет свою историю и об'яснение.

Первоначальная норма чтения Ե—э, и только под натиском изменившегося произношения оно начало читаться в начале слова и как *е*. В эпоху сложения армянской азбуки слово *длинный* произносилось *эркайн*, а впоследствии *еркайн*—переход *э* в *е* графически не был фиксирован, и Ե в начале слова потеряло свою архаичную норму чтения.

Первоначальная норма чтения ո—*о*, и только под натиском изменившегося произношения оно начало читаться в начале слова и как *во*: слово *сын* произносилось *орди*, а впоследствии *ворди*, но так как переход *о* в *во* графически не был фиксирован—ո в начале слова потеряло свою архаичную норму чтения.

Первоначальная норма чтения Յ—*й*, и только под натиском изменившегося произношения оно начало читаться в начале слова как h. Но так как этот переход *й (j)* в h *(ֆ)* графически не был фиксирован—Յ в начале слова потеряло свою архаичную норму чтения.

Наконец, первоначальная норма чтения Ւ—*у* (греч. ипсилон, игрек), и только под натиском изменившегося произношения оно начало читаться в середине слове, как *в*. Графической фиксации не последовало, и Ւ потеряло свою былую норму чтения.

Однакож, исторически имея свое об'яснение и оправдание, в современном армянском языке эта сложная система графических знаков лишь крайне затрудняла письмо—реформа правописания была абсолютно необходима.

Что же было сделано?

В основу реформы был положен принцип: каждому звуку одна буква, сколько звуков в слове, столько же букв в письме.

Логически развивая свой основной тезис, реформа проделала следующие операции:

1. Из двух норм чтения буквы յ—h в начале слова (յարմար) и *й* после гласного (*մայր*)—она оставила только вторую, придав յ *новую* функцию: *й* до гласного звука.

2. Упразднив է, из двух норм чтения է—*е* в начале слова и *э* в середине—она оставила только вторую, придав է *новую* (по существу архаичную) функцию: *э* в начале слова.

По старой орфографии слово *Ереван* писалось так: Երևան: после реформы это начертание читается: *Эреван*.

После реформы слово *Ереван* писалось так: Էրեվան; по старой орфографии это начертание читалось: h*ереван*.

Итак, одно и то же графическое начертание или сочетание букв разно читалось по старой орфографии и по новой. Получилась путаница и полный перерыв письменных традиций.

Если русскую орфографию реформировали бы по этому принципу, то же самое слово Ереван надо было писать следующим образом: Йэрэван...

3. Упразднив ո, реформа из двух норм чтения ո—*во* в начале слова и *о* в середине—оставила только вторую, придав ո *новую*—по существу архаичную функцию: *о* в начале слова.

По старой орфографии слово *ворди* (сын) писалось так: որդի; после реформы это начертание читается: *орди*.

После реформы *оринак* (пример) писалось так: որինակ; по старой орфографии это начертание читалось: *воринак*.

Итак, одно и то же графическое начертание или сочетание букв разно читалось по старой орфографии и по новой. Получилась путаница и полный перерыв письменных традиций.

Чтобы быть последовательной—а реформа строго последовательна—была преобразована также система армянских двугласных.

Армянский язык имеет три двугласных со сложным начертанием: ևա — *я*, ևո (ո) = *ё*, իւ = *ю*.

Взамен ևա—согласно реформе—надо было писать յա, взамен ևո—յո, взамен իւ—յու.

Если русскую орфографию реформировали бы по этому принципу, то получилась бы следующая картина: взамен *я*—*йа*, взамен *ё*—*йо*, взамен *ю*—*йу* и, следовательно: не *яйцо*, а *йайцо*; не *елка*, а *йолка*, не *юг*, а *йуг*...

По этим нормам пишется:

1) не Պետրոսեան, а Պետրոսյան—первое по новой орфографии читается *Петросэан*, второе по старой—*Петросhан*;

2) не արդեօք (разве), а արդյո՞ք—первое по новой орфографии читается *ардеок*, второе по старой—*ардhок*;

3) не իւր (свой), а յուր: второе по старой орфографии читается h*ур*.

Итак, не только в отношении յ, է, ո, но и в отношении ևա, ևո,

իւ получилась полная путаница и резкий разрыв непрерывности письменных традиций.

Один и тот же текст, напечатанный по старой и новой орфографии, имел троякое чтение: одно нормальное, второе—старый текст по новым нормам, третье—новый текст по старым нормам.

Реформа изменила азбуку: буквам *յ, ե, ո* и сочетаниям *յա, յո, յու* она придала новые функции, новые нормы чтения, архаизировала эти нормы, вернулась к V веку.

Реформа до того была педантично последовательна, что взамен *և* начали писать *յեվ* (три звука—три буквы), а вспомогательный глагол, вопреки морфологическому принципу, начали писать двояко: *եմ* или *յեմ* и т. д. в зависимости от произношения.

По принципу: каждому звуку одна буква, можно и должно составить азбуки тех языков, которые не имеют письма. Несомненно, великий лингвист Месроп Маштоц при составлении в V веке азбуки армянского языка руководствовался этим принципом.

Но нельзя было руководствоваться этим принципом в настоящее время, спустя 1500 лет после смерти Маштоца.

3

Итак, реформа 1922 года, исходя из неправильного принципа дала ряд несуразностей; но она включает в себе и положительные результаты.

Эти положительные результаты в основном следующие:

1. Упразднение буквы *ւ*: везде, где слышно *в*—писать *վ*.

2. Упразднение произношения *յ*, как *հ*: везде, где слышно h—писать *հ*.

3. Упразднение разнобоя в писании звука *э* в середине слова: везде где слышно *э*—писать *ե*.

4. Упразднение разнобоя в писании звука *о* в середине слова: везде, где слышно *о*—писать *ո*.

Все это совершенно приемлемо по той причине, что не нарушает единства норм произношения, не прерывает письменной традиции (*բաւարար—բավարար, յարմար—հարմար, սէր—սեր, գոտի—գոտի*). Буква или выкидывается, или—если остается—норма ее произношения остается прежней.

Если бы армянскую орфографию реформировали по принципу единства норм произношения букв, то получилась бы такая, или приблизительно такая картина.

Зато неприемлемы следующие правила реформы 1922 года:

1. Писание в начале слова взамен *հ—ե*.

2. Писание в начале слова взамен *ո—ո*.

3. Писание двугласного *я* взамен *եա—յա*.

4. Писание двугласного *ё* взамен ե*о* (ե*ո*)—յ*ո*.

5. Писание двугласного *ю* взамен ի*ւ*—յ*ու*.

Все это *неприемлемо* потому, что *нарушает мудрый принцип единства норм произношения, прерывает непрерывность письменных традиций, изменяет азбуку*.

*
* *

Настоятельной потребностью армянской орфографии в настоящее время является упразднение ошибок 1922 года, т. е. упразднение тех изменений, которые были внесены в азбуку.

Согласно решению Коллегии НКПроса Арм. ССР (август 1940 г.) է и օ восстанавливаются. Было бы в высшей степени целесообразно, если наряду с է и օ были восстановлены также и двугласные ե*ա*, ե*ո*, ի*ւ*, ибо их современное писание յ*ա*, յ*ո*, յ*ու* также является изменением азбуки: յ перед гласной буквой звучало как h, а по принятому письму оно звучит как *й*.

Освободив ե и ո от излишней нагрузки несения функций *э* и *о* в начале слова—что нарушало единство норм произношения,—в дальнейшем надо освободить и յ от такой же излишней нагрузки несения функции *й* перед гласным звуком—что также является нарушением единства норм произношения.

Если мы в отношении букв ե и ո придерживаемся нормы невозможности перерыва письменных традиций, то ясно, что и в отношении буквы յ должны придерживаться той же самой нормы.

Восстановление է и օ, несомненно, лишь частичное изменение действующего алфавита, лишь первый его этап. В дальнейшем предстоят новые улучшения в орфографии армянского языка и—как нам кажется—в первую очередь восстановление ե*ա*, ե*ո*, ի*ւ*.

ՊՐՈՖ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԵՎԱՆԻ 874 Թ. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Երևանի անցյալին նվիրված պատմական տեսությունները սովորաբար սկսվում են այն վաստի հիշատակությամբ, որ խալդական շրջանում այն կոչվելիս է եղել Էրիախինի (Eriaini)[1]։ Ապա նշվում է «Գիրք Թղթոց»-ի մեջ հիշատակած՝ Աբրահամ հայոց կաթողիկոսի գումարած հակաքաղկեդոնիկ եկեղեցական ժողովի (մինչ 602 Թ.) մասնակից երկու «վանաց երեցների» անունները, մեկը «Դաւիթ Երևանայ», իսկ մյուսը «Զոջիկ երևանից», որով ապացուցվում է Երևանի գոյությունը VI դարի վերջերին։ Երևանի ու նրա բերդի անունը տալիս է VII դարում և Սեբեոս պատմիչը, սակայն դնելով «ի կողմանս Սեպհական գնդին», որ դժվարացնում է նրա նույնացումը Այրարատյան դավառի Երևանի հետ[1]։

Եթե քերդապատ Երևանի գոյությունը VII դարում կասկածելի է թվում, հապա այգեպատ Երևանի հիշատակությունը Սևանի 874 Թ. արձանագրության մեջ ամեն կասկածից դուրս է։

Այս արձանագրությունը, որ մենք հայտաբերեցինք դեռևս 1924 թվին, Սևանի Առաքելոց եկեղեցու (լեռան փոքր դմբեթավոր տաճարի) դմբեթի վրա և հրատարակեցինք 1939 թվին[2], որոշ չափով շփվում է, մի կողմից՝ Սեբէոսնոս Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական»-ի այն տվյալներին, որ վերաբերում են Սևանա կղզու շինարարությանը, իսկ մյուս կողմից Սիմեոն Երևանցու «Ճամբոռ»-ի հաղորդած այն ցուցակին, որ վերաբերում է Սևանա վանքին պատկանելիք անշարժ գույքին։

Ահա այդ արձանագրությունն ըստ մեր ընթերցման (5 տող).

1. *Համաւն այ Սիւնեաց | տիկին (բնագրում՝ տքն) Մարիամ շինեցի զեկեղեցիս | յանուն սբ | առաքելոցն՝ միաբանութեամբ (բնագրում՝ միայբանութբ) ||*
2. *Աշոտ[ոյ] (բնագրում՝ Ոշոտ) եւ տվաք | վախմ սբ առաքելոցն զ | Վարսերն, | զԴոմաճոր, ցամաքքերդ, Իւրդք, Ուռե ||*
3. *ացտավ, որսն զկո|ակծնկին, այդի ի Գա | ռնի եւ | յԵրեւան. և թանկագին նշան ||*

---

[1] Տրականությունն՝ Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, 1931, էջ 7—14. Հ. Ն. Ակինյան, Հին Երևանը,—«Հանդէս ամսօրեայ», 1934 թ., № 5—7, էջ 327. Համմ. Հ. Քոչար, Երևան,—«Սովետական Հայաստան» 1940 թ. № 219։ Սկզբնաղբյուրներ՝ Գիրք Թղթոց, թ. 1901, էջ 151. Սեբէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն. չորրորդ տպագրութիւն բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանիւ և ծանօթութեամբ ի ձեռն Ս. Մ ա ր գ ս յ ա ն ց, Երևան 1939, էջ 118։

[2] Л. Меликсет-Беков, Новооткрытая надпись на Севане от 874 г.,—«Памяти академика Н. Я. Марра (1864—1934)», изд. Акад. наук СССР, М. Л. 1938, стр. 409—415 и табл. I там-же *(խմբագրության անփութությամբ, գժբախտաբար, արձանագրության լուսանկարը ապված է գլխիվայր, իսկ տեքստը՝ սրբագրական սխալներով)։*

4. ք ածընկալ սբ նշանաց | տամ ի ժառանգութիւն զկ | տակելոյ (sic) | զկորատեղ, ով խա || –
5. փանէ՝ ՅԺԸ[ից] նզովեալ է | ղիցի. Թվ ՅԻԴ։ ||

Նույնը ըստ Սա. Օրբելյանի.

«Մեծն թագուհին Մարիամ ամուսին Վասակայ Սիւնւոյ, գայ առ սուրբն Մաշտոց և բազում թախանձանօք ի հաւան ածեալ զնա՝ ձեռն ի գործ արկեալ շինեն զգեղապաճոյճ եկեղեցիսն յանուն սուրբ առաքելոց և զմիւսն յանուն տիրուհւոյ աստուածածնին. և գարգարեալ մեծամեծ սպասուք կանգնեն զնա տուն աստուծոյ և բնակարան աստուածազգեաց արանց յՅԻԳ թուականին Հայոց։ Իսկ Մաշտոց եգ սահման վանացն և պայծառացոյց երկնաքատակ կարգօք. յորմէ համբաւոյ միաբանեալ Աշոտոյ՝ իշխանաց իշխանի սուրբ ուխտին՝ գայ ի տեսութիւն սուրբ հօրն և ընծայէ զփրկական նշանն աստուածընկալ խաչին, և տայ ի ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցւոյն գիւգս՝ զվարսերն, զծամաքարերգ, զԴոմաձորն, զբևերգն, զՈւռեացտափ և գորսն Կոակծին, և այգիս ի Դառնի և յերևան և յայլ տեղիս, և բազում նզովիւք հաստատեցին»[1]։

Վերոհիշյալ՝ 874 թ. արձանագրության և Ստ. Օրբելյանի ցուցմունքի հանգեպ Սիմեոն Երևանցին Սևանի անշարժ գույքի ցանկը XVIII գարու նկատմամբ տալիս է հետևյալ կերպով.

«Սևանա անապատի որպիսութիւնք»

«Անապատս այս, որ է ծովակն Գեղարքունւոյ, որ և ... նախապէս հիմնարկեցաւ ի Թուոջ...

«Ունի զվիճակս ի Գեղարքունի, զկախմախ, գիատակալ, զվարգել, ևս զվարդել, զՓշմակալ, զրուղտաթափայ, գՀարաղալու, զՊորտակ, զկորատեղ։ Իսկ ի Ծազկունեաց նահանգէն զայս ինչ ունի. զԴրախտիկ, զՈւռիծառ, զՄեծտափ, զՋիպուխլու, զծամաքարերգ, զԴոմաձոր, զվարսեր, գՇալիս, զկորբել և զԾազկունք»[2]։

Այս ցանկում մի շարք անուններ՝ կորատեղ, Ուռիծառ, Մեծտափ, Ծամաքարերդ, Դոմաձոր և Վարսերը՝ կրկնություն են 874 թ. արձանագրության և Ատ. Օրբելյանի հիշատակածի. մինչդեռ Դառնիի և Երևանու այգիների մասին այլևս խոսք չկա։ Հավանական է, որ Սևանա վանքի իրավունքները IX գարում նվիրված տեղերի նկատմամբ կարող էին խախտվել, ինչպես օրինակ՝ Դառնիի և Երևանի այգիների վերաբերմամբ։ Սակայն փաստը մնում է վաստ, որ Երեանն իր այգիներով հիշատակված է ինչպես 874 թ. արձանագրության մեջ, նույնպես և Ստ. Օրբելյանի Պատմության մեջ։

---

[1] Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի պատմութիւն տանն Սիսական ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա 1861, էջ 116—127—Պատմութիւն Նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց [«Ղուկասեան Մատենադարան» 4], Տփղիս, 1911, էջ 173—174։

[2] «Ջամբռ», 1873, էջ 284։

ԱՍ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՆ[1]

1.

Ռուսական առաջին ռևոլյուցիան շատ խորն ազդեցություն թողեց հայ դրականության վրա՝ նոր մոտիվներ, նոր բովանդակություն և ուղղություն տալով նրա զարգացմանը։ Ժամանակի հայ առաջավոր գրողներն իրենց ստեղծագործությունների մեջ, յուրաքանչյուրն իր համակրանքի խորության չափով, արձագանքեցին ռևոլյուցիայի որոտին՝ հայ ժողովրդի, հայ բանվորների ու գյուղացիության ազատագրական կռվի կամքն արտահայտելով ու նրանց ձայնը միացնելով ռուսական պրոլետարիատի, ռուսական առաջավոր դեմոկրատիայի հզոր ձայնին։

Ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի և պրոլետարիատի առաջավոր ջոկատի, այն է՝ ռևոլյուցիոն սոցիալ-դեմոկրատիայի ազդեցության ամենացայտուն արտահայտությունը հայ դրականության մեջ, դա—պրոլետարական գրական շարժման առաջացումն էր՝ 900-ական թվականների սկզբից, մի շարժում, որի հիմնադիրը և գլխավոր ներկայացուցիչը հանդիսանում է բոլշևիկ բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը։

Գրական այս նոր շարժումը, որն իր հասարակական-քաղաքական մկրտությունն ստացավ ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի կրակում, մեր պատմության նոր շրջանի՝ պրոլետարական ռևոլյուցիայի նախապատրաստման շրջանի արտահայտությունն էր և սոցիալիստական ռևոլյուցիայի հաղթանակի վաղ այգարացը հայ գրականության պատմության մեջ։

Գրական այս նոր շարժման մեջ ահա—շատ նշանակալից է Շուշանիկ Կուրղինյանի տեղն ու դերը, որն ըստ արժանվույն դեռ չի լուսաբանվել։ Իսկ մեր ներկա աշխատանքը սոսկ մի փորձ է այդ ուղղությամբ։

Ընդհանուր առմամբ անցյալի գեղարվեստական կուլտուրայի, մասնավորապես գեղարվեստական դրականության պատմության մեջ հազվադեպ երևույթ են կանայք որպես կուլտուրայի մշակներ. բայց հայ դրականությունն այնքան էլ աղքատ չէ կին գրողներով. մենք ունենք մի շարք կին գրողներ՝ արձակագիրներ ու բանաստեղծուհիներ, ինչպես՝ Սրբուհի Տյուսաբը, Անայիսը (Եվվիմե Ավետիսյան), Եվտերպեն (Զարուհի Գալեմքերյան), Սիպիլը (Զապել Տոնապետյան), Մ. Մարիսյանը (Մարիամ Մատիսյան) և ուրիշները։

---

[1] *Արմֆանի IX գիտական սեսիայի (Լենինականում) 1940 թ. հունիսի 19-ի նիստում կարդացած զեկուցումը։*

Պետք է նկատել, սակայն, որ անցյալի՝ թե հայ գրականության մեջ և թե նույնիսկ ռուսական ու համաշխարհային գրականության մեջ չկա մի կին գրող, որն իր ստեղծագործության հասարակական-քաղաքական բովանդակությամբ հավասարվեր հայ անվանի բանաստեղծուհի Շուշանիկ Կուրղինյանին. Կուրղինյանը եզակի դեմք է անցյալի գրականության մեջ։ Կարող ենք ասել, որ ինչպես հայ, նույնպես և այլ ազգերի հայտնի կին գրողների — բանաստեղծուհիների անունները (բացառությամբ Ժորժ Զանդի) հազիվ նշմարվող աստղեր են գրականության պատմության մեջ, մինչդեռ Շ. Կուրղինյանի անունը նույն այդ գրականության պատմության մեջ պայծառությամբ փայլում է։ Կուրղինյանն իր ստեղծագործության լույսն ու կրակն ստացավ ռուսական պրոլետարիատի ազատագրական պայքարից և Հ. Հակոբյանի հետ միասին հրավառեց հայ ժողովրդի պոեզիայի նոր այգաբացը։

Ասացինք, որ անցյալում ըստ արժանավույն չի գնահատվել Կուրղինյանի տեղն ու դերը մեր գրականության մեջ։ Այժմ, երբ նոր է դրվում հայ գրականության դիտական պատմությունը, երբ մարքսիզմ-լենինիզմի լույսի տակ վեր է հանվելու մեր ժողովրդի բազմադարյան գեղարվեստական գրականության զարգացումը, մեծատաղանդ բանաստեղծուհու տեղն ու դերը կորոշվի այդ զարգացման շղթայում, համաձայն այն խոշոր նշանակության, որ ունեցել է և ունի նրա պոեզիան։

Շուշանիկ Կուրղինյանը ծնվել է 1876 թվի օգոստոսի 18-ին նախկին Ալեքսանդրոպոլում (այժմ Լենինական), աղքատ արհեստավորի ընտանիքում։

Բանաստեղծուհու մանկությունն ու պատանեկությունն անցնում է կարիքով ու վշտով լի կյանքի պայմաններում, որոնք վաղ գիտակցական տարիներից նրան համակել են խոր թախիծով։ Ահա թե ինչ է պատմում Կուրղինյանն իր՝ ինքնակենսագրական բնույթի «Իմ երգը» վերնագրով ոտանավորում՝ գրված 1906 թվին։

Ես ծնվել եմ մութ խրճիթում մշտարաց,
Աղքատ կյանքի խոպանացած հովիտում,
Ուր զրկանքը մանուկ օրից զրկարաց
Թուլլ մարմինս իր կրծքին էր օրորում։
Կյանքի լույսի չկար այնտեղ գեթ նշույլ,
Միշտ խավար էր... տառապանքի ցուրտ ձմեռ...։

Մինչև 1903 թիվը Կուրղինյանն ապրել է իր ծննդավայրում, ուր և ստացել է սկզբնական կրթություն՝ նախ մի քահանայի ջոտ, ապա տեղի դպրոցում։ Բայց դեռ 1896 թվին նա փորձում է Մոսկվա գնալ ուսումը շարունակելու համար, սակայն, այդ նրան չի հաջողվում, և այնուհետև նա իր կրթության պակասը լրացնում է ինքնազարգացման ճանապարհով։

Դեռ մանկական տարիներին բուռն սեր է զարթնում Կուրղինյանի մեջ դեպի ժողովրդական ստեղծագործությունը և դեպի պոեզիան ընդհանրապես։

1899 թ. «Տարազ» շաբաթաթերթում (№ 30) տպագրվեց Շ. Կուրղինյանի՝ «Վերջալույսի վառ շողերով» բանաստեղծությունը, որով և սկսվում

է նրա գրական գործունեությունը։ Հայրենի բնությունը և սեր—ահա թե ինչն է կազմում Կուրղինյանի մինչռեվոլյուցիոն (1905 թ.) շրջանի ստեղծագործության հիմնական մոտիվը՝ համակված տխրությամբ ու թախիծով։ Աղքատ արհեստավորի բանաստեղծուհի աղջկա սրտին հենց սկզբից հարազատ է եղել ժողովրդական վշաի մոտիվը։

«Տուր ինձ քնարդ» ոտանավորի մեջ բանաստեղծուհին քնար է ուզում, որ երգի մարդկանց կսկիծն ու տանջանքը.

Հա... երգեմ տխուր կսկիծը մարդկանց
Ու այն թշվառին,
Որ անտուն-անտեր չունի կտոր հաց...
Երգեմ տանջանքը
Գերի սրտերի և արցունքները
Սև գիշերների...

Հանդես գալով 19-րդ դարի վերջում, Շ. Կուրղինյանն իր առաջին շրջանի ստեղծագործության մեջ հիմնականում կրկնում է նախորդ և ժամանակակից բանաստեղծներին (Ծատուրյան, Հովհաննիսյան, Իսահակյան և այլն)։ Բայց նրա կյանքի և ստեղծագործության մեջ շուտով նոր էջ է բացվում՝ բանվորական շարժման և ռուսական առաջին ռեվոլյուցիայի ազդեցությամբ։ Այդ տեսակետից վճռական նշանակություն ունեցավ այն հանգամանքը, որ 1903 թվին բանաստեղծուհին Ալեքսանդրապոլից տեղափոխվեց Ռոստով՝ Դոնի վրա։ Սա Ռուսաստանի բանվորական ռեվոլյուցիոն շարժման օջախներից մեկն էր։ Ապրելով այս նոր միջավայրում և հանդիսատես լինելով ռեվոլյուցիոն-քաղաքական մեծ պայքարի վերելքին՝ Կուրղինյանը հոգեպես ներգրավվում է այդ պայքարի հորձանքի մեջ, վերափոխվում և իր ստեղծագործություններում անդրադարձնում այդ պայքարը։

Պատասխանելով Յուրի Վեսելովսկու անկետային, Շ. Կուրղինյանը գրում է. «Ես ինձ շատ պարտական եմ զգում ռուսական կյանքին, վերածնվող փոքրկոտ օրերին և հատկապես ռուսական պրոլետարիատին։ Ռուսաստանն իմ բազմաթիվ մոտիվների հայրենիքն է»[1]։

Իր ինքնակենսագրության մեջ (գրված 1920 թվին) Կուրղինյանն ավելի մանրամասն պատմում է այն մեծ ու վճռական ազդեցության մասին, որ ունեցել է ռուսական պրոլետարիատի ռեվոլյուցիոն պայքարն իր վրա, հիմնովին փոխելով նրա հայացքը սոցիալական կյանքի նկատմամբ և ստեղծագործության նոր աշխարհ բաց անելով նրա առաջ։ Կուրղինյանը նկարագրում է թե՝ իր վրա ինչքան խոր տպավորություն է թողել Ռոստովի բանվորների մայիսմեկյան ռեվոլյուցիոն տոնակատարությունը՝ 1905 թվին։

«Մայիսի մեկի բանվորական կուռ շարքերը տարերքի, ալիքի պես, ինչպես մի ուժեղ հոսանք, վերցրեց և տարավ ինձ...

Վերադարձա տուն ուշ, հոգնած, փոշոտված, վերածնված, և նկատեցի,

[1] *Юр. Веселовский*—„Русское влияние в современной армянской литературе», 1909 г., стр. 26.

որ իմ սիրտն ու հոգին միաց նրանց հետ անվերադարձ կերպով. հավիտենապես: Այդ ժամանակից սկսած բանվորական երթերը, միտինգները, ցույցերը, մանիֆեստացիաները, ժողովներն ունենում էին ինձ վրա մոգական ազդեցություն և ես գնում եմ նրանց հետևից, նրանց հետ, առերևույթ նրանց օտար, բայց ամենից մոտիկ...»:

Կուրղինյանն ինքը վկայում է. «1905 թիվը եղավ իմ վերածնության տարին: Ռուսական հեղափոխությունը և պրոլետարիատը բացին իմ առջև պրոլետարական իմաստության բոլոր գաղտնարանները և իմ ազգասիրական երգերն օրեցօր թոշնեցին» («Ինքնակենսագրություն»):

Եվ իրոք, ռուսական առաջին ռեվոլյուցիայի տարիներին՝ 1905—1906—1907 թվերին Կուրղինյանն ապրում է աշխարհայացքի և ստեղծագործության արմատական վերափոխում. նա վերածնվում է: Կուրղինյանը կարդում էր ռեվոլյուցիոն սոցիալիստական գրականություն, նա՝ թերևս, առաջին հայ կինն էր, որ այն ժամանակ ձեռք է բերում ու կարդում Մարքսի «Կապիտալ»-ը: Նրան գրավում է պրոլետարիատի հանճարեղ գրողի՝ Մ. Գորկու ստեղծագործությունը և նա ոչ միայն կարդում է Գորկու երկերը, այլև փորձում է նրա հետ անձնական կապ հաստատել՝ նամակագրությամբ: Նրա վրա ազդում են նաև առաջին հայ պրոլետարական բանաստեղծի՝ Հակ. Հակոբյանի աշխատանքի ու ռեվոլյուցիոն երգերը, ինչպես և իտալացի նշանավոր բանաստեղծուհու՝ Ադա Նեգրու ստեղծագործությունները. որոնց լավագույն մասը ռեվոլյուցիայի նախօրյակին (1903—1904 թ. թ.) թարգմանել էր հայերեն Հ. Հակոբյանը:

Իր անցումն ռեվոլյուցիայի կողմը՝ Շ. Կուրղինյանը նշել է «Ես ըմբոստացա» բանաստեղծությամբ.

Ես ըմբոստացա—լույսը սիրեցի
Եվ խելացնոր հարվածներիս տակ
Ծավարը ընկավ... ես... ես հաղթեցի,
Փառք ու պատիվ ինձ, կեցցե՛ հաղթանակ...

— ասում է բանաստեղծուհին հպարտությամբ և կոչ է անում ուրիշներին, հետևելու իր օրինակին:

Անհիմն չէր Շ. Կուրղինյանի հպարտության այդ ազնիվ զգացմունքը քանի որ իր ժամանակի և ընդհանրապես ամբողջ մինչսովետական շրջանի հայ գրականության մեջ նա առաջին և միակ կին բանաստեղծուհին էր, որ ողջունեց ու երգեց բանվոր դասակարգի ռեվոլյուցիոն պայքարը, մի թռիչքով վեր բարձրացավ կնոջ կրկնակի ստրկական վիճակից, հասավ սոցիալական-քաղաքական գիտակցության բարձրակետին և Հ. Հակոբյանի հետ միասին, խիզախ ու բարձր ձայնով հնչեցրեց նոր էպոխայի «արշալույսի ղողանջները» հայկական պոեզիայում:

Արշալույսի հուր նետերից խավարն ընկավ վիրավոր.
Արշալույսի ազատ շնչից ես վեր թռա թևավոր,
Արշալույսը ինձ երդ տվեց բոսորավառ եթերից,
Արշալույսի հիմնը թռավ իմ հուսավառ շրթերից,

Արշալույսի շողերի հետ սավառնաթև կթռչեմ,
Արշալույսի լույսը գրկած՝ բմբոստ երգեր կհյուսեմ։

Անցյալի մեր քննադատության մեջ Շ. Կուրղինյանին անվանել են հայ Ադա Նեգրի։ Բայց Կուրղինյանն ավելի է, քան Ադա Նեգրին, հայ բանաստեղծուհին ավելի մոտ է բանվոր դասակարգի պայքարին, քան իտալացի նշանավոր բանաստեղծուհին։ Ադա Նեգրու ստեղծագործության մեջ հիմնականը, իսորը, աղնիվ կարեկցությունն է բանվոր դասակարգի ճնշված, տանջանքով լի կյանքի նկատմամբ, իսկ ռեվոլյուցիոն պայքարի մոտիվը չկա նրա մոտ, մինչդեռ Կուրղինյանը, ճնշված ու տանջված ժողովրդի նկատմամբ կարեկցության, վշտակցության զգացմունքի հետ միասին, ապրել ու երգել է նաև պրոլետարիատի պայքարը՝ հանուն նոր կյանքի, նրա ռեվոլյուցիոն կռիվը բուրժուազիայի և ցարիզմի դեմ։

Ուշագրավ է, որ Շ. Կուրգինյանը ստեղծագործական բուռն թափ ապրեց հատկապես ռուսական առաջին ռեվոլյուցիայի տարիներին։ Նրա տաղանդը կայծակի պես փայլատակեց և ամպրոպի պես որոտաց, առանձնապես այդ շրջանում։ Ուշագրավ փաստ է նաև այն, որ նրա բանաստեղծությունների ժողովածուն՝ «Արշալույսի զողանջներ» վերնագրով, լույս տեսավ 1907 թվին, այսինքն ռեվոլյուցիայի վայրէջքի սկզբին, երբ շուտով վրա էին հասնում ռեակցիայի դաժան տարիները։ Այդ դրքույկը բանաստեղծուհու 1906—1907 թ. թ. գրվածքների մի փոքր մասն է միայն ամփոփում, բայց այն, ինչ որ կա «Արշալույսի զողանջներ»-ում, այդ էլ բավական էր բանաստեղծուհու գրական ու հասարակական դեմքը բնութագրելու համար։

Ցարական ոստիկանական ցենզուրայի կամայականությանը ենթակա է եղել նաև Կուրղինյանը, որի պրոլետարական-ռեվոլյուցիոն բնույթի մարտաշունչ բազմաթիվ բանաստեղծությունները (օրինակ՝ «Զանգակները», «Մայիսի մեկ», «Բանվորներին» և այլն) չեն տպագրվել ցենզուրայի կամայականության պատճառով։

Փաստեր կան, որ «Արշալույսի զողանջները» ժողովածվի համար Կուրղինյանը հետապնդվել է ցարական ոստիկանության կողմից և որ նա 1908—1909 թվերին պատրաստում էր իր ժողովածվի երկրորդ[1] տրակը հրատարակելու, բայց ցենզուրական տրգելքները թույլ չեն տալիս նրան այդ անելու[2]։

II

«Արշալույսի զողանջներ» ժողովածուն մեծ հռչակ ստեղծեց հեղինակի համար։ Բանաստեղծուհուն ողջունեցին մեր գրականության առաջավոր դե-

---

[1] «Արշալույսի զողանջներ»-ի շապիկի վրա գրված է՝ «Բանաստեղծություններ. Ա պրակ»։

[2] Որպես վկայություն, հիշենք Կուրղինյանի բարեկամներից մեկի (հետագայում կոմունիստ՝ զոհված քաղաքացիական կռիվներում՝ Հյուս. Կովկասում) 1909 թ. 17/II նամակը՝ Շ. Կուրգինյանին, նրա ր. պրակի և ցենզուրական արգելքների մասին. նամակը գրված է Պետերբուրգից. «...Ասում ես, որ ամառը երկրորդը լույս ընծայես, բայց հնարավոր է առանց խուզվածքների դուրս ածը, ցենզուրան թաքը չի՛ դնի, իսկ եթե այդպիսիները դուրս պիտի գցեն, ավելի լավ է սպասել, քան թե հրատարակել չանչերից դուրս թողածները միայն...» (ՊԳԹ, Շ. Կուրղինյանի արխիվից)։

մոկրատական հոսանքի ներկայացուցիչները։ Հետաքրքրական է, որ նրա առաջին քննադատը, «Արշալույսի դողանջներ»-ի մասին դրվատանքի առաջին խոսք ասողը եղել է բանաստեղծուհու մեծ հայրենակիցը, Ավ. Իսահակյանը։ Այնուհետև Վրթ. Փափազյանն իր «Հայ դրականության պատմության» մեջ տեղ տվեց Կուրղինյանին՝ հիացմունք արտահայտելով նրա ստեղծագործության սոցիալական մոտիվների և նրա խոսքի բարձր արվեստի մասին։ Շնորհիվ Ղ. Ագայանի, Վ. Փափազյանի և Հ. Թումանյանի, Կուրղինյանը տեղ գրավեց նաև «Հայ գրողների» Ա. հատորում։ «Արշալույսի դողանջներ»-ի շուրջը գրական քննության քննադատություններ եղան և մի շարք պարբերականներում՝ «Գեղարվեստ»-ում (№ 1, Գար. Լեվոնյանի գրախոսականը), «Արարատ»-ում՝ Մինաս Բերբերյանի «Տխուր մեղեդիներ» հոդվածը՝ Հ. Հայկանեի, Ավ. Իսահակյանի և Կուրղինյանի մասին և այլն։ «Արշալույսի դողանջներ»-ի տաղանդավոր հեղինակը գրավեց նաև ռուս անվանի քննադատներից մի քանիսի ուշադրությունը. նրա մասին գրական խոսք ասացին Յուրի Վեսելովսկին և Վալերի Բրյուսովը—առաջինն իր „Русское влияние в современной армянской литературе“ ուսումնասիրության մեջ (1909), երկրորդն իր կազմած „Поэзия Армении“ մեծ ժողովածվի ներածականում (1916 թ.)։

Այս ընդհանուր հետաքրքրության պատճառն անշուշտ այն էր, որ Շուշանիկ Կուրղինյանը բանաստեղծական նոր ինքնուրույն խոսք էր ասում հայկական պոեզիայում և որ նա իր ստեղծագործությամբ արտահայտում էր ժամանակի առաջավոր հասարակական-քաղաքական տրամադրությունները, ակտիվությամբ ուղեկցելով ցարիզմի դեմ մղվող ռեվոլյուցիոն պայքարին։

Առաջին ռեվոլյուցիայի փոթորկի տարիներին, ինչպես և մեռյալ ռեակցիայի շրջանում՝ հայ դրականության մեջ, մասնավորապես պոեզիայում ամենից բարձր ու մարտական հնչում էին երկու ձայն, առաջինը Հ. Հակոբյանինն էր, երկրորդը՝ Շիրակի բանաստեղծուհունը՝ Շուշանիկ Կուրղինյանինը։ Հ. Հակոբյանն ու Կուրղինյանն էին, որ մեր պեզիայում բաց արին մինչ այդ միանգամայն անծանոթ ուղի, պրոլետարական պոեզիայի ուղին, խրոխտ ու անվեհեր հնչեցնելով աշխատավոր ժողովրդի, պրոլետարիատի «ըմբոստ կռվի կոչն ուժգին»՝ հանուն պրոլետարական ռեվոլյուցիայի, հանուն սոցիալիզմի։

«Հանգցրեք ջահերը», «Բանվորները», «Պատկեր», «Բանվորական թաղամասում», «Հակապատկերներ», «Քաղցից արնաքամ», «Անգործավորի երազը» և այլ բանաստեղծություններում Կուրղինյանը ցայտուն, կենդանի պատկերներով ներկայացնում է իրական կյանքի կոնտրաստը.

Այնտեղ՝ խրախճանք շեն պալատներում,
Ոսկի և արծաթ
Սեղանը առատ.
Այստեղ՝ սև կարիք, ճնշում, լաիող սով.
Որբերի լաց, կոծ,
Քաղցածներ անգործ....
(«Հակապատկերներ»)

Սոցիալական կյանքի երկու բևեռների, անկուշտ ձրիակեր դասակարգի հարստության ու շռայլ վայելքի և աշխատավոր ժողովրդի, բանվոր դասակարգի աղքատ ու դուրկ վիճակի հակադիր պատկերներն ավելի ցայտուն կերպով տրված են «Հանգցրեք ջահերը» բանաստեղծության մեջ.

Տրնքում է հողը. շնչով մահահոտ
Վիշտն է գալարվում երկրի երեսին...

Բայց ինչ հոգ ունեորների-հարուստների համար. նրանք իրենց շքեղ պալատներում ուրախ «տոն են տոնում ու ղվարճանում ոսկու, արծաթի, վայելքի գրկում». այն շքեղ պալատներում,

Ուր ամեն քարը ունի պատմություն
Յուր տակը ճզղմած թշվառ դանդերի,
Ուր որ ապյուսը ծծել է արյուն
Ու կսթիլները — աղի քրտինքի...:

Այդպիսի վառ գույներով տալով իրական կյանքի կոնտրաստը՝ Կուրդինյանը բանվորների և բոլոր շահագործվող մասսաների սոցիալական վշաի ծովից՝ Վ. Փափազյանի արտահայտությամբ՝ բուռն, «կատաղի զայրույթ է կուտակում և նետում է հարստահարողների, բռնակալների դղվելի դեմքերին»: Կուրդինյանի ոտանավորներում արտահայտած վիշաը, թախիծը «...ուրագանի նման վրա է ընկնում և ճարպոտ մակարույծերի, դիշատիչ քաղքենիների խնջույքների վրայից անցնելով, հանգցնում է նրանց ջահերը»: Ոիզախում և ծառանալով տիրող մռայլ ու դաժան իրականության դեմ մարտական ձայնով «որոտում է բանաստեղծուհին, այդ որոտումի մեջ դնելով իր ըմբոստ ոգու ամբողջ թափը վրդովված սրտի, վիրավորված ազնիվ ղղացմունքների ամբողջ դառնությունը»[1]:

Շ. Կուրդինյանի պոեզիայում բանվորների ու աշխատավոր ժողովրդի տանջանքով ու գրկանքով լի կյանքի պատկերին օրգանապես հաջորդում է ռեվոլյուցիոն ըմբոստացման ու պայքարի կոչը: «Հանգցրեք ջահերը» բանաստեղծությունը և «Բանվորները» իրար հետ սերտ կապված են ներքին իմաստով. մի դեպքում («Հանգցրեք ջահերը») պատկերված է աշխատավոր ժողովրդի, մասնավորապես բանվորների ու բուրժուազիայի միջև եղած սոցիալական անհավասարության անդունդը, մյուս դեպքում («Բանվորները»), նորից տալով այդ անհավասարության պատկերը բանաստեղծուհին միաժամանակ արտահայտում է բանվորների դասակարգային անհուն զայրույթը բուրժուազիայի դեմ և պատկերում նրանց ռեվոլյուցիոն պայքարի վճռականությունը, նրանց զայրույթի տարերային պոռթկումը «բռնության դահը—ստրուկի շղթան» խորտակելու և «նոր ուղի հարթելու» բոլոր շահագործվողների համար:

«Բանվորները» բացառիկ ուժով, ռեվոլյուցիոն ցասման կրակով գրված մի բանաստեղծություն է, որը մեր վաղ շրջանի պրոլետարական պոեզիայի թանգագին գոհարներից է: «Բանվորները» բանաստեղծության ռեվոլյուցիոն ոգով են տոգորված Շ. Կուրդինյանի մի շարք այլ բանաստեղծություններն

1 Վ. Փափազյան. «Պատմություն հայոց գրականության», 1910 թ., էջ՝ 583—584:

էլ, գարձյալ գրված 1905 —1906 —1907 թվերին—«Հառաջ անվեհեր», «Վայ ձեզ, վախկոտներ», «Հաղթանակի ճաճանչներից», «Ազատ, ինքիշխան», «Թող մեռնենք պատվով», «Շղթան», «Մի՛թե չեք դղրդում» և այլն։ Այդ ոտանավորներում բանաստեղծուհին բարձրացել է հասարակական-քաղաքական գիտակցության ղենիթը և այնտեղից՝ իր գեղարվեստական խոսքի վառ ճաճանչներով լուսավորում՝ «բռնության դահը» խորտակողների ուղին։

Պատահական չէ, որ հատկապես այդ շրջանը ստեղծագործություններում Կուրղինյանը հաճախ դիմում է արծվի թռիչքի պատկերին։ Արծիվը Կուրղինյանի ստեղծագործական մտահղացման մեջ նույն դերն ու իմաստն ունի, ինչ որ «հպարտ ու խիզախ բազեն» Մաքսիմ Գորկու նշանավոր երգում։ Անկասկած է Գորկու ազդեցությունը Կուրղինյանի վրա։ Վերջինիս «Արծիվը» հիշեցնում է Գորկու նշանավոր «Բազեի երգը».

Հսկա ժայռերի լանջին բարձրանիստ
Արծիվը հպարտ՝
Նսաած էր հանդարտ.
Հոգնած թևերին նա տալով հանգիստ՝
Երկիրն էր դիտում
Մտախոհ, տրտում։
«Տխուր է որքան վարը՝ այն խորում.
Երկրում բովանդակ
Ծանր լրծի տակ
Հեծում են մարդիկ, տնքում բանտերում
Անազատ կյանքից,
Ճնշված գրկանքից»։

Կուրղինյանի մոտ էլ «հպարտ արծիվը»ատում է երկրի անազատ կյանքը, նա սիրում է ազատությունը, ազատ թռիչքը «ազատ երկնքի տակ», նա հզոր ձայն ունի, նա ատում է մանավանդ ստրկությունը և նրանց, որոնք սողալով են ապրում ստրկության մեջ։ Արծիվը միայն ազատ թռչել գիտե և մտածում է մարդկանց մասին, որպեսզի նրանք էլ ազատ շնչեն «կապույտ անհունի շունչը» և վերանան դեպի «բարձրունքները» իր պես «սարերշավ, թռիչքի ծարավ»։

Ռեվոլյուցիոն վերելքի տարիներին ստեղծելով քաղաքական-ռեվոլյուցիոն լիրիկայի ինքնատիպ բարձր նմուշներ, բռնության դահը, ստրուկի շղթան խորտակելու մարտակոչը հնչեցնելով, Կուրղինյանն այդպիսով հպարտ, խիզախ արծվի թռիչք էր կատարում հայկական պոեզիայում։ Նա՝ արհամարհելով ցարական ոստիկանական ցենզուրայի կաշկանդումները, համարձակ կերպով երգում է ռեվոլյուցիան, փառաբանում մարտական դիրքերում ընկած «քաջարի ըմբոստ հոգիներին», ռեվոլյուցիայի անձնուրաց զինվորներին, որոնցից շատերն իրենց «մահով վաղաժամ» «խլում են ազատության անթառամ դափնին» («Մեր օրերը»)։ Դիտելով ռեվոլյուցիայի ընթացքը՝ բանաստեղծուհին պայծառ հայացքով տեսնում էր, որ

. . . Հետզհետե բռնակալ ուժի
Շիրիմն է փորվում խոր, անդունդային...

Եվ օրըստօրե շարքերը կովող
Աճուն ձև ընդոստ անձնուրացներից,
Անհայտության մեջ հոգիք դեգերող
«Վրեժ» են կանչում խռնավ հյուղերից։
Եվ գիտակցության շունչն ամեն սրտում
Մրրիկ է հանել արդար պահանջի։

Բանաստեղծուհին ռեվոլյուցիոն վճռականություն է արտահայտում, երբ գրում է.

Ով ընկերական կոիվն է մտնում,
Նա ոչ մի ուժից հետ չի նահանջի...

Եվ այդ գիտակցությամբ նա կոչ է անում, խրախուսյս է կարդում «րմբոստ անձնուրացներին» շարունակելու կոիվը մինչև հաղթանակը.

Հառաջ անվեհեր, հառաջ մինչև վերջ,
Սուրբ նպատակին միշտ հավատարիմ—
Մահն անմահ է արդար կովի մեջ
Եվ ուխտատեղի, մարտիկի շիրիմ...

Կուրդինյանը ռեվոլյուցիոն կովի այդ կոչն անում է այն խորը դիտակցությամբ, որ «ցանկալի այգի արևը» չի «ծագի հրաշքով», որ «գարերով կոփված կուռ շղթաները» սոսկ մի հարվածով չի կարելի փշրել։ Աղատության հաղթանակի համար՝

Ուժ է հարկավոր, անսասան հավատ,
Լայն, բաց կուրծքերից տիտան պատնեշներ...

—ասում է բանաստեղծուհին և նախազգուշացնում թուլամորթներին ու վախկոտներին.

Հորձանքն է գալիս, փորձանքի տարափ—
Ահա կպոռթկա—վայ ձեզ, վախկոտներ...

Կուրդինյանի պոեզիայում ոչ միայն կա ռեվոլյուցիայի արձագանքն ընդհանուր առմամբ, այլ և նրա (ռեվոլյուցիայի) առանձին հերոսական դրվագների պատկերները։ Ահա, օրինակ, 1905 թ. դեկտեմբերյան զինված ապստամբության արձագանքը՝ «Դեկտեմբերի օրերից» վերնագրով բանաստեղծության մեջ, որը տպվել է 1907 թ. «Երկրի ձայնը» ժուռնալում՝ Արփենիկ ստորագրությամբ [1]։

Ռուսական առաջին ռեվոլյուցիայի ամենահերոսական դրվագը—դեկտեմբերյան զինված ապստամբությունը խորը տպավորություն է թողել բանաստեղծուհու վրա և նա շատ հարազատորեն պատկերել է այն իր բանաստեղծությամբ։

---

[1] *Ի դեպ նկատենք, որ նույն ժուռնալում 1907—1908 թ. թ. Արփենիկ ծածկանվան տակ տպվել են Շուշանիկ Կուրղինյանի ռեվոլյուցիոն մոտիվով գրված մի շարք այլ բանաստեղծություններ ևս («Հոգ չէ, թե մեռնեմ», «Ծաղող ձիթենին», «Կեցցեն շարքերը», «Վայ ձեզ, վախկոտներ», «Երկրի ձայները» և այլն)։ Կուրղինյանը մինչև այժմ հայտնի չի եղել այդ ծածկանունով։*

Ուշագրավ է, որ Կուրդինյանն իր այս բանաստեղծությունը գրել է Մոսկվայի (և այլ քաղաքների) զինված, բարրիկադային մարտերի օրերին՝ 1905 թ. դեկտեմբերի 22-ին, բայց ցենզուրական պատճառներով լույս է տեսել միայն երկու տարի հետո և այն էլ ծածկանունով.

... Ահա ամբոխը,—և՛ ջահել, և՛ ծեր,—
Բարրիկադներին իր կուրծքը տված
Կռիվ է մղում, խիզախ, անվեհեր...

Ծերուկ բանվորի դողդոջ ձեռքերին
Կարմիր դրոշն է հպարտ ծածանվում...
Եվ պայթյունների ահեղ որոտին
Աղատ երգերի թինդը խառնվում։

«Բանաստեղծուհին իր գլուխն է խոնարհում դեկտեմբերյան այդ հերոսամարտի» նահատակների շարքերի առաջ, նա չի ընկճվում, պարտության զղացումը չի համակում նրան, այլ վճռականությամբ «առաջ անցնելու», նահատակների պայքարը շարունակելու միքն է վառվում նրա մեջ և «մեծ հաղթանակի» ճանապարհին իր կյանքը զոհելու գիտակցությունն առաջնորդում նրան։

Ուշագրավ է, որ «Դեկտեմբերի օրերից» ոտանավորին անմիջապես հաջորդում է (նույն տեղ և դարձյալ Արփենիկ ստորագրությամբ) «Հոգ չէ, թե մեռնեմ» բանաստեղծությունը, որը թեև գրված է ռեվոլյուցիայի վայրէջքի սկզբին, երբ սկսում էր լռել ռեվոլյուցիայի մրրիկը, բայց արտահայտում է խոր հավատ, վառ հույս ապագա հաղթանակի նկատմամբ.

Հոգ չէ, թե մեռնեմ... մեծ հաղթանակի
Կծաղի արե, ազատ, հոգեթով,
Նրա գոլքերը, կարմիր շեշտակի
Կցրեն մռայլ խավարը շուտով։
Դուք, վեհ ըմբոստներ, ձեռք-ձեռքի տված
Կփշրեք շղթան ստրուկ օրերի.
Բռնակալության լուծը ջախջախած
Արյուն անցյալին չեք լինի դերի։

Կուրդինյանը խորը համոզմունք է արտահայտում, որ այդ «մեծ հաղթանակը» լիովին ազատագրելու է ամբողջ ժողովրդին բռնակալության լծից, որի ջախջախումից ու վերացումից հետո գալու են ազատ, խաղաղ աշխատանքի, ստեղծագործության և երջանիկ կյանքի օրեր, թե՛ քաղաքի և թե՛ գյուղի համար։ Նույն այդ բանաստեղծության մեջ ասված է.

Եվ պարարտ հողի բեղմնավոր կրծքին
Կփայլեն խաղաղ բահ, արոր, գութան,
Ու կուշտ գեղջուկի պայծառ երգերին
Հրոխտ լեռները արձագանք կտան։
Եվ շեն գյուղերում ու ավաններում
Կհնչի զվարթ աղմուկ-աղաղակ,
Ամեն օջախից ծուխը գալարուն

Կավետ կյանքի հևքը ներդաշնակ,
Եվ անտառների խորքից կուսական,
Հոյակապ ու ժիր գործարաններից,
Ծեր բանվորների բախտավորության
Կոլորվի օրհներգն անդուլ, բերկրալից։
Արթնացած միաքը — կծնի հանճար,
Եվ աղատ խոսքը — հույս ու բաղդ անդորը,
Կյանքը հավասար, վաստակը արդար,
Մարդը չի լինի գահիճ իր եղբոր...

Այս տողերում պատկերված է բանաստեղծուհու սոցիալական իդեալը՝ բռնության, ճնշման ու շահագործման վերացումը և «արդար վաստակի», երջանիկ կյանքի իրականացումը, որ մարմնացած է մեր օրերում՝ Սովետական Հայրենիքում։ Եվ հանուն այդ սրբազան իդեալի մղվող կռվում, ահա, «հոգ չէ մեռնելը» — ասում է բանաստեղծուհին, որովհետև «մեծ հաղթանակի» ճանապարհին զոհվողը «նորից ապրում է»։ «Հոգ չէ, թե մեռնեմ» բանաստեղծությունը ռեվոլյուցիոն ռոմանտիկայի մի դեղեցիկ նմուշ է Կուրղինյանի պոեզիայում և իր այդ բնույթով այն ժամանակվա համար եղակի մի ստեղծագործություն է, որ այնքան վառ հավատով պատկերում է սոցիալիզմի հաղթանակը, սոցիալական անհավասարության վերացումը և ազատ ու երջանիկ կյանքի իրականացումը սոցիալիզմի պայմաններում։

Ռեվոլյուցիոն պոեզիայի մի վառ նմուշ է Կուրղինյանի «Հէհե տար քո խաչը» բանաստեղծությունը։ Դա պրոլետարական մարտնչող աթեիզմի արտահայտությունն է Կուրղինյանի ստեղծագործության մեջ և ընդհանրապես մեր պոեզիայում։ Մեր ամբողջ նոր շրջանի (19-րդ և 20-րդ դ. դ.) պոեզիայում դժվար է մի ուրիշ ստեղծագործություն ցույց տալ, որն իր արժեքով, դեղարվեստական ուժով հավասար լիներ Կուրղինյանի այս նշանավոր բանաստեղծությանը՝ կրոնի ու հոգևորականության՝ կոնտրռեվոլյուցիոն, ռեակցիոն դերի մերկացման գործում։ «Հէհե տար քո խաչը» բանաստեղծությունը մեր օրերի երիտասարդ ընթերցողին կենդանի պատկերացում է տալիս այն մասին, թե ինչպես ցարիզմը՝ կրոնի ու կրոնավորի օգնությամբ փորձում էր խեղդել բանվորների ռեվոլյուցիոն դիտակցությունը, թե ինչպես դահճի հետ միասին՝ ռեվոլյուցիոն անվեհեր մարտիկին մահապատժի ենթարկելիս, հանդես էր գալիս նաև տերտերը՝ «կեղեքիչների քառաթև զենքով» — խաչով։ Բանաստեղծուհին պատկերում է մի մռայլ տեսարան. ժողովրդի ազատության համար պայքարող մարտիկին դատապարտել են մահվան՝ կախաղանի միջոցով. աշխարհիկ դահճի դործը «հեշտացնելու» համար հանդես է գալիս «հոգևոր» դահիճը՝ «հոգևոր» կացնով — խաչով.

Եվ ահա թշվառ դատապարտյալին
Լուռ մոտենում է ծերուկ քահանան՝
Սարսուռի շղթան փշրել ուզողին —
Համբուրել տալու հալատի շղթան...

Բայց ռեվոլյուցիայի անձնվեր ու գիտակից մարտիկը դիտե կրոնի սպասավորի և նրա ձեռքի ոսկեձույլ խաչի խաբեական, կեղծարար դերը։

Տեսնելով իրեն մոտեցող խաչակիր տերտերին, ռևոլյուցիոն դատապարտյալն անզուսպ զայրույթով և խորն ատելությամբ բացականչում է.

Հե՛տ տար քո խաչը...
Հե՛տ տար քո խաչը—գործիքն հարմար
Անվերջ կեղծիքի, լպիրշ քսության...
...Հե՛տ տար մոլեռանդ, անմիտ ու անհաս
Կեղեքիչների զենքը—քառաթե՛ղ
Որ պաշտվեց երկար, երբ ամեն անդամ
Տնքում էր մարդը—մաքով կուչ, անթև...
Հե՛տ տար, նրանից արյուն է ծորում,
Վազում արցունքի, շարավի հեղեղ,
Բյուրավոր, անթիվ զոհերի լքում—
Ղողանջում մահվան նզովքով ահեղ...

Իր այս բանաստեղծությամբ Շուշանիկ Կուրղինյանը բարձրացել է ռևոլյուցիոն գիտակցության այնպիսի մակարդակի, որին չի հասել ականավոր կին գրողներից և ոչ մեկը միջադգային գրականության մեջ։

III

Հասնելով հասարակական-քաղաքական գիտակցության այդպիսի բարձրության, Շուշանիկ Կուրղինյանը, որպես կին գրող՝ առանձին ուշադրության է առնում կնոջ ստրկական վիճակը և նրա ազատագրման հարցը։

Հայկական պոեզիայում և պրոզայում եզակի չեն կնոջ ստրկական վիճակի պատկերները։ Հ. Հովհաննիսյանի, Հ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Վահան Տերյանի ստեղծագործություններում, ինչպես և Աղայանի, Նար-Դոսի, Շիրվանզադեի, Փափազյանի երկերում՝ անչափ կենդանի ու վառ կերպով պատկերացված է հայ կնոջ ստրկական վիճակը մինչև ռևոլյուցիան։

Այդ բոլոր գրողների տված պատկերների և արտահայտած հայացքների մեջ իրենց տարբերություններով հանդերձ կա ընդհանուր նմանություն, բոլորում նրանք բոլորն էլ հիանալի և ճիշտ են պատկերում իրականության, փաստը միայն, բայց կնոջ իրավական ու սոցիալական ազատագրման իսկական ուղին ճիշտ չեն ցույց տվել։ Այդպես է նաև հայ կին գրողների մոտ։ Նրանք բոլորն էլ խորը մարդկայնությամբ վշտակցել են կրկնակի ճնշման ենթակա կնոջը, բայց չեն կարողացել նոր, փրկարար ուղին լուսավորող խոսք ասել։ Նրանց գրեթե բոլորի էլ առաջարկածը վերջիվերջո հանգել է կնոջ էմանսիպացիայի բուրժուական ըմբռնմանը, կնոջ գժբախտության պատճառը համարելով նրա տգիտությունը, կուլտուրական հետամնացությունը և հասարակական կյանքից կտրված լինելը՝ իրավաբանական իմաստով, իսկ փրկությունը տեսել են կնոջ գրագիտության, կուլտուրականացման և հասարակական կյանքին որևէ կերպ մասնակցության ունենալու մեջ։ Սակայն նրանցից ոչ ոք կնոջ ազատագրումը չի կապել աշխատավոր ժողովրդի սոցիալական-քաղաքական պայքարի ու հաղթանակի հետ։

Շուշանիկ Կուրղինյանն ահա միանգամայն նոր խոսք է ասում մեր գրականության մեջ, նոր խոսք ոչ թե կնոջ անազատ վիճակը պատկերելու, այլ նրա ազատագրման ճիշտ ուղին ցույց տալու իմաստով։

Կուրղինյանն առաջինն է, որ սոցիալական-քաղաքական կռվի կոչով է դիմում կնոջը և ասում, որ նրա ազատությունը կապվում է այդ կռվի հետ, գիտակցելով նաև այն, որ իր հերթին այդ կռվի հաջողությունն էլ կախված է կնոջ մասնակցությունից։ Շնորհիվ Կուրղինյանի, առաջին անգամ մեր գրականության մեջ կնոջ ազատագրման մոտիվը միանում է քաղաքական պայքարի մոտիվի հետ։

«Մենք էլ միանանք» ոտանավորում բանաստեղծուհին մայրենի բարբառով կոչ է անում իր քույրերին՝ ոտքի ելնելու, ակտիվորեն մասնակցելու սոցիալական պայքարին և տղամարդկանց հետ միասին անվախ կռվելու տիրող ստրկական կարգերի դեմ, հանուն «ազատ կյանքի»։

Արի, քուրիկ ջան, ձեն տանք աշխարքին,
Մեր ընկերներին թեղ ոտքի հանենք,
Էս ահ դարաքաշ, անվայել կյանքին
Մի ելք, մի ուղիղ ճամբա բաց անենք։
Արի, քուրիկ ջան, մենք էլ միանանք,
Ին մենծ սուրը կռվին էղնինք մասնակից.
Հերիք շղթայված ու գերի ճռանք
Դուման մտքերով, շշմած զրկանքից։

Բանաստեղծուհին ճիշտ է նկատում, որ առանց կնոջ մասնակցության սոցիալական ազատագրական պայքարը շատ է դժվարանում։ Ճիշտ է՝ աշխատավոր տղամարդիկ «առաջ են անցել» կանանցից, բայց նրանք «թող... շատ չհպարտանան», քանի որ

Էնոնք առանց մեզ, հավատա, քուրիկ,
Թեղ տեղ չեն հասնի...

Այս և վերևում հիշված «Ես ըմբոստացա» մարտաշունչ բանաստեղծությունը միասին կազմում են աշխատավոր կնոջ ազատագրական պայքարի մանիֆեստը մեր գրականության մեջ։ Այդ բանաստեղծություններն արտահայտում են կնոջ դարավոր ճնշման ու վշտի սոցիալական էության և ազատագրական կռվի անհրաժեշտության գիտակցումը։

Իր քույրերին ուղղված պայքարի այս կոչը Կուրղինյանի մոտ հետևողական ստրկական վիճակի ռեալիստական պատկերմանը։ Թե դեղձկուհին և թե բանվորուհին իրենց տխուր, անմխիթար, կրկնակի ճնշված գրությամբ նշանակալից տեղ են գրավում Կուրղինյանի պոեզիայում։ «Արծվի սերը», «Դեղձկուհու մորմոքը», «Տխուր պատմություն», «Լվացող կանայք», «Ծոհեր», «Աղջիկը», «Աղջկա հրաժեշտը», «Ծաղիկ ծախող աղջիկը», «Բանվորուհին», «Պատկեր» և մի քանի այլ բանաստեղծություններ ռեալիստորեն պատկերում են կնոջ՝ տնտեսական, իրավական ու բարոյական տեսակետից՝ ստրկական վիճակը կապիտալիստական կարգերում՝ թե ընտանեկան և թե հասարակական կյանքում։

Կնոջ այդ ողբերգական անաղատ վիճակը Շուշանիկ Կուրղինյանը տա-
լիս է նոր, ինքնատիպ պատկերով ու համեմատությամբ, ազատ արծվի և
անազատ կնոջ կոնտրաստով.

Ժեռ քարափին արծիվ նստավ,
Արծիվ նստավ ու երգեց.
Ձորի միջին աղջիկ տեսավ—
Նշխուն տեսքեն զարնվեց։

«Հէյ, ջան աղջիկ, մարալ աղջիկ,
Ափսոս թռչել չգիտես.
Եգ ծմակում լոիկ-հնջիկ
Պիտի թռչես ծաղկի պես։

...Ցարաբ թռչել հէչ չգիտես,
Քեռ ով ծնեց առանց թև.
Ցարաբ կյանքում հէչ ուզած չես,
Օդում թռչել միշտ թեթև...»

Էսպես երգեց ժեռ քարափեն
Հպարտ արծիվն անպյուման,
Թռավ, անցավ սարեն, ձորեն—
Լալով բախտըն աղջկան։

(«Արծվի աերը», 1905 թ.)

Բանաստեղծուհին շատ խորն է դիտակցում կնոջ ծանր վիճակը։ Նա
դիտի, որ աղջիկը-կինը «թռչել հէչ չգիտեր», նա ծնվում էր գրեթե «առանց
թևի» ու թեև կյանքում միշտ երազում էր թռչելու մասին, բայց թռչել չէը
կարող, կապված լինելով կրոնի, ադաթի հնուց-անտի սահմանված անիրա-
վության շղթաներով։

Իսկ որպեսզի կինը արծվի պես թռչել կարենա—ազատ նա պետք է
միանա «էն մեծ սուրը կովին», որ մղում են բանվոր ամուսիննները, հայրերն
ու եղբայրները և նրանց հետ միասին վերջ տալու տիրող «սև դարաքաշ,
անվայել կյանքին»,—այս է ահա Կուրղինյանի պոեզիայում արտահայտված
իդեան կնոջ վերաբերմամբ։

IV

Վերևում արդեն նշել ենք, որ Շուշանիկ Կուրղինյանի պոեզիան 1905—
1907 թ.թ. ռուսական առաջին ռեվոլյուցիայի ծնունդ է և իր բովանդա-
կության մեջ անդրադարձնում է այդ ռեվոլյուցիայի հիմնական գծերը։
Նկատել ենք նաև, որ Կուրղինյանի այդ շրջանի ստեղծագործություններում
գերիշխող մոտիվը բանվոր դասակարգի կյանքն ու պայքարն է և այդ կող-
մով Կուրղինյանը հայ պրոլետարական-ռեվոլյուցիոն պոեզիան սկզբնավո-
րողներից է, երկրորդը՝ Հ. Հակոբյանից հետո։

Սակայն պետք է նկատել, որ Կուրղինյանը ռեվոլյուցիայի ընթաց-
քում (ինչպես և հետագայում) հանդես է եկել ոչ որպես պրոլետարիատի հե-

ազգական երգիչ[1]։ *Եթե Հ. Հակոբյանը հանդես էր եկել, որպես բոլշևիկ բանաստեղծ, ռեվոլյուցիոն մարքսիզմի աշխարհայացքով, ամբողջապես կլանված բանվոր դասակարգի կյանքով ու պայքարով, ապա Կուրղինյանը ներկայանում էր որպես հայկական մանր բուրժուական առաջավոր դեմոկրատիայի ազնիվ ներկայացուցիչը պոեզիայում՝ շատ մոտ կանգնած պրոլետարիատին։ Նրա ստեղծագործությունը պրոլետարիատի ազնիվ ուղեկցի ստեղծագործություն է, որը մինչհոկտեմբերյան շրջանում իր մեջ անդրադարձնում էր բուրժուա-դեմոկրատական ռեվոլյուցիայի հեգեմոնի՝ պրոլետարիատի կյանքն ու պայքարը։*

«Ռուսական ռեվոլյուցիայի յուրահատուկ կողմը հենց այն է, որ նա իր սոցիալական բովանդակությամբ բուրժուա-դեմոկրատական *էր, բայց կռվի միջոցներով՝* պրոլետարական» *— գրել է Լենինը*[2]։

Ռեվոլյուցիայի ընթացքում ցարիզմի դեմ ծառացել էին ոչ միայն ռուսական պրոլետարիատն ու գյուղացիությունը. նրա դեմ ծառացել էին նաև Ռուսաստանի ճնշված ազգությունները (այդ թվում և հայերը), որոնց նկատմամբ ցարական «կառավարության քաղաքականությունն... ամբողջովին համակված էր սև-հարյուրակային նացիոնալիզմով» (Լենին)։ Լենինը նշել է, որ հատկապես «բանվորական շարժման կապակցությամբ», պրոլետարիատի ռեվոլյուցիոն պայքարի ազդեցությամբ էր, որ այն ժամանակ «Ռուսաստանի ճնշված ժողովուրդների մեջ բռնկվեց ազդային-ազատագրական շարժում»[3]*, շարժում, որը ռուսական առաջին ռեվոլյուցիայի կարևոր բաղկացուցիչ տարրն էր հանդիսանում։*

Ռեվոլյուցիայի ամպրոպի ձայնն արթնացրեց նրանց, այդ ճնշված ժողովուրդներին, որոնք ռուսական պրոլետարիատի դինակիցները հանդիսացան ցարիզմի դեմ մղված պայքարում, որովհետև նրանք՝ «ցարական Ռուսաստանում բնակվող ժողովուրդները անքում էին կրկնակի ճնշման տակ,— իրենց սեփական և ռուսական կալվածատերերի ու կապիտալիստների ճնշման տակ»[4]։ *Իսկ ցարիզմի դեմ ուղղված ազդային-ազատագրական այդ կռվի մեջ՝ ճնշված ժողովուրդների բանվորներն էին առաջին դիրքերում, ավանգարդում և նրանք էին, որ ռեվոլյուցիոն սոցիալ-դեմոկրատիայի դեկավարությամբ փշրում էին իրենց ազգի բուրժուական դասակարգերի ու նացիոնալիստական պարտիաների հարուցած արգելքները ռեվոլյուցիոն շարժման դեմ, ձեռք էին պարզում ռուսական պրոլետարիատին, գրոհելով ցարիզմի տիրապետության ամրոցների վրա։*

Ահա թե ինչու, ըստ Լենինի բնութագրման ռուսական առաջին ռեվոլյուցիան իր «սոցիալական բովանդակությամբ բուրժուա-դեմոկրատական *էր, բայց կռվի միջոցներով՝* պրոլետարական»։

Եվ ահա, բանաստեղծուհի Շուշանիկ Կուրղինյանի պոեզիան ռուսական

---

[1] Չի կարելի ճիշտ համարել Վ. Բրյուսովի միտքն այն մասին, թե՝ «Շ. Կուրղինյանն իր առաջին փորձերից հետո... անցավ զազափարական պոեզիային ուղղափառ մարքսիզմի ոգով» („Поэзия Армении" 1916 г., стр. 83).

[2] Ленин—Соч., т. XIX, стр. 354.

[3] Ленин—Соч., т. XIX. стр. 345.

[4] «Համ. նոր պատմության համառոտ դասընթաց». 1938 թ. Երևան, էջ 76։

ռեվոլյուցիայի՝ Լենինի նշած հենց այդ «յուրահատուկ կոդմի» գեղարվեստական վառ արտահայտությունն է մեր դրականության մեջ։ Նրա ստեղծագործության մեջ անդրադարձել է և՛ պրոլետարիատի ռեվոլյուցիոն պայքարը կապիտալիզմի ու ցարիզմի դեմ, դրա հետ միաժամանակ և՛ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը թե՛ ցարիզմի և թե սուլթանիզմի դեմ։ Ահա թե ինչու Կուրղինյանի պոեզիայում բանվոր դասակարգի կյանքի ու պայքարի մոտիվները մեծ տեղ են գրավում, բայց աննշան չեն նաև հայ ժողովրդի ազատագրական կռվի և ազգային վշտի մոտիվները։ Այդ երկու սոցիալական-պատմական տարրեր բովանդակություն ունեցող մոտիվներն էլ (պրոլետարական-դասակարգային և ազգային-դեմոկրատական) միատեղ ու միաժամանակ առկա են Կուրղինյանի պոեզիայում մի բնորոշ երևույթ, որ, ինչպես նկատեցինք, հետևանքն է ռուսական ռեվոլյուցիայի «յուրահատուկ կոդմի» ազդեցության։

Բանաստեղծուհու «Արշալույսի դողանջներ» ժողովածուն և իր ժամանակի մամուլում տպված նրա բազմաթիվ բանաստեղծությունները հաստատում են այդ միտքը։

Սոցիալական-դասակարգային և ազգային-ազատագրական պայքարի մոտիվները Կուրղինյանի քնարից հնչում են գրեթե հավասար հարազատությամբ և գրեթե միշտ միաժամանակ, իրար զուգահեռ։

Ապրելով Ռուսաստանի բանվորական ռեվոլյուցիոն պայքարի օջախներից մեկում՝ Ռոստովում՝ Դոնի վրա, բանաստեղծուհին մեկ արձագանքում է այդ պայքարին, բայց միևնույն ժամանակ երբեմն էլ տարվում հեռավոր վաթանի կարոտով ու համակվում նրա ծանր վշտով.

Չկա Ալագյազ, չկա ծեր Մասիս—
Թոշնում է սիրտս կարոտով ծարավ—

— երգում է Կուրղինյանն ու դիմում կռունկներին, հարցում անում.

Այ կռունկներ, խարար չունի՞ք
Իմ սիրունիկ աշխարհեն,
Ղարիր սրտիս բարև չունի՞ք
Իմ չարչարված քույրերեն...

Իր մի այլ բանաստեղծության մեջ Կուրղինյանը դիմելով բլբուլին՝ իր «ավեր վաթանի» վիշտն է երգում.

Արի, բլբուլ, մեկ տեղ նստենք,
Ձեն-ձենի տանք ու երգենք...
...Երգենք, աղբեր, ցավը երգենք,
Դուռ քո մեռած ալ վարգի,
Երգենք, աղբեր, ցավը երգենք,
Ես իմ ավեր վաթանի...
Արի, աղբեր, իրար խառնենք
Մոմուռ ցավը մեր սրտի...

Կուրղինյանի մոտ իր մայր ժողովրդի ազգային վիշտը միախառնվում է բոլոր ազգերի աշխատավորների ազգային ու սոցիալական վշտին, որից բռնկվել է հասարակական-քաղաքական պայքարի կրակը՝ ուղղված ամեն մի շահագործման ու ճնշման դեմ։ Այդ տեսակետից ուշագրավ են Կուրղինյանի «Միջազգային երկը» («Արշալույսի ղողանջներ» ժողովածուում), ինչպես և «Երկրի ձայնը» վերնագրով բանաստեղծությունը, որը առաջին անգամ տպագրված է «Երկրի ձայն» ժուռնալում՝ 1907 թ. № 3, Արփեճիկ ստորագրությամբ։ «Երկրի ձայնը» ոտանավորում բանաստեղծուհին միջազգային ռևոլյուցիայի իդեան է արտահայտում և «Երկրի ձայնով» կոչ անում աղերին՝ միանալու ընդդեմ «բարբարոս ուժի» տիրապետության, հանուն բոլոր ժողովուրդների ազատ ու երջանիկ կյանքի։

Պարզ և որոշ է ասված. «Երկրի ձայնն» «իր ըմբոստ կոչի շեփորը հնչեցնելով», բոլոր ազգերին հրավիրում է միանալ, «ջնջել իսպառ այն սահմանները», որ քաշված են երկրի կրծքին, անջատելով ժողովուրդներին իրարից, «Երկրի ձայնը» կանչում է միանալ՝ խորտակելու «բռնության ուժը» և ազատ ապրել, ազատորեն վայելելու երկրի անսպառ հարստությունը, «Երկրի ձայնը» — իր բանաստեղծուհու ձայնն է — նրա ինտերնացիոնալ կոչը՝ ուղղված բոլոր ժողովուրդներին։

Խոսելով Կուրղինյանի՝ ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի շրջանի ստեղծագործությունների մասին, չի կարելի մոռանալ, որ բանաստեղծուհին այդ շրջանում երգել է նաև գյուղի ու գյուղացիության ապրած տառապանքն ու վիշտը («Գութանի երգը», «Գյուղացու մորմոքը», «Գիշղուկի դարդերից», «Արտերի երգը» նվիրված «Շիրակի գիշղուկին» և այլն)։ Այստեղ էլ Կուրղինյանը նոր խոսք է ասել մեր պոեզիայում։ Առանձին ուշադրության է արժանի «Այնտեղ գնացեք» բանաստեղծությունը, որը նվիրված է երիտասարդությանը, որպես նրա հասարակական գործունեության ծրագիր։ Այստեղ բանաստեղծուհին գյուղացիական վշտի ու տառապանքի ելքը փնտրում է «ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԼՈՒՅՍԻ» ՄԵՋ.— այս արդեն նորություն է հայ գյուղագրական պոեզիայում և բանվորական շարժման, սոցիալիզմի գաղափարների ազդեցության ցայտուն արտահայտությունն է։

V

Մեր քննադատության մեջ, մինչև վերջերս էլ, այն սխալ կարծիքն է հայտնվել, թե իբր Կուրղինյանը ռևոլյուցիայի վերելքից հետո, ռևոլյուցիայի վայրէջքի տարիներին՝ ռեակցիայի շրջանում «հանհանջում է իր հեղափոխական պոեզիայի դիրքերից դեպի սիրո, վշտի հոռետեսական մրմունջները», թե՝ «Կուրղինյանն այնուհետև հուսալքման ու պարտության երգեր է երգում», թե՝ «նա այլևս չէր տեսնում լուսավոր ափեր, որ մի ժամանակ այնքան ջերմորեն երգում էր»[1] և այլն, և այլն։

Այս կարծիքը շատ թույլ հիմք ունի։ Ինչպես Հ. Հակոբյանի, նույնպես և Շուշանիկ Կուրղինյանի բացառիկ, եզակի դիրքը, նրանց այդ շրջանի

[1] *Հ. Մկրտչյան—«Շ. Կուրղինյան» («Նորհ. Դրակ», 1939 թ. № 3—4, էջ 258—259 և «Գր. Թերթ» 1940, № 5, փետրվ. 20)։*

սահեծագործությունների արժեքը մեր պոեզիայում գնահատելու համար, պետք է նախ ճիշտ պատկերել հասարակական-քաղաքական այն ծանր իրադրությունը, որի մեջ նրանք կոչված էին պրոլետարիատի և աշխատավոր ժողովրդի երգը երգելու։

«Համ կ(բ)կ պատմության համառոտ դասընթացում» մեզ հետաքրքրող շրջանի մասին ասված է. «1905 թվականի հեղափոխության կրած պարտությունը տարաբաժանում և քայքայում առաջացրեց հեղափոխության ուղեկիցների մեջ։ Առանձնապես ուժեղացավ քայքայումն ու անկումայնությունն ինտելիգենցիայի մեջ... Ուղեկիցները հեռանալով հեղափոխությունից, աշխատում էին հարմարվել ռեակցիային, համակերպվել ցարիզմի հետ։ Իսկ «ցարական կառավարությունը հեղափոխության կրած պարտությունն օգտագործեց նրա համար, որ հեղափոխության ամենից ավելի վախկոտ և մորթապաշտորեն տրամադրված ուղեկիցներին հավաքագրի իր հաժար, որպես աղենտներ, որպես պրովոկատորներ», որոնք լրտեսում էին բանվորական և կուսակցական կազմակերպություններին ներսից և մատնում էին հեղափոխականներին։ «Հակահեղափոխության հարձակում տեղի ուներ նաև իդեոլոգիական ճակատում»[1] ընդգծեմ մարքսիզմի։ Այդ պայմաններում ահա, «ռեակցիայի տարիներին կուսակցական կազմակերպություններում աշխատելը շատ ավելի դժվար էր, քան հեղափոխության ծավալման նախընթաց ժամանակաշրջանում։ Կուսակցության անդամների խիվը խիստ քչացել էր։ Կուսակցության մանր-բուրժուական շատ ուղեկիցներ, մանավանդ ինտելիգենտները, լքում էին կուսակցության շարքերը, վախենալով ցարական կառավարության հետապնդումներից»[2]։

Այսպես էր իրադրությունը քաղաքականության ընագավառում։ Բայց այդ իրադրությամբ էլ պայմանավորվում էր դրությունը դրականության ընագավառում, որովհետև գրականությունն իր մեջ անդրադարձնում է ռեալ իրականությունը։

Մաքսիմ Գորկին հիանալի բնութագրել է այդ ժամանակաշրջանի տիրապետող դրականությունը։ «1907 թվականից մինչև 1917 թվականի ժամանակամիջոցը հանդիսացավ անպատասխանատու մտքի լիակատար կամայականության, ռուս դրականագետների լիակատար «ստեղծագործության ազատության» ժամանակը։

Այդ ազատությունն արտահայտվեց արևմտյան բուրժուազիայի բոլոր պահպանողական գաղափարների քարոզով»[3]։ Ապա Գորկին նշում է ռեակցիոն ուժ ունքների տիրապետությունը փիլիսոփայության ասպարեզում և դրանց հիվանդագին արտահայտությունը գրականության մեջ՝ հանձինս սիմվոլիստ-դեկադենտների (Մերեժկովսկի, Սոլոգուբ, Արցիբաշև, Վասիլի Ռոզանով, Լեոնիդ Անդրեյև և ուրիշները)։ Նրանք «քարոզում էին «էրոսը քաղաքականության մեջ», «միստիկ անարխիզմը», ամենախորամանկ Վասիլի Ռոզանովն էրոտիկա էր քարոզում, Լեոնիդ Անդրեյևը կոշմարային պատմվածքներ ու պիեսներ էր գրում, Արցիբաշևը ռոմանի հերոս էր ընտրել մի

[1] «Համ. կ(բ)կ պատմության համառոտ դասընթաց», էջ՝ 135—136։

[2] Նույն տեղ, էջ՝ 178։

[3] *М. Горький*—О литературе, 1935 г., стр. 378.

հեշտասեր, շալվար հագած ուղղահայաց այծ և ընդհանուր առմամբ 1907—1917 թվականների տասնամյակը լիովին արժանի է ռուսական ինտելիգենցիայի պատմության ամենախայտառակ և ամոթալի տասնամյակը կոչվելու»[1]:

Հայ գրականությունը բացառություն չէր կազմում: Այստեղ էլ քաղաքական ռեակցիան իր գրական արտահայտիչներն ունեցավ, որոնք կրկնեցին արևմտա-եվրոպական ու ռուսական դեկադենտների էրոտիկական մղումները, «անձնավորության գոյության կոսմիկ անիմաստությունը» և այլն:

Իսկ ով չէր ցանկանում և չէր կարող հարմարվել ռեակցիային, բայց և չէր էլ կարող տոկալ, դիմադրել, սպասելով ռեվոլյուցիոն նոր մակընթացության, այդպիսիներն էլ իրենց ժժգոհությունն արտահայտում էին քաղաքական պայքարը մերժելու, քաղաքականությունից փախչելու, ներանձնանալու տրամադրությամբ և կամ «մոլորված՝ գիշերվա մութ ուղիներում» նոր օրերի «ոսկի հեքիաթ»ին էին մեղմացնում իրենց սրտի դառնաթախիծ մորմոքը:

Ավ. Իսահակյանը, նշավակելով ու մերկացնելով տիրող կարգերի ու բարոյականության այլանդակությունը՝ կռվի-ճակատամարտի պատրաստվելու փոխարեն, հասարակությունից դուրս «հեռավոր, անհայտ ճանապարհների հրապույրով էր դյութված» իր «հիվանդ հոգով» ու խոցված, վիրավոր սրտով.

Ոչ իշխանություն, ոչ կռիվ, ոչ կին
Չեն հափշտակում հիվանդ իմ հոգին.
Ղողանջն է միայն ձիգ քարավանի
Հեռավոր, անհայտ ճանապարհների
Հրապույրներով դյութում իմ հոգին
Թափառումների տենչով անմեկին...

Վահան Տերյանը ռեակցիայի «սև գիշերվա» խավարում մոլորվել էր «մութ ուղիների լաբիրինթոսում» («Ճամբաբաժան»): Նա կամ երդում էր անհույս վհատում ու հոգնություն միայնության մեջ՝

Վհատումն է հոգիս ղրկել,
Անհուսությունն անհուն վառվել,—
Ի՞նչ խոսքերով, ինչպե՞ս երգել
Եվ ինչ սրտով հիմա սիրել:

— և կամ թե իրեն շրջապատող «անվերջ գիշերվա անամոքական միայնության մեջ «ոսկի հեքիաթ» էր հյուսում նոր կյանքի արշալույսի մասին, որ պիտի «բոցավառվեր նոր բոցով»:

Բայց ահա այդ մռայլ խավարի ու գիշերվա մեջ, ժողովրդի վրա ծանրացած «տանջանքի գիշերվա» մեջ, վառվեց Հ. Հակոբյանի և Շ. Կուրղինյանի ռեվոլյուցիոն պոեզիան, լուսավորելով ու ցույց տալով փրկության ուղին:

---

[1] *М. Горький*—О литературе, 1935 г., стр. 379.

1908—1912 թվերի ընթացքում Կուրղինյանի գրած բանաստեղծությունների շարքում կան մի շարք կտորներ, որոնք արտահայտում են ռեվոլյուցիայի վայրկյանը, պատկերում են ծովը ահեղ փոթորկից հետո։ Ռեակցիայի տարիներին Կուրղինյանի մեջ արտահայտվում է ժամանակավորապես պարտված բանակի զինվորների տրամադրությունը, զինվոր, որը գիտակցում է իր բանակի պարտությունը, ապրում է այդ պարտության տանջանքը, բայց պայքարի կրակը չի հանգել նրա սրտում և նա «նոր տարվա» ողջույնի բաժակը խմում է «ահեղ վրեժի» զգացումով, օրհնելով ռեվոլյուցիոն պայքարը («Նոր տարի» անտիպ բանաստեղծության մեջ)։

Ահա այդպիսի տրամադրությամբ դիմավորելով ռեակցիայի՝ առաջին «նոր տարին», բանաստեղծուհին այդ տրամադրությամբ էլ անցնում է ստալինյան սև գիշերվա միջով դեպի ռեվոլյուցիոն վերելքի «նոր առավոտը»։

Այսպիսով այդ շրջանի նրա ստեղծագործություններն արտահայտում են ոչ թե բանաստեղծուհու ներաշխարհը ռեվոլյուցիոն պոեզիայից, ռեվոլյուցիայից, այլ ռեվոլյուցիոն տեղատվության, տիրող իրադրության։

Հիշենք, օրինակ, «Մրրիկից հետո»-ն (1908 թ., «Երկրի ձայն»-ում). բայց հենց այդ ոտանավորում արտահայտված է ոչ թե բանաստեղծուհու պեսսիմիզմը, նրա՝ կարծեցյալ «գրական նավաբեկությունը» կամ հակումը դեպի «պարտության երգերը», այլ այն, որ այնտեղ բանաստեղծուհին պատկերում է իրականությունը, ռեվոլյուցիոն ալիքի տեղատվության փաստը՝ դաժան ռեակցիայի ճնշման պայմաններում.

Կռիվը լռեց... հիշո՞ւմ հին օրերի,
Ապուշ անդորրն է մեր շուրջը տիրում,
Ամբոխը դարձյալ տատանումների
Հենվեց համրորեն, չարն է իր դերում։

Կարմիր հոսանքը, ասես, երազ էր,
Կամ չքնաղ տեսիլ, որ եկավ, գնաց,
Հոդին, որ երեկ առաջ կը վազեր,
Այսօր հուսահատ, ընկավ գետնամած։

Եվ կյանքի շեմքում, որպես ուխտավոր,
Ծոմ, պաս օրերից անուժ, դալկահար
Դարձյալ հին ուխտին զրվեցին զինվոր,
Դարձյալ ծախվեցին ապրելու համար։

... Կռիվը խեղդվեց ծանր երկունքում,
Միայն նրա հիմքն է հածում դժգոհ,
Ձկա փոթորիկ ամբոխի հոգում.
Ապուշ անդորրն է[1] մրրկից հետո...

---

1 Բնագրում՝ «Այսպես է լինում մրրկից հետո...»։

Բանաստեղծուհու ստեղծագործական հզացման մեջ ճիշտ է արտացոլված իրականությունը, հասարակական ընդհանուր տրամադրությունը՝ 1905—1907 թվերի ռեվոլյուցիոն «մրրկից հետո»։

Մեր կարծիքով՝ հիմք չկա Կուրղինյանին մեղադրելու հուսալքման ու պարտության երգեր երգելու մեջ։ Ի հարկե, նրա մոտ չկա հայ մեծ պրոլետարական երգչի՝ Հ. Հակոբյանի անները մարտունակությունը ռեակցիայի տարիներին, բայց կա «հարատև կռվի» զգացումը, «դեպի վեր» թռչելու կամքը և հավատ ու սեր գալիք նոր մրրիկների հանդեպ։

Բերենք մի քանի օրինակներ այդ շրջանի ստեղծագործություններից՝ ըստ տարիների։ Հայտնի է արդեն, որ «Արշալույսի ղողանջները» ժողովածուն, որ արտահայտում է ռեվոլյուցիոն վերելքի արտադրությունները, լույս է տեսել 1907 թվին, այսինքն ռեվոլյուցիայի վայրէջքի սկզբին։ Ժողովածվից դուրս նույն այդ թվականին Կուրղինյանը գրել է բազմաթիվ այլ բանաստեղծություններ էլ, որոնցում նույնպես կան այդ տրամադրությունները։ Մենք հիշել ենք արդեն «Դեկտեմբերի օրերից»-ը, «Ես ձայն եմ տալիս», «Զանգակները»։ Սրանց կարելի է ավելացնել նաև «Արշալույսի ղողանջները», «Դու մի վհատվիր», «Դեմ առ դեմ կռիվ», «Ո՞ւր ես դու վախչում», «Թող մեռնենք պատվով», «Ընկեր, ձեռդ տուր», «Պրոլետարի երգերից» և այլն, և այլն, որոնք դարձյալ վկայում են բանաստեղծուհու աննահանջ ընթացքի մասին, թեև գրված են սաոլիպինյան ռեակցիայի շրջանում։ Բանաստեղծուհին նախատում է կռվից փախչողներին և կոչ է անում շարունակել պայքարը՝ հատատուն հավատով.

Եկ կռվենք, եղբայր, նոր կյանքի համար,
Թեև վիրավոր ընկնենք մեծ կռվում,
Մեզ հետևողին հույս տալու համար
Չռնվենք հավատով, ուր ես դու փախչում։

Բանաստեղծուհու աչքի առաջ սև ռեակցիան իր հաղթանակն է տոնում՝ քաղաքների ու գյուղերի հրապարակներում բարձրացած կախաղանների շարքով։ Բանաստեղծուհին տեսնում էր այդ և մեծ վշտով երգում «կախաղանի անարգ սյունից» ճոճվող աղնիվ մարտնչողների հերոսական մահը, բայց երբեք չէր հուսահատվում։ Բանաստեղծուհին հավատում է, որ ոչ կախաղանները, ոչ բանտերը չեն կարող խեղդել ռեվոլյուցիայի «մեծ գաղափարը», որի համար «զոհվեցին սիրով» անթիվ մարտիկներ, «աղնիվ մարտնչողներ»։ Նրանք զոհվեցին, այո,

Բայց միտքը մնաց... Նրան խեղդելու
Դժոխքի որդին չունի մեքենա—
Եվ ճակատագրի կարկին անարկու
Նա է լինելու վահան պողպատյա։

Հաջորդ տարում՝ 1908 թվին Կուրղինյանը գրել է «Հոգիս մրրիկ է սիրում», «Հարատև կռիվ», «Մոլորվածներին», «Կանդնեցեք կողք-կողքի», «Որպես մի մրրիկ», «Մրրիկին», «Բուբրլակները», «Ալիքների հետ», «Այդ ես եմ անհաղթ», «Կարմիր թափորը», «Լսո՞ւմ եք արգյոք» և այլ բանաս-

տեղծություններ, որոնք շարունակում են նախորդ տարվա ռեվոլյուցիոն լավատեսությունը, հավասար գալիք հաղթանակի նկատմամբ։

Ջէ՛, հարատև չէ այս խոլ մթություն,
Մի օր կծագի մեզ ազատություն,
Չի՛ տևա իշխող, ոչ էլ դերություն...

—երգում է Կուրղինյանը («Հարատև կռիվ»)։ «Մոլորվածներին» ոտանավորում՝ դիմելով նրանց, ովքեր հուսալքվել են ռեակցիայի ճնշումից ու մոլորվել են ճանապարհին, բանաստեղծուհին վառ հավատով ասում է.

Կանցնի բռնություն, վերածնության
Արշալույսի հետ կզարթնեք և դուք։

Ուշագրավ է, որ այս թվին Կուրղինյանը հաճախ է դիմում մրրկի պատկերին. նրա հոգին մրրիկ է տենչում, նա մրրկից բաղեի թևեր է ուզում։

Թև տուր ինձ, մրրիկ,
Որ դառնամ բազե,
Մրրիկ մրրկեմ—
Ես էլ մրրիկ եմ։

Մի այլ ոտանավորում բանաստեղծուհին ասում է.

Սարուկ ապրելուց մահն է գերազանց։

1908 թվին բանաստեղծուհու ապրած տրամադրության ցայտուն արտահայտություններից մեկն է նրա՝ «Իմ երգը» անտիտղ բանաստեղծությունը.

Սիրերգս անուշ չքացավ հավետ,
Կորավ մեղեդիս նուրբ ու կանացի,
Նոցա նշխարից դիլ, քաղցրահնչյուն
Մի զույգ զանգակներ թողած ինձ ընկեր,
Ես արշալույսի երգն եմ զողանջում,
Ես արշալույսին հղում եմ երգեր։

Նույն այդ տարվա (1908) ստեղծագործությունների շարքում առանձնապես ուշագրավ ու նշանակալից է «Կարմիր թափորը» վերնագրով բանաստեղծությունը, ուր նկարագրված է ռեվոլյուցիոն ցույցի ժամանակ սպանված «մի ըմբոստ» հասարակ բանվորի թաղման հուզարկավորությունը։ Բանաստեղծուհին խորապես զգում է, որ այդ տիպուր հուզարկավորությունը սովորականի նման չի, դա ռեվոլյուցիոն «կարմիր թափոր» է, ուր չկա «ոչ ազի արցունք, ոչ թաղման լքում»։ «Անշուք դագազում» պատկած «հասարակ բանվորին» ուղեկցող «բանվորության մահաքայլերգն ուժգին, ռազմի շեփորի նման» է։ «Կարմիր թափորի» դանդաղ ընթացքի մեջ բանաստեղծուհին կանխապղում է «կարմիր, ալ կարմիր վրեժի» բռնկումը, որ մահ է բերելու կյանքի «հղփացած, ճարպոտ տերերին»։

Կուրղինյանը սոցիալինյան ծավալվող ռեակցիայի մռայլ շրջանում էլ

հավատում էր պրոլետարիատի ուժին և նրանից էր սպասում «կյանքի առավոտվա ծագումը» («Լսում եք արդյոք»)։ Այդ շրջանի մյուս տարիներին էլ (1909, 1910, 1911) Կուրղինյանը, ապրելով տիրող ճնշման ծանրությունը, դարձյալ կռիվը շարունակելու տրամադրություն է արտահայտում՝ դատապարտելով լքումը։

Ահա մի օրինակ էլ. Կուրղինյանի՝ 1911 թվին «Ոստան» ժուռնալում (№ 1) տպագրված մի բանաստեղծության մեջ ասված է.

Նայիր, գորշ ծանր մշուշն է ճնշում,
Մշուշը տարտամ, մոլոր գոյության,
Վերքը՝ հին, խորունկ սրտեր է մաշում,
Մաղում է անվերջ անձրևը լքման։
... Ճնշուս է... ճնշում մշուշը խավար,
Միահեծ իշխում ամենքի հոգում,
Նրա սև գահը շրջելու համար
Պետք է մեծ կռիվ ... միթե չե՞ք զգում ...։

Ակնհայտ է, որ այստեղ «նրա սև գահը» ասելով, Կուրղինյանը նկատի ունի ցարիզմի գահը, իսկ «ծանր մշուշը»—ստոլիպինյան ռեակցիան է, որի դեմ ծառանում է բանաստեղծուհու ըմբոստ հոգին։

Այս փաստերը վկայում են այն մասին, որ Կուրղինյանը ռեակցիայի տարիներին երբեք չէր բռնել հուսալքման ու պարտության, նահանջի ուղին, այլ որ նա կռիվը շարունակելու կամք և հավատ ուներ՝ իր հայացքը երբեք չհեռացնելով պրոլետարիատից։

Իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին Շ. Կուրղինյանի վրա նացիոնալիզմի որոշ ազդեցություն զգացվեց. նա ապաստանեց լիբերալ-բուրժուական «Մշակի» էջերում։ Բայց այս շրջանում էլ նրա ստեղծագործության մեջ հնչեցին սոցիալական առողջ մոտիվներ, որոնք բանաստեղծուհուն թույլ չավին շատ շեղվելու և կապված պահեցին նրան ժողովրդի հետ։ Ճիշտ է, այս տարիներին նրա մոտ գրեթե բացակայում է բանվորական կյանքի ու պայքարի թեմատիկան, բայց գրա փոխարեն կա ընդվզում՝ իմպերիալիստական պետությունների պատերազմական քաղաքականության դեմ («Պատերազմը», «Ուրամատում», «Մեր օրերը», «Այրին», «Ո՞ւմ համար» և այլ բանաստեղծությունները)։

Կուրղինյանը նոր ռևոլյուցիոն վերելքի տարիներից (1912—13 թ. թ.) փոքր շեղումներով ու վարանումով՝ իմպերիալիստական պատերազմի արյունոտ օրերի միջով՝ հավատ պահած նոր կյանքի արշալույսի, պրոլետարիատի հաղթանակի նկատմամբ՝ դալիս է ու ողջունում Հոկտեմբերյան առավոտը։ Ահա բանաստեղծուհու այդ տարիների ստեղծագործական էվոլյուցիան.

Ծագիր, վառ արև, մեր գլխի վերև,
Սև թուխպը վանիր՝ կյանքին հովանի,
Եվ լուսովդ անմար մշուշը խավար
Հալածիր ու տար ... [1]

[1] ՊԴԹ, Շուշանիկ Կուրղինյանի արխիվ, տետր № 11, էջ 145, «Արևին»։

—այսպես է երգում Կուրղինյանը դեռ ռեվոլյուցիոն վերելքից առաջ, 1910 թ.։ Նույն ժամանակ նա երգ է նվիրում պրոլետարիատի միջազգային տոնին («Մայիսի մեկը», 1912 թ.) «հավերժ հանգիստ» մաղթում «հեղափոխական կռվում ընկածներին», իսկ «ապրողներին սեր, միություն» մինչև «ծագի արեգակը»։

Իմպերիալիստական պատերազմի շրջանում՝ չնայած բանաստեղծուհու կատարած որոշ շեղումներին, այնուամենայնիվ նրա հոգու մեջ վառ կայծեր են ճնում, որոնք լուսավորում են նրա ճանապարհը դեպի ռեվոլյուցիան։

Ապրել, մեռնել պայքարի մեջ—ահա
կյանքիս գոհացում...
Քայլի տեղ՝ թռիչք՝ հոգ չէ թե ընկալ—

գրել է Կուրղինյանը 1914 թ.։

Բանաստեղծուհին կոչ է անում «քանդել հինը» (նույն վերնագրով բանաստեղծության՝ գրված 1915 թ.).

Արդար վայվա հույսն է անշեջ
իմ սրտում...
Թվում է ինձ տառապանքը
կարճ գիշեր...
Թվում է թե ձայնն եմ լսում դալիքի
Ու շառաչը՝ մրրկից երկնած ալիքի...
Լույս ապագան ջահ է վառում սրտիս մեջ,
Գեթ տեսնեի նոր օրերի դարը մեծ...

Եվ ապա նա մարտական կոչ է անում՝

Քանդել, քանդել, հինը անել հիմնահատակ.
Ծլտացել, ոչ պետք, այդ պետք նահատակ...

Իսկ 1916 թվին՝ «Մենք» վերնագրով բանաստեղծության մեջ՝ խոսելով բանվորների անունից, բանաստեղծուհին «կռվի սուրը երգում» է տալիս։ Այս տրամադրությունն օրեցօր բարձրանում է նրա այդ շրջանի ստեղծագործություններում, այնքան, որ Փետրվարյան ռեվոլյուցիայի օրերին նա նորից ու նորից արձագանքում է պրոլետարական կռվին։ Ահա նրա՝ «Բանվորական քայլերգ»-ը, գրված 1917 թվի մարտի 5-ին.

Ելեք, ելեք, դուր աներկյուղ, միաբան
Ազատ կյանքի օրինական տերն ենք մենք,
Ելեք բռնենք անհաղթ կռվի լայն ճամբան,
Ոչխի փառքից քարը քարին չթողնենք։
Եվ ազգերին մենք կփրկենք աղետից—
Որ ձեռքից ձեռք էլ չծախվեն շուկայում.
Մենք կբերենք խաղաղության ավետիս,
Որ կյանքն ազատ ծիա անհաս ու կայուն։

Ահա այդ վառ գիտակցությամբ էր, որ Կուրղինյանը Հոկտեմբերի նախօրյակին իր բանաստեղծական խոսքի նիզակն ուղղեց նաև կոնտրռեվոլյուցիոն «դաշնակցություն» պարտիայի դեմ՝ սպանիչ կերպով ծաղրելով նրա «սոցիալիզմը» իր՝ «Բացառիկ դեպք պարոդիայով», գրված 1917 թ. հուլիսին։

Հոկտեմբերյան ռեվոլյուցիայի հաղթանակը Կուրղինյանը ողջունեց Մարկովում, ուր գտնվում էր նա այն ժամանակ։

Այդ մեծ հաղթանակն ստեղծագործական նոր խանդավառությամբ լցրեց արդեն չորս տասնամյակ ապրած բանաստեղծուհու սիրտը։ Ինչպես նա գրել է իր «Ողջույն քեզ» ոտանավորում, նրա «հոգու բոլոր զանգակները» «նորից զողանջեցին»՝ երգելով «նոր օրերի» կյանքն ու պայքարը։

Հոկտեմբերյան ռեվոլյուցիայից հետո տաղանդավոր բանաստեղծուհին շատ կարճ կյանք ունեցավ։ Թեև հիվանդ ու ծերացած, այնուամենայնիվ նա արձագանքեց նաև սովետական շրջանի կյանքին ու պայքարին։ Նրա ստեղծագործության վերջին տարիների գործերից ուշադրության արժանի են մի շարք բանաստեղծություններ. «Գարնանամուտ», «Պրոլետարիատին բոլոր երկրների», «Կովկասում», «Նորը կոփիր», «Հոյլևվիզմ», «Հե՛յ, ինձ լսեք», «Քայլերդ», «Կարմիրները», «Աստղակիր», «Փառք մեզ» և այլն, որոնց զգալի մասը 1921—1923 թվերին լույս է տեսել «Մորհրդային Հայաստան» թերթում։

Անդրկովկասում սովետական իշխանություն հաստատվելուց հետո Կուրղինյանը վերադարձավ Հայաստան, ուր և դրել է նա իր այդ բանաստեղծություններր, որոնք տոգորված են անկեղծությամբ ու ջերմ սիրով սովետական կարգերի նկատմամբ, վառ հավատով սովետական երկրի ուժի և սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակի նկատմամբ։

Կուրղինյանը մեռավ 1927 թ. Երևանում, 51 տարեկան հասակում։

Բանաստեղծուհին անցավ բեղմնավոր գրական գործունեության մոտ 30 տարվա ուղի՝ թողնելով բանաստեղծական մի հարուստ ժառանգություն, որը նշանակալից տեղ է գրավում հայկական պոեզիայի զարգացման պատմության մեջ։

* * *

Կուրղինյանի տեղը մեր պոեզիայում որոշվում է ոչ միայն նրանով, որ նա, Հակոբ Հակոբյանի հետ միասին, նոր, ռեվոլյուցիոն-քաղաքական լիրիկայով հարստացրեց մեր գրականությունը, այլև նրանով, որ նա ևս տեղ-տեղ հավասարվելով բանաստեղծական խոսքի իրեն ժամանակակից մեծ վարպետներին—Ավ. Իսահակյանին ու Վ. Տերյանին, տվել է բանաստեղծության բարձր արվեստի նմուշներ։

Նա ևս «սրբազան լրջությամբ է գործադրել արվեստը» իր բանաստեղծական խոսքն ասելիս. գրական լեզվի մաքրություն, ոճի պարզություն, ոտանավորների տաղաչափական բազմազանություն, խոր լիրիզմ, հուզականություն, խոսքի համային երաժշտականություն, գեղեցիկ համեմատություններ ու ճոխ պատկերավորություն—ահա այս գծերով է օժտված Շ. Կուրղինյանի լիրիկան։

Վրթանես Փափազյանն իր «Պատմութիւն հայոց գրականութեան» աշխատության մեջ իրավացի կերպով նկատել է, որ «Կուրղինյանը մեծ հոգ է տանում երաժշտականության և լեզվի կոկության ու ճոխության, այլև քերթողական արվեստի վրա»։ Այնուհետև նա հիշատակում է «Արշալույսի զողանջներ»-ում եղած ոտանավորներից երեքը՝ «Մի գիշեր», «Տրտունջ», «Երջանիկը». վերջին երկուսից մեջբերում անելով՝ եզրակացնում է, որ դրանք այնպիսի «ճվագային կտորներ են, որոնց նմանը դեռևս չի երևացել ռուսահայ նորագույն գրականության մեջ»[1]։ Բերենք մեկ յերկու նմուշ այդ բանաստեղծություններից։ Ահա «Տրտունջ»-ը.

Իմ մոմուռ, միշտ անլուռ ցավերդով,
Ա՛յ անգին, բո հոգին ձանձրացավ,
Որ անդարդ ու հանդարտ եղերքով
Հեռացար քեզ համար առանց ցավ։

Իսկ ես հեղ, վերվերագեղ ծովի մեջ
Պիտ լողամ ու դողամ մինչև լույս,
Մինչ ծագի նոր այգի լուսակջ
Վառ արփին սև ալիին արշալույս։

Լուսաշաղ, հուսաշաղ չքնաջ շողին
Անհառաչ, ընդառաջ ես կերթամ,
Եվ պսակ ու զրոշակ հաղթողին
Կրհյուսեմ ես վսեմ ու վարքամ։

Մեջբերելով Կուրղինյանի նույն այս ոտանավորը («Տրտունջ»), Վրթ. Փափազյանից առաջ, մի ուրիշ նշանավոր հայ քննադատ-գրականագետ՝ Մինաս Բերբերյանը՝ իր հոդվածում նշել է, որ ոտանավորների «այդպիսի երաժշտության հազվագյուտ է մեր մեջ», և որ այդպիսի քաղցրահնչյուն տողերից չէին հրաժարվի նույնիսկ Վերլենը և Բայլմոնտը»։

Իր երաժշտականության համար բանաստեղծական խոսքի հաջող նմուշ է նաև «Մի գիշեր»-ը։ Ահա նրանից երկու քառյակ.

Ես անլույս, մինչև լույս նստեցի
Լերկ ու մերկ ժայռերի գագաթին.
Ջեզ, Մանթաշ, սրտամաշ դիտեցի—
Տեսա քեզ ցավակեզ, սև, մթին։

Կարկամած Արագած վերևից,
Ա՛խ, կուլար միալար ու տրտում,
Իր բոլոր հին ու նոր ցավերից
Կոլորեր սև ամպեր ղենիթում և այլն։

Կամ ահա «Երջանիկը» ոտանավորը, որ տարբեր ձևով ու չափով է գրված և նույնիսկ օժտված է հուզական նվագայնությամբ։

---

[1] Վ ր թ. Փ ա փ ա զ յ ա ն — Պատմութիւն հայոց գրականութեան, 1910 թ., էջ 585, ընդգծումը մերն է։

Գիշերն իջավ, ճամբա ընկավ
Մայր լուսին,
Մի անտարբեր, անհոգ ժպիտ
Երեսին...
Ամպիկները նրա ճամբին
Բոլորված
Ետ-ետ փախան, կասես լուսից
Մոլորված և այլն:

Երաժշտական նվագային բանաստեղծություններին բազմազանությամբ Կուրղինյանը տեղ-տեղ հետ չի մնում Վահան Տերյանից, իսկ Իսահակյանի լիրիկայում այդպիսի նվագային արվեստով հյուսված նմուշները շատ չեն:

Անկասկած է, որ Շուշանիկ Կուրղինյանը բանաստեղծական խոսքի հմուտ վարպետ է: Նա մեծ ջանք է թափել, լրջորեն ուսումնասիրել է բանաստեղծության արվեստը և հմտությամբ օգտագործելով մեծ բանաստեղծների վարպետությունը, սովորելով նրանցից, ինքն իր հերթին հասել է ինքնուրույն վարպետության. նրա ստեղծագործությունը կազմում է հայ գեղարվեստական կուլտուրայի, հայկական պոեզիայի նշանակալից նվաճումներից մեկը, որով կարելի է պարծենալ համաշխարհային գրականության առաջ:

Д-р С. В. ТЕР-АВЕТИСЯН и старший научн. сотр. Б. Б. ПИОТРОВСКИЙ

КАРМИР-БЛУР

(Предварительный отчет о раскопках 1940 г.).

Систематическое изучение Кармир-блура началось лишь с 1939 г. Случайно обнаруженный геологом Демехиным обломок урартской надписи с именем царя Русы, сына Аргишти, правившего в VII в. до н. э., и находки местных жителей при добыче камня на территории древнего городища привлекли к этому памятнику внимание. Можно было предполагать, что крепость на холме и прилагающее к ней с запада древнее поселение относятся к урартскому времени. Раскопки прошлого года это предположение подтвердили. Для исследования были выбраны два участка—большой продолговатый холм в северо-восточной части городища и примыкающий к нему с западной стороны холм меньшего размера. Было выяснено, что оба холма заняты развалинами двух монументальных зданий, причем встреченный при раскопках материал датировал их урартским временем, хотя на большом восточном холме имеются наслоения более поздние, относящиеся к средневековью. Работы 1940 г. явились прямым продолжением работы прошлого года: они также были сконцентрированы на этих двух холмах. Раскопки велись совместно —Армянским Филиалом Академии Наук СССР и Государственным Эрмитажем по единому плану, но двумя отдельными отрядами—отряд АрмФАН-а обследовал северную часть восточного холма, включая и внешние крепостные стены, а отряд Эрмитажа продолжал изучение здания на западном холме.

Экспедиция работала с 1 августа по 22 сентября в составе: профессора С. В. Тер-Аветисяна (начальник отряда АрмФАН-а), старшего научного сотрудника Эрмитажа Б. Б. Пиотровского (начальник отряда Эрмитажа), профессора Эрмитажа Н. М. Токарского, старшего научного сотрудника АрмФАН-а К. Кафадаряна, научного сотрудника Эрмитажа С. Н. Аносова, научного сотрудника Эрмитажа А. П. Султан-шах, аспиранта АрмФАН-а А. Мнацаканяна, аспиранта Эрмитажа П. Арутюняна, практиканта Р. М. Джанполадяна и фотографа А. Вруйр. Кроме того, в качестве практикантов работали студенты Ленинградского Государственного Университета и Всесоюзной Академии Художеств.

Работы 1940 г. значительно расширили наши знания по Кармир-блуру и дали возможность выяснить характер исследуемых зданий, являвшихся дворцом урартского наместника.

На западном холме широким раскопом был раскрыт западный фасад дворца, очень характерный по своим архитектурным формам. По обоим краям фасад здания имел большие выступы наподобие башен, а в средней части два контрфорса (рис. 1).

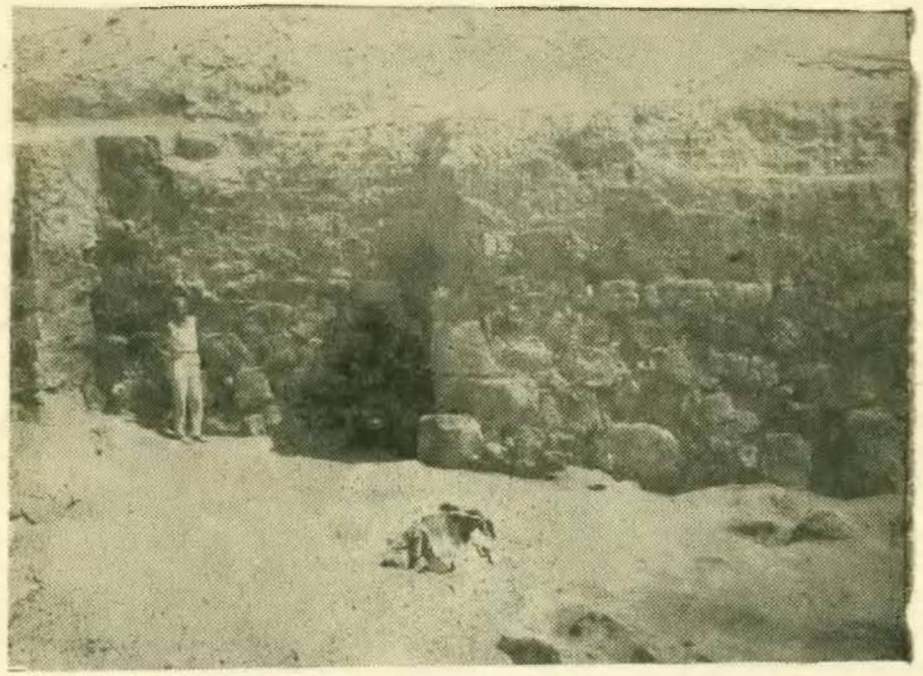

Рис. 1. Западный фасад дворца.

Нижняя часть стены на высоту около 2 м. была сложена из крупных, грубо обработанных каменных глыб, без применения связующего вещества, т. е. сухой кладкой. На этом массивном каменном фундаменте возводилась кладка из сырцового кирпича также очень крупных размеров. Длина кирпичей равнялась 51 см., ширина 35 см., а толщина 14 см. Толщина внешней стены достигала 3,5 м., т. е. возводилась из 10 рядов кирпича, а внутренней—2,1 м., т. е. из 6 рядов кирпича.

Снаружи и каменный фундамент и верхняя кирпичная кладка были покрыты толстым слоем глиняной обмазки со значительной примесью рубленой соломы. Этот прием очень характерен для ассирийских построек, как это можно видеть по материалам из Ашура, древней столицы Ассирии. Это сходство постройки на Кар-

мир-блуре с древней архитектурой Передней Азии не ограничивается только одним внешним видом.

Расположение помещений в здании на Кармир-блуре имеет очень много общего с планировками дворцов древней Месопотамии, хотя на Кармир-блуре, повидимому, отсутствует внутренний двор, характерный для дворцовых построек Ассирии, как это видно на примере хотя бы Дур-Шаррукина, дворца Саргона.

Здание на западном холме Кармир-блур имело вид вытянутого по направлению восток-запад прямоугольника, с удлиненными комнатами, расположенными по его оси (рис. 2). Комнаты большей

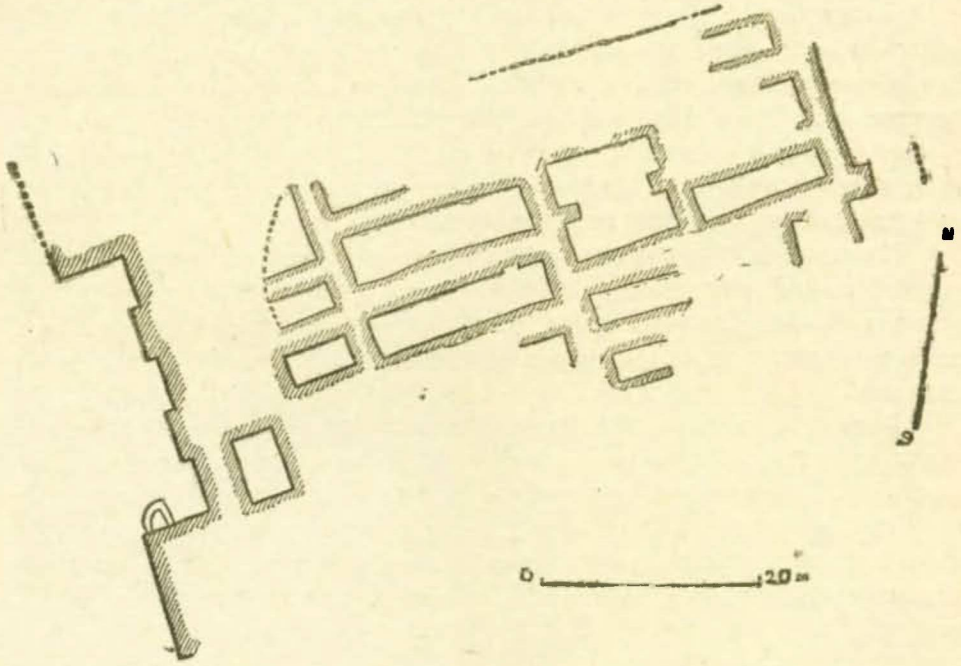

Рис. 2. Общий план западного здания.

частью очень длинные, до 20 метров, но ширина их не превышает 4,5 м. Такая сравнительно незначительная ширина помещений определялась их перекрытием, которое представляло собою бревенчатый накат. При раскопках часто обнаруживались рухнувшие вниз обугленные бревна потолка.

Стены комнат были очень высокие, в некоторых из раскопанных помещений они сохранились на высоту до 7 м., но в древности они, несомненно, были еще выше. Такая высота помещений, характерная и для дворцовых построек Передней Азии, имела целью создать прохладу внутри здания. Никаких данных для того, чтобы считать эти помещения двухэтажными, при раскопках установлено не было. Отсутствуют какие бы то ни было следы междуэтажных

перекрытий, и, кроме того, нижний этаж строения должен был бы быть абсолютно темным, т. к. в стенах нет окон. Комнаты освещались верхним светом, очень возможно, что здание в верхней своей части имело каменный карниз с оконными проемами. В открытых комнатах были обнаружены хорошо отесанные базальтовые блоки, по теске совершенно отличающиеся от средневековых строительных камней. Положение этих камней свидетельствует о том, что они обрушились с большой высоты.

Из внутренних помещений западного дворца в 1940 г. раскапывалось лишь одно помещение, начатое еще в прошлом году.

Более интенсивная расчистка внутренних помещений производилась в восточном здании, над которым работал отряд АрмФАН-а. Там обследовалось семь помещений разного размера и различного назначения. Кроме больших зал, производилась расчистка коридора и небольших помещений, одно из которых, по всей вероятности, представляло собой зернохранилище, так как в нем был найден целый слой обуглившихся зерен пшеницы и проса.

Комнаты примыкали к внешней стене крепости, весьма любопытной по своему плану. Линия стены не была прямолинейной, а имела целый ряд выступов ромбической формы, что являлось, скорее всего, декоративным приемом, а не чисто фортификационным.

Раскопки восточного здания пополнили наши знания относительно урартской архитектуры. В одном большом зале удалось открыть пол, сложенный из очень массивных кирпичей квадратной формы. Сверху эти кирпичи покрывались еще толстым слоем глины, но чаще всего пол в помещениях был просто земляной. Иногда под полом шел желоб, являвшийся, вероятно, частью канализационной системы. Такой желоб, идущий через две комнаты, был обнаружен при раскопках восточного здания.

Стены внутренних помещений были покрыты толстым слоем (до 1,5 см.) обмазки, иногда из глины с примесью рубленой соломы, а иногда из хорошо отмученной глины. В последнем случае на поверхности стены прочерчивались контуры кирпичной кладки. Глиняной обмазкой покрывались также и камни фундамента в основании стен.

Повидимому, подобно дворцам Передней Азии, стены внутренних помещений зданий на Кармир-блуре украшались коврами и узорчатыми цыновками. В ассирийских дворцах ковры и цыновки прикреплялись к стенам посредством гвоздей, с богато орнаментированной фаянсовой головкой, обозначавшихся в клинописи термином „зигатту". Во время раскопок 1939 г. в одной комнате западного здания был найден крупный бронзовый гвоздь, очень напоминающий по своей форме ассирийские зигатту (рис. 3). Такой же гвоздь

был найден Н. Я. Марром при раскопках в 1916 г. на Топрах-Кале, у Вана. Вполне вероятно, что в урартских постройках этими гвоздями прикреплялась драпировка стен.

Кроме ковров и цыновок, стены внутренних помещений дворца украшались крупными бронзовыми щитами, декоративного назначения. Два таких щита были найдены при раскопках восточного здания. Первый из них, чрезвычайно плохой сохранности, был обнаружен прислоненным к стене, наружу внутренней стороной, второй же был открыт в оползне стены, всего лишь на глубине нескольких см. от поверхности земли (рис. 4). Щиты эти имели сильно выдающуюся вперед среднюю часть и широкий борт по краю. Декоративные бронзовые щиты из центральной

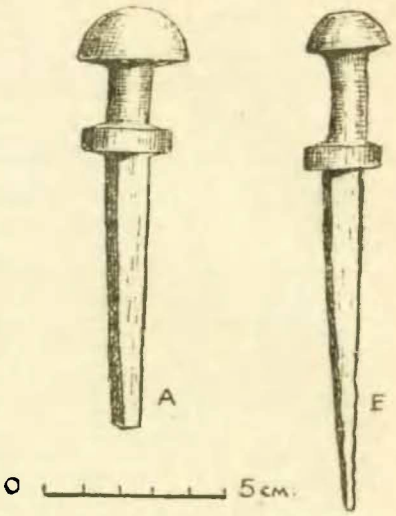

Рис. 3. Бронзовые гвозди:
А. из раскопок Н. Я. Марра на Топрах-Кале, у Вана, 1916 г.
Б. из раскопок на Кармир-блуре.

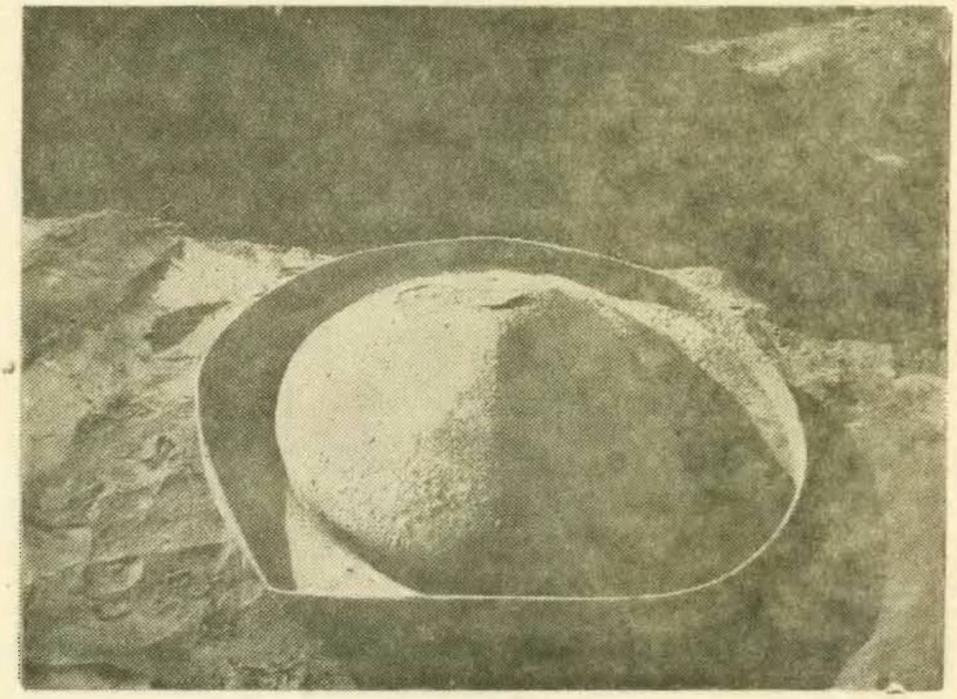

Рис. 4. Бронзовый декоративный щит.

части Урарту были известны и раньше. Еще в 1880 г. при раскопках Рассамом храма на Топрах-Кале и позднее при случайных раскопках были обнаружены обломки щитов с надписями по борту, содержащими имена урартских царей—Русы, сына Аргишти, и Русы, сына Эримены. Щиты были изготовлены из тонкого бронзового листа и украшены фигурами животных—быков и львов, расположенных в концентрических полосах.

Рис. 5. Бронзовый колчан (средн. часть).

Фигуры были штампованными, но поверхность их дополнительно была обработана еще гравировкой, передающей детали. По-видимому, эти щиты украшали наружные и внутренние стены храма на Топрах-Кале.

На одном рельефе из дворца Саргона была изображена сцена разграбления ассирийцами урартского храма в Мусасире. Фасад этого храма также передан украшенным щитами, по своеи форме очень напоминающими декоративные щиты, найденные на Кармир-блуре. Та же сильно выдающаяся вперед средняя часть и широкий борт. Некоторые из щитов Мусасирского храма имеют еще умбоны в виде голов животных.

Ассирийский текст, описывающий этот эпизод, указывает, что в храме было взято шесть золотых щитов, украшенных головами собак, и двенадцать серебряных щитов с головами драконов, львов и туров. В тексте отмечается, что эти щиты, висящие на стене, блестели ослепительно.

Вероятно, и щиты, обнаруженные на Кармир-блуре, тоже имели блестящую поверхность.

Кроме щитов, стены помещений восточного здания были украшены и другими бронзовыми вещами. Так, в одной из комнат был найден бронзовый колчан, являющийся характерным образцом урартского искусства (рис. 5—6).

Колчан этот представляет собою трубку, длиною в 66 см., образованную из согнутой бронзовой пластины. Диаметр трубки около 10 см. В верхней и нижней частях колчана имеются приклепанные кольца для ремня.

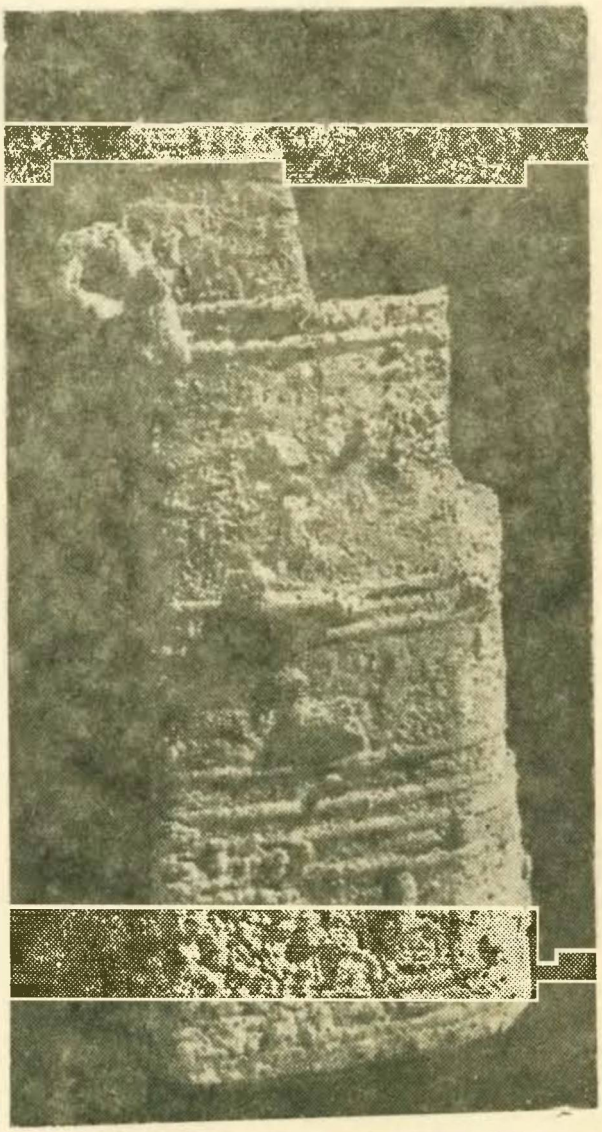

Рис. 6. Бронзовый колчан (нижняя часть).

Колчан украшен восьмью полосами с изображениями конных воинов и боевых колесниц. Изображения эти, подобно изображениям на бронзовых щитах из Топрах-Кале, выполнены штампом и сверху разделаны гравировкой. Колчан еще не поступал в реставрацию, и патина, занимающая всю его поверхность, сплошь закрывает также и все изображения. Но отчетливо можно различить, что в каждой полосе помещается по три изображения конных воинов и по два изображения колесниц. Этот колчан обогащает наши знания по военной технике урартов. Здесь впервые встречаются изображения урартской конницы и колесниц, о которых было известно лишь по урартским клинописным текстам.

Всадники вооружены копьями и держат в руках небольшие круглые щиты. На колесницах помещены по две фигуры—одна без-

бородая, другая бородатая, обе они имеют, подобно всадникам, остроконечные шлемы (рис. 7).

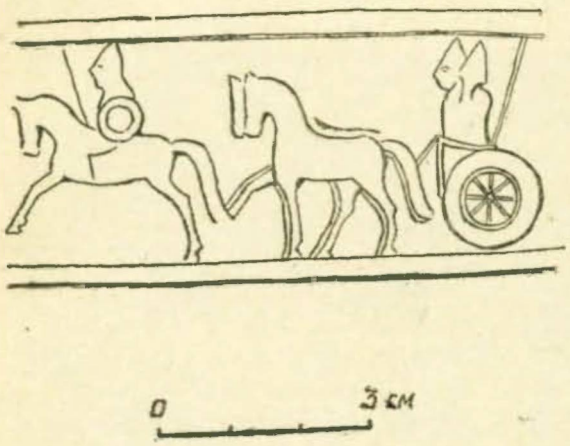

Рис. 7. Изображения на колчане.

Этот колчан является исключительным памятником урартского искусства. По своему стилю, изображения на нем очень напоминают ассирийские образцы, в частности, значительно более ранние изображения на бронзовых обшивках деревянных ворот из дворца Салманасара III на Балаватском холме, около Ниневии. Дворец на Кармир-блуре погиб, по всей видимости, при внезапном нападении, и поэтому его развалины сохраняют и большое количество мелких предметов. В одной из комнат западного дворца были найдены остатки коробочки или мешочка из березовой бересты, в которой хранились бусы очень разнообразной формы. Кроме круглых сердоликовых бус, очень крупных по своему размеру, встречены продолговатые бусы боченковидной формы из агата и других камней. Имеются также бусы из пасты и цветного стекла (желтая зигзагообразная линия по черному фону). Но особый интерес представляют три урартские печати, найденные среди бус (рис. 8). Все они имеют форму гирек, две из них каменные, одна бронзовая. На нижней части первой печати изображен лежащий лев, над которым помещен полумесяц, на другой имеется изображение грифона; рисунок на третьей печати неразличим, т. к. печать сплошь покрыта патиной. Находка урартских печатей на Кармир-блуре представляет большой интерес, кроме более или менее точной датировки памятника, эти печати являются очень редкими для Закавказья.

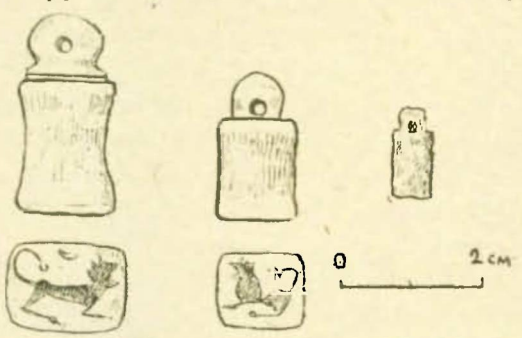

Рис. 8. Урартские печати из комнаты западного здания.

До сих пор известно только шесть экземпляров урартских печатей, найденных в Закавказье. Две из них происходят из Армавира (материалы Н. Я. Марра), две из Цовинарской крепости, одна из могильника в Нор-Баязетском районе и одна из раскопок на Муханнат-тапа, в Ереване.

В той же комнате дворца, где были найдены бусы и печати, неподалеку от них были обнаружены две бронзовые чаши простой формы.

Находки керамики во внутренних помещениях как западного, так и восточного зданий сравнительно редки.

В западном дворце еще в 1939 г. был найден обломок кувшина, под ручкой которого было урартское иероглифическое клеймо. Подобный сосуд с тождественным клеймом обнаружен раскопками 1940 г., но уже в пристройках снаружи дворца. Эта керамика чрезвычайно интересна: кувшины с горлом—энохой и ручкой так же, как и чашки, с сильно изломанным профилем, по своим формам совершенно совпадают с керамикой из центральной части Ванского царства, различие же заключается лишь в технике изготовления. Лощение до блеска красной поверхности в Кармир-блуре заменяется лишь покраской сосуда красной краской. Не исключена возможность, что керамика, подражающая формам центральной части Урарту,—местного кармир-блурского изготовления и иероглифическое клеймо было маркой кармир-блурских гончарных мастерских.

Кроме изучения внутренних помещений западного здания, отряд Эрмитажа произвел раскопки у западного его фасада, открывшие целый ряд небольших жилищ, непосредственно примыкавших к фасаду.

Они так же, как и дворец, погибли при внезапном нападении и были сожжены. При пожаре их крыши, из тонких веток и прутьев, рухнули, расположение же вещей в жилищах осталось в неприкосновенности. К сожалению, до камеральной обработки материалов 1940 г. очень трудно дать полную картину и оценку материалов, поэтому придется ограничиться лишь описанием общей картины раскопок.

В каждом из жилищ сохранился очаг, наподобие тондыря,—или вкопанный в землю, как в современных армянских жилищах, или же возвышающийся над полом. Второй вид печи встречался в древней Ассирии, он же является характерным видом печи и в современных туркменских жилищах.

Около печи находились зернотерки и каменные чаши различного назначения. В каменных чашах, или просто в углублениях, высеченных в скале, являвшейся полом жилищ, посредством пестов производилось освобождение зерен от шелухи, и после этого они перетирались на зернотерках, представлявших собой овальные камни с

одной плоской стороной. Вращающихся жерновов в это время еще не было.

В непосредственной близости от очага находилось и зерно, хранившееся или в небольших зернохранилищах, высеченных в скале, или же, что встречается чаще, в больших карасах и в различных сосудах.

Зерна поражают своей прекрасной сохранностью, несмотря на то, что большая их часть найдена в обугленном виде. При раскопках встречены большие количества проса, пшеницы и ячменя. Имеются также зерна кунжута, вики и других злаков, пока еще не определенных.

Среди зерен злаков встречены также зерна сорняков, изучение которых дает реконструкцию древнего поля, так как каждый сорняк требует определенных условий.

Над этой темой, по материалам еще 1939 г., работает ботаник Академии Наук СССР В. А. Петров.

Совершенно несомненно, что встреченные в Кармир-блуре злаки требовали искусственного орошения. По урартским клинообразным надписям мы знаем, что урарты вопросам ирригации уделяли большое внимание. Надписи постоянно говорят о проводке оросительных каналов, некоторые из них сохранились и до настоящего времени.

При раскопках Звартноцкого храма в нем была случайно обнаружена большая стела с клинописным текстом, описывающим строительные работы урартского царя Русы, сына Аргишти, который, повидимому, является строителем крепости на Кармир-блуре.

В ней рассказывается, между прочим, и о проводке канала от реки Ильдаруниани. До сих пор не установлено место, откуда была доставлена в Звартноц эта стела, и можно предположить, что она происходит с Кармир-блура, так как Армавирские надписи, рассказывающие об отводе каналов от Аракса, содержат другое название реки. Занга около Кармир-блура имеет несколько каналов, и очень возможно, что сооружение некоторых из них относится к урартскому времени.

Судя по надписям, урарты заботились также и о разведении садов и виноградников; надо думать, что в древности и в кармир-блурской крепости были также фруктовые сады и виноградники. Во всяком случае, в материалах 1939 г. имеются косточки винограда. При раскопках также встречались обгорелые сучья винограда. Камеральная обработка органических остатков еще не закончена, и поэтому в настоящее время нельзя дать перечня пород деревьев, встреченных в Кармир-блуре. Но, несомненно, что, кроме лиственных пород, там имеются остатки хвойных деревьев.

При раскопках жилищ у западного фасада здания были встречены и сравнительно хорошо сохранившиеся деревянные предметы.

В 1939 г. были найдены крупная деревянная ложка, небольшие орнаментированные пряслица и ковши-совки, находившиеся в зерновых ямах. К концу 1940 г. количество деревянных предметов увеличилось; встречены также обломки деревянных сосудов, украшенных резным орнаментом.

Исключительный интерес представляет находка обрывков ткани, относительно которой, до ее камеральной обработки, к сожалению, ничего нельзя сказать. Встречены два типа ткани, одна—тонкая, другая же—грубая, мешочного вида.

Среди металлических предметов, найденных на Кармир-блуре, преобладают железные изделия: многочисленные ножи, иногда серповидной формы, крючки, гвозди и др.

Среди железных изделий встречены также предметы древнего вооружения: железный меч, длиною в 46 см., кинжалы с костяными и деревянными рукоятками, наконечники копий и стрел. Надо заметить, что железные изделия дошли в очень плохой сохранности. Весьма любопытно, что наряду с железными наконечниками стрел встречены также бронзовые, с длинным черенком (рис. 9). При раскопках западного фасада были найдены также и бронзовые наконечники иного типа, очень напоминающие вооружение скифов Причерноморья. Большая часть этих наконечников была найдена не в культурном слое поселения, а выше него; но об этом речь будет дальше.

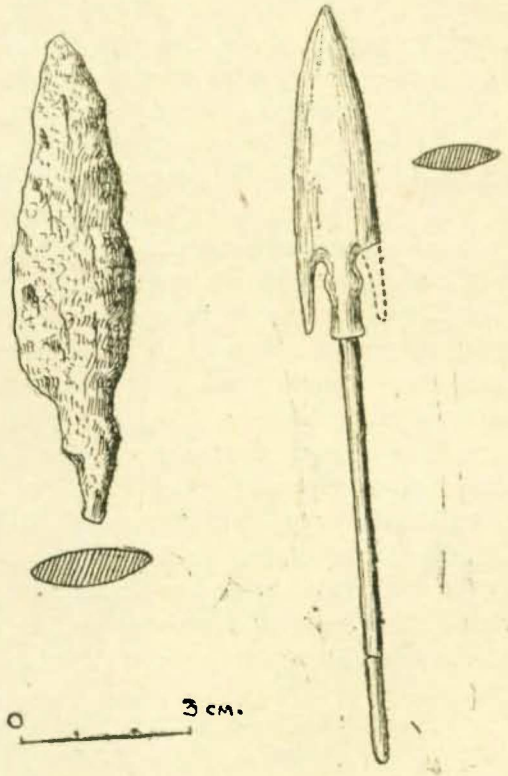

Рис. 9. Железный и бронзовый наконечники стрел из жилищ у западного фасада западного здания.

Из бронзовых вещей, найденных как в жилищах у фасада западного здания, так и во внутренних помещениях дворца, следует упомянуть бронзовую фибулу, известную по могильникам VII—VI в. в. до н. э., бронзовый браслет, украшенный утолщениями, так же соответствующий этой датировке, и простые бронзовые гривны со спирально-загнутыми концами.

Из вещей, обнаруженных при раскопках жилищ, особенно интересной оказалась керамика, отличающаяся крайним разнообразием форм. Наряду с группой красных сосудов, возможно урартского происхождения, встречается группа сосудов грубой выделки, чрезвычайно архаических форм, украшенных гребенчатым или же вдавленным орнаментом. Сочетание этих обеих групп для истории материальной культуры Закавказья представляет большой интерес.

В некоторых жилищах были обнаружены также предметы украшения: сердоликовые и пастовые бусы, а также раковины—каури. Бусы имеют большое сходство с найденными во внутренних помещениях.

Как было уже указано, все жилища носят следы сильного пожара, их уничтожившего. Получается впечатление, будто бы разрушение этих жилищ, пристроенных к фасаду дворца, произошло одновременно с разрушением самого дворца. На это указывает сходство предметов, найденных в обоих местах. На полу одного из помещений дворца были найдены обломки кувшина с урартским клеймом, аналогичным обнаруженному и при раскопках жилищ.

Другая керамика из жилищ также обнаруживает полное сходство с керамикой дворца. Кроме того, полом жилищ у фасада служила скала, т. е. в то время, когда возводились жилища, верхняя часть стен дворца была еще цела. Но, с другой стороны, трудно думать, что одновременно с постройкой дворца, определенной архитектурной формы, к нему пристраивались жилища, закрывающие его фасад. Несомненно, они позднего времени, хотя и принадлежат одной и той же эпохе. А если постройку дворца мы отнесем к Русе, сыну Аргишти, т. е. к середине VII в. до н. э., то жилища можно предположительно отнести к началу VI в. до н. э.

Как мы видели, изучение жилищ древнего городища Кармир-блура представляет исключительный интерес, освещая быт и технику древнего населения Закавказья. Без преувеличения можно сказать, что Кармир-блур является музеем по истории техники древнейшего Закавказья,

Одновременно с раскопками в центральной части Кармир-блура было произведено исследование древнего могильника к югу от крепости, обнаруженного при постройке новых колхозных сооружений. Раскопки велись научным сотрудником Эрмитажа С. Н. Аносовым. На раскопке, площадью в 177 кв. метров, при снятии верхнего, дернового, слоя земли в значительной части участка были обнаружены выкладки из камня, в виде незамкнутых колец. Последнее обстоятельство об'ясняется, возможно, их частичным разрушением при выравнивании площадки.

Всего на вскрытой площади было раскопано 13 погребений, кроме того найдено отдельно два сосуда.

Могилы, как правило, представляют собой групповые ямы вытянутой формы, ориентированные с севера на юг, с небольшими отклонениями. Исключение представляют два погребения, где стенки могилы были сложены из камня, причем в одной из них восточная стенка имеет небольшую нишу, перекрытую сверху плитой.

Глубина могил колеблется от 0,6 м. до 1,27 м., причем наиболее мелкими являются детские могилы.

Сохранность костей очень скверная, ввиду чего затруднительно было даже определить положение скелета. По всей видимости, покойник помещался в могилу, сидящим на корточках, но не исключена возможность и скорченного положения на боку. Инвентарь погребения в основном составляли глиняные сосуды различных типов, доходя по количеству до 8 шт. в одном погребении. Помещались они обычно в северной части могилы, около головы покойника.

Кроме сосудов, в могильнике было найдено: несколько мелких стеклянных и сердоликовых бус, плоский бронзовый браслет, бронзовая согнутая игла и бронзовое колечко. В одной из могил обнаружено шесть плоских наконечников стрел изящной формы, изготовленных из темного и прозрачного обсидиана. Материал из могильника не находит себе аналогий в материале, добытом при раскопках центральной части Кармир-блура, керамика и металлические изделия совершенно отличны.

Могильник у Кармир-блура входит в круг могильников, известных около Еревана, но до сих пор не имеющих еще твердую датировку.

Большое сходство он обнаруживает с могильником у крепости Кизил-Кала, на берегу Занги, против Канакира, раскопанным в 1896 г. П. В. Чарковским. Там были открыты две группы курганов, первая —с погребениями конца II тысячелетия до н. э., вторая же—начала I тысячелетия. Керамика из курганов второй группы очень близка к керамике из могильника у Кармир-блура; некоторое сходство наблюдается и в отношении бронзовых предметов.

Часть керамики из могильника имеет соответствие в материале из „циклопических крепостей" Арагаца. В частности, керамика с семячковым орнаментом на плечиках сосуда и зарубками по краю днища происходит из Хорома.

В то время как центральная часть крепости Кармир-блура не дает аналогий с керамикой из могильника, в поселении встречены отдельные черепки, связывающие могильник с древним городищем.

Нам кажется, что могильник, исследованный экспедицией раньше, построен в центральной части холма, поселение же содержит материал тождественный с могильником.

При наших знаниях форму для отливки крупной бронзовой секиры, найденной в поселении Кармир-блура, трудно отнести к VII—

—VI в.в. до н. э.; она, несомненно, несколько древнее, ибо характерной чертой могильников VII—VI в.в. до н. э. является именно отсутствие крупных бронзовых секир и массивных мечей.

Урарты при сооружении своих крепостей, как, например, у Ташбуруна, Армавира, Нор-Баязета и др., не выбирали необитаемые до них холмы, а использовали места поселений, до них существовавших.

Так, урартские надписи свидетельствуют о том, что крепость Менуахинили, у современного Ташбуруна, была построена на месте города Лухиуни закавказского правителя Иркуа. Таким образом, вполне вероятно, что раскопанный могильник содержит материал, предшествующий возведению грандиозных построек в центральной части Кармир-блура. Крепость на Кармир-блуре относится к заключительному этапу истории Ванского царства, к периоду его последнего расцвета. Раскопки на Топрах-Кале, около Вана, дали большое число памятников, характеризующих разцвет урартской культуры того времени. Особенно интенсивно в Ванском районе проводил строительство урартский царь Руса, сын Аргишти.

После поражения 714 г. до н. э., нанесенного Урарту Саргоном, Ванское царство прекратило свою борьбу с Ассирией, оно оставило также свои притязания и на области Северной Сирии, потеряв, тем самым, свое господство над основными торговыми путями Передней Азии. Все свое внимание Урарту переносит на районы к северу от своего центра, в Закавказье. О большой заботе урартов именно об этих районах свидетельствуют макинская и звартноцская надписи.

На Топрах-Кяле, во время раскопок, германской экспедицией была найдена глиняная таблетка с клинописью, представляющая собою письмо местного правителя страны Ишкигулу, находившейся в Закавказье, к северу от г. Арагац. В этом письме рассказывается о построении в Закавказье города, названного именем Русы.

Древнее наименование крепости на Кармир-блуре нам неизвестно, клинообразные надписи еще не могут дать нам ответа на этот вопрос. Из всех урартских крепостей в Закавказье нам известны имена только трех пунктов: „Аргиштихинили“ (Армавир), „город бога Халда“ (Нор-Баязет) и „город бога Тейшебы“ (Цовинар).

Очень возможно, что такая большая урартская крепость, как Кармир-блур, была названа по имени самого урартского царя. Изучаемая нами крепость имела чрезвычайно важное значение для закрепления урартской государственной власти в Закавказье. Она находилась на северной окраине Айрарагской низменности, территории, прочно освоенной урартами еще в начале VIII в. до н. э.

В кармир-блурской крепости находился урартский наместник со своим гарнизоном, на обязанности которого лежало наблюдение

за порядком, выполнением воинских и строительных обязанностей, а также за сбором подати и дани, поступаемой в эту крепость Кармир-блур не был единственным урартским административным центром в Закавказье.

В это время, т. е. в VII в. до н. э., в Закавказье было несколько наместников. Об одном из них, заменившем местного правителя, упоминает Нор-Баязетская надпись: „Руса, сын Сардура, говорит: царя страны Уеликухи я покорил, рабом взял в плен, страну во владение захватил, наместника сюда поставил...“ В настоящее время мы не располагаем материалами по локализации урартских наместничеств в Закавказье VII в. до н. э., но определенно можно сказать, что могущественный урартский центр Аргиштихинили (Армавир) к этому времени потерял свое прежнее значение.

Линия развития урартских административных центров в Закавказье весьма интересна. Продвижение урартов в области к северу от р. Аракс началось еще в конце IX в. до н. э. Тогда центром на севере была крепость Менуахинили, у современного селения Ташбурун, на северном склоне Арарата. Урартские надписи свидетельствуют об исключительном значении этой крепости в деле расширения границ Ванского царства.

При Аргишти, сыне Менуа, долина Аракса была уже включена в территорию Урарту, и, естественно, что административный центр был также перенесен на север, на левый берег Аракса. На холме у современного селения Армавир была построена крепость, названная Аргиштихинили.

Клинообразные надписи времени правления Аргишти, сына Менуа, и Сардура, сына Аргишти, красноречиво говорят о важном стратегическом значении этого пункта. Отсюда снаряжались походы урартов в горные районы Закавказья, здесь находился урартский наместник, являвшийся полновластным хозяином области.

Во второй половине VIII в. до н. э. положение урартских наместников настолько возросло, что они начали даже вести борьбу против урартского царя.

В Куюнджикском архиве сохранились интереснейшие ассирийские документы, свидетельствующие о конфликте, происшедшем между урартским царем Русой, сыном Сардура, и наместниками крупных областей Ванского царства.

В этих документах, являющихся информационными сводками ассирийских агентов относительно положения в соседних Ассирии странах, рассказывается о восстаниях в Урарту, поднятых против царя наместниками. Там излагается ход событий, отмечается переход войска на сторону мятежников, карательная экспедиция урартского царя в очаг восстания и, наконец, ликвидация мятежа.

В середине VIII в. до н. э. не только в Урарту, но и в Ассирии

наблюдается упорная борьба центральной государственной власти с чрезмерно усилившейся местной властью. Наместники, ставшие полновластными хозяевами своих областей, грозили развалить государство. Повидимому, и Руса, сын Сардура, по примеру Ассирии, повел решительную борьбу с местными правителями на окраинах своего государства. Это сказалось, в первую голову, на потере Армавиром (Аргиштихинили) своего прежнего значения, как основного административного центра на севере. В Армавире, при большом количестве памятников Аргишти и Сардура, до сих пор не найдено ни одной надписи Русы, сына Сардура, да и ко всему второму периоду урартской истории относится только одна небольшая надпись последнего урартского царя Русы, сына Эримены.

Борьба с наместниками выразилась прежде всего в разрушении крупных административных центров с заменой их более мелкими. С этим именно процессом связано возникновение нескольких наместничеств в Закавказье. Но с течением времени к наместникам стала возвращаться их утраченная сила, и, начиная с середины VII в. до н. э., снова начинается усиление урартской администрации на местах.

Крепость на Кармир-блуре, несомненно, являлась местопребыванием урартского наместника, о чем свидетельствует дворец, раскопки которого велись в 1939 и 1940 г. г. Эта крепость—ценнейший урартский памятник в Закавказье, по которому можно изучать культуру Урарту и характер взаимоотношений этого древнего государства Передней Азии с первобытным Закавказьем.

В заключении следует остановиться на вопросе о времени гибели крепости Кармир-блур.

Как нам кажется, материал для суждения об этом дают нам результаты раскопок 1940 г. Мы уже упоминали, что при раскопках западного фасада дворца были найдены бронзовые наконечники стрел, отличающиеся по форме от найденных в основном слое.—Это трехгранные или реже двуперые стрелы со втулкой, на которой иногда имеется боковой шип (рис. 10). Тип этих стрел нам хорошо известен по материалу из Причерноморья, где он датируется началом VI в. до н. э. Они весьма обычны в скифских курганах именно этого времени.

Обстоятельства находок этих наконечников стрел на Кармир-блуре также весьма интересны. Большинство их найдено не в культурном слое, а в грунте, его перекрывающем, представляющем собою разрушенные сырцовые стены крепости. Таким образом, можно предположить, что стрелы находились в кладке стены. Некоторые из них имеют загибы на концах, образовавшиеся от удара о камень, а один наконечник стрелы был найден застрявшим в слое обмазки, перекрывающей каменный фундамент стены.

Таким образом, стрелы с этими наконечниками принадлежали врагам, которые обстреливали Кармир-блур. С этим согласуется и находка одного наконечника у внешней линии оборонительных стен северного склона холма.

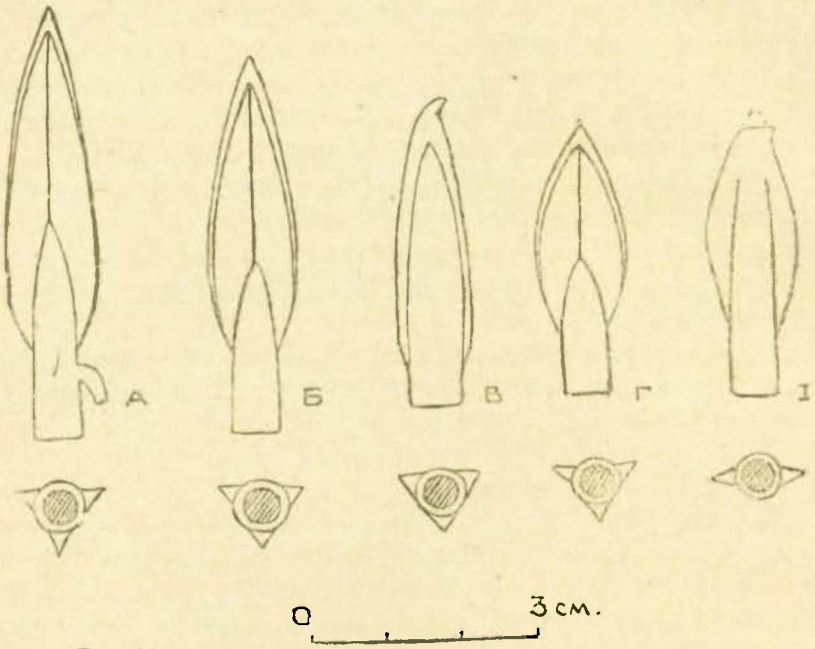

Рис. 10. Бронзовые наконечники стрел „скифского типа".

Наконечники скифского типа стали обнаруживаться теперь на территории Закавказья. В прошлом году О. Егиазарян обнаружил их в размытом могильнике, или же в святилище, у с. Махмуджух, на западном склоне Арагаца. Трехгранные и двуперые наконечники стрел имеются также среди материалов из старых раскопок Ж. де-Моргана в Лорийском районе. Некоторые могилы в Самтавро (ок. Мцхета) также содержали подобные стрелы в комплексе с железными скифскими мечами.

При раскопках во многих местах Передней Азии были неоднократно находимы наконечники стрел вышеотмеченного типа. Встречены они наряду с совершенно отличными от них местными стрелами на Топрах-кале у Вана, в Хайнаберде, в Вавилоне, в Ашуре—столице Ассирии, в Сирии и даже в городах Египта. В Вавилоне и Ашуре они были встречены при раскопках оборонительных стен города и отнесены к врагам, осаждавшим город. Наконечники стрел скифского типа, найденные в Египте, египтологи также определенно относят к иноземным отрядам.

Очень вероятно, что эти бронзовые наконечники стрел не случайно тождественны со скифскими и их появление в Передней Азии

связано со вторжениями скифов через Закавказье в VII и VI в.в. до нашей эры.

В Вавилонской хронике, где описаны последние дни Ассирии, отмечается и исключительная роль кочевников и среди них, в первую голову, скифов в разгроме великих держав Передней Азии. Эти кочевники в ассирийских и вавилонских текстах назывались „uman-manda", — термин, который раньше неправильно понимался, как „войско мидян". Эти полчища кочевников являлись грозной силой; они несли гибель тем, кто оказывал им сопротивление.

Библия красочно описывает полчища кочевников, вторгшихся в Переднюю Азию: „Вот идет народ от страны северной, и народ великий поднимается от краев земли; держат они в руках лук и копье; они жестоки и немилосердны, голос их шумит, как море, и несутся они на конях..."

Повидимому, при одном из таких вторжений кочевников в Закавказье с севера в начале VI в. до н. э. и была разрушена крепость на Кармир-блуре.

ԿԱՐՈ ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆ

ՊԱՏՄԱՇՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՆՈՐ-ԲԵՐԴԻ ԿՅՈՒՐԻԿՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ա.

ԱՆԱՊԱՏԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ԿՅՈՒՐԻԿՅԱՆ ՏՈՀՄԸ

Աշոտ Ողորմածի որդի Կյուրիկե (Գուրգեն) Բագրատունին իր եղբայր Սմբատ Տիեզերակալի օգնությամբ Տաշիրքում հիմնեց մի նոր թագավորություն (970—981), որը հետագայում իր անունով կոչվեց Կյուրիկյան։ Կյուրիկե Բագրատունու օրով ավարտվեցին Սանահնի և Հաղբատի գլխավոր տաճարները՝ Աստվածածինը և Ամենափրկիչը, որ հիմնարկել էր նրա մայր Խոսրովանույշ թագուհին։ Ամենափրկչի արևելյան ճակատին քանդակված են Կյուրիկեի և նրա եղբայր Սմբատ Տիեզերակալի բարձրաքանդակները։ Նրանք երկուսով իրենց ձեռքերում բռնած ունեն տաճարի կաղապարը։

Վիեննայի հրատարակություններից մեկում[1] Կյուրիկե առաջին է կոչվել ոչ թե Կյուրիկյան թագավորության հիմնադիր Կյուրիկեն, այլ Դավիթ Անհողինի որդի Կյուրիկեն, որ իրականում երկրորդ Կյուրիկեն է։ Մենք գուցե այս խնդրի վրա ուշադրություն չդարձնեինք, եթե հեղինակը կասկածի չառներ Սանահնի բարձրաքանդակները, որ հետևելով Բրոսսեին, վերագրում է Դավիթ Անհողինի որդի Կյուրիկեին և վերջինիս հորեղբայր Սմբատին։ Ցվյալ դեպքում հեղինակը հակառակ չէր լինի այդ քանդակները Սմբատ Տիեզերակալին և Կյուրիկե 1-ինին վերագրելու, եթե Սմբատը կանգնած լիներ Կյուրիկեի ձ կողմում։ Այդ մասին նա գրում է.

«Այլազգ անմեկնելի կը մնար թե ինչպես Սմբատ Տիեզերակալ հայոց գերագույն թագավոր, յուր կրտսեր եղբորմե՝ հպատակ թագավորե մը՝ ետքը կը դասվի» (էջ 33)։

Մենք այստեղ «ետքի» և առաջի խնդիր չենք տեսնում։ Պարզապես երկու եղբայրներ, իբրև եկեղեցու կառուցողներ, իրենց ձեռքին բռնել են եկեղեցու կաղապարը։

Այդտեղ Դավիթ Անհողինի որդի Կյուրիկեի և վերջինիս հորեղբայր Սմբատի պատկերները չէին կարող դրվել, եթե նրանք չեն ուզեցել իրենց նախորդների հիշատակը ոչնչացնելով՝ նրանց աշխատանքն իրենց վերադրելու միջոցին դիմել։ Ներանք վաստերը խեղաթյուրելու ճանապարհով անուն

---

[1] Ղևոնդ Մովսեսյան—«Անիի Կյուրիկյան թագավորներու պատմությունը», Վիեննա, 1923 թ.։

վաստակելու կարիքը չունեին, որովհետև իրենց պատկերները կարող էին քանդակել տալ նույն Սանահնում իրենց շինած ս. Գրիգոր բոլորաձև եկեղեցու կամ նշխարատան պատերի վրա։

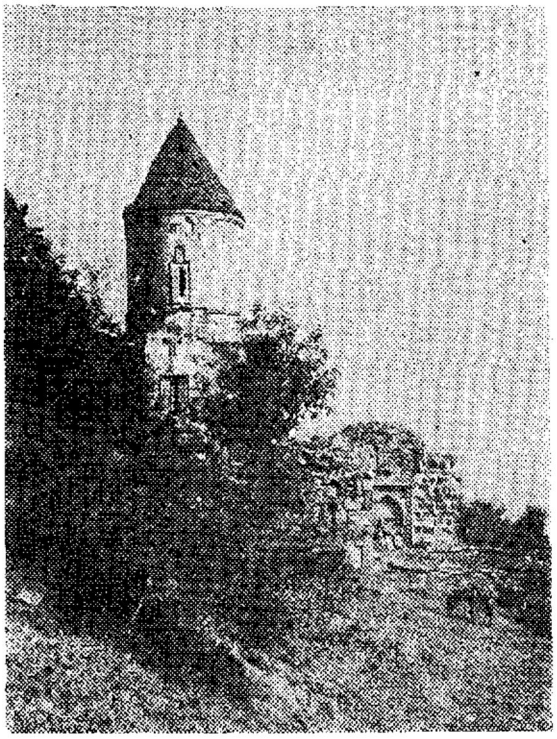
Այդպիսի բարձրաքանդակներ կան Աղթամարում, Հառիճում, Հաղպատում և Անիի Գագկաշեն ս. Գրիգորում, որոնց բոլորի վրա էլ քանդակված են տաճարները շինող անձնավորությունները միայն։ Սանահինն այդ ընդհանուր երևույթի մեջ բացառություն կազմել չէր կարող, մանավանդ որ Կյուրիկեի և Սմբատի բռնած կաղապարն ամենայն հավանականությամբ Ամենափրկիչ եկեղեցունն է, բայց ոչ երբեք բոլորաձև ս. Գրիգորինը։

Կյուրիկե 3-րդը (ըստ Մովսեսյանի՝ Կյուրիկե 2-րդ) թագավորել է 12-րդ դարի երկրորդ կեսին, 1145 թ. մինչև 1185 թ.։ Ղ. Մովսեսյանը գիտե նրա հինգ աղջիկներին՝ Մարիամին, Ռուսուդանին, որ Իվանե Օրբելյանի կինն էր, Մամքանին, որ Խաչենի տեր Հասանի (Խազրակյան) կինն էր, Վանեին՝ Արանի որդի Դավթի կինը, և Բավրինային, որ խնամացնում էր Աբաս 2-րդին և Աղսարթանին։ Մովսեսյանին ծանոթ է Կյուրիկե 3-րդի միայն մի որդին՝ Աբասը, որ Նանայի ամուսինն էր և երիտասարդ հասակում մեռավ։ Սակայն, Նոր-Վարագավանքի արձանագրություններից պարզվում է, որ Կյուրիկե 3-րդն ունեցել է նաև մի ուրիշ որդի՝ Վասակ անունով, որը Նոր-Բերդի Կյուրիկյան ճյուղի հիմնադիրն է։ Վասակն ինքն արձանագրություններ չի թողել և, ըստ երևույթին, ավելի շուտ է մեռել, քան Աբասը։ Այդ երևում է նրանից, որ նա չի հաջորդել եղբոր գահին և, որ գլխավորն է, Աբասին հաջորդող Աղսարթանի գահակալության հենց սկզբին հանդես է գալիս Վասակի որդին՝ Դավիթը, որն արդեն Նոր-Բերդի իշխանն էր։ Վասակի մասին տեղեկություն ունենք միայն նրա որդի Դավթի և թոռան՝ Վասակի արձանագրություններից, որոնք փորագրված են Անապատի (Նոր-Վարագավանքի) պատերին։

Դավիթ, որդի Վասակա, թոռն Կյուրիկե արքայի.— Այս Դավթի մասին մի քանի մանրամասնություններ է հաղորդում ժամանակակից պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին։ Ըստ վերջինիս՝ Կյուրիկե 3-րդի որդի Աբասը 19 տարեկան հասակում մեռնելով՝ իր կին Նանայից որդի չի ունեցել, բայց Աբասի քույր Բյուրինան (Բորինա) լսում է, որ Աբասն ունի մի ապօրինի որդի, որին էլ ժառանգակալ են դարձնում Կյուրիկյան թագավորության. բայց Նոր-Բերդի Դավիթը, որ Բագրատունյաց տանից էր, Աղսարթանին ապօրինի ժառանգ համարելով ուզում է ինքը տիրանալ Մածնաբերդի գահին։ Նա իր աղջիկը կնության է տալիս Աղսարթանին, հետո տիրանում է Մածնաբերդին և աղջիկը բաժանելով Աղսարթանից, սրան հեռացնում է բերդից, բայց բերդի բնակիչները Դավթին չեն ընդունում, արտաքսում են այստեղից և Մածնաբերդը հանձնում Աղսարթանին։ Ավելորդ չէր լինի մեջ բերել Գանձակեցու խոսքերը.

«Եւ կացեալ Աբաս ամս երկու ընդ ամուսնոյն իւրոյ, վախճանի ամաց ընդ[ն]ից և տասանց. սորա զաւակ ոչ գոյր ի կնոջէն իւրմէ։ Իբրև ետես քոյր նորա, Բիւրինայ անուն, եթէ բնաջինջ եղաք յազգէ՝ անհնարին սգով վարանէր։ Ապա ասացին նմա, եթէ է կին մի, որ ունի մանուկ մի տնդիայ

եղբօրէն քումմէ, ապա զուարթացեալ կինոջն, առնու զմանուկն և անուցանէ և անուանեաց պանուն Նորա Աղսարթան, որ եղև ժառանգակալ Մածնաբերդոյ, այր աստուածապաշտ և քահանայասէր։ Սա որ ևնաս յաւուրս մեր, սորա ի ձերութեանն ցաւեցին ոտք, ընդ սա խալխութեամբ վարեցաւ Դաւիթ իշխան Նոր-Բերդին, զի էր և նա յազգէ Բագրատունեաց, հայրն Վասակայ իշխանի, որ շինեաց զեկեղեցին հրաշագան ի վանքն՝ որ Անապատն կոչի, հուպ ի Նոր-Բերդն առաջնորդութեամբ և ձեռնադրութեամբ արքեպիսկոպոսին Ցոհաննիսի Տայեցոյ քաղաքին Շամքորոյ, և Դարգմանայ, և Երզնկանիցն, և Տէրունականին, և Տաւշոյ, և այլ կողմանց իշխանութեան Վարհամայ իշխանի։ Եւ եղև աւարտումն եկեղեցւոյն, որ օծաւ և կնքեցաւ յանուն սրբոյ Աստուածածնին ի ՈՁԹ թուականին հայոց։ Այր սուրբ և առաքինի և բարեզործ էր եպիսկոպոսն Ցոհաննէս, որ յոլով քառասունս անսուաղ պահէր։ Իսկ Դաւիթ իշխան Նոր-Բերդին խաբեաց զմանուկն Աղսարթան և վերադարձոյց զնա ի զուսար իւր և ինքն տիրեալ Մածնաբերդոյ, և ապա եհան զդուստր իւր ի նմանէ։ Իսկ Աղսարթանայ իւր արարեալ զբնակիչս իւր բերդին, յանկարծակի յետդակարծ ժամու ըմբռնեալ զԴաւիթ հանդերձ ամենայն ընտանեօքն հանին արտաքս ի բերդէն, և եւուն զբերդն յԱղսարթան» [1]։

Նոր Վարագավանքն արևմուտքից։

Վասակի որդի Դավիթը նշանավոր է իր կառուցած Անապատով, որի կողքին հետագայում նրա որդի Վասակը շինեց Նոր Վարագավանքը։ Դանձակեցին սխալվում է, երբ ամբողջ շինութիւնը, կամ ասվելի ճիշտ կլինի ասել, Անապատի շինութիւնը վերագրում է Վասակին։ Այդ տեղեկութիւնը կարելի է հերքել բազմաթիվ արձանագրութիւններով։

Վասակի 1207 թվին պատկանող արձանագրութեան մեջ Անապատի կառուցումը վերագրված է Դավթին։

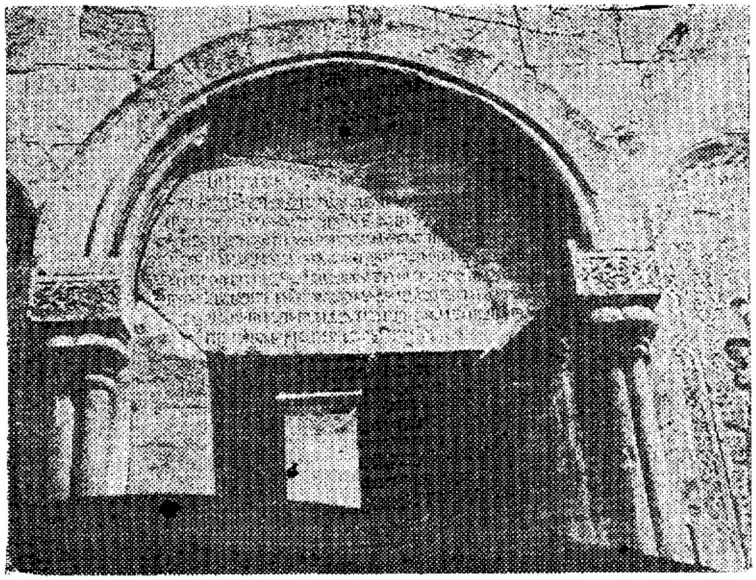
Ի Թ[ՈՒԻՍ] ՈՁՉ [686=1237] ԹԱԳ[ՈՒՀԻ] ՌՈՒՋՈՒՔԱՆԱ ԴՍՏԵՐ ՔԱՄ[ԱՐ]։ ԵՍ՝ ՎԱՍԱԿ, ՈՐԴԻ ԴԱՒԹԻ, ՈՐԴՈ ՎԱՍԱԿԱ, Ի ՏԱՆԵ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, Ի ՏՈՀՄԷ ԴԱՒԹԱ ՄԱՐԳԱՐԷԻ, Ի ՓԱՌՍ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ԿԱՏԱՐԵՑԻ ՉԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՋՈՐ ՇԻՆԵՑԻ Ի ՁԵՌՆ Տ[ԵԱՌ]Ն ՅՈՀԱՆՆՈՒ ԵՒ ԸՆԾԱՅԵՑԻ

[1] *Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի—«Պատմութիւն Հայոց», Դուվ. հրատ., էջ 145—147։*

ՋՇԱՂԿԱԳՈՒՉԻ ԻՒՐ ԿՈՊԱՐՈՎՆ Ի ՎԱՆՔՍ, ԵՒ ՀԱՒԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՂԲԱՐՑՍ ՀԱՍՏԱՏԵՑԱՒ ԻՆՁ ՊԱՏԱՐԱԳ ՅԱՁՏՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՋԱՏԻԿՆ ՅԻՄ ՇԻՆԵԱԼ ՄԵԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, ՈՐՊԷՍ՝ ԻՄ ՀԱՒՐՆ ՅԻՒՐ ՇԻՆԵԱԼ ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻՍՆ: ԳՐԵՑԱՒ ԵՒ ԿՆՔԵՑԱՒ ԱՆՈՒԱՄԲՆ Ա[ՍՏՒԾՈ]Յ, ՑԱՒՈՒՐ ՈՐՈՒՄ ՎԱՐԱԳԱ ՀԱՅՐՆ ՂՈՒԿԱՍ ՋՍ[ՈՒՐ]Ք ՆՇԱՆՆ ԵՏ ՅԵԿԵՂԵՑԻՍ: ԱՐԴ, ԲԷ ՈՔ ՁՄԵՐ ՏՈՒԵԱԼ ԳԵՒ-ՂԵՐՍ Ի ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԵԱՑՍ ՀԱՆԵԼ ՋԱՆԱ ԵՒ ՁՄԵՐ ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԽԱՓԱՆԷ՝ ԲԷ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱ Է Ի ՔՐԻՍՏՈՍԷ ԵՒ ԻՒՐ ԸՆՏՐԵԼՈՑՆ Է ՆՁՈՎԱԾ, ԵՒ ԲԷ ՅԱՅԼ ԱՁԳ Է Յ[ՍՏՒԾՈ]Յ ԵՒ Ի ԴԵՆԷ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՑ ԻՒՐԵԱՆՑ, ԵՒ ՄԵՐ ՄԵՂԱՑՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆ: ՅԱՒՈՒՐՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ ԱՍԱՑԵՆ ԱՄԵՆԱՅՆ Ս[ՈՒՐ]Ք ԵՂԻՑԻ, ԵՂԻՑԻ:

Եթէ դրան ավելացնենք նաև այն, որ Դավիթն իր շինած եկեղեցու մի քանի տեղերում արձանագրել է Անապատի շինության հանգամանքները, էլ ոչ մի կասկած չի մնա համոզվելու, որ բուն անապատի կամ հարավային թևի շինարարությունները կատարել է Դավիթը և ոչ թե վաստակը:

Տաճարի շինության գլխավոր արձանագրությունը գտնվում է նրա մուտքի բարավորի վրա և ունի հետևյալ բովանդակությունը.

Վաստակի որդի Դավթի արձանագրությունը Անապատի տաճարի արևմտյան մուտքի ճակատին:

ԿԱՄԱՒՆ Ա[ՍՏՒԾՈ]Յ, ԵՍ ԴԱՒԻԹ, ՈՐԴԻ ՎԱՍԱԿԱ ՔՈՌՆ ԿՅՈՒՐԻԿԷ ԱՐՔԱՒ ՇԻՆԵՑԻ ՋԱՆԱՊԱՏՍ ՅԻՄ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆՍ ՁԵՌԱՄԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՄԽԻԹԱՐԱ ԵՒ ՈՒԽԷ [647—1198] ԹՎԻՍ ՇԻՆԵՑԻ ՁԵԿԵՂԵՑԻՍ ՁԵՌԱՄԲ ՀԱՒՐ ԳՐԻԳՈՐՈ ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԱՐԲԱՆԵԿԻՆ՝ ՊԵՏՐՈՍԻ ԵՒ ԵՂԲԱՐՑ ՆՈՐԱ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻ ԵՒ ԱՁԱՐԻԱՒ: ԵՒ ԵՏՈՒ ՀՈՂ Ի ՏԱՆՁԵԿՈ, ԵՒ ՅԵՂԵՐ ԳԵՏԻՆ ԵՒ ԶԴՐԱԽՏՆ ԸՆԳՈՒՉԻ ՁԱՂԱՑԷՆ ՀԱՄԴՆՈ ՄԻՆՁ ՅՆԳՈՒՉՈՒՏՆ ԽԱՐԲԻ ԵՒ ՁԱՂԱՑ ՄԻ ԵՒ ԻՐԻՒՆ ԱՅԳԻ, ԵՒ ՇԻՆԱԿԱՆ ՄԻ: ԵՒ ԵՏՈՒՆ ԻՆՁ ՁՁԱՏԻԿՆ ԱՒՈՒՐՆ ԵՒ ՁՃՐԱԳԱԼՈՒՑԻՆ ԺԱՄՆ ՈՐՁԱՓ ԼԻՆԻ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ, ԴԱՏԱՊԱՐՏԵՑՑԻ Ի Տ[ԵՒՌՆ]Է:

Դավթի տապանաքարն մուտքի կամարի վրա պրված է՝

«ՈՒԽՔ [649—1200] ԹՎԻՆ: ԵՍ ԴԱՒԻԹ, ՈՐԴԻ ՎԱՍԱԿԱ, ՔՈՌՆ ԿԻՒՐԻԿԷ Ա[Ր]ՔԱԻ, ՇԻՆԵՑԻ ՁԵԿԵՂԵՑԻՍ ԵՒ ՁՏԱՊԱՆԱՏՈՒՆՍ ԵՒ ԵՏՈՒ Ի ՏԱՆՁԵԿԻ ՁԻՄ...»

Արձանագրությունն այստեղ ընդհատվում է:

Դավթի անունը հիշատակվում է տաճարի արևմտյան պատի վրա քանդակած հետևյալ արձանագրության մեջ.

Ս/ՈՒՐ/Բ ՆՇԱՆ ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ, ԴԱՒԹԻ ԼԵՐ ԱՒԳՆԱԿԱՆ, ՅԱՇԵՂ ԱՒՈՒՐՆ ԱՆՁՐԱՒԱԿԱՆ.

Դավիթը մի կրկնագիր արձանագրության մեջ էլ է հիշվում իբրև վանք շինող.

«ԴԱՒԹԻ ՇԻՆՈՂ ՎԱՆԻՑՍ»

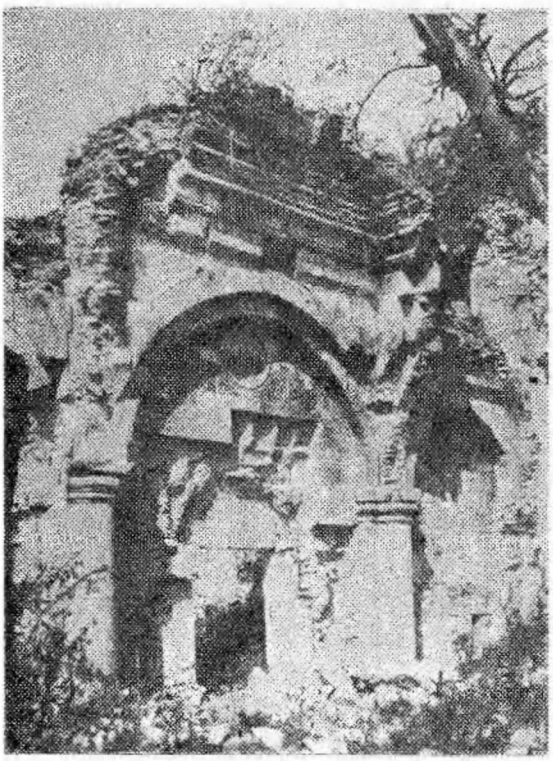
Անապատն *այժմ կոչվում է Նոր-Վարագ։ Այդ անունը, ինչպես հետո պիտի տեսնենք, վանքն սացել է Վասակի կառուցած եկեղեցու պատճառով։ Այս վանքը կառուցված է Շամշադինի շրջանի Վելի (նախկին Հախում) գյուղից դեպի հյուսիս-արևմուտք, երեք կիլոմետր հեռու. գտնվող մի սարալանջի վրա՝ «հուպ ի Նոր-Բերդն», ինչպես վկայում է Կ. Գանձակեցին։ Մեր ենթադրությունը, թե այդ բերդը գտնելը մեծ աշխատանք չի պահանջելու, չարդարացավ—մեր երկար ստուգումներն ու տեղացիներին հարց ու փորձ անելն արդյունք չտվին։*

Նոր-Վարագի վանքը բաղկացած է երկու եկեղեցիներից, որոնցից յուրաքանչյուրն իր արևմտյան կողմում ունի մի ժամատուն։ Նրանցից մեկն ունի նաև մի տապանատուն։ Վանքն ունեցել է նաև ընդարձակ պարիսպ, որից տեղ-տեղ երևում են կրաշաղախի հետքեր։ Վանքի հանգստարանը գտնվում է նրա հյուսիսային կողմում՝ 200—300 քայլի վրա, որտեղ կան մի քանի տապանաքարեր և խաչքարեր։ Դրանցից միայն մեկն ունի վերծանելի արձանագրություն և պատկանում է 1659 թվին։

Հարավային կողմի փոքր եկեղեցին, տապանատունը և այդ մասի ժամատունը հուշարձանների խմբի մեջ հնագույններն են, որոնք կառուցվել են 1198 թվին, Կյուրիկե 3-րդի թոռ Վասակի որդի Դավթի միջոցներով։

Տաճարի արևմտյան ճակատը զեղեցիկ զարդաքանդակներ ունի։ Մուտքը զարդարված է կամարակապ զույգ ութնասյուներով, որոնց խոյակներն ունեն հյուսկեն քանդակներ։ Մուտքի աջ ու ձախ կողերը զարդարված են կամարաձև գլխով երկու մեծ և միմյանց համապատասխանող շրջանակավոր խաչքարերով, որոնց վերին և ստորին մասերն արձանագրված են։ Ինչպես իմանում ենք արձանագրություններից, այդ խաչքարերը կազմել է Թաար վարպետը, որը մեր երևելի քանդակագործներից մեկն է, ասայժմ մեզ հայտնի միայն այս երկու խաչքարերով, բայց հավանական է, որ նույն պատի վրա գտնվող որմնասյուներն ու մնացած ձևաևոր քարերը նույն վարպետի ձեռակերտը լինեն։ Տաճարն անսյուն է, ծածկը եղել է օրոցաձև։ Արևելյան արտիզը մի միջնորմով բաժանված է երկու մասի։

Այս եկեղեցին իր արևմտյան կողմում ունի մի ընդարձակ ժամատուն, որի ծածկն ամբողջովին կործանված է։ Այս ժամատան հարավային պատն ամբողջապես փլվել և պլորվել է ձորը, իսկ մնացած պատերը մեծ մասով կանգուն են։ Ժամատան արևմտյան մուտքն սկսվում է սլաքավոր բարավորով, որն առած է քառանկյուն ուղղակի շրջանակի մեջ։ Մուտքի պլխին կա շրջանաձև կեղծ լուսամուտ, որն ունի զարդաքանդակ պսակ։ Պատի այդ մասերում կան նաև մի քանի փոքրիկ խաչքարեր։ Ժամատունը սյուներ չի

Անապատի ժամատան հյուսիս-արևմտյան մասը ներսից։

ունեցել, այլ ծածկը հանգչել է պատերից դուրս ցցված որմասյուների վրա, որոնք՝ յուրաքանչյուր պատի մեջ՝ երկու հատ են։

Վասակ՝ որդի Դավթի։ Այս վասակը 13-րդ դարում իշխում էր Նոր-Բերդում։ Կիրակոս Գանձակեցուն նա ծանոթ է որպես Անապատի կառուցող և Նոր-Բերդի իշխան։ Վասակի թողած ամենահին արձանագրությունը ՈՁ[=1231] թվին է պատկանում, իսկ ամենաուշը, ՈՁՁ[=1237] թվին, բայց Կիրակոս Գանձակեցին ասում է, որ նրա կառուցած եկեղեցու օծումը տեղի է ունեցել ՈՁԹ[=1240] թվին։ Այս վասակով, որը Նոր-Բերդի կյուրիկյան իշխանների շարքում 2-րդ վասակն է, ըստ երևույթին վերջանում է Նոր-Բերդի կյուրիկյան տոհմի իշխանությունը։ Այսպիսով՝ Նոր-Բերդի իշխանների ճյուղագրությունն առանում է հետևյալ պատկերը.

Կյուրիկն Գ

/ \

Արաս Վասակ իշխան Նոր-Բերդի.

|

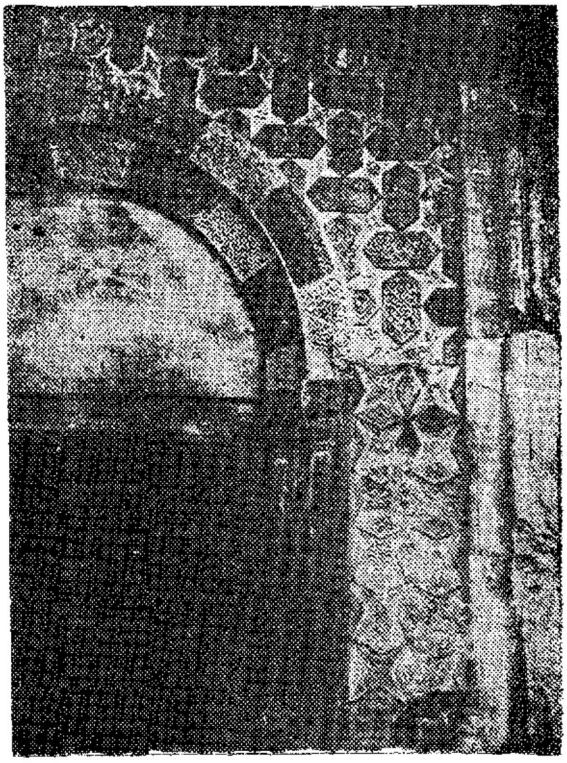
Դավիթ (հակառակորդ Աղսարթանի և Անապատի կառուցող)

|

Վասակ (Նոր վարագավանքի կառուցող)

Երկրորդ Վասակը հայտնի է Անապատի վանքում իր կառուցած եկեղեցով։ Այդպես է ճանաչում նրան նաև Գանձակեցին, որ ժամանակակից հեղինակ է, և նրա կառուցած եկեղեցին անվանում է «հրաշազան», որ միանգամայն համապատասխանում է իրականությանն։ Այս եկեղեցու անունը կապված է վարագա նշանն այնտեղ տեղափոխելու հետ։ Թաթարական արշավանքների ժամանակ Վարագի (Վանի վիլայեթ) վանահայր Ղուկասը վերցնելով Վարագա սուրբ նշանը, փախչում է հյուսիս և վեց տարի շրջելուց հետո այդ նշանը թողնում է Անապատում։ Վարագի նշանն Անապատի վանքը փոխադրելու հանգամանքը հիշատակված է տաճարի հյուսիսային պատի ներսի երեսին փորագրած հետևյալ ընդարձակ արձանագրության մեջ.

Ի ԹՎԻՆ ՈՁ [=680=1231] ԸՆԴ ԱՅԼ ԱՇԽԱՐՀՍ ՅՈԼՈՎՍ ՀԱՐԱՒ ԳԱ-ԻԱԶԱՆԱՒ ՑԱՍՄԱՆՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ԳԱ-ԻԱՌՆ ԽԼԱՔԱ Ի ՁԵՌՆ ԽՈՐԱԶՄԻՆ ԵՒ ՔԱՔԱՐԻՆ, ԸՆԴ ՈՐՍ ԵՒ ՄԵԾԱՀՌՉԱԿ ՈՒԽՏԻՆ ՎԱՐԱԳ՝ ՅԻՇԵՑԵԱԼ ՄԵՂԱՑ ՄԵՐՈՑ: ՅԱՅՍՄ ԱՍԻ ԵՍ, ՂՈՒԿԱՍ, ՀԱՅՐ ՎԱՐԱԳԱ, ԱՌԵԱԼ ՉՏԻԵԶԵՐԱՀԱՄԲԱՒ Ս[ՈՒՐ]Ք ՆՇԱՆՆ ՇՆՈՐՀՆԱՆ Ա[ՍՏՈՒ-ԾՈ]Յ Ի ՓՐԿՈՒՔԻՒՆ ՄԱՐԴԿԱՆ Ի ՁԵ-ՌՆ ՊԱՏՐՈՆԻԿԵԱ ԵՒ Ս[ՈՒՐ]Ք ՀՌՈՄ-ՍԻՄԵԱՅՆ ԵՒ ԲՈԴԿԱ Զ:Զ: ԱՄ ԾՐՁԵ-ՑԱ ՔԱՓԱՌԵԱԼ Ի ՏԵՂՈ Ի ՏԵՂ, ԱՊԱ Ի ԿԱՄՍ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ԵՏԵՍ ԽՆԱՄՈՑՆ Տ[ԵԱՌ]Ն, ՀԱՍԻ Ի ՆՈՐ ԲԵՐԴ ԱՌ Ք[ՐԻՍՏՈ]ՍԱՍԵՐ ԻՇԽԱՆՆ ՎԱՍՍԱԿ ԵՒ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱԲՆԱԿ ԱՆԱՊԱՏ ԿՈՉԵՑԵԱԼ ՎԱՆՍ ԵՒ ԱԶԴՈՒՄ ԻՆՉ ԵՂԵՒ ԱՌ ԻՍ ՀԱՃՈՒՆԱԼ Ս[ՈՒՐ]Ք ՆՇԱՆԻՍ Ի ՏԵՂՈՋՍ ՆԿԱՏԵՑԻ ԵՒ ԳԵՂԱՂԵՇ ԵԿԵ-ՂԵՑԻՍ ԱՐԺԱՆԻ ՀԱՆԳՉՍՏԵԱՆ ՍՈՐԱ ԵՒ ՄԵԾԱՐԵԱԼ Ի ԲՆԱԻՒՑՍ ԱՌՒ ՁՎԱՆՔՍ ԵՒ ԵՏՈՒ ՁԻԱՁՍ ՅԵԿԵՂԵ-ՑԻՍ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ, ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՄԲ ՏԵԱՌՆ ՅՈՀԱՆՆՈՒ ՇԻՆԱՒՂԻ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ԱՌԱՋԻ ՀՐԵՇ-ՏԱԿԱՑ ԵՒ ՄԱՐԴԿԱՆ: ԵՒ ՀԱՍՏԱՏԵՑԱԻ ԻՆՁ Ի ՏԱՒՆԻ ՍՐԲՈՑ ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՊԵՏ-ՐՈՍԻ ԵՒ ՊԱՒՂՈՍԻ ԵՒ ՅՈՀԱՆՆՈՒ ԵՒ ՅԱԿՈԲԱ ՁԱՄԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ՊԱՏԱ-ՐԱԳ: ԱՐԴ ԹԷՂՈՔ ՀԱՆԵԼ ՁԱՆԱ ԱՍՏԻ՝ ԿԱՊԱՆՍ ԵՒ ԱՆԵԾՍ ԺԱՌԱՆԳԵՍՑԷ Ի ՅՈԳԻ ԵՒ Ի ՄԱՐՄԻՆ ԱՆԲԺՇԿԵԼԻ Ի Ս[ՈՒՐ]Ք ՆՇԱՆԵՍ ԵՒ ՅԱՄԵՆ ԱՐԱՐԱՑ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ: ՈՐՁԱՓ ԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՇԷՆ Է ՄԻ ՈՔ ԻՇԽԵՍՑԷ ՁԻԱՁՍ ՀԱՆԵԼ ԿԱՄ ՁԻՄ ՅԻՇԱՏԱԿՍՆ ԽԱՓԱՆԵԼ, ԱՊԱ ԹԷ ՈՁ ՆԱԻ ՉԻՆՔՆ ՁՆՁԵՍՑԻ Ի ԿԵՆԱՑ ԳՐՈՅՆ ԵՒ ՅԻՇ-ՄԱՆԵՆ ԱՅՆ: ԱՍԱՍՑԷՆ ՀՐԵՇՏԱԿ[Ք] ԵՒ ՄԱՐԴԻԿ ԵՂԻՑԻ ԵՂԻՑԻ:

Նոր Վաթափաճնքի տաճարի արեմտյան մուտքը

Բացի դրանից, Վասակաշեն տաճարի շինութ[յանն է վերաբերում նաև եկեղեցու արեմտյան մուտքի քանդակազարդ շրջանակի գլխին փորագրած արձանագրութ[յունը, որի մեջ միայն մի բառ եղծված է, բայց մյուս արձանագրութ[յունների հիման վրա այդ բառը վերականգնվում է. դա Վասակի հոր անունն է, որ, ինչպես գիտենք, Դավիթն է եղել: Ահա այդ արձանագրութ[յան բովանդակութ[յունը.

«Ի ԹՎԻՆ ՈՁԴ [1235] ՇԻՆԵՑԱՒ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՁԵՌԱՄԲ ՅՈՀ: ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ՀՐԱՄԱՆԱՒ ԵՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻ ՎԱՍԱԿ[ԱՅ] ՈՐԴՈ [ԴԱՒԹԻ] ԲՈՒՆ ԿԻՒՐԻԿԵ ԱՐՔԱՒ. ԵՒ ՍԱ ՀԱՆԵՑԱՔ ՁԱՁԱՏ»:

Ինչպես տեսնում ենք, Վասակն իշխանաց իշխան է անվանվում. պարզ է, որ Կյուրիկե 3-րդի այս ճյուղի շառավիղները հաջորդաբար իշխանաց իշխան էին լինելու, ինչպես Դավիթը, նույնպես և Կյուրիկե 3-րդի որդի Վասակը: Սրանք թեև թագավորներ չդառան, բայց ինչպես երևում է ար-

ձանագրություններից, մեծ ձգտում ունեին ուրանալու Կյուրիկյան գլխավոր ճյուղի գահին։ Այդ հանգամանքը հատկապես նկատելի է Դավթի օրով, երբ Կյուրիկյան գահին նստած էր Աբասի ապօրինի որդի Ադամարթանը։

Մեծ տաճարի արևմտյան պատի ներսի երեսին կա մի արձանագրություն, որի մեջ հանդես է գալիս Նոր-Բերդի տիկին Խաթունը՝ Անեցի Մեծ Հեճուբ Վահրամի աղջիկը։ Խաթունը կարող է լինել միայն Վասակի կինը, քանի որ արձանագրությունը քանդակված է մեծ եկեղեցու վրա և պատկանում է 13-րդ դարին, որը, բացի գրերի պալեոգրաֆիկ ձևերից, ապացուցվում է նույն տիկին Խաթունի մյուս արձանագրություններով, որոնցից մեկը պատկանում է 1231 թվին և գտնվում է Հոռոմոսի վրա, իսկ մյուսը՝ Հաղբատի ժամատան վրա և պատկանում է 1235 թվին։

Այդ արձանագրությունները մեջ ենք բերում Կոստանյանցի «Վիմական տարեգրից».—

ՀԱՌԻՃԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

«ԱՍՏՈՒԱԾԱՍԵՐ ԵՒ ԱՐԴԻՒՆԱՒՈՐ ՊԱՏՐՈՆՆ ՀԻՋՈՒԲ ՎԱՀՐԱՄ ՇԻՆԵԱՑ ԺԱՄԱՏՈՒՆՍ ԵՒ ԵԲԵՐ ՁՄԻՒՍ ՋՈՒՐՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳՈ ԻՒՐՈ ԵՒ ՁԱՒԱԿԱՑ ԻՒՐՈՑ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈ ԻՒՐՈ ՔԱՄԱՐԻՆ։ ԵՒ ՏԵՐ ՀԱՄԱՁԱՍՊ ԵՒ ՀԱՅՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԻԱԲԱՆՔՍ Ի ԽՆԴՐՈՑ ԴԱՏԵՐՆ ԻՒՐՈ ԽԱՔՈՒՆԻՆ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻՆ Ի ՏԱՒՆԻ ՔԵՈՔՈՍ ՔԱԳԱՒՈՐԻՆ ՁԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ՅԱՆՈՒՆ ՔԱՄԱՐԻՆ ՊԱՏԱՐԱԳԵԼ ԶՔՐԻՍՏՈՍԻ...»։

Հոռոմոսի արձանագրության մեջ Խաթունը գանգատվում է, որ զավակ չունի.

«ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏՈՒԱԾ Ի ՔՈ ՄԵԾԻ ԾԱԳՄԱՆ ԼՈՒՍՈ ՆՈՐՈԳԵԱ ՁՀՈԳԻ ԽԱՔՈՒՆԻՆ, ԴՍՏԵՐ ՀԵՁՈՒԹ ՎԱՐՀԱՄԱ, ՈՐ ՄԵԾ ՅՈՒՍՈՎ ԵՒ ԲԱՁՈՒՍ ԱՐԴԵԱՄԲՔ ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵԱՑ ՁԵԿԵՂԵՑԻՔՍ, ԵՒ ՁԻ ՈՉ ՈՒՆԼՈՎ ՄԱՐՄՆԱՒՈՐ ՁԱՒԱԿ՝ ՍՏԱՑԱԻ ԻՒՐ ԺԱՌԱՆԳ ՅԵՎ ՅԻՇԱՏԱԿ ՁՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ...»։

Խաթունն իր արձանագրությունների ժամանակով համընկնում է Դավթի որդի Վասակի ժամանակին (13-րդ դարի 30-ական թվականներ)։ Այսպիսով՝ անվիճելի է դառնում, որ Նոր-Բերդի այդ իշխանուհին Վասակի կինն է։

«Ի ՏԱՒՆԻ ՍՐԲՈՑ ՀՌԻՓՍԻՄԵՆՑՆ Ե ԱՒՐ ԺԱՄ ԼԻՆԻ ԽԱՔՈՒՆԻՆ ԱՆԵՑՈՅ. ԴՍՏԵՐ ՄԵԾԻՆ ՀԵՁՈՒԲ ՎԱՐՀԱՄԱ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ՆՈՐ-ԲԵՐԴԻՍ. ՈՐՔ ԽԱՓԱՆԵՆ՝ ԴԱՏԻՆ ՅԱ[ՍՏՈՒԾՈ]Յ».

Հոռոմոսի արձանագրությունից երևում է, որ Վասակը որպէս չի ունեցել իրեն հաջորդ կարգելու համար և կարելի է ենթադրել, որ նրանով էլ վերջանում է Նոր-Բերդի Կյուրիկյան իշխանությունը։ Խաթունի արձանագրության ներքևը գտնվում է նույն փորագրչի ձեռքով և նույն դրելով գրված մի արձանագրություն, որը նվիրված է Խաթունի անուղղակի ժառանգին.

Ի ՏԱՒՆԻ Ս[ՈՒՐ]Բ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՆԱՒԱՍԱՐԴԻՆ Ա ԱՒՐ ԺԱՄ ՅԽԿԱՆԵՑՈ ԴՈՐԻ՝ ԱՆՈՒՑՈՂԻ ԽԱՔՈՒՆԻՍ. ՈՐՔ ԽԱՓԱՆԵՆ ԴԱՏԻՆ ՅԱ[ՍՏՈՒԾՈ]Յ։

* * *

Վասակաշեն տաճարը կառուցված է Անապատի հյուսիսային կողմում։ Տաճարը դրսից քառանկյուն է, իսկ ներսից՝ խաչաձև։ Ներսում սյուներ չկան, այլ խաչաձևությունն առաջացնող թևերի ներս ընկած մասերի հիման վրա բարձրանում է բարձրադիր գմբեթը։ Տաճարի չորս անկյուններում կան չորս կրկնահարկ խորաններ։ Արևմտյան խորանների վերին հարկերը բարձրանում են պատերի հետ շինած քարե սանդուխքով։ Արևմտյան ժամատունն ունեցել է չորս կենտրոնական սյուներ, բայց ծածկը փլված է և այժմ միայն պատերի մասերը։ Տաճարն ունի երկու մուտք՝ հարավային, որ միացել է Դավիթաշեն ժամատան մեջ և արևմտյան, որը բացվում է Վասակի շինած ժամատան մեջ։ Այս վերջին դուռն ունի խիստ հարուստ հարդարանք։ Սրա քառանկյուն մուտքը զարդարված է զուտ որմնասյուներով, դռան ճակատակալ քարը կամարավոր է, իսկ դռան կողքերը և ճակատը զարդարված են փոքրիկ ձևավոր քարերով, որոնք ստորին շարքերում ունեն երկրաչափական ձևեր, իսկ վերին մասերում՝ կենդանական և բուսական ոճավոր քանդակներ։

Վանքն ունեցել է նաև ջրմուղ, որի կառուցողի անունը միացել է մի կոթողի վրա։

«Ի ԹՎԻՆ ՉԲ [1253] Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ ՈՂՈՐՄԻ Շ Ա Ռ Ա, ՈՐ ՋՈՒՐ ԲԵՐԵԱՑ».

Վանքի շրջապատում կան մատուռներ և գևրեզմանոց։

Բ.

ԽՈՐԱՆԱՇԱՏ

Խորանաշատ վանքը գտնվում է Ջինարի գյուղից մոտ երկու կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք ընկնող բարձրադիր ձորակում։ Շրջակայքն անտառապատ է, մոտերքում կան նաև պտղատու ծառեր։

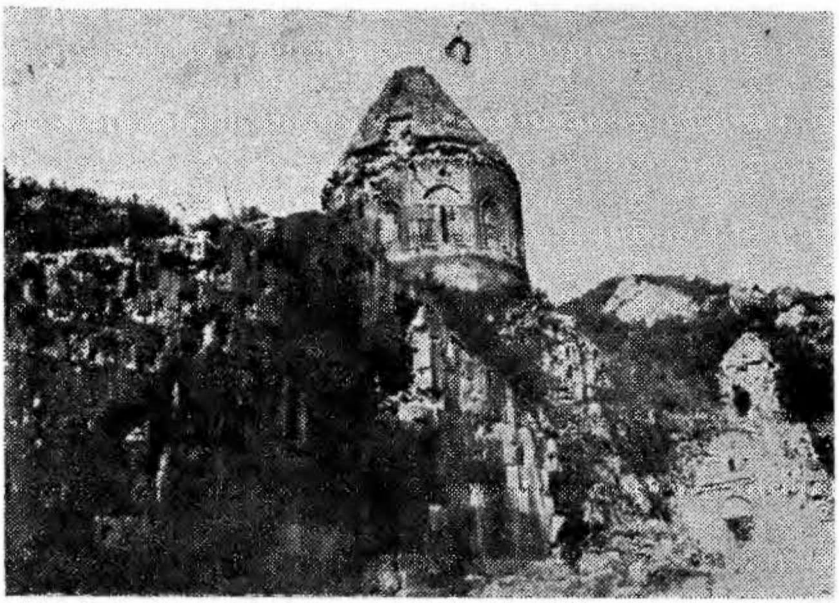
Այս վանքի կառուցման մասին, բացի վիմական արձանագրություններից, ունենք նաև Կիրակոս Գանձակեցու ընդարձակ նկարագրությունը, որից երևում է, որ հիշյալ պատմագիրն այս վանքում աշակերտ է եղել վանքի կառուցող և ժամանակի մեծագույն ուսուցիչ Հովհաննես Վանականի մոտ։ Վանականի մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում նաև նրա նշանավոր մյուս աշակերտները՝ Վարդան Վարդապետը և Մագաքիա Աբեղան։

Հովհաննես Վանականը Տավուշեցի է (Շամշադին), ծնվել է 12-րդ դարի վերջերին։ Փոքր հասակից ուղարկվել է վանք։ Նա սովորել է Դատաստանագրքի նշանավոր հեղինակ Մխիթար Գոշի մոտ, Գևտիկ վանքում։ Ավարտելով ուսումը, ստացել է Վարդապետ (գիտնական ուսուցիչ) կոչումը և գնալով իր հայրենիքը՝ հիմնադրել է Խորանաշատը։ Շինության սկզբնավորության մասին չկա արձանագրություն. հնագույն արձանագրությունը վերաբերում է տաճարի պլխավոր դռան շինությանը, որը կրում է 1211 թվականը և կառուցվել է ոմն Սերոբի ծախքով։

ՄԻՆ ԽՈՐԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳ ՄԱՏՋԻ ՍԵՐՈԲԻՆ Ի ՏԱՒՆԻ ՍՐԲՈ ԽԱՉԻՆ, ՋԻ ԴՈՒՌՍ ՆՈՐԱ ԻՐԱՒՔՆ ՇԻՆԵՑԱՒ Ի ՈԿ [660=1211] Թ[ՎԻՆ]։

Հյուսիս-արևելյան խորանի շինությունն ունի 1216 թվականը.

ՈԿԵ [865=1216] ԵՍ ՎԱՐՇԱՄ ԿԱՆԱՉՈՂԿԵՑԻ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ Ի ԽՈՐԱՆԱՇԱՏՈ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱԾԻՆՍ, ԵՏՈՒ ՋԾԱԽՍ ԽՈՐԱՆԻՍ ԵՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ՀԱՍՏԱՏԵԱՑ ԻՆՁ Բ ԺԱՄ Ի ՏԱԻՆԻ Ս[ՈՒՐ]Բ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՆԽԱՓԱՆ»[1]:

Խորանաշատը հարավ-արևմուտքից:

Մյուս խորանի շինությունն էլ ունի 1220 թվականը.

ՈԿԹ [669—1220]. ԵՍ ԱԻԵԼԴԱՏ ՍՏՐԺԵՑԻ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ Ի ԽՈՐԱՆԱՇԱՏՈ Ս[ՈՒՐ]Բ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱԾԻՆՍ ԵՒ ԵՏՈՒ ՋԾԱԽՍ ՅԱՅՍՄ ԽՈՐԱՆԻՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԾՆՈՂԱՑ ԵՒ ԵՂԲԱՐՑ ԻՄՈՑ ՆԱԻՈՒՐԻՆ ԵՒ ԱՊԻՐԱՏԻՆ ԵՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ՀԱՍՏԱՏԵՑ: Բ: ԺԱՄ ՅԱՅՍՄ ԽՈՐԱՆԻՍ, Ա Ի ՏԱԻՆԻ ՎԱՐԴԱՎԱՐԻՆ ԵՒ Ա ՎԱՐԱԳԱ ԽԱՉԻՆ ԱՆԽԱՓԱՆ: ՀԱՍՏԱՏ Է ԿԱՄԱԻՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ:

Նշանակում է, շինության վերաբերող արձանագրություններն ունեն — հնագույնը՝ 1211 և վերջինը՝ 1222 թվականները, որ տաճարի կառուցման և ավարտման մոտավոր ժամանակն ենք համարելու՝ հաշվելով կառուցման տեղության 13-ից 15 տարի:

Սարգ. Ջալալյանն իր Ճանապարհորդության առաջին մասի 162 էջում Խորանաշատի շինության թվականը համարում է ՈՂ [640=1191], սակայն այդ ենթադրությունը միանգամայն անհիմն է[2]:

Սակայն, ինչպես երևում է արձանագրություններից, վանականն իր ամբողջ կյանքը Խորանաշատի շինությամբ անցկացրեց: Դանձակեցուց դի-

[1] Հրատարակված է «Արցախ»-ում, էջ 323 և «Վիմական արեգիր»-ում, էջ 59:

[2] Այս նույն սխալի վրա ուշադրություն է դարձրել դոկտ. Հ. Կոգյանը և նա գրում է. «Ջալալյան ՈՂ թվին, ուրեմն 1191-ին կկարծե թե վանքը շինված է, Խոսք մը որ հերքվելու պետք չունի, քանի որ մինչև ցարդ ըսածներս ասոր դեմ կը բողոքեն» (էջ 11):

տենք, որ Հովհաննես Վանականը վախճանվել է 1251 թվին և հենց այդ տարեթիվը ունեցող մի արձանագրություն տեղեկանում ենք, որ ժամանումը դեռևս այդ թվականին ավարտված չի եղել. Եկեղեցու հարավային պատի ներսի երեսին կարդում ենք.

Ի ԹՎԻՆ Ջ [700=1251]. ՅԱՆՈՒՆ ՀԱՒՐ ԵՒ ՈՐԴՈ ԵՒ ՀՈԳՈՅՆ Ս[Ր]ԲՈ ԵՒ ՄԱՒՐ Ս[ՈՒՐ]Բ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱԾՆԻ: ԵՍ, ՍՏԵՓԱՆ Ի ԳԱՒԱՌԵՆ ՅԱՐՃԻՇՈ Ի ՀՈՋԱԿԱՒՈՐ ՈՒԽՏԵՆ ՅԱՐԻՋՈՐՈ ԵԿԻ ԱՌ Ս[ՈՒՐ]Բ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ՎԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ Ս[ՈՒՐ]Բ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱԾՆԻՍ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. ԵՒ ՍԱԿԱՒ ԸՆՁԻՒՔ ԱԻԳՆԱԿԱՆ ԵՂԱՔ ԺԱՄԱՆՈՒՆ: ԵՒ ԽՈՍՏԱՑԱՆ ՅԱՄԵՆ ՏԱՐԻ Դ ԱՒՐ ԺԱՄ Ի ՏԱՒՆԻ ԾԱՌԶԱՐԴ[ԱՐԻՆ]: ՈՐՋԱՓ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՄՔ ՄԵՐ ԾՆՈՂԱՑՆ ԱՌՆԵՆ, ԻՍԿ ՅՈՐԺԱՄ ՓՈԽԻՄՔ Ի Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս՝ ԻՆՁ՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԿԱՏԱՐԵՆ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԵ ԴԱՏԻ Յ[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ՅԱՆԵՐԵԿ ԱՒՈՒՐ: ԿԱՏԱՐԻՋՔ ԱՒՐՇՆԻՆ Յ[ՍՏՈՒԾՈ]Յ: ԱՄԵՆ:

Այս արձանագրությամբ պարզվում է, որ վանականը 40 տարուց ավելի զբաղված է եղել իր հիմնադրած վանքի շինությամբ, եթե շինության սկզբնավորությունը համարենք 1211 թիվը, երբ արդեն դուռն էին շինում, սակայն բուն տաճարի շինությունը, ինչպես քիչ առաջ ասացինք, ավելի կարճ ժամի տևած լինի, այդ մասի ամենաուշ արձանագրությունն ունի 1222 թվականը։

1246 թվականը կրող մի արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ Վանականը «ի Խամո շինող վանից» է կոչվել իր ժամանակակիցներից։ Այդ մի զորեղ ապացույց է, որ Վանականի շինությունից առաջ Խորանաշատի տեղում հին ժամանակներից մնացած շինություններ չեն եղել.

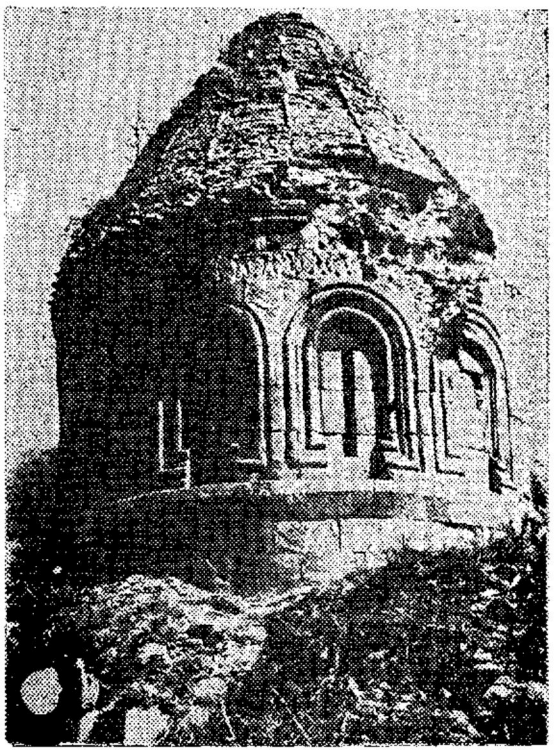
ԵՍ ԿԻՒՐԻԿԵ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ Ի Ս[ՈՒՐ]Բ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱԾԻՆՍ ԵՒ ՀԱՅՐ ՊԱՒՂՈՍ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ Ի ԽԱՄՈ ՇԻՆՈՂ ՎԱՆԻՑ, ՀԱՍՏԱՏԵՑԻՆ ՄԵՋ Դ ՍԵՂԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳ՝ ՅԱՒԱԳ ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՔՀԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՒՆԻՆ, Բ ՓՈԽՄԱՆ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԵ՝ ԴԱՏԻ Յ[ՍՏՈՒԾՈ]Յ: ԹՎԻՆ ՈՂԵ(645=1246)։

Թերևս այս արձանագրության մեջ հիշվող Կյուրիկեն Աղսարթան 1-ինի որդի Կյուրիկե 4-րդն է (ըստ Ղ. Մովսեսյանի՝ 3-րդ), որը մինչև այժմ հայտնի է միայն 1232 թվի մի արձանագրությամբ և Կիրակոս Գանձակեցու մի վկայությամբ։ Թաթարական արշավանքների նկարագրության ժամանակ Գանձակեցին պատմում է, որ Մոլար Նուինը մի շարք տեղերի հետ միասին գրավել է նաև «Մածնաբերդ, զոր ունէր Կիւրիկէ Բագրատունի, որդի Աղսարթանայ» (էջ 229)։

Հովհաննես Վանականն իր ժամանակի ամենանշանավոր գիտնական վարդապետն է եղել։ Դավանաբանական-փիլիսոփայական խնդիրները լուծում էին ստանում նրա ձեռքով։ Նա գրել է նաև իր ժամանակի պատմությունը, որը մեզ չի հասել։ Վանականը նշանավոր ուսուցիչ է եղել, որի մոտ տարբեր գավառներից սովորելու էին հավաքվում ուսման ծարավի երիտասարդներ։ Նրա աշակերտներն են, ինչպես ասացինք, պատմագիրները՝ Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան վարդապետ Արևելցին և Մաղաքիա Աբեղան։ Գանձակեցին գրում է, որ Վանականը մահացավ «ի Վանան՝ զոր իւր շինեալ էր, որ կոչի Խորանաշատ վանն յոլով եկեղեցեացն՝ որ ի նմա, ընկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ Երզնկանից քաղքին և ի թիկանց Գարդմանայ, առնէր նա շինուածս երևելիս, գաւիթ շինելով ի կոփածոյ վիմաց

ի գուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր, և զբան վարդապետութեանն ուսուցանէր այնոցիկ, որ ժողովէին առ նա յամենայն գաւառաց»[1]։

Տաճարը բռնում է 13,10 × 10,5 մ. տարածութիւն, գմբեթը հանգչում է եկեղեցու չորս պատերից բարձրացող կամարների վրա։ Հատակագիծը դրսից ուղղանկիւն քառանկիւնի է, իսկ ներսից՝ խաչաձև. հատակագծի խաչն ունի անկիւնաւոր թևեր, բացի արևելեան աբսիդից (բեմից), որ կիսաբոլորակ է։ Տաճարի չորս անկիւններում կառուցված են չորս կրկնահարկ խորանները։ Բեմի վրա կան 14 խորանաձև կամարաւոր կեբոտվածքներ, որոնցից մի քանիսի մէջ կան արձանագրութիւններ։ Գմբեթը լայն է և կլոր, նրա 12 նեղ և երկարաձիգ անկիւնաւոր լուսամուտներն առնված են կոտրտւած շրջանակի մէջ, որից վերև գմբեթը շրջապատված է գոտի կազմող քանդակների մի պարոյով։

Խորանաշատի գմբեթը։

Ժամատունը դրնվում է տաճարի արևմտեան կողմում և կառուցված է չորս պիլոնների վրա, որոնց խոյակներն իրենց անկիւններում ունեն ատորաբանայաց առալակաիտներ։ Ժամատան կենտրոնում բարձրանում է խիստ բութ մի գմբեթ։ Ժամատան արևմտեան մուտքի որմնախոյներն ունեն առյուծաքանդակ խոյակներ, որոնցից մեկի վրա արձանագրած է՝

Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՎԱՆԱԿԱՆԻՆ, ԽԱԶՍ ՆՄԱՅ Է.

Մյուս խոյակի վրա արձանագրված է՝

Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս Ա[ՍՏՈՒԱ]Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԳՐԻԳՈՐՈՅ, ԽԱԶՍ ՆՄԱՅ Է.

Կ. Գանձակեցին հիշատակում է Խորանաշատի ավերումը Ջալալեդդին սուլթանի ձեռքով։ Այդ մասին նա գրում է.

Իբրև աւերեցաւ առաջին վանք նորա, որ կայ հանդէպ բերդին Երգևկանից, ի Ջալալադին Սուլտանէն. և անդ կայր զետեղեալ՝ ժողովեալ բազում գրեանն, զի յոյժ ուսումնասէր էր այրն, մանաւանդ թէ աստուածա-

[1] *Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի — «Պատմութիւն հայոց», Ղուկասյան հրատարակութիւն, էջ 333։*

սէր. և բազումք դային առ նա, և ուսանէին զբանս վարդապետականս ի նմանէ[1]:

Այստեղ հիշատակված «ավերումը» վերաբերում է ոչ թե շենքը քանդելուն, այլ Յորանաշատի գույքը հափշտակելուն և միաբանությունը ցրելուն, որովհետև վանքի ամենավերին մասերն անգամ մնացել են սկզբնականը և Վանականի անունը կրող արձանագրություններն ամենուրեք մնացել են իրենց բուն տեղերում:

Այս ավերման մասին ժողովրդի բերանում մնացել է հետևյալ ավանդությունը.

Լենկ-Թեմուրը գրավում է վանքը, վանքի շքեղությունը տեսնելով նախանձով լցվում և հրամայում է անմիջապես քանդել: Ծառայներն անցնելով դործի, շուտով համոզվում են, որ վանքը շատ ամուր է շինված, և անկարելի է քանդել, ուստի վանքի մեջ մեծ քանակությամբ փայտ են լցնում և այրում: Հրդեհից վանքը չի ջնասվում, այլ միայն պատերն են սևանում:

Յորանաշատի արձանագրությունների մեծագույն մասի մեջ հիշատակված է «Վանական վարդապետի» անունը, թեև մի քանիսի մեջ հիշատակված է միայն «Վարդապետ» անունով, որ, անկասկած, դարձյալ Վանականն է: Այդ արձանագրություններից առավել ևս հետաքրքրական են հետևյալները.

1. Տաճարի արևմտյան պատի վրա, մուտքի վերևում, խիստ բարձր դրված է՝

Ի [ԹՎԻՆ] ՈՂԵ [695=1246] ՆՈՒԱՍՏ ԹԱՌՍ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ԵՍ՝ ՏԵՐ ՆԵՐՍԵՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԿԱՔՈՒՂԻԿՈՍ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ Ի ԽՈՐԱՆԱՇԱՏՈ Ս[ՈՒՐ]Բ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱԾԻՆՍ. ՑԻՇԱՏԱԿ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻՆ ՋԱՒԱԳ ՅԵԿԵՂԵՑԻՍ ԻՒՐ ԽՈՐԱՆԱՒՔՍ, ՁԵՌԱՄԲ ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՇԻՆՈՂԻ ՎԱՆԻՑՍ, Ի ՏԱՒՆԻ Ս[ՈՒՐ]Բ ԺՈՂՈՎՈՑՆ ՆԻԿԻԱ. ՓՐԿԵԱԼ Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի ԲԱՒՐԻՆԱ ՔՈՅՐ ՁԱԼԱԼԻՆ ՄԱՅՐ ՏԵՌՆՈՐԴԵ.

2. Ժամատան հերսում արևմտյան կողմի կամարի վրա, ծածկին մոտիկ գրված է՝

ԸՆԴ ԵՐԿԻՆՍ ԱՆՑԵԱԼ ԵՒ ՅԵՐԿՐԻ ՔՐԻՍՏՈՍԵԱՆ ԱՒՃՈՅՍ ՀԱՅՐ Տ[Է]Ր ԿՈՍՏԸՆԴԻՆ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ ՀԱՅՈՑ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ Ս[ՈՒՐ]Բ Ա[ՍՏՈՒԱ]ԾԱԾԻՆՍ. ԵՒ ԵՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻ ԶԲ [ԶԵՐԿՈՒՍ] ԺՈՂՈՎՆ՝ ԿՈՍՏԱՆԴՈՒՊԱԼԻ ԵՒ ԶԵՓԵՍՈՍԻՆ ԶԱՄԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ՊԱՏԱՐԱԳ ԵՒ Ի ՏԱՒՆԻ [ՍՈՒՐ]Բ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ՈՐ Ի ԶԱՏԿԻՆ՝ ՏԵՐ ՄԱՐԳԱՐԷԻՆ ԵՂԲԱՒՐ ՈՐԴՈ ԻՄ. ՈՂԵ (695=1246(:

3. Տաճարի արևմտյան ճակատին, ժամատան մեջ գրված է՝

ՅԱՆՈՒՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ. ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՅԱՅՐ ՊԱՒՂՈՍ ՀԱՍՏԱՏԵՑԻՆՔ ՄԻՆ ՍԵՂԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳ ԳԵՐԳԱ ԵՒ ՅՈՀԱՆԻՍԻ ՄԱՏՋԻ ԱՆԽԱՓԱՆ Ի ՏԱՒՆԻ ԽԱՉԻՆ. Թ. ՈՂԳ [693=1244]

Գ.

ԵՐԳԵՎԱՆՔ

Երգեվանքի տեղն անհայտ է համարվում: Մակար Բարխուդարյանն «Աբցախ»-ում բոլորովին չի հիշատակում այդ անունը, իսկ Էփրեմկյանը «Ճեպաշխարհիկ բառարան»-ում Երգեվանքի տեղագրությունը քաղելով Գան-

[1] *Կիրակոս Գանձակեցի*—«Պատմութիւն հայոց», Ղուկ. հրատ., էջ 230:

ձակեցուց, ենթադրում է, որ լինելու է Ղուլալի գյուղի սահմաններում։ Սակայն դրանով հարցը չի սպառվում, վորովհետև Ղուլալի գյուղի սահմաններում 3 ամրոց կա։

1. Այդ ամրոցներից մեկը կոչվում է Ղըզղալա կամ Աշոտ Երկաթի բերդ։ Սա գտնվում է գյուղից դեպի հարավ վեց կիլոմետր հեռավորության վրա, Ախնջի գետակի աջ ափին, մի սրագագաթ, 150—170 մետր բարձրություն ունեցող լեռան գլխին, որի գագաթի մոտ գտնվող տարածությունը պարիսպված է պարսպով՝ իբրև միջնաբերդ։ Գագաթին կան սպիտակ հուզկ քարերից պատրաստած շենքի հիմքերը և այլ պատերի մնացորդներ։ Գետնի երեսից կարելի է հավաքել բրոնզե ապարանջաններ, միջնադարյան զրամներ և Դվինի ու Անիի մշակույթին պատկանող կեramիկա։ Այդ ամրոցը միջնադարյան Հայաստանի ամրոցների բնորոշ նմուշներից է և պեղելու համար ամենահարմար վայրերից մեկը կարող է համարվել, որովհետև բնակավայրերից հեռու գտնվելով՝ շատ լավ է պահպանվել, իրերը և շինությունների քարերը շատ քիչ են հափշտակվել։ Լեռան լանջը ևս շրջապատված է պարսպով, սակայն այնտեղ, որտեղ ժայռեր են, արհեստական պատեր չկան։ Ըստ երևույթին այդ պարիսպը միջին շրջապարիսպն է, որն ընդգրկել է միջնաբերդը և նրա մերձակա մասերը։ Արտաքին պարիսպը, որ լեռան սառուցեն է, գետակի ափին, նեղլիակում է նաև լեռան շրջապատի հարթության մի մասը։ Միայն հյուսիսային կողմում, որտեղ լեռը կապված է լեռնաշղթայի հետ, պարիսպը հատում է լեռնաշղթան։ Սառցին պարսպից շատ քիչ բան է մնացել, տեղ-տեղ երևում են միայն պատերի կրաշաղախ հետքեր, որոնց միջոցով կարելի է վերականգնել պարսպի ուղղությունը։ Այս պարսպով շրջափակված տարածության վրա մակերեսային բեկորներ համարյա թե չկան, միայն մի երկու տեղ երևում են կրաշաղախ պատերի հետքեր։

2. Երի ձորը, կամ, այլ անունով՝ Մովրովի ձորի բերդը՝ գտնվում է գյուղի հենց կողքին և մեծ տարածությամբ շրջապատված է պարսպով։ Այստեղ ամրոցը կառուցված է մի սրագագաթ լեռան սահմաններում։ Արտաքին պարիսպն ընդգրկում է բավական մեծ տարածություն, բայց արտաքին պարսպից համարյա թե բան չի մնացել՝ գյուղական շինարարությունների տակ ընկել և, աստիճանաբար ուսումնասիրվելու, ոչնչացել անցյալում, բայց գյուղացիների մեջ դեռևս հիշողներ կան և ցույց են տալիս ամրոցի արտաքին պարսպի ուղղությունը։

Այս պարսպի նեղան է գտնվում 12—13-րդ դարերին պատկանող մի եկեղեցի, այսպես կոչված «Մովրովի ձորի եղջին», որ ավերակ է և ոչ մի արձանագրություն չունի։ Բարձրում, ժայռերի գագաթին մոտիկ, կան կրաշաղախ պատերով շարված երկու ջրամբար և այլ շինությունների հետքեր։ Ժայռերի գլխին, բոլորովին անմատչելի տեղերում, կան քարի մեջ փորած անցքեր և, գուցե, վիմափոր բնակարաններ։

3. Ասկի-քար կոչվող ամրոցը պատերազմական թագստարան է, կառուցված բոլորովին անմատչելի մի ժայռի գլխին։ Սրա բռնած տարածությունը փոքր է և, հավանաբար, պատկանում է Բագրատունյաց ժամանակներին։ Գյուղացիների մեջ մի ավանդություն կա այս ամրոցի մասին։

Վերջինիս անմատչելիությունը նկատի ունենալով՝ պատմում են, որ Աշոտ Երկաթի ամբողջ գանձը պահվում է այդ ժայռերի դլխին երևացող կրաշաղախ պատերի ներսում, բայց մինչև օրս ոչ ոք չի կարողացել բարձրանալ և տիրանալ այդ գանձին։ Այստեղ էլ ծագում է նրա այժմյան անունը՝ Խզնի-ֆար, որ նշանակում է գանձարանի ժայռ։

Թեև Կիրակոս Գանձակեցին շատ որոշ է ցույց տալիս Երգևանքի տեղը, ասելով՝

ա) «Իբրև աւերացաւ առաջին վանք նորա [Վանականի], որ կայ հանդէպ բերդին Երգևանից» (էջ 220)։

բ) «Վարդապետն Վանական, որ բնակէր ի վանս Խորանաշատայ՝ հանդէպ Երգևանից բերդին» (էջ 311)։

գ) «Ի վանսն, զոր իւր (Վանականի—Կ. Գ.) շինեալ էր, որ կոչի Խորանաշատ վասն յոլով եկեղեցեացն՝ որ ի նմա, ընկալաւ զանուն, որ կայ հանդէպ Երգևանից բերդին և ի թիկանց Դարգմանայ» (էջ 333)։

Սակայն դրանով էլ դժվար է որոշել Երգևանի ճիշտ տեղը, որովհետև, ինչպես ասացի, Խորանաշատի դիմացն ընկնող Ղուլալի գյուղի սահմաններում կան վերևում նկարագրված երեք միջնադարյան ամրոցների ավերակները։

Այստեղ պետք է ասել, որ «Աշոտ Երկաթի» բերդը Խորանաշատից չի երևում—հանդիպակաց լեռները ծածկում են նրան։ Բայց խնդիրն այն է, որ հենց այդ ամրոցի շրջակայքում գտնվող եղցաձորի եկեղեցու մոտ շինված մատուռի կողքին գտնվեց մի տապանաքար, որը պատկանում է Երգեվանք գյուղի բնակչուհի Խաթունին։

... Է Ա ԵԴԻՐ ՏԱՊԱՆԻ ԽԱՔՈՒՆԻՆ, ԴԱՏԵՐ ... ԴՐԱ... ՆԻՆ... ԵՐԳԵՎԱՆԻՑ, ՈՐ ԵՐ ԱՄՈՒՍԻՆ ՇԲԱՐՔԻՆ ՈՐԴՈ ՋԱՔԱՐԻ· ՈՎ ԿԴԷՔ ....

Մնացածը ջարդված է։ Ուրիշ արձանագրություններ չկան։ Երգևանքը Ղըզ-Ղալան լինել չի կարող, եթե հավատանք Գանձակեցու տեղեկություններին։ Նրան չհավատալու իրավունք չունենք, քանի որ նա իր կրթությունն ստացել է հենց Խորանաշատում, այսինքն Երգևանքի դիմացը, հետևապես և լավ ծանոթ էր լինելու շրջակայքի տեղադրությանը։ Նրա տեղեկություններն աղճատված չենք կարող համարել, քանի որ նա երեք անգամ մատնանշում է միևնույն բանը, և այս բոլորից հետո մեզ մնում է քննության առնել տապանաքարի խնդիրը։ Պարզ է, որ այդ քարը տեղահան արած և մյուս վայրերից եղցաձոր տարած չեն լինի, և, նկատի ունենալով տապանաքարի տեղադրությունը (լեռան լանջին գտնվող փոքրիկ դերեզմանոցում), պիտի ենթադրել, որ այդ տապանաքարը գտնվում է իր բուն տեղում։ Այս բոլորն ընդունելուց հետո, մեզ մնում է ենթադրել, որ երգևանքցի Խաթունը թաղվել է ոչ Երգևանքում, այսինքն այն, որ եղցաձորը և Ղըզղալան Երգևանք ամրոցի տեղում չեն։ Գանձակեցու տեղեկության համաձայն՝ Երգևանքը եղել է շրջակայքի ամենամեծ կետը։ Այդ երևում է նրանից, որ Գանձակեցին, Խորանաշատի նման մի խոշոր հուշարձանի տեղն ու դիրքը նկարագրելիս, բավականանում է մատնանշելով, թե նա գտնվում է Երգևանքի դիմաց։ Այսպիսի նշանավոր վայր եղած չէր կարող

լինել Խչնի քարը, քանի որ նա պարզապես մի թաղսաարան է։ Մնում է ենթադրել, որ երգևանքը Երի ձորի կամ Մովրովի ձորի բերդն է, որը գանվում է հենց Խորանաշատի դիմաց և մեծ տարածություն է շրջափակում իր մեջ, հետևարար լիովին համապատասխանում է Դանձակեցու հաղորդած տեղեկություններին։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կյուրիկե 3-րդը, բացի Արասից, ունեցել է նաև Վասակ անունով մի ուրիշ որդի, որը Նոր-Բերդի Կյուրիկյան իշխանության հիմնադիրն է։

2. Աղսարթան 1-ինի հակառակորդ Դավիթը վերոհիշյալ Վասակի որդին է և Կյուրիկե 3-րդի թոռը։ Սա 12-րդ դարի վերջին տասնամյակում շինել է այժմյան Շամշադնի շրջանի Վելի և Հախում գյուղերի միջև ընկած Անապատ (Նոր-Վարագավանք) կոչվող վանքի փոքր եկեղեցին և ժամատունը։

3. Դավթից հետո Նոր-Բերդի իշխանաց իշխան է դառնում նրա որդի Վասակը, որը 1231—1240 թվերին կառուցում է Անապատի մեծ եկեղեցին և ժամատունը։ Սրանով էլ վերջանում է Նոր-Բերդի Կյուրիկյան իշխանությունը։ Վասակի կինը եղել է Անեցի Հեճուլ Վահրամի աղջիկ տիկին Խաթունը, որը հայտնի էր Հաոիճի և Հոռոմոսի արձանագրություններից։

4. Վանական վարդապետը Խորանաշատի հիմնադիրն է և 40 տարուց ավելի է տևել եկեղեցու և ժամատան շինությունը։

5. Երգևանքը այժմյան Ղուլալի գյուղի մոտ գտնվող «Երի ձորի» կամ «Մովրովի ձորի» բերդն է։

ШЕЛКОВНИКОВ Б. А.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КЕРАМИКА ДВИНСКИХ РАСКОПОК

Развалины города Двина расположены в плодородной долине Аракса на берегу Гарни-чая, в 37 километрах от Еревана. Возникновение города относится к IV веку нашей эры, когда город, повидимому, служил летней разиденцией Аршакидов. В V веке, с концом династии Аршакидов, происходит возвышение города и его избирают столицей иранские наместники Армении. Арабское завоевание не лишает Двин политического значения и он продолжает служить резиденцией арабских наместников до землетрясения 893 г., когда наместничество было перенесено в Нахичевань. Но с утратой политического значения город продолжает существовать как значительный торговый и промышленный центр вплоть до XIII столетия. С этого времени армянские летописцы перестают говорить о Двине: повидимому, монгольское завоевание гибельно отразилось на экономическом благосостоянии города и Двин из цветущего промышленного и торгового центра превратился в незначительное поселение сельского типа.

Производящиеся в настоящее время Армянским Филиалом Академии Наук СССР, под руководством докт. С. В. Тер Аветисяна, раскопки города лишь начаты. В продолжении трех археологических кампаний раскопана лишь незначительная часть городища. Несмотря на это, уже обнаружена значительная коллекция материальных памятников, среди которых керамика занимает первое место не только по количеству, но и по качеству. Среди большого числа, незначительных по размеру, фрагментов керамики имеется несколько первоклассных предметов, настолько сохранившихся, что вполне можно судить об их форме и стиле. Описанию последних и посвящена эта статья.

Среди неглазурованных глиняных изделий, с грубым окрашенным черепком, художественный интерес имеют фрагменты карасов, сосудов для хранения вина, украшенные рельефными тисненными орнаментами. К сожалению, в большинстве случаев фрагменты столь незначительны, что нельзя даже судить о форме сосудов. Лишь один карас из находок 1938 г. №204 (рис. №1), хотя и разбитый на несколько кусков, сохранился на три четверти. Это—большой горшок, 37 см. высоты и 31 см. в диаметре, с пузатым туловом и широким

горлом. Снаружи вся верхняя половина караса покрыта красной краской и, возможно, отпалирована. Лишь широкая полоса, украшенная орнаментами, не покрыта краской и сохраняет цвет черепка. Основная орнаментированная кайма тянется вокруг караса, перпендикулярно к ней расположены еще 4 полоски, доведенные до шейки сосуда.

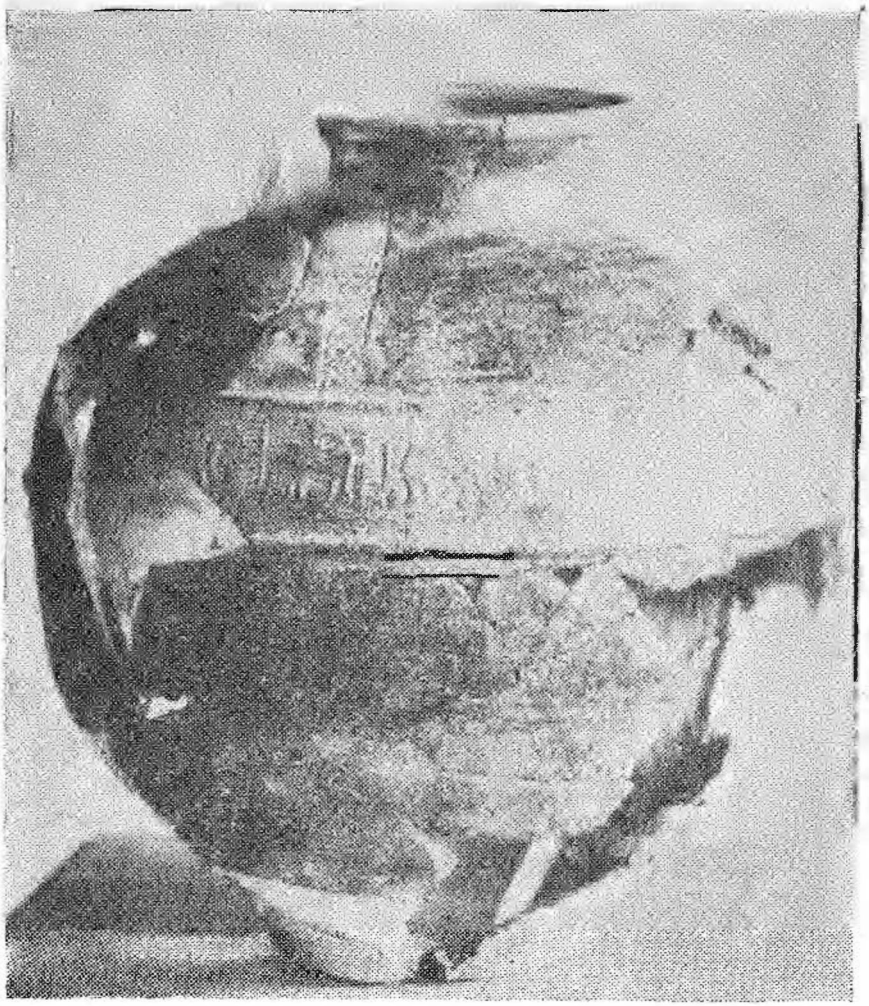

Рис. 1. Карас XI—XIII в. в.

Кайма разбита поперечными полосами с ребрами на участки. В каждом участке изображено стилизованное животное, повидимому, горный козел. Четыре полосы, идущие от горла сосуда к кайме, покрыты плетеным орнаментом. Вся орнаментация исполнена тиснением и поэтому рельефна.

Двинский карас очень похож на фрагменты, найденные в Ани.

Последние также покрыты красной краской, и у них орнаментированные полосы остаются обнаженными. Орнамент анийских фрагментов исполнен той же техникой, встречаются и очень близкие по рисунку экземпляры. Анийский фрагмент № 09 п-64 украшен теми же стилизованными рогатыми животными. Но, несмотря на большое сходство двинского караса с анийскими фрагментами, разница в черепке, во всех случаях более светлом и значительно менее грубом у двинских экземпляров, исключает возможность общего происхождения этих изделий. Повидимому, в Двине было самостоятельное, хотя и очень близкое к анийскому, производство карасов, тем более, что невозможно предположить завоз издалека столь грубых и дешевых изделий. Сходство двинского караса с анийскими фрагментами облегчает решение вопроса о датировке. Ани, как крупный торговый центр, существовал всего четыре века и вся анийская керамика не выходит за пределы XI—XIII веков. Этим же временем приходится датировать двинский карас.

К поливной грубой керамике с окрашенным черепком относится большое число фрагментов. Среди них особую группу как по технике украшения, так и по орнаментации составляет керамика, покрытая слегка окрашенным розоватым ангобом и расписанная красками под прозрачной бесцветной глазурью без гравировки. Керамики этого вида совсем не найдено в Ани, что говорит о ее более раннем происхождении, так как более позднее для Двина отпадает. В пользу предположения о раннем происхождении этих изделий говорит еще то обстоятельство, что значительное число фрагментов найдено в развалинах базиличной церкви, где обнаружены толстые литые стекла с куфическими надписями, так же не встречающиеся в Ани, и фаянсы, покрытые белой непрозрачной глазурью с силуэтной росписью кобальтом. Последнее особенно важно, так как аналогичные фаянсы найдены в Самарре и их приходится датировать IX, самое позднее,—X веком. Следовательно, и двинскую керамику этого типа приходится датировать тем же временем. Лучше других сохранилась чаша № 133 (рис. 2). Это—небольшая чаша, из светлой красноватой глины, 14-ти сантиметров в диаметре, с округлыми боками на низкой кольцевой ножке. Чаша расписана фиолетовой, зеленой и желтой красками по розоватому ангобу. По борту тянутся два концентрических круга, зеленый—внешний и фиолотовый—внутренний; в последний вписано четыре квадрата—фиолетовый, зеленый, снова фиолетовый и снова зеленый. Самый маленький внутренний квадрат разбит зелеными линиями на квадратики, внутри которых в шахматном порядке расположены желтые круги и фиолетовые стрелки. Для керамики этого вида характерна геометрическая орнаментация трех типов. К первому относится описанная выше чаша, для второго характерны маленькие зеленые овалы с желтой серединой и для тре-

тьего—более крупный орнамент с разводами и петлями (рис. № 3). Имеются переходные экземпляры, доказывающие, вместе с общей техникой украшения и однотипностью черепка, общее происхождение этих изделий, нигде, кроме Двина, не встречающихся. Последнее вынуждает нас отнести их к производству местных керамических мастерских.

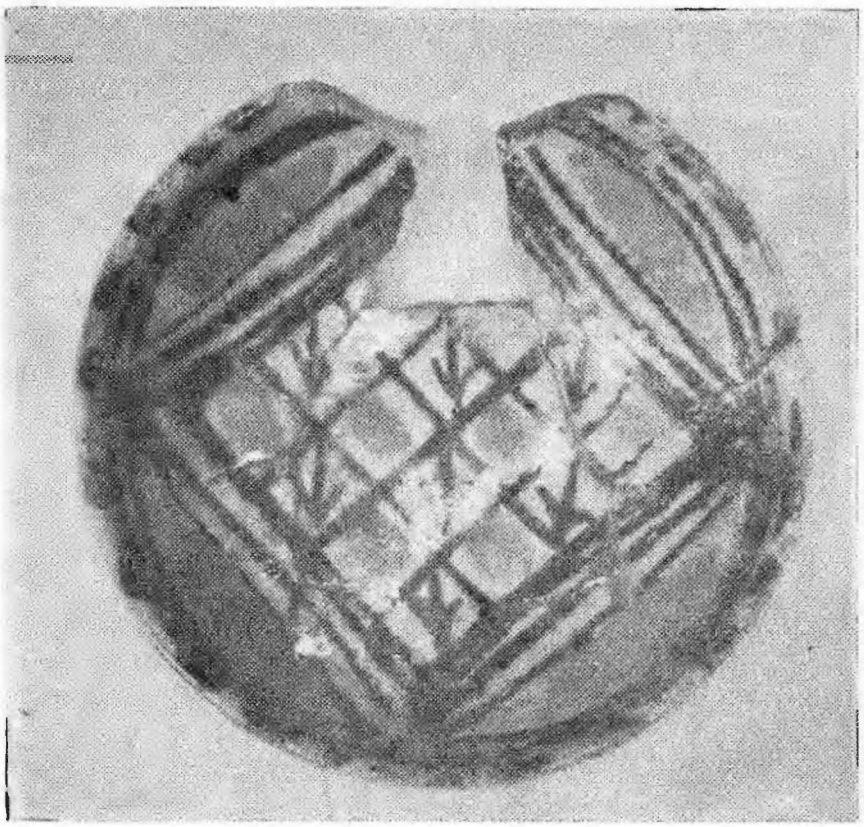

Рис. 2. Чаша, расписана красками по ангобу. IX—X в. в.

Вторую группу поливных, сравнительно грубых изделий составляют предметы с гравированным по ангобу рисунком и беспорядочной раскраской под прозрачной, бесцветной глазурью. Ангоб этих изделий, в отличие от предыдущих, имеет белый цвет. До 1939 года в Двине были найдены лишь незначительные фрагменты этих изделий, украшенные типичными для Двина двойными петлями с зигзагом посередине, но в 1939 г. найдена великолепная большая чаша №24 Д-39,—28, 5 см. в диаметре и 9 см. вышины (рис. 4). Чаша имеет конусовидные пологие бока, под углом отходящие от плоского дна. Ножка кольцевая, невысокая. Чаша лишь внутри покрыта белым ангобом, по которому выгравирован украшающий ее орна-

мент. Во всю чашу изображен большой сильно стилизованный цветок с семью круглыми и с семью острыми лепестками. Свободное пространство у края чаши занято тремя рядами зигзагов. Небреж-

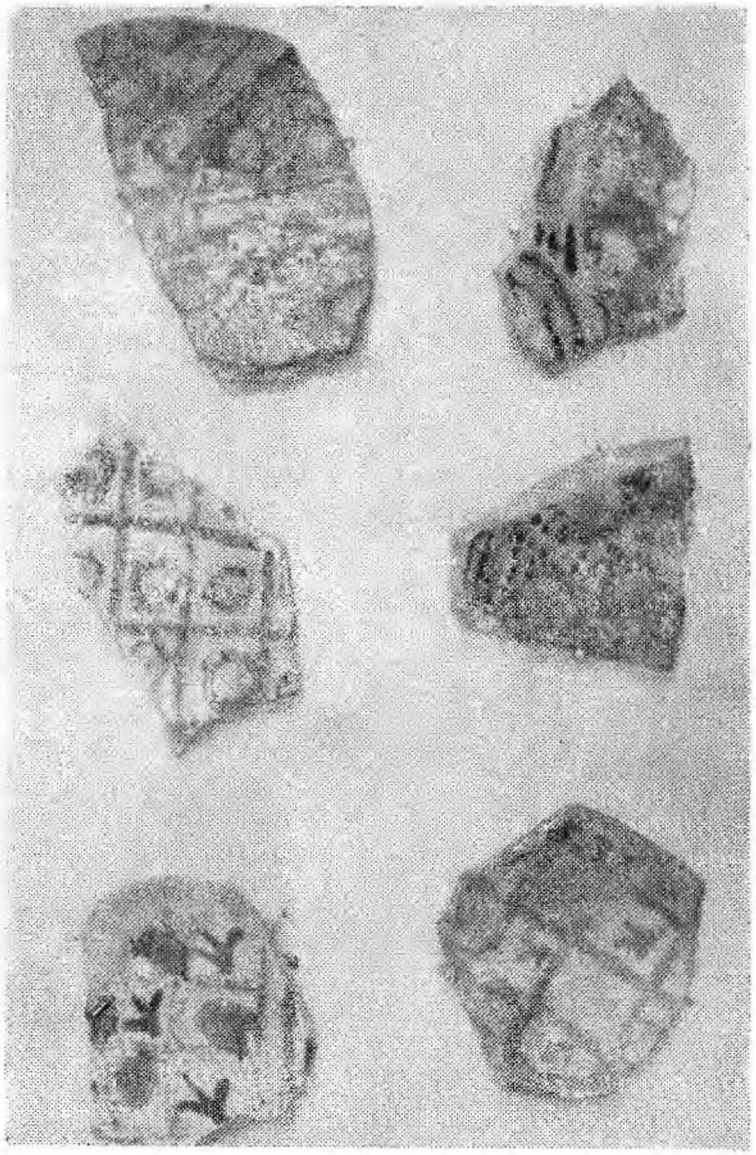

Рис. 3. Фрагменты, расписаны красками по ангобу. IX—X в. в.

ная раскраска чаши почти совсем не согласована с рисунком. Края лепестков оттенены зеленой краской. Диски внутри круглых лепестков и борт покрыты желтокоричневой краской. Выше дисков тянутся очень небрежные ряды неправильных темнофиолетовых пятен. Блеск

глазури, теплый, белый фон и яркая игра красок очень красивы. Небрежность рисунка и раскраски не только не мешают художественности впечатления, но, наоборот, усиливая игру красок, сообщают предмету декоративную живописность. Чаша безусловно относится к выдающимся произведениям керамического искусства и свидетельствует о художественном развитии и вкусе создавших ее мастеров

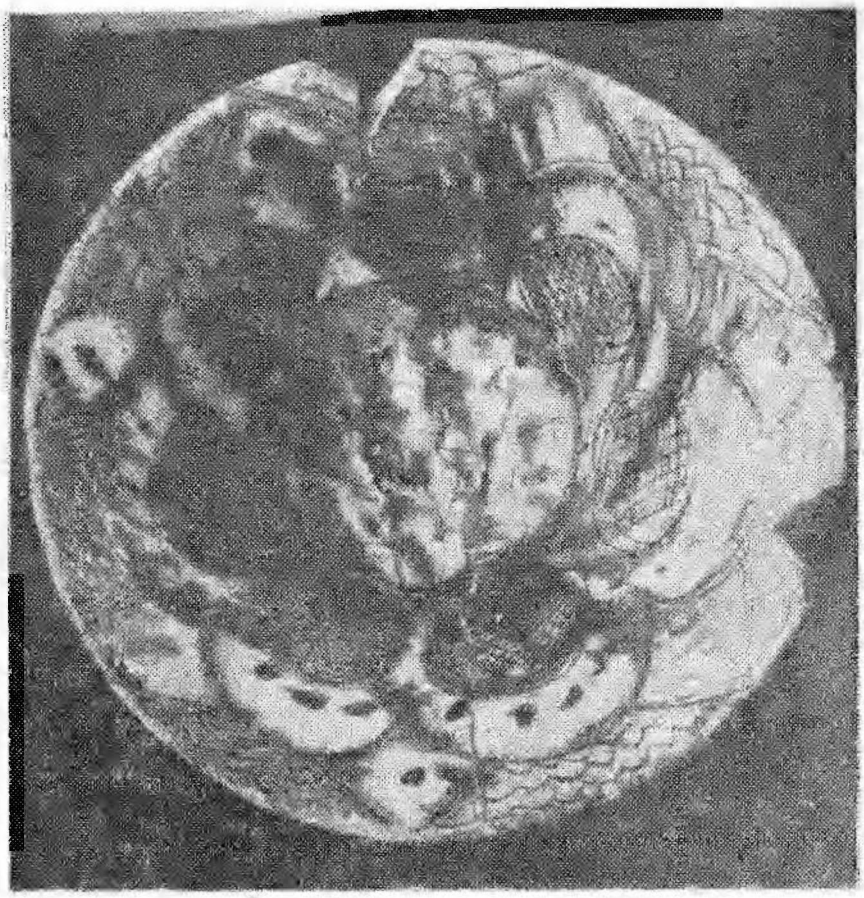

Рис. 4. Чаша, расписана красками и украшена гравировкой по ангобу. XII—XIII в.в.

В Ани найдено значительное число предметов той же техники украшения. Изделия также покрыты ангобом и украшены гравировкой и расцветкой теми же красками. Но, в отличие от анийских, двинские изделия этого типа имеют значительно более светлый, иногда розоватый, иногда серый черепок, значительно более тонкого строения, чем у анийских. Последнее говорит о разном происхождении этой керамики, а так как перевозка на дальнее расстояние такого сравнительно грубого и дешевого товара маловероятна, то приходится считать.

и анийские и двинские предметы продуктами местного производства. Но не только своим черепком отличаются изделия Двина и Ани. Глубоко и принципиально отлична их орнаментация. Если для Ани характерны животные и растительные орнаменты, то для Двина типична геометрическая или сильно стилизованная растительная орнаментация. Изображения людей, зверей и птиц в Двине, в отличие от Ани, совсем не встречаются. Кроме того, в Ани раскраска, в большинстве случаев, вполне согласована с гравированным орнаментом, в Двине же, наоборот, преобладает небрежная, почти совсем с орнаментом не согласованная раскраска, служащая лишь для оживления поверхности игрой красочных пятен. Как это ни странно, но двинская керамика этого типа гораздо ближе к изделиям Средней Азии, чем к промышленности Ани, находящегося всего в 120 километрах от Двина. По месту находки анийскую керамику этого типа приходится датировать XII—XIII веками. Данные двинских раскопок подтверждают последнее, так как в Двине, одновременно и в том же месте с описанной чашей, найден фигурный кувшин люстрованного фаянса рейского типа[1]. Датировка же рейских фаянсов точно установлена на основании датированных предметов европейских коллекций: их нужно относить к XII—XIII векам. Последнее очень важно, так как в вопросе датировки расписных изделий с гравировкой по ангобу в европейской литературе нет единства. Прежде всего изделия этого типа датируются разным временем в зависимости от характера раскраски и стиля. Изделия анийского вида, очень близкие к северноиранским, впервые найденным в Зенджане, считаются более поздними, а двинские—более ранними. Наши данные опровергают эти положения. Так, например, M. Pézard[2] первые датирует VIII веком, вторые X; Арт. Поп[3]—X—XII в.в; R. Hobson[4] растягивает датировку от X до XIV века и лишь F. Sarre и E. Herzfeld[5] при изучении Самаррских раскопок приходят к тем же, что и мы, выводам.

До сих пор мы высказывали предположение о местном происхождении описанных предметов, не имея безусловных доказательств последнего. Можно было думать, что эти изделия производились где-либо в районе Двина, но решить вопрос о том, является ли сам город центром керамического производства, было невозможно. К счастью, в Двине найден еще один тип грубой поливной керамики, изучение которого дало возможность решить этот вопрос. Речь идет об изделиях, украшенных гравировкой по ангобу, но покрытых не

---

[1] Описание кувшина следует.

[2] Maurice Pézard. La céramiqe archaïque de l'islam et ses origines. Paris, 1920.

[3] Survey of Persian art, т. II. The ceramic art in islamic times, A. The History. London, 1938/39.

[4] R. Hobson. A guide to the islamic pottery of the Near East, 1932

[5] F. Sarre, Die Ausgrabungen von Samarra. Band II, 1925.

бесцветной глазурью, как предыдущие, а цветной. Особенностью этих изделий было то, что в печи они устанавливались в перевернутом виде и упирались на треугольные подставки. О последнем

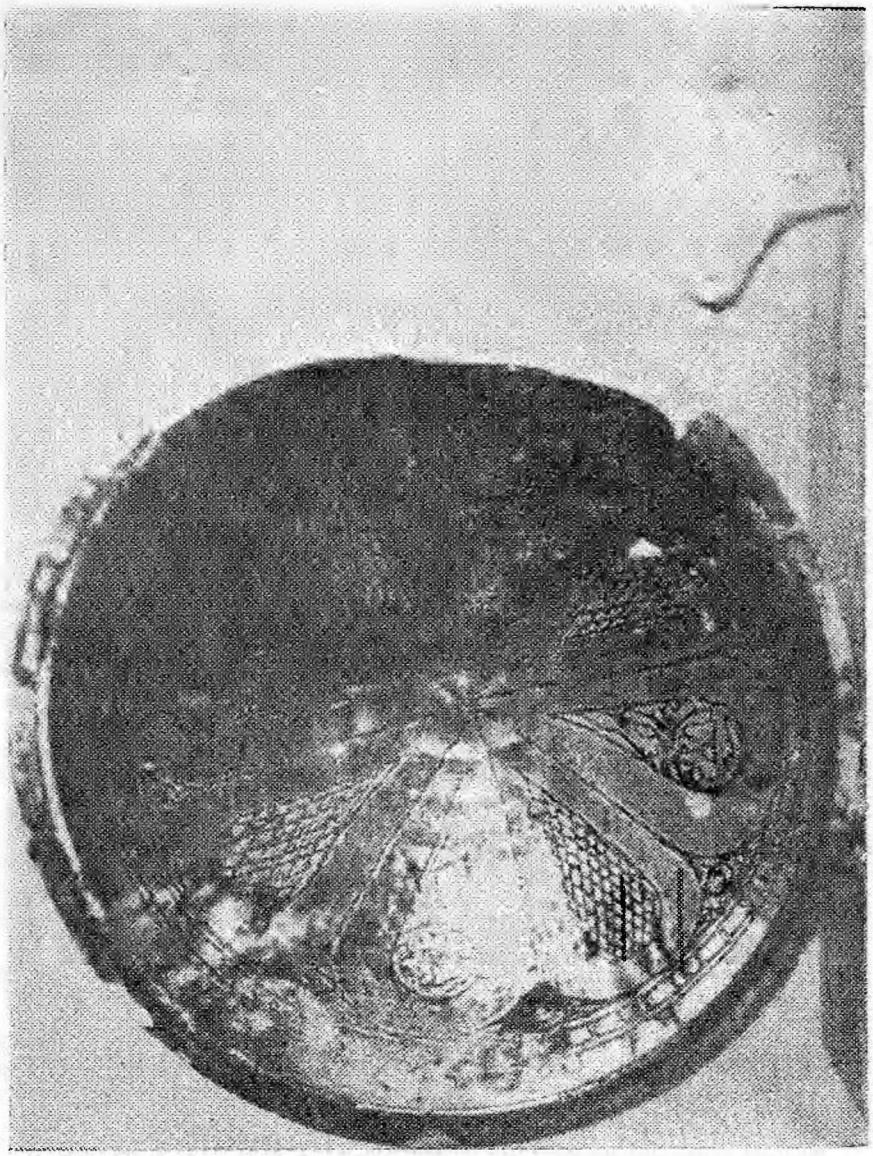

Рис. 5. Чаша, украшена гравировкой по ангобу под зеленой глазурью. XII—XIII в. в.

говорят как следы от трех зубцов подставки, видные на дне сосудов, так и стекание глазури к краям изделий. Эти треугольные подставки найдены в Двине, и так как они никакого иного применения

кроме производственного, не имели, то находка их в Двине говорит о том, что керамические мастерские находились в самом городе.

Прекрасным образцом керамики этого типа является большая, почти целиком сохранившаяся чаша 30-ти см. в диаметре и 13 см. высоты, № 675 д-37 (рис. № 5), из светлой, розоватосерой глины с мягким, по школе Мосса от 2—3-х., черепком умеренно грубого строения. Чаша имеет невысокую кольцевую ножку и вертикальные борта с перехватом у края. Переход от дна чаши к борту постепенный. Поверх белого ангоба чаша целиком внутри и на 1/3 снаружи покрыта прозрачной зеленой глазурью. Внутри чаши видно три следа от подставки. Она обжигалась в печи перевернутой и упиралась на подставку с тремя шипами. Размеры найденной в Двине подставки № 485 (рис. 5) соответствуют следам на дне чаши. Во время обжига глазурь стекала к краям чаши, что и наблюдается. Ее края покрыты более толстым слоем глазури, местами скопившейся в виде капель. Чаша украшена гравированным по ангобу орнаментом. На дне изображена большая, вписанная в круг, восьмилепестковая розетка. Пространство между лепестками и кругом занято завитками растительного характера. Лепестки заполнены сеткой и завитками. Этого вида орнаментация нигде, кроме Ани, не встречается. В Ани большие, во все дно чаши, розетки распространены и встречаются как на тонких фаянсах, так и на грубой поливной керамике той же техники украшения, что и в Двине. Но для Ани характерен более темный и грубый по строению черепок. При этом разница настолько значительна, что приходится, хотя и считаясь с неизбежной вариацией оттенков и строения, исключить возможность общего происхождения. Анийские изделия этого типа, по месту находки нужно датировать XII—XIII веками. К этому же времени приходится отнести и двинскую керамику той же техники.

Образцов более тонкой керамики с белым или почти белым черепком в Двине найдено значительно меньше, но все же материал настолько разнообразен, что коллекция разбивается на 10 самостоятельных групп. Среди них имеются фрагменты, к сожалению, незначительные, китайских селадонов, фаянсы, завезенные из Ирана и Месопотамии, и, наконец, фаянсы местного производства. К последним относятся толстостенные фаянсы с рельефными накладными украшениями. Все они имеют белый, значительно пористый, не тонкий по строению черепок и покрыты прозрачными голубыми и синими глазурями. Среди значительного числа фрагментов этого фаянса имеется лишь один предмет, ваза, настолько сохранившийся, что можно судить о его форме. Остальные фрагменты дают лишь представление о чрезвычайно интересных, нигде, кроме Кавказа, не встречающихся, накладных рельефных фигурах: небольших розеток, жгутов и маскаронов в виде женской головы в причудливой короне и сильно стилизованных львиных

морд. Женскими головами украшено несколько маленьких голубых фрагментов и один более значительный, покрытый синей глазурью, № 1063 (рис. 6). Размер его 2×6,5 см. при толщ. в 5 мм. Он украшен 9-ю маскаронами, расположенными в шахматном порядке. Наверху, с левой стороны, виден след от отскочившего 10-го маскарона. Последнее указывает на то, что маскароны формовались отдельно от сосуда и перед обжигом накладывались на поверхность. Совершенно такие же маскароны найдены в Ани и Дманиси, на фаянсах той же техники украшения, с черепком такого же строения, что указывает на их общее происхождение. Даже размеры маскаронов одни и те же.

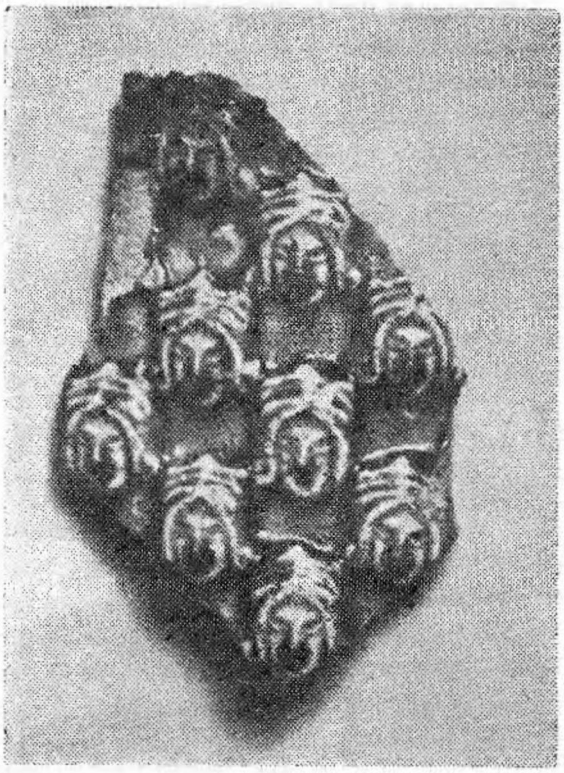

Рис. 6. Фрагмент, украшен накладными маскаронами. XII—XIII в. в.

В 1939 году в Двине найдена вышеупомянутая ваза, покрытая синей глазурью, № 55 д-39 (рис. 7), Ее относительная сохранность позволяет судить как о форме, так и о ее размерах. Это—ваза 25 см. высоты с широким, почти цилиндрическим горлом и пузатым туловом 19-ти см. в диаметре. Вся ваза внутри и почти целиком снаружи покрыта прозрачной темносиней глазурью. Горло украшено двумя рядами накладных украшений. Наверху небольшие маскароны не то с человеческими лицами, не то с сильно стилизованными львиными мордами в высоких головных уборах (возможно, что это волосы или львиная грива). Внизу мы видим небольшие кнопки—розетки. По верхней половине тулова, немного ниже горла, расположены маленькие плоские овалы с двумя точками и черточками, изображающими глаза, нос и рот, совершенно в характере детских рисунков. Кроме накладных рельефных фигур, поверхность вазы украшена сравнительно глубокой и широкой гравировкой. Среди аналогичных фаянсов, найденных в Ани, име-

ется фрагмент, с маскаронами того же вида, как и фигуры, украшающие верхнюю часть горла двинской вазы.

Как уже говорилось, нигде, кроме Кавказа, эти фаянсы не встречаются, причем некоторые рельефные фигуры, как маскароны, отли-

Рис. 7. Ваза, украшена накладными фигурами. XII—XIII в. в.

чаются особой оригинальностью, и им трудно найти аналогию в орнаментации средневековых фаянсов. Все это говорит за местное, кавказское происхождение этих изделий, хотя установить центр их производства пока не представляется возможным. По аналогии

с фаянсами этого вида, найденными в Ани и Дманиси, эти изделия двинских раскопок нужно датировать XII—XIII в. в. Последнее подтверждается тем, что в Двине совместно с описанной вазой найден фигурный кувшин люстрованного фаянса, о котором уже упоминалось, безусловно относящийся к этому времени.

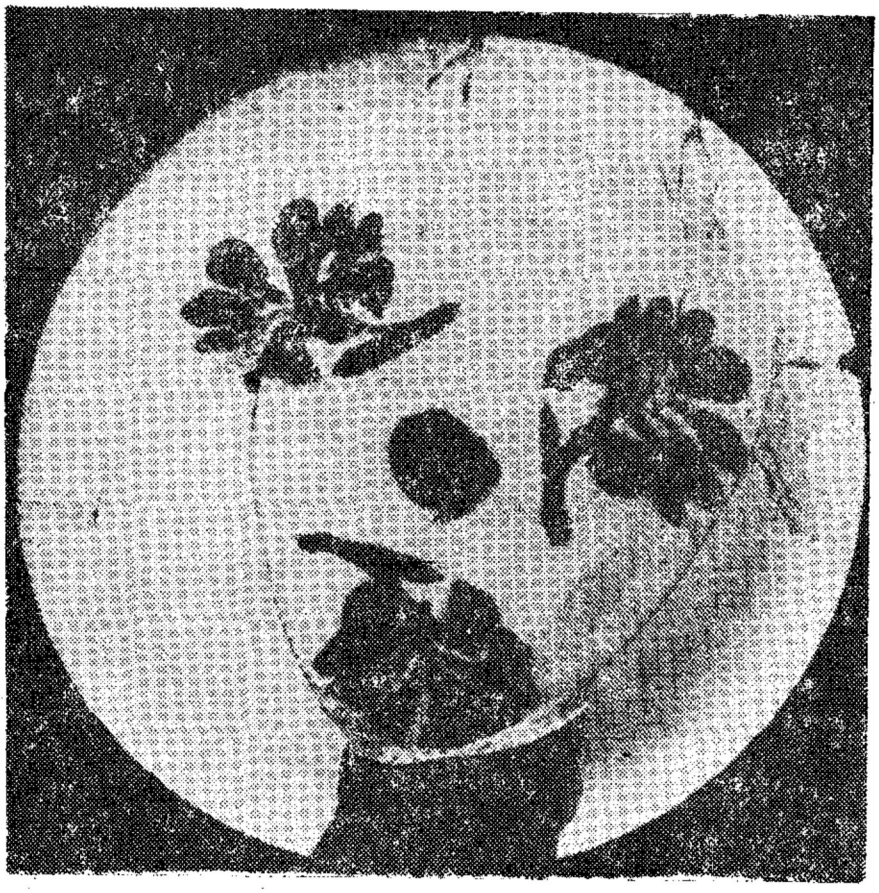

Рис. 8. Чаша, расписана кобальтом по сырой глазури. IX—X в. в.

К редчайшим предметам двинских раскопок относятся фаянсы IX—X в. в. с силуэтной росписью кобальтом, неизвестные до опубликования Сарре в 1925 г. результатов раскопок в Самарре (рис. 8)[1].

В Двине найдены почти целиком сохранившаяся чаша и до 10-ти фрагментов этого фаянса. Для них характерен желтоватый, сильно пористый и очень мягкий черепок. Изделия покрыты белой непрозрачной глазурью и расписаны кобальтом, повидимому, по сырой глазури. Все двинские фрагменты этого фаянса принадлежат

[1] Заметка о них помещена в вып. II журнала „Искусство", 1940 г.

к небольшим чашам, с отогнутыми краями на очень низкой и плоской кольцевой ножке, целиком покрытой глазурью. Глазурь этих изделий непрочно связана с черепком, и часто наблюдается отскакивание ее от черепка.

Все перечисленные свойства двинских изделий характерны и для фрагментов, найденных в Самарре. Но не только в Двине и Самарре были найдены фаянсы этого типа, к ним относится воспроизведенная Сарре чаша (табл. XVIII, № 167),[1] найденная, повидимому, в Иране и находившаяся в 1925 г. у парижского антиквара. Не только материал, но и роспись ее настолько близки двинской, что нельзя сомневаться в их едином происхождении. Она также расписана кобальтом. На ней изображено три фигурных листа, вероятно, каштана, в центре же—продолговатое синее пятно, возможно, плод каштана.

В последние годы подобная чаша описана Артуром Попом.[2] Она также украшена тремя разрезными листьями совершенно того же рисунка, но в центре вместо плода изображен, повидимому, цветок каштана.

Возникает вопрос, когда и где производились эти изделия. Сарре датирует самаррские изделия, как и всю керамику, найденную в Самарре, концом IX века. Ввиду сходства черепка описываемых фаянсов с черепком люстрованных изделий самаррских раскопок, Сарре относит их к местному производству Месопотамии. Артур Поп в общем соглашается с датировкой, предложенной Сарре, лишь распространяя время производства этих изделий и на X век. В вопросе же происхождения Артур Поп, основываясь на находке этого типа изделий в Иране, склоняется в пользу гипотезы об иранском происхождении, считая, что самаррские фрагменты были импортированы в Месопотамию, но он не относит все изделия этого типа к одному месту производства, допуская выработку их в разных керамических центрах.

Данные двинских раскопок в общем подтверждают принятую датировку этих изделий. Одновременно и в том же месте раскопок, базиличная церковь, найдены расписанная по ангобу без гравировки керамика и литые стеклянные изделия с куфическими надписями. Интересно, что ни фаянсов, ни расписной без гравировки керамики, ни этого типа толстых стеклянных изделий не найдено в Ани, в то время как почти все другие виды керамики двинских раскопок богато представлены в анийской коллекции. Последнее легко об'ясняется, если допустить, что вышеперечисленные изделия Двина

[1] F. Sarre. Die ausgrabungen von Samarra. Band II. Die keramik von Samarra. Berlin, 1925 г.

[2] The surwey of persian art. The ceramic art in islamic Times. A. The History (табл. 573 e, том V) New-York, London, 1938—39 г.

относятся к другому времени. Анийская керамика датируется XI—XIII в.в. Так как и для Двина XIII век является предельным в жизни города, то остается лишь предположить более раннее происхождение этих изделий и отнести их к IX—X векам, что вполне согласуется с данными раскопок в Самарре.

Значительно труднее выяснить вопрос о месте производства этих изделий. Прежде всего, фрагменты, найденные в Двине, так близки друг другу по черепку, глазури и форме, что их нельзя приписывать разным мастерским. К тем же мастерским должны быть отнесены парижская чаша, воспроизведенная Сарре, и чаша, описанная Артуром Попом. Они не только похожи по технике и росписи, но имеют те же размеры, что и чаша двинских раскопок. Другие же предметы, отнесенные Артуром Попом к той же группе, возможно, сделаны в других мастерских, так как автор основывает свою классификацию исключительно на характере силуэтной росписи и красках, почти не уделяя внимания черепку и глазури. К тому же, он ошибочно утверждает, что эти изделия расписаны по ангобу под прозрачной глазурью, тут же указывая на их однотипность с изделиями, найденными в Самарре и покрытыми, по свидетельству Сарре, так же, как и двинские предметы, непрозрачной оловянной глазурью.

Против гипотезы об иранском происхождении говорит форма чаш, черепок и отскакивание глазури. Для иранских изделий характерны более высокая кольцевая ножка и другая форма бортов. Черепок двинских изделий очень мягок в изломе, он легко царапается третьим минералом шкалы Мосса—кальцитом, в то время как черепок большинства иранских фаянсов тверже четвертого минерала шкалы—плавикового шпата, подымаясь часто до твердости апатита и полевого шпата. И, наконец, на иранских изделиях почти не наблюдается отскакивание глазури.

В пользу мнения Сарре о месопотамском происхождении этих изделий говорит сходство их техники с люстрованными изделиями Самарры, для которых также характерны желтоватый мягкий черепок и непрозрачная, непрочно приставшая к черепку глазурь.

Наконец, из факта находки значительного числа фрагментов в Двине можно предположить местное происхождение этих изделий. Возможно, в дальнейшем, с продолжением двинских раскопок, мы получим доказательство в пользу последней гипотезы, сейчас же приходится быть осторожным и признать, что месопотамская теория более других обоснована, тем более, что в IX веке Двин, как центр наместничества, был тесно связан с Самаррой—столицей халифата.

В заключение остановимся на замечательном по красоте люстрованном кувшине в виде сирина, о котором уже упоминалось

в этой статье[1] (рис.9). Кувшин разбит на несколько кусков и сохранился на три четверти. Так как нижняя часть кольцевой ножки отбита, то его высота, равная 17 см., несколько меньше первоначальной. Голова сирина, служащая горлом сосуда, украшена невысокой

Рис. 9. Кувшин. Люстрованный фаянс. XII—XIII в. в.

круглой шапочкой. Крылья сирина сложены, но от спины поднимаются, загибаясь к голове, четыре пера. Грудь, крылья и перья сирина покрыты сравнительно мелким растительным орнаментом. Кувшин такой же формы и, должно быть, таких же размеров, высотою в 18 см., находится в Тегеранском музее[1]; найден он в Рее. Повидимому, и двинский кувшин нужно отнести к производству

[1] Опубликован в Annales du service archeologique de l' iran. Paris, 1936. т. I, стр. 183, рис. 127.

рейских мастерских, хотя в последнее время рейское происхождение многих люстрованных фаянсов взято под сомнение, а Артуром Поп значительное число их, на основе стилистического анализа, отнесено к Кашану[1]. Поп, совершенно игнорируя характер черепка и глазури, относит к Кашану изделия, украшенные более мелким растительным орнаментом с крохотными спиралями, завитками и точками, заполняющими свободное пространство. Кашанский тип человеческого лица отличается, по мнению Попа, прорисованными до ушей узкими глазами и высоко поставленным ртом. Несмотря на то, что растительный орнамент, украшающий тело двинского кувшина, не имеет типичных кашанских черт, характер лица сирина с узкими глазами и высоко расположенным ртом настолько ярко выражен, что, исходя из одного стилистического анализа, пришлось бы и этот предмет отнести к мастерским Кашана, если характеру черепка, глазури и люстра не придавать особого значения. Но нам кажется, что последнее имеет значительно больший вес при определении места производства, чем отдельные декоративные мотивы. Ведь нет никаких оснований для предположения, что подражания и заимствования, столь распространенные в керамическом производстве нашего времени, не имели места в средневековом Иране. Конечно, даже подражающие живописцы вносили в роспись свои индивидуальные черты, свой почерк, но проследить и разобраться в этих тонкостях значительно труднее и возможно лишь при достаточном количестве абсолютно достоверного сравнительного материала, какового мы не имеем. Кроме того, не исключена возможность перехода и переезда мастеров из одного керамического центра в другой, в особенности тогда, когда города расположены на сравнительно небольшом расстоянии и входят в состав одного государства, как Рей и Кашан. Вместе с тем, почти невероятно, чтобы производившиеся в разных местах фаянсы имели бы совершенно одинаковый черепок и глазурь, так как последнее зависит не только от технического процесса и рецептур, но и от сырых материалов, перевозка которых, даже на сравнительно близкое расстояние, вряд ли возможна. Зависимость же черепка от сырых материалов усиливается еще и тем, что рецептуры и технические процессы всегда приспособливаются к особенностям местного сырья. Обратное же явление вполне вероятно, и в одном и том же месте могут производиться изделия, сильно отличающиеся своими физическими свойствами, в зависимости от способов производства. Для примера обратимся к значительно лучше изученному европейскому фарфоровому производству XVIII века. В середине века майссенская мануфактура служила образцом для всего европейского производства. Ей

[1] The Surwey of Persian art., т II. The ceramic art in islamic times. A. The History, London, 1938/39 (статья Артура Попа).

подражали как в рецептурах, так и в росписи. Сильно распространенная цветочная живопись, получившая название „немецких цветов", встречается на изделиях петербургского завода, на фарфоре венской мануфактуры и на многих других. Придерживаясь одного стилистического анализа, без учета черепка, глазури и красок, почти невозможно определить происхождение исследуемого предмета. Исследование же технических свойств фарфора дает вполне надежное средство для определения, так как плотное, белое, с раковистым изломом тесто Майссена не повторяется ни на петербургских изделиях, ни на венском фарфоре. Те же признаки дают возможность отделить изделия Петербурга от Вены.

Возвращаясь к определению двинского фигурного кувшина, приходится его по характеру черепка, глазури и люстра отнести так же, как и кувшин Тегеранского музея, к Рею. Его белый, с розоватостью, не слишком тонкого строения черепок, с твердостью излома от 4—5 по шкале Мосса, непрозрачная белая глазурь, слегка голубоватая в местах скопления, коричневый люстр с золотисто-красноватым отливом настолько близки к изделиям, рейское происхождение которых считается установленным, что отпадает вопрос о Кашане. Интересный сравнительный материал дает небольшая коллекция иранских фаянсов Ереванского исторического музея, собранная в Иране Малояном. Она ценна тем, что известно место находки почти всех предметов. К сожалению, среди них нет совсем образцов, найденных в Кашане, но Рей и Султанабад представлены типичными образцами. При сравнении черепка и глазури найденных в Рее предметов легко обнаружить общие черты, присущие как люстрованным изделиям, так и фаянсам с надглазурной красочной росписью. К последним относится фрагмент с изображением верблюда, № 55 с, черепок и глазурь которого очень близки к двинскому кувшину. Рейское происхождение фаянсов этого типа не вызывает сомнений в специальной литературе и не оспаривается Артуром Поп. Совершенно аналогичный черепок, той же твердости, и очень похожую глазурь имеет люстрованный фрагмент с изображением всадника, № 43. Он расписан коричневым люстром с очень красивым золотистым с краснотой отливом. По характеру росписи, придерживаясь стилистического анализа, данного А. Поп'ом, его нужно отнести к рейскому производству. Но наряду с ним в коллекции имеется люстрованный фрагмент, № 58/13 (рис. 10), также найденный в Рее, характер росписи которого типичен, по мнению А. Попа, для Кашана. Верхняя часть фрагмента украшена мелкими завитками, спиралями, точками. Вся орнаментация резервирована по люстрованному фону. Но признать этот фрагмент за кашанский, лишь завезенный в Рей, нет возможности, так как его черепок и глазурь с небольшими го-

лубыми пятнышками очень близки к предыдущим фрагментам и в особенности к № 43.

Все вышеизложенное заставляет нас осторожно относиться к выводам стилистического анализа, который вряд ли сам по себе, независимо от технических свойств предмета, может считаться надежным фактором при определении места производства фаянса. Последнее становится еще яснее при сравнении с предметами того же собрания, найденными в Султанабаде. Из последних особенно интересны две чаши, расписанные люстром, № 4 и 11; у обоих черепок более тонкого, чем у рейских, строения и не имеет характерного розоватого оттенка. Глазурь не прозрачная, слегка розоватая, без синевы. Люстр зеленоватый и не имеет характерного для Рея золотистого отлива. Черепок тверже, чем у рейских люстрованных фаянсов. Его не берет 5-ый минерал шкалы Мосса—апатит (интересно отметить, что султанабадские изделия, расписанные красками под прозрачною глазурью, отличаются мягким черепком: от 2-х до 3-х). Все это говорит о том, что найденные в Султанабаде люстрованные фаянсы производились в других мастерских и не были завезены из Рея.

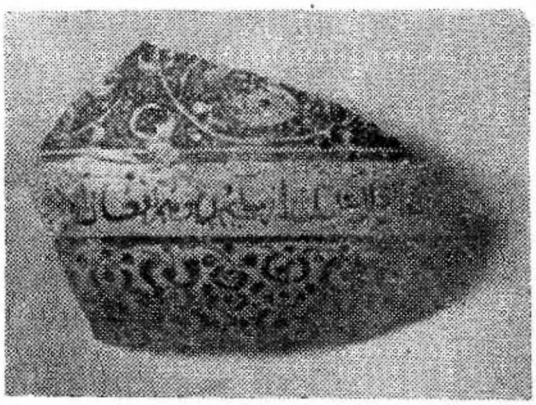

Рис. 10. Фрагмент. Люстрован. фаянс, найден в Рее. XII—XIII в. в.

На этом мы закончим описание художественной керамики Двина, представляющей уже сейчас, несмотря на то, что систематические раскопки лишь начаты, большой как художественный, так и научный интерес, тем более, что громадное большинство средневековых фаянсов европейских собраний не имеет паспортов и не может быть приурочено к определенному месту. Среди найденных предметов наряду с импортными изделиями имеются высокохудожественные образцы местного производства, проливающие свет на еще совершенно неизученную промышленность средневекового Кавказа.

Последнее также говорит о том, что Двин в средние века был не только крупным торговым городом, но и промышленным центром.

Материалы двинских раскопок позволяют сделать несколько интересных заключений по истории керамической промышленности Ближнего Востока, облегчающих датировку средневековых фаянсов.

Прежде всего, роспись по сырой непрозрачной глазури, считав-

шаяся изобретением европейских мастеров эпохи Возрождения, оказывается, была известна на Ближнем Востоке уже в IX—X веках, так как найденные в Двине фаянсы с силуэтной росписью кобальтом (рис. 8), аналогичные фрагментам Самаррских раскопок, расписаны кобальтом по сырой оловянной глазури.

Далее, гравировка по ангобу, как способ украшения изделий с окрашенным черепком, появилась, повидимому, лишь в XII—XIII веках, так как предметы, место находки которых говорит о более раннем времени, украшены гравировкой по сырому тесту. Среди двинских материалов к последному виду керамики относятся лишь отдельные фрагменты, но в Ани найдено значительное число предметов этой техники, место находки которых указывает на середину XI века. Все они покрыты бесцветными или прозрачными одноцветными глазурями и являются подражанием раннему китайскому фарфору и селадону. Этот способ украшений появился, повидимому, лишь в конце X века, так как ни среди керамики самаррских раскопок, ни в комплексе двинских фрагментов IX и X в. в. (чаша 2) изделий, украшенных гравировкой по сырому тесту, не считая предметов дальневосточного происхождения, не имеется.

Выясняется следующая картина развития техники украшения ближневосточной поливной керамики.

В IX и X веках, когда уже происходил импорт китайских селадонов и фарфора, что доказывают раскопки в Самарре и Ани, местная керамика украшалась преимущественно надглазурной росписью люстром, росписью по сырой непрозрачной оловянной глазури и подглазурной росписью по ангобу.

В конце X и XI веков, под влиянием дальневосточных изделий, появились белые, иногда полупрозрачные, очень похожие на фарфор фаянсы, украшенные гравировкой по сырому тесту, и лишь позднее, уже в XII столетии гравировка стала применяться для украшения изделий с окрашенным черепком, покрытых ангобом; при этом в местах удаления последнего получался более темный рисунок по светлому фону. Керамика этого вида украшалась или одной гравировкой, или же совместно с раскраской обычно тремя красками—зеленой, желтокоричневой и темнофиолетовой.

Результаты первых трех лет значительны,—это дает право расчитывать, что с продолжением начатого дела раскопок двинская коллекция керамики займет наряду с анийской одно из первых мест среди раскопанных материалов Кавказа.

А. А. ФЕДОРОВ

КАПУДЖИХ

(Фито-географический эскиз)

Из долины Аракса по пути из Джульфы в Ордубат вдоль границы Ирана видна на большом протяжении величественная горная цепь, отделяющая Нахичеванскую Республику от Зангезура. Подобно высокой стене, верхняя часть которой в начале и середине лета, а также поздней осенью окутана сплошным покрывалом облаков, возвышается этот хребет над сухими и желтыми, спаленными солнцем предгорьями и волнистыми пространствами останцевых холмов араксинской долины. С древнего каменного моста через реку Гилян, близ селения Аза, при ясном небе над горами открывается вид на главную вершину этого хребта—Капуджих, сверкающую снегами.

С именем этой горы, знакомым каждому ботанику, занимающемуся флорой Кавказа, связано представление об исключительно интересном флористическом пункте, где влияние флоры Ирана на кавказскую столь же сильно в альпийской области, как и в среднегорной полосе.

Это название вызывает также воспоминание о своеобразном ботаническом мифе о Soldanella, послужившем главной причиной того, что Капуджих получил широкую известность в среде ботаников.

Однако, Капуджих интересен и помимо легенд, созданных в процессе его изучения, до сих пор еще полностью не раз'яснившихся и как бы витающих близ этой замечательной вершины.

При изучении Капуджиха мы можем себе представить существующие ныне типы растительности и флору альпийской области для нас почти неизвестного Ирана, т. к. Капуджих, несомненно, является форпостом высокогорной иранской флоры в пределах нашей страны.

Ботаническое исследование Капуджиха началось давно. На этой горе побывали: *Г. И. Раддэ (1871), А. А. Ломакин (1895), Б. Г. Левандовский (1898), Б. Б. Гриневецкий (1903), А. Б. Шелковников (1928), С. Т. Тамамшян (1928), А. Л. Тахтаджян (1937), П. Д. Ярошенко (1940)**.

* См. список литературы, №№ 28, 11, 8, 3, 15.

Все эти исследователи собирали гербарий, а некоторые из них посвятили Капуджиху несколько печатных строк (3, 8, 15, 28). Нами Капуджих был посещен дважды: в 1937 и 1940 годах. Первый раз мы проехали к Капуджиху из Ордубада, вторая экскурсия была осуществлена из Кафана по долине р Охчи.

Капуджих заслуживает подробного исследования и специальной, ему посвященной ботанической монографии. Здесь же мы ограничимся изложением тех сравнительно немногих наблюдений, которые были произведены в этом интереснейшем пункте Малого Кавказа во время двух весьма краткосрочных экскурсий. Мы затронем в нашем очерке вопрос о своеобразии исключительно высокогорной флоры Капуджиха.

Оро-гидрографические черты ландшафта

Орографически Капуджих является наивысшей вершиной главного Зангезурского, или так называемого Конгуро-Алангезского хребта. Этот хребет имеет вид высокого барьера, расположенного в меридиональном направлении между областью сухих, одетых растительностью ксерофитов гор Нахичевани и лесистых боковых хребтов Зангезура и Карабаха. Поднимаясь со стороны Нахичевани постепенными уступами, он вздымается на водоразделе острым и высоким скалистым гребнем, в отдельных точках до 3500—3900 метров абсолютной высоты. От вершины Капуджих (3917 мт.)[1] Зангезурский хребет продолжается на юг до Аракса, перегораживающего горы узким и глубоким ущельем. Дальнейшим продолжением хребта в пределах Ирана можно считать вершину Камкуһ, возвышающуюся над Ордубадом и араксинским ущельем. На север от Капуджиха хребет понижается, раздается в ширину системой отрогов и теряет здесь свои характерные черты узкого и острого гребня.

Нельзя не отметить большого различия как в характере рельефа и орографии, так и в типах растительности нахичеванского и зангезурского склонов Конгуро-Алангезского хребта. Нагляднее всего это различие заметно с самолета, курсирующего между Ереваном и Кафаном. В тот момент, когда самолет находится над Биченахским перевалом, ясно видно, что Зангезур представляет собою область, где боковые хребты, отходя на восток от главного, имеют приблизительно одинаковую с ним высоту на сравнительно большом протяжении. Поэтому образуется подобие сетчатой горной системы, со многими изолированными и глубокими долинами. Напротив, в сторону Нахичевани и долины Аракса отроги главного хребта снижаются плавными ступенями и постепенно сходят у Аракса на

[1] На некоторых картах высота Капуджиха отмечается цифрою 4022 мт.

нет. Эти, на вид бесплодные, склоны, одетые разорванным покровом ксерофитов, резко контрастируют с лесистыми хребтами Зангезура и их высокими вершинами, которые конденсируют максимум влаги, приносимой с Каспия, и потому постоянно скрываются в облаках. Темнозеленые, от покрывающих их лесов, хребты Зангезура, над которыми часто висят тучи, совсем не похожи на сухие горы Нахичеванской Республики, где долгие месяцы непрерывно господствует безоблачная погода и где яркое южное солнце беспощадно выжигает почти всю растительность уже в начале лета. Пересекая перевалы, ведущие из Нахичеванской Республики в Зангезур, чувствуешь себя перенесенным в другую страну, как бы в совершенно иной мир.

Вершина Капуджих (фото 1) имеет вид трех высоких скалистых зубцов, приподнятых над общим уровнем хребта на несколько сот метров и отделенных седловинами от соседних пиков. Горные породы, слагающие вершину, относятся геологами к гранодиоритам и гранитам. Скалы сильно разрушены денудацией, что придает вершине большое сходство с колоссальной готической постройкой, состоящей из высоких стен, башен и множества второстепенных мелких башенок и так называемых игл. Иглы особенно типично выражены также на перемычке хребта между Капуджихом и пирамидальной вершиной Яглу (фото 2).

Фото 1. *Вершина Капуджих с востока.* Один из зубцов (южный) не виден. Снимок сделан с небольшого расстояния, вследствие чего скалы вершины кажутся значительно более низкими, чем они есть в действительности. Многие снеговые поля скрываются среди скалистых гребней. Наиболее высокий пик (на фотографии справа) кажется более низким, чем соседний (слева), вследствие перспективы. На переднем плане задернованная осыпь. На скалах отчетливо видны вертикальные расселины, или так называемые камины.

Для „стен" необычайно характерны вертикальные расселины, или так называемые камины, в которых накопляется снег. Вершинные скалы настолько сильно выветрены, что, подымаясь по ним, можно неосторожным движением вызвать целый обвал каменных масс.

Снега Капуджиха и Яглу на восточном склоне хребта дают начало нескольким потокам, из которых образуется река Охчи—одна из важнейших рек Зангезура (фото 3). С запада со склонов Капуджиха скатываются несколько ручьев, частью вливающихся в речку

Гилян (приток Аракса), частично же высыхающих среди пустынных холмов Нахичеванской Республики.

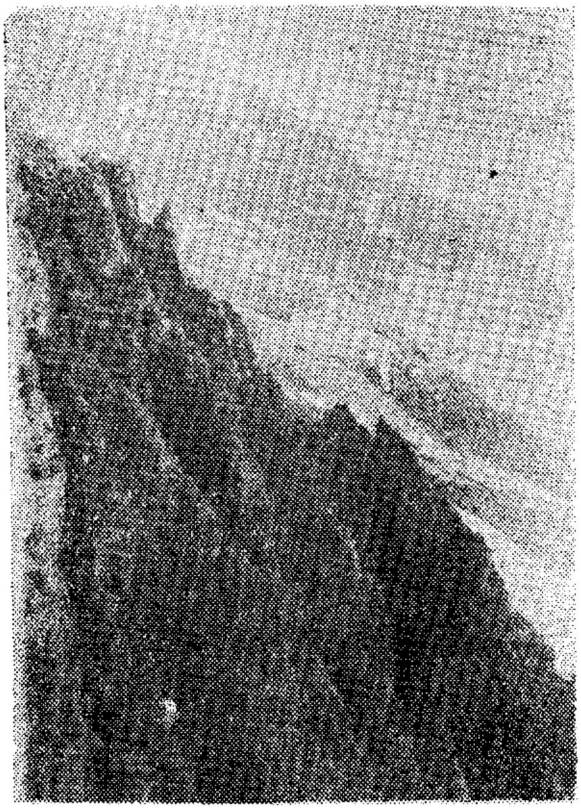

Фото 2. Скальные „иглы" на перемычке хребта между вершинами Капуджих и Яглу. Вдали виден восточный склон Капуджиха, падающий к истокам р. Охчи.

Признаки ледникового рельефа в высокогорной полосе Капуджиха и Зангезурского хребта

О нахождении ледниковых форм рельефа в высокогорьях Зангезура в литературе нет данных (6). Это об'ясняется слабой изученностью Зангезурского хребта. Этот хребет лишь в последнее время привлек внимание геологов, однако, главным образом, со стороны изучения рудных месторождений, но отнюдь не со стороны геоморфологии.

По нашим наблюдениям, ледниковые формы рельефа на Зангезурском хребте выражены очень ярко. В районе Капуджиха и вершины Яглу (фото 4) можно наблюдать типично выраженные кары, в которых и в настоящее время сохранились пятна вечного снега.

Верховья долин рек, которые возникают у снегов Капуджиха и Яглу, по своей форме очень напоминают ледниковые троги (фото 5). Долины эти перегорожены во многих местах моренами, образующими характерные ступени, кое-где уже прорытые руслами современных потоков. С вершины Капуджиха мы видели в каре соседней горы Яглу снеговое пятно, весьма напоминающее небольшой умирающий фирн-глетчер, окруженный внизу кольцеобразной мореной (фото 4). Однако, утверждать с полной определенностью, что это именно ледник, мы еще не решаемся, т. к. рассматривали его с расстояния не менее 3—4 километров.

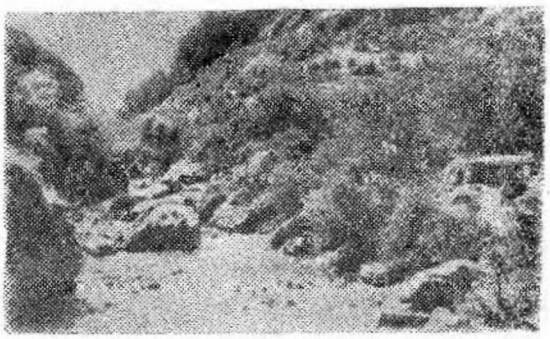

Фото 3. *Река Охчи в верхнем течении.* На склонах видны фрагменты лиственного леса и роща грецкого ореха (справа).

Фото 4. *Вершина Яглу* (к югу от Капуджиха) В левом верхнем каре ясно заметно фирновое поле, подпираемое снизу полукольцевой мореной. Поток, вытекающий из снежника, прорыл глубокую долину, ясно обозначенную на фотографии, благодаря резкой тени, отбрасываемой на дно долины скалами срединного гребня. Справа на склонах видны плоские полуразмытые кары исчезнувших ледников.

Пятна вечного снега имеются на Капуджихе и Яглу в небольшом количестве. К концу лета снега на вершинах остается совсем немного. В экскурсию 1940 года мы насчитали на восточной стороне вершины около 15-ти мелких снеговых пятен, расположенных в каминах, на уступах и в каровых нишах (фото 1). На западном скате имеется не более пяти сравнительно крупных снеговых пятен.

Своеобразие высокогорной растительности Капуджиха

Несмотря на то, что на вершине лежат снега, источающие довольно мощные потоки, сливающиеся в целые реки, и несмотря на обильную конденсацию, особенно в начале и конце лета, раститель-

ность Капутжиха носит ярко выраженные черты ксерофильности Прежде всего обращает на себя внимание тот факт, что типичные представители ксерофильной флоры — трагантовые астрагалы здесь подымаются до очень большой высоты, на восточном склоне до 3200 метров, а на юго-западном, обращенном к долине Аракса и пустынным горам Ирана, повидимому, даже выше. Кроме обычного в средне-горной полосе армянских гор Astragalus aureus, здесь в большом количестве встречаются A. euoplus и A. uraniolimneus. Отсутствует совершенно, или по крайней мере в типичном виде, характерный тип растительности высоких вершин гор—альпийские ковры, свойственные едва ли не всем горам Евразии, кроме ее юга. Подобием альпийских ковров здесь можно счесть ассоциации, в составе которых преобладают разные виды Minuartia, Sibbaldia parviflora, Artemisia splendens. Однако, присутствие в довольно значительном количестве злаков не позволяет идентифицировать эти ассоциации с альпийскими коврами. Почти полностью отсутствуют также в их составе такие характерные компоненты альпийских ковров, как Campanula tridentata, Veronica gentianoides, виды Primula и Pedicularis. Эти растения попадаются лишь на скальных лужайках. Напротив, местами значительна примесь ксерофитов: Helichrysum, Artemisia splendens, Achillea vermicularis, Hieracium типа pilosella.

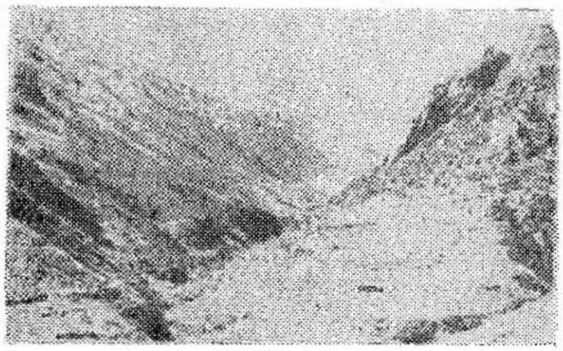

Фото 5. *Верховья р. Охчи.* Долина по форме напоминает древний ледниковый трог, размытый впоследствии речной эрозией. Справа на склоне выше строения видны редкие остатки дубового леса (Quercus macranthera), достигающего здесь верхнего предела своего распространения (около 2500 мт) и поэтому растущего кустарником.

Нам кажется чрезвычайно странным сообщение *Б. Гриневецкого* (3) о нахождении им на Капуджихе „роскошного горного луга с густым покровом злаков, где ксерофиты... отсутствовали" (цитир. по реферату *А. Фомина,* в Вестн. Тифл. бот. сада). Ничего подобного на Капуджихе мы не видели.

К чертам, указывающим на относительно большую сухость климата вершины Капуджиха, с чем связана в первую очередь ксерофильность растений, надо отнести отчетливо выраженный пустынный загар на скалах и камнях, придающий мрачный колорит скалистым обрывам вершины в особенности юго-западного склона.

Для наблюдателя, не привыкшего к своеобразию высокогорного мира Малого Кавказа, особенно необычной кажется картина черных и блестящих от покрывающего их пустынного загара скал, между которыми сверкают поля вечного снега. Этот парадокс еще более усиливается, когда видишь у кромки снега пришельца далекого севера—тундровое растение Oxyria digyna, уживающееся почти рядом с иранскими* эндемиками Physoptychis gnaphalodes и Dracocephalum botryoides.

Субальпийская растительность здесь почти совершенно не выражена. Лишь вдоль русел ручьев находим ее жалкое подобие. Вместо гигантских Heracleum Западного и Центрального Кавказа здесь по ручьям распространен только более мелкий их родич H. trachyloma. На пастбищах, напоминающих субальпийские, здесь распространен также Rumex alpinus—обычнейшее растение вытравленных субальпийских лугов всего Кавказа. Настоящего „высокотравья" на Капуджихе нет. Его подобие создает здесь только Heracleum trachyloma, растущий социально. Субальпийских лугов с Betonica grandiflora, Anemone fasciculata и пр. мы нигде на Капуджихе не видели. Нет здесь и злаковых субальпийских лугов. Своеобразный альпийский пояс начинается здесь сразу же за зоной среднегорных скал или недалеко от верхнего предела лесов, состоящих из низкорослого дуба (Quercus macranthera). На древних моренах верховьев р. Охчи альпийская растительность представлена вышеохарактеризованным аналогом альпийских ковров. Далее начинается область скал, относящихся в сущности к так называемому снеговому поясу, если признавать самостоятельность последнего в вертикальной зональности гор. Этот скальный или снеговой пояс на Капуджихе наиболее интересен, т. к. анализ его флоры может дать наиболее важные факты для истории флоры и для выяснения генезиса растительности. Флора этого пояса состоит из типичных петрофитов или же из растений осыпей, т. е. субстрата, первичного или дезорганизованного денудацией, а также из растений хионофильных, т. е. околоснежных.

Скальная растительность верхнеальпийского пояса

Характер субстрата этого пояса определяется составом пород, из которых состоят скалы вершины. Породы эти, как уже было упомянуто, главным образом гранодиориты и граниты. Денудация при таком петрографическом составе почти всегда приводит к образованию разнообразных башенных и игловидных форм скал (фото 2). Гребень хребта представляет собою почти непрерывную цепь так

* „Иранскими" в чисто географическом смысле.

называемых „жандармов“, т. е. отвесных или наклоненных в одну сторону скал, которые трудно обходить при движении непосредственно по гребню. Эти скалы местами достигают высоты нескольких десятков метров. Скалы рассечены целой сетью трещин, иной раз секущих скалу поперек таким образом, что отделившаяся сверху трещины глыба сдвинута бывает в сторону по плоскости скольжения и готова сорваться в пропасть в любой момент. Эти глыбы в свою очередь рассечены вертикальными трещинами, нередко настолько широкими, что скала, так сказать, просвечивает насквозь. То и дело слышимый грохот обвалов напоминает о том, что этот ландшафт создается и перестраивается непрерывно, буквально ежечасно.

В таких условиях растения, конечно, никогда не могут образовать на скалах сплошного покрова. Они расселяются в трещинах скал, на поверхности прочно осевших глыб и на тех осыпях, где нет непрерывного тока камней.

По классификации экологических групп скальных растений Schroeter'a (31), цветковые растения, папоротники и мхи относятся, главным образом, к группе хомофитов (растений, коренящихся в детрите на поверхности скал или в трещинах).

В состав этой группы входят экзохомофиты, т. е. растения, коренящиеся на поверхностном скальном детрите (в том числе и растения-подушки). Этот тип хомофитов представлен в альпийском поясе Капуджиха, повидимому, только некоторыми мхами.

Все остальные скальные растения относятся к группе, название которой установилось еще до классификации Schroeter'a. Это—так называемые хазмофиты, т. е. растения, живущие в наполненных детритом трещинах.

К растениям-подушкам в составе хазмофитов Капуджиха относятся:

Saxifraga juniperifolia v. imbricata.
S. exarata.
Silene dianthoides.
S. Tatianae.
Draba bruniaefolia.
Minuartia aizoides.
M. oreina.

Хазмофиты, не образующие подушек:

Anchonium persicum (= A. elichrysifolium).
Wendia pastinacaefolia ssp. Schelkovnikovi.
Campanula armena (= Symphyandra armena).
Zizyphora Puschkini.

Scrophalaria rupestris.
Achillea vermicularis etc.

Подушечные хазмофиты коренятся в трещинах скал, составляющих гребень хребта, в незащищенных от ветра местах. Наиболее правильные и плотные подушки образуют Saxifraga exarata и S. juniperifolia var. imbricata. Первый вид образует подушки сравнительно небольшие, напротив, Saxifraga juniperifolia v. imbricata развивает крупные, выпуклые, чрезвычайно плотные и вполне „обтекаемой" формы подушки, нередко полусферические или в виде округленных валиков, разрастающихся вдоль щели, в которую погружены корни. Эта „обтекаемая" форма растений-подушек предохраняет их от повреждений во время сильных ветров, почти непрерывно дующих на гребнях высоких гор.

Растительность каменных россыпей и мелкощебнистых склонов

В снеговом поясе Капуджиха и соседней вершины Яглу большие пространства крутых склонов, а в особенности стенки каров покрыты россыпями остроугольных осколков скал, получившие в геоморфологической литературе выразительное наименование „каменных морей" (фото 1). Растительность этих, на первый взгляд, совершенно безжизненных пространств крайне фрагментарна. И это вполне понятно, если вспомнить, что между осколками свежего щебня нет почти совершенно детрита. Кроме того, обвалы и камнепады здесь чрезвычайно часты, т. к. россыпь обыкновенно располагается под скалами, откуда из корытообразных лотков или так называемых кулуаров почти непрерывно сыплются все новые и новые порции щебня, возникающего в результате энергично идущей денудации вершинных скал. Из встреченных в подобных местах растений отметим Senecio taraxacifolius, Nepeta brevifolia и необычайно красивый Delphinium Brunonianum. Этот вид растет часто в самых отчаянных в отношении обвалов и камнепадов местах. Поразительно, что это растение встречается там, где не видно никакого детрита, никакого мелкозема.

Совершенно другая растительность свойственна мелкощебнистым склонам.

На седловинах хребта и его отрогов, где гребневые скалы снесены денудацией или где они сильно разрушены и низки, россыпи уже не образуются. Здесь склоны обыкновенно бывают покрыты мелкощебнистым грунтом, иногда сходным с суглинками долины. На этом необыкновенно плотном, как бы утрамбованном субстрате поселяются: Helichrysum lavandulaefolium, Chamaemelum oreades, Draba bruniaefolia, Sibbaldia parviflora, Oxyria digyna и лишь местами,

но всегда в большом количестве, изящный горошек Ошэ (V. Aucheri). Экология этого горошка и родственного ему V. formosa была довольно подробно описана в нашей, специально этому растению посвященной статье (17). Здесь мы дополнительно отметим, что по условиям жизни этот горошек чрезвычайно близок к великолепному иранскому растению Physoptychis gnaphalodes, на Капуджихе часто растущему в сходных условиях. Замечательно, что ареалы этих родов во многих пунктах совпадают.

На щебне мелкозернистых осыпей самой высокой области вместе с Physoptychis попадается замечательный иранец Dracocephalum botryoides. Эти растения вместе с горошком Ошэ составляют, несомненно, главную достопримечательность флоры Капуджиха.

Околоснежная растительность

Хионофильная растительность Капуджиха малохарактерна. Снеговые пятна, лежащие среди скал, на крутых откосах и на дне каров, бывают часто окружены кольцом пышно разрастающегося Senecio taraxacifolius, а также Chamaemelum oreades. На пропитанных снеговой водой местах около снега мы видим также Primula algida, Campanula tridentata. На более сухих участках вблизи снегов иной раз в довольно большом количестве встречаются Saxifraga sibirica и Oxyria digyna. Знаменитой Soldanella armena мы нигде не видели, как, впрочем, и все предыдущие исследователи Капуджиха, кроме *Левандовского,* будто бы собиравшего Soldanella на этой вершине. Разбору вопроса о Soldanella мы ниже отводим особый параграф.

Околоснежная зона высоких гор северного полушария обычно представляет собой тот refugium, где сохраняются реликты в прошлом более богатой ледниковой флоры, населявшей вершины в периоды максимального оледенения и в периоды возможных смыканий Арктики с альпийскими областями. Здесь же мы видим из безусловных арктийцев только Oxyria. Этим Капуджих очень напоминает горы Ирана, где также арктические элементы околоснежных зон весьма немногочисленны.

Словом, на Капуджихе, по крайней мере осенью, т. е. в тот период, когда мы наблюдали растительность этой горы, нет и малейшего подобия тех „Schneetälchen", с их тундровой растительностью, которые были подробно описаны Rübel (29) и Schroeter (31).

Некоторые характерные черты флоры Капуджиха и основные флористические группы

Я. С. Медведев (12, 13) считал, что флора Капуджиха подобна флоре Арарата. Теперь, однако, можно сказать вполне определенно, что сходства здесь не наблюдается почти никакого. Во всяком слу-

чае, наиболее характерные черты флоры и растительности этих гор совершенно не совпадают. K. Krause (24, 25) совершенно прав, указывая на сходство флор Арарата и Эрджаз-дага, находящегося в центральной Анатолии. Во флоре Капуджиха нет почти никакого сходства также и с Арагацем (Алагез), во многом очень напоминающем Арарат. Промежуточное положение в этом отношении занимает Агмаган, флора которого в одинаковой мере отражает как малоазийское влияние, так и иранское. Напротив, безусловно большое сходство наблюдается во флоре и растительности Капуджиха и высоких гор Ирана (Демавенд, Точал, Эльвенд и др.). Взаимоотношения флор Ирана, Малой Азии и Южного Кавказа можно формулировать следующим образом: флора Арарата представляет собою типичный образец высокогорной восточно-анатолийской флоры; флора Арагаца, находясь под влиянием флоры Малой Азии, имеет много общих черт с Большим Кавказом и его высокогорной флорой; Агмаган в своей флоре отражает влияние Ирана и Малой Азии на основное кавказское ядро; наконец, Капуджих полностью относится по своей флоре к Ирану, так как все другие влияния на его флоре оставили ничтожный отпечаток.

Общепринят тот взгляд, что лейтмотивом истории флоры Южного и Восточного Закавказья был процесс ксерофитизации и наступления переднеазиатской ксерофильной флоры на мезофильную в своей основе коренную кавказскую флору, которую *А. А. Гроссгейм* и *Д. И. Сосновский* (5) относят к особой малокавказкой провинции, *В. П. Малеев* частично—к своей эвксинской, а *А. Л. Тахтаджян* (16)—к обширной мезофитной понтогирканской провинции, куда входит и Колхида и Гирканика, Большой Кавказ и так называемая переходная провинция Малого Кавказа Гроссгейма и Сосновского, а также Балканы и север Малой Азии.

А. Л. Тахтаджян совершенно справедливо придает большое значение влиянию Ирана на юго-востоке Армении (например, на юге Зангезура), умаляя это влияние на западе. Он исключает из иранской провинции Агмаган и берег Севана, к которой эти местности относит *А. А. Гроссгейм* (4).

Влияние Ирана на юге Зангезура, т. е. в Мегри, и севернее вплоть до Капуджиха чрезвычайно велико, но уже долины Охчи и Воротана (Базар-чай) относятся к Понто-Гирканике так же, как и стоящие между ними водораздельные хребты. По гребням гор иранское влияние в ослабленном виде доходит на западе до Агмагана, а на востоке еще достаточно сильно в альпах Муров-дага (2). Севернее отрогов этих гор иранские элементы, наконец, выклиниваются и, например, в памбакских альпах мы почти не видим иранцев, но зато находим Rhododendron caucasicum, который является типичным элементом восточных округов Понто-Гирканики. Границу иран-

ской провинции и Понто-Гирканики следует провести лишь немного севернее Капуджиха, т. к. этот пункт является по своей флоре аванпостом настоящей иранской флоры, севернее же ее влияние резко ослабевает, по крайней мере в высокогорьях.

Говоря о „влиянии" иранской флоры на флору Кавказа, не следует упускать из вида того обстоятельства, что некоторые пункты, находящиеся в пограничной зоне столкновения этих флор, скорее испытывают „влияние" флоры Кавказа (в широком смысле понто-гирканской) на флору Ирана. К таким пунктам, по нашему мнению, относится Капуджих, про флору которого нельзя сказать, что она находится „под влиянием Ирана", напротив, она является иранской в своей основе.

Аркто-альпийские элементы во флоре Капуджиха

Последние оледенения Малого Кавказа, следы которых довольно ясно сохранились в рельефе высоких гор этой области, наложили отпечаток и на состав флоры. На мелкощебнистых откосах северо-восточного склона хребта у вершины Капуджиха, у кромки снега и на склонах растет небольшое, но крайне оригинальное растение—тундровая кислица Oxyria digyna.

Этот монотипный род распространен исключительно в полярных тундрах и в альпийских областях Старого и Нового Света и столь же характерен для этих областей, как, например, Dryas. Трудно указать растение, более широко распространенное в этих областях и вместе с тем вне полярных и альпийских регионов нигде более не встречающееся. На Капуджихе это один из немногих представителей арктической флоры, и в этом отношении Капуджих ничем не отличается от высоких гор Ирана, где также из аркто-альпийцев, по данным H. Melchior'a (24, 26), встречается часто только Oxyria или совсем немного представителей альпийско-арктической флоры.

Хотя мы и мало знаем флору Ирана (20, 21, 22, 23, 26, 27), но тем не менее факт присутствия на Капуджихе и на Демавенде из представителей настоящей аркто-альпийской флоры только 1—2 видов может служить иллюстрацией чрезвычайно слабого влияния на иранскую флору ледниковых инвазий. Однако, несомненно, что это влияние столь слабым представляется только в настоящий момент. Несомненно, арктическая инвазия принесла ряд растений, которые некогда росли в больших количествах и на альпах Ирана, но сохранилась до сих пор в качестве реликта только Oxyria. Косвенное подтверждение этому мы видим в составе альпийской флоры Агмагана —вулканической цепи, расположенной на западном берегу озера Севан. Здесь на многих вершинах встречается уже несколько аркти-

ческих и бореальных видов: Empetrum nigrum, Vaccinium uliginosum ssp. caucasicum m, Vaccinium myrtillus. Oxyria на Агмагане встречается довольно редко; мы собирали ее лишь на горе Дава-гёзи (Малый Акдаг).

К другим представителям аркто-бореальной флоры относится найденная на Капуджихе Sibbaldia parviflora, растущая в высокогорном поясе всюду, от границы леса до снегов.

Встречающаяся у снегов Saxifraga sibirica не может считаться в полном смысле аркто-альпийским элементом, но тем не менее и ее присутстви говорит о бывшем в прошлом значительном похолодании климата, позволившем северным формам проникать глубоко на юг.

Высокогорные иранские и анатолийские элементы и западно-азиатские элементы более широких ареалов

Наиболее характерной составной частью флоры Капуджиха являются иранские и малоазиатские элементы. К числу растений, свойственных высокогорьям Передней Азии, т. е. Ирану и Анатолии, принадлежит прежде всего Physoptychis gnaphalodes—представитель олиготипного эндемичного рода.

Physoptychis gnaphalodes растет на Капуджихе почти исключительно в так называемом нивальном поясе. Мы нигде не видели его, несмотря на тщательные поиски, ниже 3500 метров абсолютной высоты (по анероиду). Растение это на скалах почти совершенно не встречается. Оно определенно предпочитает мелкощебнистые откосы под скалами и осыпи близ снегов. В горах Передней Азии распространение этого растения отличается спорадичностью (20, 21,27). Повидимому, оно приурочено исключительно к самым высоким горам Ирана, и то далеко не ко всем. Будучи редким элементом флоры, тем не менее род этот необычайно характерен для высокогорной флоры Ирана и отчасти Малой Азии (27). Ареал рода Physoptychis определенно тяготеет к Ирану. В Малой Азии один из видов встречается на ее востоке (1).

Physoptychis, несомненно, относится к тем древним формам, которые возникли в сухих высокогорьях Передней Азии и которые там заменяют представителей альпийской флоры. Распространение этого рода, конечно, в противоположность настоящим альпийцам, не было связано ни с какими ледниками или оледенением, несмотря на то, что виды этого рода живут у самых снегов. Представители этого рода вполне аутохтонны и, вероятно, почти не мигрировали из пределов Передней Азии.

Столь же характерен для высоких гор Передней Азии и Восточного Кавказа горошек Ошэ, относящийся к недавно установлен-

ному олиготипному роду (17). Нам удалось показать, что род этот имеет в пределах Кавказа двух представителей V. Aucheri и V. formosa. Первый из этих видов V. Aucheri распространен спорадически по отдельным вершинам наиболее высоких хребтов Ирана, Анатолии и Армении. У нас известен на Агмагане (запад) и Капуджихе. Второй вид свойственен высоким вершинам Дагестана и Центрального Кавказа. В то время как V. formosa является сравнительно мезофильным растением, V. Aucheri, напротив, несет определенные черты ксерофильности, выработавшиеся при исторической диференциации этих видов в условиях сравнительно засушливых высокогорий Ирана, Малой Азии и более влажного Кавказа.

Горошек Ошэ так же, как и Physoptychis, растет на осыпях снегового пояса, предпочитая, однако, более мелкозернистые осыпи. На Капуджихе нами собран на глинистых, но заметно скелетных откосах южного склона, возникших в результате денудации гранитных скал вершины.

Распространение горошка Ошэ в Иране и Малой Азии во многом подобно Physoptychis. Разница состоит в том, что горошек Ошэ далеко заходит в Анатолию, в то время как ареал Physoptychis остается почти целиком в пределах Ирана.

Совершенно подобен горошку Ошэ в своем распространении Dracocephalum botryoides. Он встречается на многих вершинах Ирана, у снегов, а также в подобных условиях в Дагестане. На Капуджихе это растение мы находили вместе с Physoptychis gnaphalodes на плотных глинистых откосах вблизи пятен снега, а также среди щебня гребней и склонов. Это по существу хионофильное растение является ярчайшим представителем иранской околоснежной флоры, возникшей на высоких вершинах Передней Азии.

Разобранные примеры характерных высокогорных растений Капуджиха свидетельствуют о наличии в Иране совершенно своеобразной флоры, соответствующей альпийской флоре севера и запада Евразии, но тем не менее резко от нее отличной по своему систематическому составу и происхождению.

Очень интересно нахождение на Капуджихе Delphinium Brunonianum—растения, ареал которого через всю Западную Азию протягивается до Гималаев.

Почти все исследователи Кавказа определяли это растение, как D. Brunonianum, даже после описания из Карабаха *А. А. Ломакиным* (10) формы, чрезвычайно близкой к этому виду, которую ее автор возвел в ранг вида, назвав ее D. foetidum[1]. Между тем, мож-

[1] Видовое название говорит о каком-то неприятном запахе, исходящем от этого Delphinium. Об этом же запахе много замечаний находим в литературе. *Невский* (14), например, пишет даже, что D. foetidum обладает противным запахом, в то вре-

но было заподозрить, что этот последний вид сменяет у нас гималайскую расу D. Brunonianum. Однако, теперь приходится притти к выводу, что у нас растет не два близких вида, и не особый вид, а самый настоящий D. Brunonianum. Вопреки мнению *С. А. Невского* (14), наши растения с Капуджиха ничем не отличаются, судя по описаниям и рисункам, от гималайских, принадлежащих к Delphinium Brunonianum Royle. *Невский* находил последний вид резко отличающимся от D. foetidum и даже эти виды отнес к двум различным рядам. Главными отличительными признаками гималайского D. Brunonianum *Невский* признавал: 1) шипиковидные окончания долек листьев, 2) полуворонковидную их форму (должно быть в свежем состоянии), 3) малую рассеченность пластинки (до половины). Между тем, у наших экземпляров с Капуджиха именно эти или, по крайней мере, первые два признака, свойственные (по *Невскому*) расе гималайской, очень ясно выражены; что же касается рассеченности листьев и того, что якобы у D. foetidum пластинка рассечена до основания, то мы напомним, что автор этого вида *Ломакин* (10) этот признак вовсе не считал типичным для своего вида, выражаясь на этот счет вполне определенно: „folüs tripartitis vel rarius trisectis".

Отсюда видно, что различия, выдвинутые *Невским*, искусственны, натянуты и на самом деле никакой разницы между D. Brunonianum и D. foetidum вовсе нет.

Эти факты придают особый смысл нахождению на Малом Кавказе Delphinium Brunonianum, который является представителем западноазиатской флоры в широком смысле. Этот вид, по всей вероятности, очень древний. Он существовал, быть может, еще в те времена, когда флора Западной Азии еще не была диференцирована на локальные флоры.

Типичными переднеазиатскими ареалами обладают из растений Капуджиха Helichrysum lavandalaefolium, Anchonium persicum (DC), Bornm (=A. elichrysaefolium) и Artemisia splendens.

Прогрессивный молодой эндемизм Зангезурского хребта и прилегающих гор

Местные кавказские элементы во флоре Капуджиха не играют столь выдающейся роли, как иранские. Тем не менее, они довольно характерны как для вершинной области этой горы, так и всего Зангезурского хребта с его отрогами. Наиболее интересна в этом отношении Wendia pastinacaefolia ssp. Schelkovnikovi (Wor) m. comb. n. Происхождение этого подвида представляется нам в таком виде:

мя как настоящий D. Brunonianum издает благовоние мускуса. Мы должны сказать, что, собирая D. Brunonianum на Капуджихе, не заметили никакого особо плохого запаха, будто бы свойственного кавказским растениям. Не пахли они и мускусом.

растущая в лесистых областях Армении у верхней границы лесов Wendia pastinacaefolia, вероятно, является одной из родоначальных форм для ssp. Schelkovnikovi. Нас убеждает в этом, во-первых, большое морфологическое сходство указанных рас Wendia, а, во-вторых, несомненно, вторичный характер признаков ssp. Schelkovnikovi по сравнению с Wendia pastinacaefolia.

Wendia pastinacaefolia является мезофильной, высокорослой формой, с сильно расчлененными на сегменты листьями. Кроме того, эта раса обитает в лесах или вблизи лесов, т. е. вместе с различными мезофильными реликтами третичного времени. Ssp. Schelkovnikovi производит впечатление карликовой формы указанной мезофильной расы. Особенно характерны ее листья, форма которых говорит о постепенной редукции того типа листа, который свойственен Wendia pastinacaefolia.

Мы считаем вероятным, что формы, подобные Wendia pastinacaefolia, подымаясь из долины в высокогорья, трансформировались здесь в ряд форм, принадлежащих к подвиду ssp. Schelkovnikovi. Мы думаем также, что наличие в составе последнего подвида большой морфологической подвижности (вспомним, что, кроме W. Schelkovnikovi, *Ю. Н. Вороновым* был установлен также близкий вид W. hymenocoleon) указывает на молодость этого подвида по сравнению с W. pastinacaefolia, признаки которого достаточно устойчивы. Правда, Boissier и Buhse описали из окрестностей Сисиана Heracleum (Wendia) sisianense (19), который был этими авторами впоследствии об'единен с H. (Wendia) pastinacaefolia. Мы, к сожалению, не знаем, как выглядит эта форма, но, судя по диагнозу, она мало отличается от типичной Wendia pastinacaefolia, описанной Koch'ом из гор Дарачичага (18).

Затронув вопрос о систематических взаимоотношениях малокавказских Wendia, мы должны высказать свое мнение о W. hymenocoleon, описанной *Вороновым*. Мы убеждены, что этот вид описан напрасно; — это всего лишь одна из форм неустойчивого подвида ssp. Schelkovnikovi. Кроме того, по концепции, формулированной недавно акад. *В. Л. Комаровым (7)*, близкие виды, кроме апогамных форм и гибридов, не могут расти вместе в одних и тех же условиях среды.

К местным (окружным) эндемикам относится Campanula armena Stev [= Symphyandra armena (Stev) ADC]. Это растение прежде всего интересно своим вертикальным распространением. Зангезур можно с полным правом назвать страною симфиандры, т. к. этот колокольчик распространен здесь всюду, встречаясь в трещинах скал не только лесного пояса, но и альпийского, где он лишь мельчает

и становится более редким. В альпийском поясе Капуджиха мы встречаем этот колокольчик всюду в расщелинах скал, заполненных детритом. Другой эндемичный колокольчик Campanula zangezura (Lipcky) m. comb. nova (=Symphyandra zangezura Lipsky) встречается, повидимому, гораздо реже. Во всяком случае, нам не посчастливилось найти его ни на Капуджихе, ни на скалах ущелья р. Охчи.

Оба эти колокольчика, систематически чрезвычайно близкие к видам секции Symphyandraeformes и вовсе не относящиеся к отдельному роду Symphyandra, по нашему мнению, несуществующему,— являются примером того, как слабо расчлененные морфологически виды (все виды Sympyandraeformes с трудом различаются и связаны переходами) также слабо диференцированы и экологически (в особенности в своем диапазоне вертикального распространения). Таким образом, оба эти вида Campanula относятся к молодым прогрессивным эндемикам Зангезурского хребта и во многом напоминают разобранный пример узко-местного эндемизма, являемый Wendia pastinacaefolia ssp. Schelkovnikovi.

Мы думаем, что, по крайней мере, Campanula (Symphyandra) armena связана прямыми узами родства с C. Choziatowskyi Fom. которая распространена на скалах средней зоны во многих пунктах Малого Кавказа, а также с другими Campanula секции Symphyandraeformes. Все признаки видов секции Symphyandraeformes полностью совпадают с признаками многих Symphyandra. Если положить рядом экземпляры так называемой Symphyandra armena и, например, опушенную форму Campanula Choziatowskyi, то самый опытный глаз не заметит никаких существенных различий. Впрочем, и старые авторы признавали, что отличия Symphyandra от Campanula слишком искусственны и сводятся к одному нестойкому признаку—срастанию пыльников у Symphyandra, в противоположность Campanula, у которых пыльники будто бы всегда раздельные.

Наличие случаев раздельности пыльников у Symphyandra отметил еще Roissier (18): „genus a Campanula forsan nimis artificialiter separatum, antherae enim in una vel alterutra specie tandem dissociatae videntur". Он же о Symphyandra armena пишет: „Facies omnino Campanulae Raddeanae". Но во времена Boissier не была еще описана Campanula Choziatowskyi и не были известны ее многочисленные формы. Интересно, что бы сказал Roissier о Symphyandra, сравнив с ними колокольчик Хоцятовского. Скорее всего он бы заметил: „ut videtur, genus a Campanula non differt". Ruprecht (30) в своем „Revisio campanularum" написал о Symphyandra: „Antherae in tubum connatae, ceterum non diversa a Campanula".

Таким образом, рода Symphyandra не существует, вопреки мнению создавшего этот род великого ботаника *Альфонса Декандоля.*

Замечания к истории нахождения на Капуджихе *Soldanella*

В 1899 году *В. И. Липский (9)* описал Soldanella armena по экземпляру, полученному от *В. Г. Левандовского,* который свидетельствовал нахождение им этого растения на вершине Капуджих в июле 1896 года. Сам *Левандовский* в отчете о совершенной им экспедиции по границам Ирана и Малой Азии (8) описывает эту находку очень подробно и вполне определенно: „По направлению к Ордубаду видишь, как холмы делаются все выше и мало-помалу переходят в горы. На некоторые из последних мне приходилось взбираться, например, на гору Капуджих, высотой около 13.000′. Здесь на вершине горы в экскурсию 1896 года мне пришлось найти, кроме других альпийских видов,... еще новость для флоры всей России и Кавказа в частности. Это—род Soldanella, присущий только горам Средней и отчасти Южной Европы. Восточный предел распространения рода Soldanella не доходит даже до Балканского полуострова и потому любопытно было ее здесь встретить".

Сообщение это и опубликованное *Липским* описание нового вида Soldanella были слишком сенсационными, чтобы не возбудить желания у исследователей проверить как самый случай нахождения Soldanella в Малом Кавказе, так и видовую самостоятельность описанной Soldanella armena.

Важно отметить то обстоятельство, что *Липский* описал свой новый вид по одному единственному экземпляру, полученному им от *Левандовского.* Затем чрезвычайно странно то, что этот экземпляр, некоторое время хранившийся в гербарии Петербургского университета, оттуда вскоре исчез. Далее сам *Левандовский* через год, посетив „locus classicus", там Soldanella не обнаружил, несмотря на то, что как будто бы прекрасно помнил место сбора, так как подробно его описал. Это видно из приведенной нами выше цитаты. В последующие годы на Капуджихе побывали многие ботаники, но никакой Soldanella им не удалось найти. Известный коллектор *А. Б. Шелковников* ездил на Капуджих со специальной целью поискать Soldanella, но и эта экскурсия к находке Soldanella не привела. В последнее время Капуджих был посещен *С. Г. Тамамшян* (15), *А. Л. Тахтаджяном, П. Д. Ярошенко* и нами (дважды). Однако, Soldanella до сих пор не найдена.

Все это рисует нам историю о Soldanella в таком свете. *Левандовский*; был, повидимому, сознательным фальсификатором или же человеком, крайне неряшливым в отношении выполнения научной работы. Экземпляр, описанный *Липским,* был подсунут последнему *Левандовским,* по всей вероятности, намеренно, с целью одурачить ученую публику, а самому хотя бы временно прославиться в каче-

стве знаменитого „открывателя" новых растений флоры. Экземпляр этот был извлечен *Левандовским*, вероятно, из какого-либо европейского гербария, тем более, что видовые отличия „Soldanella armena" от европейских видов, о которых пишет *Липскии*, ничтожны с систематической точки зрения.

Таинственное исчезновение экземпляра из Петербургского университета об'ясняется просто: наблюдая поднявшуюся шумиху в среде ботаников относительно soldanella, *Левандовский*, имея доступ к университетскому гербарию (он был студентом), просто похитил злополучный specimen, чтобы замести следы мистификации и затруднить дальнейшее расследование вопроса. История о находке Soldanella на Капуджихе, подробно изложенная в приведенной нами цитате, была просто им выдумана, и возможно, что он и сам уверовал в сочиненную им же сказку, так как подымался два раза на Савалан (в Сев. Иране) и вторично на Капуджих с целью поискать там Soldanella...

Может быть, конечно, все эти странные события об'ясняются путаницей, царивший во всех ботанических наблюдениях и сборах *Левандовского.* Возможно, что он и не был фальсификатором, а просто не помнил того, где и что собирал и наблюдал. А потом уже post factum пытался восстанавливать всякие подробности своих наблюдений, произведенных во время путешествий, и при этом путал все и фантазировал.

Что касается видовых признаков Soldanella armena, то они, как сказано, ничтожны. *Липский* пишет, что у этого вида: „Corollae forma proxime accedit ad Soldanellam minimam Hoppe..., differt tamen pedicello glabro et corollae altius incisae colore, antheris non apiculatis. Iisdem notis differt a S. pusilla Baumg et praeterea corolla graciliore, colore alieno. Longius distat a S. alpina L, quae multo major est et robustior, flores saepius habet plures (1—4), corollam latam hiantem, fere ad$^1/_2$ incisam, stylum longum et caet."

Все эти отличия и сам *Липскии* (9) называет „относительными".

Так был создан ботанический миф, придававший Капуджиху и его флоре ореол таинственности, который теперь постепенно рассеивается. Тем не менее, интерес к изучению флоры Капуджиха возрастает, но уже по причинам, не имеющим ничего общего с легендой о Soldanella.

Заключения

1. Малоисследованные высокогорья Зангезурского хребта, в особенности вершина Капуджих, представляет интерес для фитогеографа как форпост коренной иранской флоры в пределах СССР.

2. Основную роль во флоре Капуджиха играют переднеазиат-

ские элементы (род Physoptychis, Dracocephalum botryoides, горошек Ошэ, Helichrysum lavandulaefolium и др.).

3. На основании изучения экологии и географии этих элементов правильнее говорить не о „иранском влиянии" на флору Капуджиха, а о коренном иранском ядре, составляющем в настоящее время основу флоры Капуджиха, на которое в свою очередь влияют другие флоры.

4. Все другие флористические влияния, кроме иранского, в высокогорьях Зангезурского хребта и Капуджиха выражены довольно слабо.

5. Самой незначительной во флоре Капуджиха следует признать примесь аркто-альпийских форм, несмотря на несомненные следы древних оледенений, с которыми всегда бывает связана бореальная инвазия.

6. Местный (зангезурско-карабахский) прогрессивный эндемизм выражен на Капуджихе небольшим числом характерных форм (Wendia pastinacaefolia ssp. Schelkovnikovi, Campanula armena и др.) Морфологический и экологический характер этих форм свидетельствует о их молодости, неустойчивости и прямых узах родства с формами, растущими в лесных зонах Малого Кавказа, от которых произошли высокогорные расы, обитающие на Капуджихе. В этом состоит влияние Малого Кавказа (в широком смысле Понто-Гирканики) на иранскую по преимуществу флору Капуджиха.

7. Интересно нахождение на Капуджихе Delphinium Brunonianum—древней формы, заселяющей высокогорья Азии на западе до Гималаев. Присутствие этого вида, неотличимого от позднее описанного D. foetidum, напоминает о тех временах, когда флора Западной Ааии была более однородной, чем в настоящее время.

8. Растительность Капуджиха до самых высоких вертикальных пределов своего распространения несет определенные черты ксерофильности и замечательна тем, что в ее составе отсутствует характерный тип растительного покрова почти всех высоких гор Евразии, кроме Ирана,—альпийские ковры.

9. „Альпийским" поясом на Капуджихе можно назвать только область вершинных скал, где лежат пятна вечного снега и где растут лишь хазмофиты. Таким образом, в применении к Капуджиху вполне реально понятие: „нивальный пояс растительности". И этот пояс здесь является единственной зоной, достойной считаться „альпийской".

10. Указывавшаяся до сих пор для Капуджиха Soldanella armena Lipsky является ошибочно описанной формой и никогда никем на самом деле не была находима на вершине этой горы. Ее следует исключить из списка флоры Кавказа.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. *Буш, Н. А.* (1901—1903) Flora caucasica critica, III 3.

2. *Воронов, Ю. Н.* Мазитский и Гёк-гёльский заказники. Изв. Кавк. Отд. Геогр. Об-ва. 3-й XXII т.

3. *Гриневецкий, Б. Б.* (1904) Предварительный отчет о путешествии по Армении и Карабаху в 1903 г. Изв. Русск. Геогр. Об-ва, XL, 3.

4. *Гроссгейм, А. А.* Анализ флоры Кавказа.

5. *Гроссгейм, А. А. и Сосновский Д. И.* (1927) Опыт ботанико-географического ряйонирования Кавказского Края. Изв. Тифл. Гос. Политехн. Ин-та, III.

6. *Калесник* (1938) Горные ледниковые районы СССР.

7. *Комаров, В. Л.* (1940) Учение о виде у растений.

8. *Левандовский, Б. Г.* Отчет о ботанической экскурсии, совершенной летом 1898 г. по Закавказью вдоль границ Персии и Малой Азии. Труды СПБ. Общ. Естествозн., XXX, 1.

9. *Липский, В. И.* (1899) Флора Кавказа. Тр. Тифл. Бот. сада IV.

10. *Ломакин, А. А.* (1897) Новые формы растений, найденные на Кавказе. Там же, II.

11. *Он же* (1899) Материалы для флоры Карабаха. Труды Тифл. Бот. сада, III.

12. *Медведев, Я. С.* (1914) Об областях растительности на Кавказе. Вестн. Тифл. Бот. сада, 8.

13. *Он же* (1915) Растительность Кавказа, 1, в. 1. Там же, XVIII, кн. I.

14. *Невский, С. А.* (1937) Род Delphinium. Флора СССР, VII.

15. *Тамамшева, С. Г.* (1930) Краткий очерк растительности Зангезура. Закавказский краеведческий сборник. Серия А. Естествозн., 1.

16. *Тахтаджян, А. Л.* (1940) Ботанико-географический очерк Армении. Тр. Бот, Ин-та АрмФАН-а, II. (Печатается).

17. *Федоров, Андрей* (1939) Дикие высокогорные горохи Кавказа. Тр. Биол. Ин-та АрмФАН-а СССР, вып. 1.

18. Boissier, E. (1867—1882) Flora orientalis; I—V.

19. Boissier, E. und Buhse T. (1860). Aufzaelung der auf einer Reise durch Transkaukasien und Persien gesamnelten Pflanfzen. Nouv. Mém. de la Soc. Imp. des Naturalistes de Moscou., XII.

20. Bornmüller, J. (1904—1908) Beitrage zur Flora der Elbursgebirge Nord-Persiens. Bull. de l' Herbier Boissier, 2-me Serie, Tome IV—VIII.

21. Idem (1905) Plantae Straussianae. Beihefte z. Bot. Centralbl. Bd. XIX Abt. II Heft 2.

22. Idem (1910—1911) Collectiones Straussianae novae. Ibidem, Bd XXVII, XXVIII. Abt. II.

23. Grilli, A. (1939) Die Pflanzengesellschaften der Hochregion des Elburs Cebirges in Nordiran. Beih. Bot. Centralbl. Abt. B рефер. Diels'a b Fngl. Bot. Jahab

24. Krause, K. (1914) Die floristischen Beziehung des Ararat Gebietes. Engl. Bot. Jarhb. L II. Beibl. № 115.

25. Idem (1940) Über die Flora des Gebietes von Kayseri und des Erciyas dagi in Anatolien. Ibidem, 71 Bd, Hift 1.

26. Melchior, H. (1937) Zur Pflauzengeographie des Elburs—Gebirges in Nordizran. Sitzungsber. Ges. naturf. Freunde Berlin.

27. Nabelek, Fr. (1923) Iter turcico-persicum. Pars I, Plantarumcollectarum. Enumeratio. Publicat. de la Faculté des Sciences de l' Université Masaryk.

28. Radde, G. Grundzuge der Pflanzenverbreitung in den 'Kaukasusländern. Vegetat. d. Erde. III.

29. Rübel, E. Über Schneetalchen.

30. Ruprecht, F. J. Revisio Campanularum Cancasi.

31. Schroeter, K. (1926) Des Pflanzenleben der Alpen. 2 Aufl. Zurich.

П. Д. ЯРОШЕНКО

К ИСТОРИИ ВЫСОКОГОРНОЙ РАСТИТЕЛЬНОСТИ КАВКАЗА.

Одной из особенностей высокогорных областей является то, что в них вековые смены растительных формаций протекают сравнительно медленными темпами. Это об'ясняется соответственно медленными изменениями климата многих высокогорий от неогена до современной эпохи. Правда, сама территория альпийского и субальпийского поясов время от времени то расширяла, то с'уживала свои границы, но климат ее претерпевал гораздо меньше изменений, чем в любом нижележащем поясе. Отсюда богатство высокогорной области реликтовыми формациями, так что в настоящее время мы имеем возможность наблюдать там, наряду с находящимися в своем расцвете климаксами современной эпохи, также и реликтовые климаксы различных климатических периодов прошлого, нередко даже бок о бок друг с другом. Это обстоятельство позволяет с достаточной ясностью представить схему истории растительного покрова высокогорий с третичного периода до наших дней.

Какова была растительность безлесных высокогорий Кавказа в третичную эпоху? Чтобы ответить на этот вопрос, мы постараемся прежде всего выяснить, какие виды или группы видов растений господствовали тогда в безлесных высокогорьях.

В современную эпоху основной фон развитых сомкнутых фитоценозов в высокогорной области Кавказа образуют злаки. В субальпийском поясе они составляют основу субальпийских лугов, причем можно считать установленным, что как раз только среди *злаковых* субальпийских лугов (в которых разнотравье играет подчиненную роль) и имеются первичные (не антропогенные) типы. Те же субальпийские луга, в которых господствует разнотравье, в громадном большинстве случаев, возникают на месте уничтоженных человеком лесов. В современном альпийском поясе злаки играют также очень большую роль. Их мало там только на явно вторичных коврах с господством Sibbaldia и Alchemilla, на первичных же коврах злаки, хотя нередко имеют небольшое обилие, но являются тем не менее очень характерной составной частью травостоя: сюда относятся: Poa alpina, Agrostis Ruprechtii и мн. другие виды. Кроме того, злаки еще более характерны для альпийских лугов, называемых часто „альпий-

скими лужайками", поскольку они встречаются чаще всего пятнами на фоне скал и осыпей.

Составляли ли злаки и в третичную эпоху основу сомкнутых фитоценозов высокогорной области? Я. С. Медведев в своем „Кратком фитогеографическом очерке высокогорной области Кавказа" приводит список третичных обитателей высокогорий Кавказа, к каковым из злаков причисляет только семь видов: Alopecurus vaginatus, Alopecurus glacialis, Alopecurus sericeus, Alopecurus textilis, Colpodium fibrosum, Colpodium versicolor и Colpodium variegatum*. Основанием для отнесения этих видов к числу третичных аборигенов кавказских высокогорий послужило автору, во-первых, то обстоятельство, что эти виды обитают ныне исключительно на Кавказе и в Передней Азии, не встречаясь в умеренных и холодных странах Европы; кроме того, их ближайшие родственные формы не поднимаются за пределы низших горных районов этих стран. Доводы эти надо считать достаточно основательными: они указывают на значительную изолированность топографических ареалов этих видов, говорящую в пользу их древности, и, кроме того, на то, что эти виды не могли проникнуть на Кавказ в течение плейстоцена вместе с волной нахлынувших тогда на Кавказ бореальных видов. Список Я. С. Медведева можно теперь несколько увеличить, включив в него некоторые, установленные уже в последующие годы виды высокогорных Alopecurus и Colpodium, как, напр., интереснейший и безусловно древний Colpodium araraticum (Lipsky) G. Wor. и нек. др. Мы не видим возможности пополнить этот список еще представителями других родов злаков. Единственно, что, быть может, следует еще в него включить, но и то под сомнением,—это Poa polychroa (Trautv.) Grossh. — морфологически ярко выраженный древний тип, по строению колосков занимающий промежуточное положение между Poa и Festuca. Согласно последним исследованиям, переднеазиатскую Poa polychroa нельзя отождествлять с горноевропейской Poa violacea Bellard, как это делалось раньше.

Все перечисленные древние высокогорные злаки Кавказа растут в настоящее время не на лугах или коврах, а на сильно каменистых склонах и осыпях, почти или вовсе не проникая в фитоценозы с сомкнутым травостоем. Эти растения совершенно чужды основным формациям (климаксам) современной высокогорной области Кавказа, т. е. субальпийским лугам и альпийским коврам. Отсюда вывод, что в третичную эпоху сомкнутые фитоценозы высокогорий Кавказа имели иную структуру, будучи лишены злаковой дерновой основы. Злаки в создании их тогда не участвовали, произрастая лишь на скалистых

[1] Три последних вида приведены у Я. С. Медведева в старой синонимике, т. е. как: Catabrosa fibrosa Trautv., Catabrosa Steveni Trin. и Catabrosa balansae Boiss.

склонах и осыпях. Этот вывод косвенно подтверждает и мнение Я. С. Медведева, который, руководствуясь соображениями о господствовших в третичную эпоху в высокогорьях Кавказа климатах, пишет: „Ровный, влажный климат в тот период широкого распространения вокруг Кавказа морей и продолжительность вегетационного времени создали в тогдашней высокогорной его области благоприятные условия для жизнедеятельности растений. Этому должна была способствовать и значительная приспособленность последних к условиям жизни, вследствие большой длительности доледникового ее периода, сделавшей их жизнеустойчивыми. Всего вероятнее, что это была растительность по преимуществу кустарников и рослых многолетников..." Надо думать, добавим мы, что значительную роль играли тогда заросли, сходные с современным субальпийским высокотравием, которые занимали тогда большие пространства, перемежаясь или сочетаясь с зарослями вечнозеленых кустарников, близких к современным рододендронникам.

Но вот субтропический климат, господствовавший на Кавказе в третичную эпоху, стал меняться: с далекого севера Евразии двинулись на юг льды. Массы льда, расширившие на евразийской равнине свою территорию далеко на юг, хотя и не достигли Кавказа, но вызвали сильное похолодание климата, в результате чего в горах Кавказа образовались большие количества снега и льда. Ледники местами спустились с верхних точек гор почти до низменности, на многих хребтах образовался пояс вечного снега. На равнине Евразии двинувшиеся на юг массы льда заставили отступать на юг арктическую растительность, и в ледниковые эпохи современная степная зона русской равнины изобиловала арктическими видами. Много арктических видов проникло тогда и на Кавказ. Злаковую дерновую основу современных сомкнутых фитоценозов в высокогорьях Кавказа составляют исключительно виды, проникшие на Кавказ в течение плейстоцена, и из них наибольший процент приходится на виды, имеющие горно-бореальный тип ареала, а также на виды, являющиеся их ближайшими производными, обособившимися в отдельные географические расы уже впоследствии.

Таким образом, если мы вправе допустить отсутствие на Кавказе сомкнутых злаковых фитоценозов в третичную эпоху, то для плейстоцена, наоборот, следует предположить их интенсивное формирование. Была ли это тогда по преимуществу растительность лугов? Надо полагать, что нет. В ту эпоху, когда в высокогорьях Кавказа господствовал холодный аркто-альпийский климат, там не могли преобладать луга с их неторфянистыми почвами и преобладанием мезофитов. Естественнее всего допустить, что в ледниковые и окололедниковые периоды в высокогорьях Кавказа доминировал тот тип растительности, который в западноевропейской литературе

обозначается часто термином „Heiden“, а в нашей литературе иногда именуется „пустошами“. Сюда относятся Nardeta[1], Festuceta ovina (но не F. sulcatae), Cobresieta, т. е. фитоценозы с господством злаков или осоковых психрофильного олиготрофного типа. В этих травяных пустошах плотные дерновины доминирующего злака или осоки покрывают почву сплошь или почти сплошь, и этим пустоши резко отличаются по своей структуре от лугов с их диффузным рыхлокустовым злаковым дерном и от степей с их мозаичной структурой, составленной из крупных дернин—кочек плотнокустовых злаков и из слабо задерненного фона с обилием двудольных.

В ледниковые и окололедниковые („бореальные“) периоды травяные пустоши в высокогорьях Кавказа сочетались с мелкими арктоальпийскими кустарниками: Vaccinium myrtillus, Vaccinium vitis-idaea, карликовыми ивами и т. п., которые тогда играли в горах Кавказа значительно большую роль, чем теперь. В общем в то время в высокогорьях Кавказа господствовал тип растительности, экологически, структурно и физиономически близкий к современной полярной тундре. Но на фоне этой тундры в защищенных убежищах уцелели тогда и третичные реликты в виде элементов высокотравия и рододендронников. Что же касается мезофильных луговых злаков, то они хотя и проникли на Кавказ в плейстоцене, но в то время они в составе сомкнутых фитоценозов играли еще незначительную роль, будучи, по всей вероятности, приурочены лишь к более сухим и теплым местообитаниям: скалистым склонам и осыпям, главным образом на более крутых южных склонах, образуя фитоценозы, близкие к современным „альпийским лужайкам“. Формирование мезофильных высокогорных лугов могло в плейстоцене, по климатическим причинам, проделать лишь свои первые шаги, путем образования фитоценозов, хотя и близких к современным лугам, но имевших более простую структуру. Это формирование мезофильных лугов продолжается и в настоящее время и может быть иллюстрировано такими типами, как различные переходы от высокотравия к лугам, далее, как примитивные гравилатово-осоковые луга, описанные А. А. Колаковским из высокогорий Абхазии и т. д.

Что же касается современной эпохи, то она характеризуется господством в высокогорьях Кавказа мезофильных луговых и относительно мезофильных—ковровых типов. Наконец, следует еще упомянуть о так наз. „ксеротических фазах“, т. е. о сухих периодах, имевших место в межледниковые периоды и в послеледниковую эпоху и сопровождавшихся расширением роли ксерофитов. В высокого-

[1] Однако, наряду с реликтовыми Nardeta в высокогорях Кавказа часто встречаются и вторичные Nardeta, распространяющиеся в результате ухудшения почвенной аэрации и связанного с этим торфообразования под влиянием интенсивного выпаса. *Примеч. автора.*

рьях Кавказа шло тогда формирование степей типа Festuceta varia и Seslerieta, а также сухих субальпийских и альпийских лугов типа „Xerobrometa" с формами Bromus veriegatus, близкими к степному Bromus erectus. Впоследствии эти степные фитоценозы претерпели в связи с увлажнением климата сильное видоизменение и в настоящее время представлены в виде наводненных луговыми элементами реликтовых типов. Вот почему, напр., современные Festuceta varia представляют формацию, которую трудно отнести и к лугам и к степям. По структуре—это степи, а по флористическому составу, исключая Festuca varia,—луга. Festuceta varia—это реликтовые степи ксеротических фаз, претерпевшие в современную эпоху олуговение. Такие Festuceta занимают громадные площади на восточной оконечности Главного Кавказского хребта, в других же районах Кавказа они являются иногда вторичным типом, поскольку сама Festuca varia легко выносит скотобой и под его воздействием нередко засоряет высокогорные луга. Но сходство таких вторичных Festuca с реликтовыми лишь чисто внешнее, т. к. история их глубоко различна. Сравнительно слабо олуговевшие Festuceta varia еще сохранились кое-где в наиболее сухих уголках высокогорной области Кавказа. В этих фитоценозах к Festuca varia примешаны в большом количестве такие ксерофиты, как виды: Thymus, Stipa и нек. др. На Муравдагском хребте А. А. Долуханов описал ассоциацию из Festuceta varia, Stipa capillata и Juniperus pygmaea, а в нухинских высокогорьях я встречал в Festuceta varia форму Bromus, почти вполне идентичную со степным Bromus erectus.

Необходимо отметить, что и вся история вида Festuca varia ставит его особняком от луговых злаков Кавказа, громадное большинство которых имеет, как уже упоминалось, горно-бореальное происхождение. Для обоснования этого позволю себе привести некоторые данные. Вид Festuca varia Haenke относится к подсекции Intravaginales секции Variae и является наиболее полиморфным и наиболее молодым видом этой секции. Вид этот подразделяется на несколько подвидов, причем наибольшим полиморфизмом обладает subspec. euvaria Hack., имеющий, согласно данным известного монографа рода Festuca—Сент-Ива (A. Saint-Jves 1926—1929), десять форм (вариаций и субвариаций). Subsp. euvaria населяет горные области Южной Европы от Франции и Швейцарии до Болгарии, Кавказа и Малой Азии. Наибольшее разнообразие форм этого подвида известно, по Сент-Иву, из Малой Азии (5 форм, а именно: var. genuina, graeca, Woronowi и var. cyllenica с subv.: eucyllenica и calva). С другой стороны, как отмечал еще Гаккель (1882), древнейшие формы всей секции Variae следует искать в подсекции Extravaginales, виды которой ограничивают свои ареалы западной частью ареала всей секции Variae: Пиренеями, Аппенинами, Альпами, го-

рами Греции, Далмации, Кроатии, Штирии, Трансильвании и, наконец, Карпатами (F. carpatica Dietr.). Отсюда следует вывод об определенной направленности в истории расселения форм секции Variae: зародившись в юго-западной Европе, эти формы в дальнейшем стали продвигаться на восток и в Малой Азии (и на Кавказе) дали второй новейший очаг формообразования. Местом же первоначального возникновения секции Variae были, по всей вероятности, горные области Южной Испании и Северной Африки. В пользу этого предположения говорит то, что как раз в этих областях сосредоточены представители двух ближайших секций рода Festuca, именно секции Scariosae с единственным видом F. granatensis Boiss. (южная Испания) и секции Subbulbosae, заключающей, по Гаккелю, три вида, из которых F. triflora встречается только в южной Испании и Алжире, а F. coerulescens—в южной Испании, Сицилии и Алжире.

Таким образом, географизм происхождения Festuca varia, с одной стороны, и громадного большинства луговых злаков, с другой—неодинаков. Festuca varia происходит из гор Западного Средиземья, а основная масса кавказских луговых злаков горно-бореального происхождения, причем одни из них голарктики, как, напр., Poa pratensis, Agrostis alba и мн. др., а флористические корни других надо искать в горах Центральной Азии, куда приводит, напр., изучение родственных связей таких видов, как: Bromus variegatus, Koeleria caucasica и мн. др.

Festuca varia глубоко отлична от луговых злаков и экологически: она—резко выраженный ксерофит, и габитуально—она типичный плотнокустовой злак. Все это говорит в пользу возможности неодновременного появления на Кавказе Festuca varia и высокогорных луговых злаков, на отсутствие первоначальной связи Festuca varia с высокогорными лугами и подтверждает возможность заселения кавказских гор степями с Festuca varia—в ксеротические фазы.

В ксеротические фазы произошла миграция многих растений с гор Центральной Азии и юга Европы на западно-сибирскую и европейскую низменности и формирование на ней зоны степей; в эти же эпохи, надо полагать, Festuca varia проникла на Кавказ и в Малую Азию, поскольку расширению ее ареала способствовал тогда климат.

Олуговение претерпели в современную эпоху не только высокогорные степи типа Festuceta varia, но и высокогорные пустоши типа Nardeta, Cobresieta и т. д. И степи и пустоши мы встречаем теперь в высокогорьях Кавказа лишь в виде видоизмененных реликтовых субклимаксов, реже реликтовых климаксов.

Таким образом, последовательность основных этапов истории высокогорной растительности Кавказа с третичного периода рисуется в виде такой схемы:

Третичная эпоха (Неоген). Климат теплый, ровный. Преобладают заросли высоких многолетних трав, сочетающиеся с зарослями вечнозеленых кустарников типа рододендронников.

Ледниковые и окололедниковые („бореальные") периоды. Климат аркто-альпийский. Преобладают травяные пустоши и заросли карликовых аркто-альпийских кустарников. На фоне этой высокогорной тундры сохраняются в защищенных убежищах элементы высокотравия и рододендронников.

Ксеротические фазы. Климат более сухой. Сильное развитие получают степи типа Festuceta varia, а также сухие луга типа Xerobrometa.

Современная эпоха. Климат умеренно-континентальный. Главнейшее развитие получает мезофильный луговой тип и частично замещающий его в альпийском поясе—ковровый тип. Пустоши, степи, высокотравие и рододендронники отходят на второй план, частью переходя на положение видоизмененных (олуговевших) субклимаксов, частью на положение стадий, сукцессионно сменяющихся лугами и коврами. Так, например, в наблюдающихся теперь в высокогорьях Кавказа сукцессиях по схемам: 1) лес→высокотравие→субальпийские луга и 2) лес→рододендронники→субальпийские луга, высокотравие и рододендронники играют роль временных стадий и надвигание на них лугов на каждом данном участке отображает общий исторический процесс, обусловленный вековыми изменениями климата.

Роль временных стадий, но уже при заростании скал и осыпей, в особенности в западной части Кавказа, играют и Festuceta varia, тогда как в более сухой восточной части они встречаются и в виде реликтовых субклимаксов и даже реликтовых климаксов, претерпевших, однако, олуговение.

ЦИТИРОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

Долуханов А. Г. Верхние пределы леса в горах восточной части Малого Кавказа, Баку, 1932,

Колаковский А. А. Растительность Бзыбского известнякового хребта как кормовая база для животноводства. Сухуми, 1937.

Медведев Я. С. Растительность Кавказа. т. I, вып. I, Тифлис, 1915 г.

Hackel E. Monographia Festucarum europaearum. Kassel und Berlin, 1882.

Saint-Jves A. Contribution a l'etude des Festuca (Subgen. Eu-festuca) de l'Orient.—„Candollea" III, Genève, 1926—1929.

А. С. АВЕТЯН

К ВОПРОСУ О КОШЕНИЛИ В АРМЕНИИ

Араратская или армянская кошениль—Margarodes (Porphyrophora) hameli Brandt—*որդան կարմիր* известна в Армении еще с незапамятных времен. Армянский историк *Ղազար Փարպեցի* (Лазарь Парбский, V век) в своей Истории (6) описывая Араратскую долину, пишет: *«Նաև զարմանս եղեգնասեր բուսոցն ոչ ընդունայն անուցանէ յինքեան ամենաբաղձ դաշտն Այրարատոյ, այլ և ի նմանէ ծնեալ որդունս, ի զարդ կարմրատեսիլ գունոց, ընծայէ ոգաստիրացն շահս և շքեղութիւնս»*[1]. *Մովսէս Խորենացի* (Моисей Хоренский) в своей Географии (9) также упоминает про кошениль—*«և ունի Այրարատ լերինս և դաշտս, և զամենայն պարարտութիւն և ծովակն Գայլատոյ, և որդն յարմատոյ սիզոյ առ ի զարդ կարմրութեան գունոյ»*[2]. В своих „Voyages en Perse" Chardin (10), при описании города Маранда, говорит: „C'est qu'il y a de particulier, c'est qu'on cueille de la cochenille aux environs; mais il y en a fort peu et on ne la peu recueillir que durant 8 jour en été, lorsque le soleil est au signe du lion. Avant ce temps, comme l'assurent les gens du pays, elle n'est pas en maturité; et plus tard, le ver dont on la tire, perce la feuille sur laquelle il croit et se perd. Les Persans appellent la cochenille quermis, de querm, c'est-a-dire ver, parce qu'on la tire des vers"[3].

Однако, возможно, что Chardin говорит не об араратской кошенили, а о другом виде, поскольку он говорит, что „червь прокалывает лист", тогда как араратская кошениль живет исключительно на корнях.

Наиболее подробные сведения об араратской кошенили мы находим у Hamel (4,5). Говоря об истории вопроса, он, кроме ссылки

---

[1] „Также не без пользы производит желанная равнина Айрарата корни тростниковых растений, не напрасно растит на них червей для украшения в красный цвет, даруя их любителям наживы для пользы и роскоши".

[2] „Имеет Айрарат горы и поля, и обилие всего, и озеро Гайлотское и червя из корня сеза для украшения в красный цвет".

[3] „Что особенно замечательно там, это то, что в его окрестностях собирают кошениль; но ее очень мало, и собирать ее могут только в течение 8 дней, когда солнце находится под знаком льва. До этого времени, как уверяют местные жители, она не бывает еще в полной зрелости, а позже червь, из которого ее добывают, прокалывает лист, на котором он растет, и пропадает. Персы называют кошениль кермиз, от „керм", т. е. червь, потому что ее добывают из червей".

на вышеупомянутых авторов, приводит еще несколько интересных сведений. Так, он говорит, что „в персидской книге о климатах, т. е. географии, писанной в начале десятого века Эль-Истахрием, говорится, что в городе Двин или Довин работаются отличные ковры и обои и приготовляется превосходная краска, называемая кирмись. К сему,—прибавляет автор,—я слышал, что кирмись есть некоторый червь".

Немного далее читаем: „в калькуттском издании арабского словаря, писанного Фирузабадием (жившим с 1328 по 1414 год) сказано: кирмись есть армянская краска из сока червя, находимого в камышистых странах (Армении)".

Известно, что Паррот в сентябре 1829 года также наблюдал в большом количестве кошениль в районе Аракса и Кара-су.

То значение, которое имела араратская кошениль на востоке в Европе имел близкий к араратской вид—Margarodes (Porphyrophora) polonicus Burm.—польская кошениль, распространенная в Польше, Германии, на Украине, в Средней России.

Араратская и польская кошенили, а также некоторые другие виды карминоносных червецов, играли большую роль в прошлом. Однако, в 16-ом веке, после открытия Америки, мексиканская кошениль Dactylopius (Coccus) cacti L., живущая на кактусах, вытеснила из широкого употребления как араратскую, так и польскую кошениль. Осталось только небольшое местное употребление кошенили. Так, до последних лет в Эчмиадзинском монастыре приготовляли небольшое количество краски из араратской кошенили для печати католикоса. Позднее, с развитием химии, естественный кармин из кошенили был почти заменен дешевыми анилиновыми красками.

За последнее время, однако, промышленность стала ощущать все более и более острую нужду в естественном кармине. Дело в том, что кошенильный кармин, в отличие от анилинового, более устойчив в отношении действия света. Рисунки и заглавные буквы старинных армянских рукописей, выполненные кармином из араратской кошенили, сохранили и до сих пор, несмотря на значительную давность, свой великолепный красный цвет. Кроме того, кошенильный кармин, в противовес химическому, незаменим в пищевой промышленности ввиду его полной безвредности для человеческого организма. Поэтому естественный кармин снова вошел в широкое употребление, однако единственным его источником осталась импортная мексиканская кошениль. В 1929 году НКТорг РСФСР поднял вопрос о том, нельзя ли избавиться от импортного кармина, организовав кошенильный промысел в Союзе ССР. Было два пути разрешения вопроса—акклиматизация мексиканской кошенили в СССР

и восстановление производства араратской или польской кошенили.

Преимущества мексиканской кошенили перед араратской и польской—надземный образ жизни, больший процент содержания кармина, способность давать несколько генераций в год. Однако, попытки культивирования мексиканской кошенили в СССР кончились полной неудачей из-за гибели ее кормовых растений—кактусов, не вынесших условий крымской зимы (11), хотя она разводится сейчас в некоторых других странах, кроме Мексики: в южной Испании, на Канарских островах, в Алжире. Поэтому вопрос акклиматизации мексиканской кошенили в СССР отпал и встал с полной остротой вопрос восстановления кошенильного промысла— или араратской, или польской кошенили.

Польская кошениль, как уже выше упоминалось, распространена в Польше, Германии, на Украине и в средней России, но основное место ее промысла была, очевидно, Польша, откуда кошениль вывозилась в Италию и другие страны.

Живет польская кошениль на корнях Scleranthus, Hieracium и др. растений. Всю свою жизнь польская кошениль проводит под землей, не показываясь совершенно на поверхность земли. В этом она отличается от араратской кошенили, которая в определенный период своей жизни выходит на поверхность земли. Вследствие этого, для сбора польской кошенили собирают растения и с их корней собирают кошениль в стадии цисты или кокона[1]. Конечно, для промысла чрезвычайно неудобно это обстоятельство, почему араратская кошениль и имеет большое преимущество перед польской. Второй недостаток польской кошенили по сравнению с араратской—это ее меньшая величина, следовательно и меньшее количество кармина в одном насекомом.

Именно исходя из этих преимуществ араратской кошенили, был поставлен вопрос о восстановлении ее промысла в СССР. Для выяснения ряда вопросов, связанных с этим, была организована экспедиция из научных сотрудников МГУ в Армению, которая и поработала три сезона (1929, 1930, 1931 г. г.), но не дала окончательных результатов, нужных для разрешения вопроса о кошенили.

Территория, занимаемая араратской кошенилью, как по литературным источникам, так и по данным вышеупомянутой экспедиции, расположена по среднему течению Аракса. Есть указания, что она распространена также в Нахичеванской АССР и по ту сторону Аракса, в Турции и в Иране (4).

Занимает кошениль характерные стации—солончаковые полупустыни с главным растением Aeluropus littoralis Parl. из сем. Gra-

[1] См. ниже биологию араратской кошенили.

mineae, на корнях, вернее, на корневой шейке которого и обитает. Из кормовых растений араратской кошенили указывается еще тростник Phragmites communis (L.) Trin., однако значительно реже, чем Aeluropus. По Шиховой (11) араратская кошениль очень требовательна в отношении характера почвы.

Из отложенных осенью самкой кошенили яиц ранней весной—а, по наблюдениям М. Макаряна, осенью же—вылупляются подвижные личинки с ногами, глазами и ротовыми органами. Эти личинки прикрепляются к корневой шейке кормового растения, теряют конечности, одеваются плотной оболочкой, так называемой цистой, или коконом. Через эту оболочку личинка пропускает свои ротовые органы в виде длинных шетинок, которыми она прикрепляется к кормовому растению. Циста эта—неправильной шаровидной формы образование, жемчужнофиолетового цвета. Часть этих цист через определенное превращение дает двукрылых, характерных для семейства Coccidae самцов, с длинным пучком серебристых волосков на заднем конце брюшка и толстой красной жилкой на переднем крае крыльев. Цисты, дающие впоследствии самок, остаются на кормовом растении несколько дольше, и к половине сентября из них выходят крупные, червеобразные, темновишневого цвета самки кошенили.

Нам удалось в 1940 году наблюдать массовый выход самок на поверхность земли. Факт этот массовый выход кошенили на поверхность земли в определенные часы дня—указывается во многих литературных источниках. Так, Шопен (12) пишет: „большую часть времени она проводит под землей, но когда солнце начинает согревать почву, выходит на поверхность. В некоторых местах она водится в таком множестве, что земля представляет собою как бы ковер, испещренный красными узорами. Скот, здесь пасущийся, имеет ноги, как бы выкрашенные в красную краску от растоптанной им кошенили". Конечно, дело не в том, что „солнце начинает согревать землю". Наоборот, явление это происходит во второй половине сентября, а не в июле, как указывает Шопен, т. е. когда солнце уже не так согревает землю. Кроме того, часы, которые кошениль проводит на поверхности земли, по нашим наблюдениям от 6—7 ч. до 10—11 ч. утра, когда же солнце начинает припекать сильнее, она уходит в землю. Повидимому, это связано с созреванием самок и спариванием.

Экспедициям 1929—1931 г.г. (7) не удалось, однако, наблюдать массового выхода кошенили на поверхность земли, из чего можно сделать заключение, что явление это бывает не ежегодно, 1940 же год оказался очень удачным в этом отношении. Массовый выход начался в 20-х числах сентября (по устному сообщению сотрудника Ереванского тропического института Г. Азизяна). Наблюдения нами проводились 29 сентября с $6^1/_2$ часов утра, недалеко от ж. д.

станции Эчмиадзин. К этому времени некоторое количество кошенили было уже на поверхности почвы и до 9—9½ часов количество ее все нарастало. Скоплялась кошениль в основном на плешинах между дерновинами Aeluropus, на более возвышенных и открытых местах. На отдельных таких плешинах, площадью в 40—50 кв. см., скоплялось до 50—60 и более самок кошенили. Получалась картина, вполне подверждавшая слова Шопена о ковре, испещренном красными узорами. Выходя из земли, отдельные особи вначале быстро двигались, как бы разыскивая для себя удобное место, а найдя его, останавливались, принимали выпуклую, полушаровидную форму и в таком виде оставались час—полтора—два, после чего опять начинали двигаться, теперь уже как бы разыскивая более удобное место для ухода в землю. Самки араратской кошенили обладают хорошо развитой передней парой ног, приспособленных для рытья. Однако, несмотря на это, излюбленными местами ухода кошенили в землю оказывались трещины в почве и почти все особи уходили в эти трещины.

Уход в землю начался примерно в 9—10 ч. утра, а к 11—11½ ч. дня на поверхности почвы не осталось ни одной самки. Незадолго до ухода самок в почву появились самцы, но в очень незначительном количестве—на 1500 собранных самок всего было найдено 10 самцов. Самцы подлетали к неподвижно сидящим самкам и спаривались. Спаривание длилось около одной минуты. При раскопках, произведенных нами очень близко к поверхности почвы, наблюдались самки, приготовившиеся к откладке яиц, а также самки, уже отложившие яйца. Как те, так и другие были окутаны белым восковидным пушком. Самка, отложив яйца, погибает здесь же. В одной кладке было до двухсот и более яиц.

По неопубликованным наблюдениям М. Макарян, как уже выше указывалось, из яиц в ту же осень вылупляются личинки, которые и перезимовывают. По имеющимся же в литературе данным, зимуют яйца. Вопрос этот нуждается в проверке.

В июне 1938 года в окрестностях с. Вохчаберд (Котайкский район) на корневой шейке озимой пшеницы были обнаружены цисты кошенили из рода Margarodes. Цисты эти были мельче, чем цисты араратской кошенили, более темного, краснофиолетового цвета. Цисты эти были доставлены агрономами А. Зарбабяном и П. Саркисяном. По рассказам колхозников, растения пшеницы, на корневой шейке которых имелись цисты, желтели. Но т. к. одновременно с цистами на корнях была в большом количестве и тля, картина повреждения была не совсем ясна. В июне 1939 года на тех же полях нам удалось найти только несколько цист, причем в июне же из цист вышли самки и отложили яйца, которые однако не развились, возможно, потому, что не были оплодотворены, хотя в литературе

указывается возможность партеногенетического развития яиц кошенили. Вид этот, по определению А. Н. Кириченко, оказался польской кошенилью Margarodes polonicus, что представляет большой интерес как в зоогеографическом, так, возможно, и в практическом отношении. Интересен еще тот факт, что Margarodes впервые отмечается в качестве вредителя культурных растений.

В том же 1938 году кошениль была обнаружена в Мартунинском районе (сел. Золакар) на перепаханном поле. К сожалению, кормового растения выяснить не удалось, т. к. цисты были найдены прямо в почве. Вид этот пока не определен.

* * *

Изучение биологии и экологии араратской кошенили может дать разрешение вопроса восстановления промысла двумя путями. Первый—это сбор кошенили на занятой ею территории. Для успешного проведения промышленного сбора большое значение будет иметь выяснение имеющихся запасов и периодичности массового выхода кошенили на поверхность земли, и так как в годы невыхода сбор придется проводить вместе с кормовым растением, необходимо установить в какой мере это может неблагоприятно отразиться на возобновлении запасов и дальнейшем развитии кошенили. Кроме того, будет иметь значение вопрос освоения под с. х. культуры территории, занятой кошенилью. Поэтому, одновременно надо изучать кошениль, имея в виду ее искусственное разведение как на характерных для нее стациях, так и ставя опыты разведения ее на других растениях, на других почвах.

Вообще более углубленное изучение биологии и экологии араратской кошенили—вопрос насущно необходимый, т. к. вопрос замены импортного кошенильного кармина из мексиканской кошенили местным, остается до сего времени открытым.

Возможно, что при разрешении этого вопроса можно пойти и в другую сторону, а именно—в сторону разведения других видов кошенили, обнаруженных в последние годы в Армении.

Кроме того, в Узбекской ССР имеется ряд видов Margarodes (Архангельская, 1), часть из которых, возможно, пригодна для практического использования.

В Армянской ССР, однако, в первую очередь следует поставить вопрос об использовании араратской кошенили.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. *Архангельская, А.* 1937. Кокциды Средней Азии. Ташкент.

2. *Բ ե կ Հ ո վ ս ե փ յ ա ն.* 1932 г. *Արարատյան վորդան կարմիրը* [Margarodes (Porphyrophora) hameli Brandt] *և նրա արդյունաբերական ոգտագործման հնարավորությունները. Երևան.*

3. Brandt J. F. 1835. Naturhistorische Bemerkungen uber Wurzelcochenille im Vergleich zur mexikanischen.— Mem. de l' Ac. imp. des sciences de St.-Petersburg. 6-me serie. Tome III, seconde partie. pp. 65—67.

4. Hamel. J. 1835. Über cochenille am Ararat und über Wurzelcochenille im allgemeinen.—Mem. de l'Ac. imp. des sciences de St.-Petersburg. 6-me serie. Tome III, seconde partie. pp. 9—64.

5. *Гамель.* 1835. Об араратской кошенили.—Извлечение из сочинения, напечатанного в записках Имп. Академии наук. М.

6. *Ղ ա զ ա ր Փ ա ր պ ե ց ի* 1904. *Պատմութիւն և ծուղք առ Վահան Մամիկոնեան.— Թիֆլիզ. (Դրուագ Ա., գլուխ Ւ, էջ 10).*

7. *Кузин, Б.* 1929, 1930, 1931—Отчеты о работах экспедиции по изучению кошенили в Армении за 1929—1931 г.г. (рукопись).

8. *Кузин Б.* 1931—1933. Развитие и образ жизни червецов рода Margarodes.— Бюлл. Н. Иссл. Ин-та зоологии МГУ, № 1 М.—Л.

9. *Մ ո ւ ս ե s Խ ո ր ե ն ա ց ի* 1843. *Մատենագրութիւնք. Վենետիկ. (Աշխարհացոյց, էջ 610—611).*

10. Chardin 1811. Voyages en Perse et autres lieux d'Orient.—Nouvelle edition par L. Langlés. Paris.

11. *Шихова, М.* 1932.—Условия жизни и вопросы разведения араратской кошенили. (Рукопись).

12. *Шопен, И.* 1852. Исторический памятник Араратской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи. СПБ.

А. А. РИХТЕР

SPHENOPTERA ANTHAXOIDES RTT.—ВРЕДИТЕЛЬ КОСТОЧКОВЫХ ПЛОДОВЫХ ДЕРЕВЬЕВ В АРМЯНСКОЙ ССР *(COLEOPTERA, BUPRESTIDAE)*

Винокуровым (1) в 1916 г. под названием Agrilus sp. был упомянут один вид жука—златки (сем. Buprestidae) как очень серьезный вредитель персиковых деревьев в районе Ордубата. В 1917 г. он же был найден в Нахичевани и Ереване, где он также сильно вредил персикам, вместе с заболонником Scolytus sp. и златками рода Capnodis. Уваровым (6), которым сообщены эти сведения, неверное определение этого вида у Винокурова было исправлено—это оказался один из видов рода Sphenoptera Sol., ближе не определенный.

Позднейшие авторы, составлявшие списки вредных насекомых, отнеслись по-разному к этому сообщению. У Макаряна и Аветян (2) оно приведено в части, касающейся территории Армении; Савенко (5) приводит в качестве кормового растения этого вида, кроме того, черешню; Оглоблиным и Рейхардтом (3) оно не упомянуто. Повидимому, оно было пропущено как не совсем вероятное. Действительно, хорошо известно, что виды рода Sphenoptera—насекомые типично степные и пустынные и развиваются в корнях травянистых многолетников и кустарников, в то время как под корой и в древесине деревьев, в том числе и плодовых, развивается очень много вредных видов златок, принадлежащих к родам Anthaxia, Chrysobothris, Capnodis и т. д., но только не Sphenoptera. Определение жуков златок не легко, возможно было смешение родов, тем более, что вид точно определен не был.

Однако, изучение вредителей садов в Армянской ССР за последние годы доказало, что вид рода Sphenoptera, вредящий плодовым деревьям, на самом деле существует. При осмотре плодовых деревьев в мае 1938 г. в Далминских садах I совхоза треста „Арарат" (Ереван) мною было обнаружено тяжелое повреждение нескольких деревьев сливы (Prunus domestica), причиненное златками небольшой величины и мелкими заболонниками (Scolytus sp.). В ходах были личинки, частью готовые к окуклению, и куколки. Определение личинок показало, что это,—несомненно, Sphenoptera, что и было подтверждено определением выведенных из них жуков,—они оказа-

лись Sph. (Tropeopeltis) anthaxoides Rttr. (сравнено с котипом, находящимся в коллекции Зоологического института Академии Наук СССР в Ленинграде).

Таким образом оказалось, что этот исключительный биологически вид Sphenoptera принадлежит к подроду Tropeopeltis Jak., кстати, наиболее уклоняющемуся и морфологически от типичных пустынных и степных представителей этого рода. Этот подрод очень богат видами, все они распространены почти исключительно в Африке. В восточно-средиземноморских странах он представлен двумя —тремя видами, у нас—всего одним, эндемичнымдля долины Аракса видом, названным выше. В Средней Азии имеется 3 вида этого подрода, принадлежность которых к нему сомнительна. Возможно, что к этому подроду следует отнести Sph. Kaznakovi Jak. (Таджикистан), довольно близкую морфологически к нашей Sph. anthaxoides.

В Армении Sph. anthaxoides, кроме Еревана, была найдена также в Аштараке (17. VI. 1928 г. А. Шелковников, колл. Биологич. института Армянского филиала Академии Наук СССР). Поскольку других представителей этого подрода у нас нет, а виды из других подродов Sphenoptera, приуроченных к степной и полупустынной растительности, едва ли имеют аналогичный Sph. (Tropeopeltis) antaxoides образ жизни, следует предположить, что указания Уварова, приведеные выше, относятся, всего вероятнее, именно к этому виду.

Взрослый жук Sph. anthaxoides (рис. 1) темнобронзовый с блестящей переднеспинкой, снизу с красноватым и местами синеватым блеском, лоб меднокрасный. Тело плоское, голова очень широкая, расстояние между глазами на темени сзади приблизательно вчетверо больше ширины (наименьшего диаметра) глаза. Темя расширено назад, расстояние между глазами впереди меньше, чем назади. Лоб посредине с почти круглой плоской площадкой, наличник узко-серповидный, резко отделенный ото лба. Подподбородок (submentum) большой, прямоугольный. Усики довольно длинные, достигают переднего края передних тазиков, членики их пиловидно расширены, начиная с четвертого. Переднеспинка двувыемчатая спереди и сзади, с выступающими вперед острыми передними углами (см. сверху), с закругленными боковыми сторонами и не выступающими, прямыми задними углами, наибольшая ее ширина у основания, ширина впереди приблизительно равна длине. Боковой киль не доходит до переднего края на $^1/_4$ длины переднеспинки по боковому краю. Поверхность переднеспинки равномерно слабо-выпуклая, иногда со слабым продольным вдавлением посредине и всегда со слабой прищитковой ямкой. Пунктировка переднеспинки (так же, как и темени) двойная, состоит из крупных и между ними рассеянных мелких точек, довольно густая. Щиток с поперечным килем, остро-треугольный. Надкрылья со слабыми, назади вдоль шва сильно углубленными точечными борозд-

ками и полоскими промежутками между ними, на вершинах каждое с тремя острыми зубцами, немного менее чем вдвое длиннее своей общей ширины у плеч, с выступающими плечевыми буграми. Пунктировка надкрылий густая и беспорядочная, не двойная (не считая точечных бороздок). Нижняя сторона также довольно густо и грубо-точечная, задний отросток переднегруди широкий, плоский, вполне окаймленный глубокой бороздкой, задний край задних тазиков не выемчатый, ноги длинные, первый членик задней лапки по длине равен двум следующим, первый стернит брюшка между задними тазиками с отчетливой продольной ямкой, следующие — с гладкими блестящими площадками у переднего края по бокам. Анальный стернит ♂ слабо выемчатый на вершине, у ♀ на вершине закругленный, с густыми черными волосками. Длина 6—7 мм. Описан впервые Reitter'ом (4).

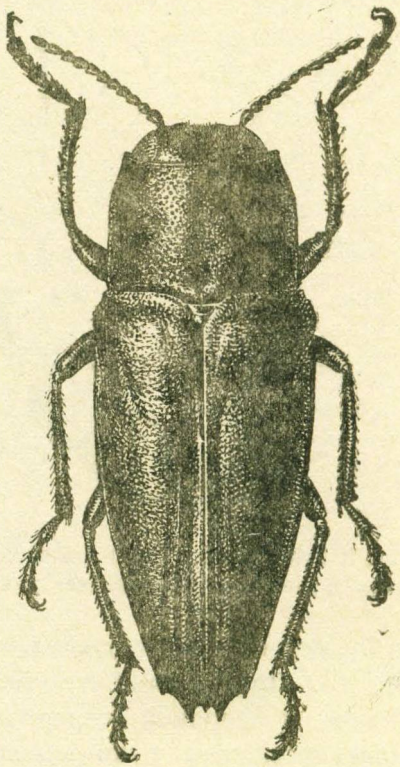

Рис. 1. Sphenoptera (Tropeopeltis) anthaxoides Rtt. взрослый жук (рис. Ф. И. Гуняев, Ленинград).

От многочисленных видов златок, развивающихся под корой и в древесине плодовых деревьев, хорошо отличается острыми зубцами вершин надкрылий, глазами, расставленными назади шире, чем впереди, серповидным, резко отделенным ото лба наличником. От обычных у нас полупустынных видов Sphenoptera отличается плоским телом, поперечным килем на щитке и вышеупомянутой постановкой глаз.

Личинка (рис. 2) вполне типична для настоящих златок (подсемейство Buprestinae), желтоватобелая, сильно удлиненная, безногая, слепая, с расширенным и уплощенным сверху и снизу переднегрудным сегментом, двумя расходящимися назад бороздками на переднеспинке и одной срединной продольной бороздкой на переднегруди; часть головы, выступающая из переднегрудного сегмента, темная,

кроме светлых усиков, верхней губы, подбородка, нижней губы и нижних челюстей.

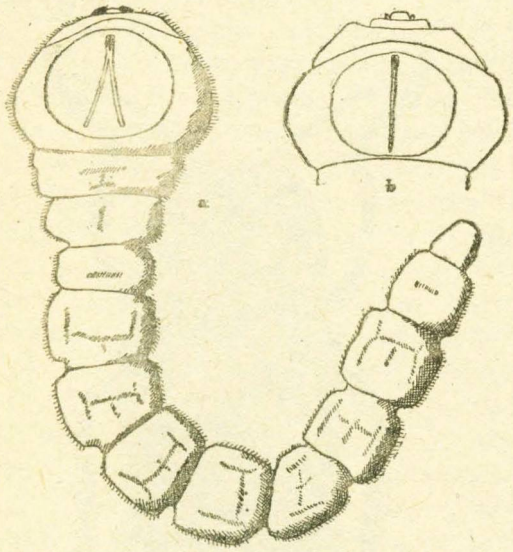

Рис. 2. Sphenoptera (Trop.) anthaxoides Rtt, личинка, a—сверху, b—переднегрудь, снизу.

Голова (рис. 3) плоская, дисковидная, почти круглая, с затылочным вырезом, сверху доходящим до центра диска, с типичными механически усиленными более сильной склеротизацией лобными швами, образующими опору для сильно склеротизованного околоротового кольца, состоящего из наличника, антеннальных склеритов, щек и узкого глоточного склерита (gula) и видимого снаружи, без расчленения личинки. Наличник у переднего края с двумя сближенными ямками посредине, передний край его дуговидно вогнутый и выемчатый, соединительная перепонка верхней губы прозрачная, отчетливо выступающая из-под него над верхней губой. Последняя почти квадратная, очень слабо трехлопастная на вершине, с широкой серединной лопастью, покрытая по переднему и боковым краям и снизу густыми волосками. Усики типичные, трехчлениковые, с длинной щетинкой второго членика. Верхние челюсти (мандибулы) крупные, с двумя крупными зубцами на вершине, на обоих сторонах режущего края со слабыми возвышениями, не имеющими вида отчетливых зубцов, на внешней стороне с небольшой выемкой вблизи основания. Нижние челюсти и нижняя губа типично редуцированные. Переднеспинка и переднегрудь с округлыми желтоватыми опорными площадками, занимающими середину их дисков и покрытыми острыми,

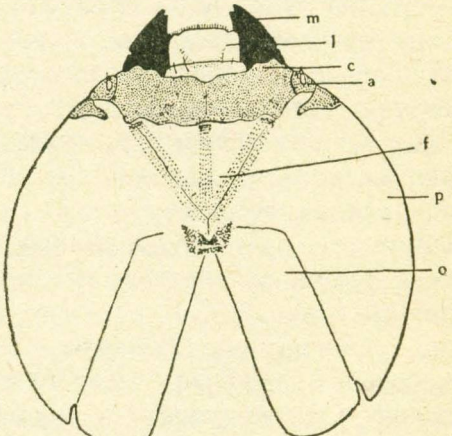

Рис. 3. Голова личинки сверху. a—усик (antenna), c—наличник (clypeus), f—лоб (frons), l—верхняя губа (labrum), m—верхняя челюсть (mandibula), o—затылочная часть (p. occipitale), p- теменная часть (p. parietale).

направленными назад микроскопическими хетоидами (рис. 4). Не покрытые хетоидами срединные бороздки имеют характерную форму на переднеспинке: они почти прямые, расходящиеся назад, впереди слитые в одну бороздку, так что в общем они имеют форму перевернутого „Y", как это обычно и бывает у Sphenoptera. Впереди на непарной ветви „Y" имеется сильно склеротизованное продольное пятно, хорошо видимое на личинке в виде характерного темного пятнышка посредине у переднего края опорной площадки переднеспинки. Такое же пятнышко имеется и в начале срединной бороздки переднегруди.

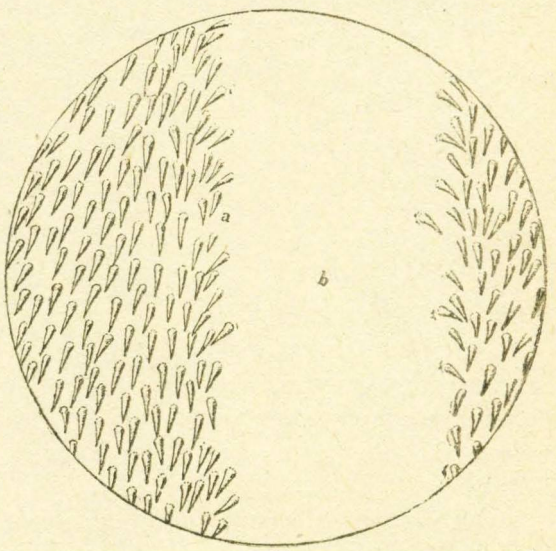

Рис. 4. Поверхность опорной площадки переднеспинки личинки, a—хетоиды, b—часть Y-образной бороздки.

Среднегрудь значительно у́же переднегруди, составляет приблизительно $^2/_3$ последней в ширину, заднегрудь несколько у́же и длиннее среднегруди, без сократимых бугорков. Первый сегмент брюшка значительно у́же и короче следующих, средние сегменты почти вдвое у́же переднегруди, девятый—с небольшим придаточным 10-м анальным сегментом, не вооруженный. Тело покрыто нежными светлыми волосками, более длинными на боках переднегруди. Длина до 16 мм., ширина переднегрудного сегмента до 3 мм.

От личинок златок, развивающихся в аналогичных условиях, личинка Sph. anthaxoides хорошо отличается следующими признаками: от личинок Agrilus—отсутствием ступенчатых хвостовых придатков на 9 сегменте брюшка; от Acmaeodera—присутствием расходящихся Y—образно бороздок на переднеспинке, от Chrysobothris и Melanophila—отсутствием хитиновых темных зерен на опорных площадках переднегрудного сегмента, от Anthaxia—опорными площадками, покрытыми хетоидами, а не голыми, отсутствием сократимых бугорков на заднегруди и формой бороздок переднеспинки, не сразу (V—образно) расходящихся от переднего края опорной площадки, как это бывает у личинок этого рода; от личинок Lampra, Dicerca и Capnodis, имеющих опорные площадки, так же покрытые хетоидами и слитые (на меньшем протяжении) впереди бороздки переднеспинки, личинка Sph. anthaxoides хорошо отличается слабой склеро-

тизацией бороздок (сильно склеротизовано только упомянутое выше пятнышко на их переднем конце, в то время как у последних родов бороздки по всей длине темные, сильно склеротизованные) тем, что срединная бороздка переднегруди не продолжена в стороны вдоль заднего края опорной площадки, и верхними челюстями, имеющими только по два зубца на вершинах.

От личинок подрода Sphenoptera s. str., живущих в корнях травянистых и т. п. растений, личинка Sph. (Tropeopeltis) anthaxoides отличается значительно большим углом расхождения прямых бороздок переднеспинки и меньшей склеротизацией их, у Sphenoptera s. str. эти бороздки темные на всем протяжении и обычно, кроме того, несколько изогнутые, назади почти параллельные. Переднегрудный сегмент Sph. anthaxoides значительно более плоский и широкий по отношению к сегментам брюшка, чем это наблюдается у видов Sphenoptera s. str.

Таким образом, и взрослый жук и личинка Sph. anthaxoides настолько характерны, что могут быть без труда с применением небольшого увеличения отличены от прочих златок, встречающихся у нас, а особенно от тех, что вредят косточковым плодовым деревьям.

Упомянутые выше повреждения, причиненные этой златкой сливовым деревьям, также довольно характерны. У деревьев с изреженной против нормального состояния кроной главные сучья, 6—10 см. в диаметре, особенно на верхней стороне горизонтальных участков, покрыты продольными незаживающими ранами. Кора наплывов каллуса по бокам раны отстает, шелушится, при расчистке ее обнаруживаются ходы личинок. Личинки протачивают свои ходы под корой на границе живого камбия так, что из ходов нередко выступает камедь. Длина хода одной личинки до 12—15 см., ходы извилистые, плоские, постепенно расширяющиеся до 4 мм. в ширину и 15 мм. в глубину, направлены большей частью вдоль краев раны. Ходы заканчиваются камерами окукления, расположенными в отмершей коре (если толстая) или в отмершей древесине под тонкой корой, в обоих случаях приблизительно на глубине 2—3 мм. под поверхностью коры. Размеры камеры окукления: длина 10—11мм., ширина 4 мм., глубина 2,4 мм. От камеры окукления к летному отверстию ведет изогнутый короткий ход, окончательно прогрызаемый жуком. Летные отверстия прорезаны обычно несколько косо по отношению к поверхности коры, удлиненно эллиптические, длина отверстия (больший диаметр)—4 мм., ширина—2,2 мм, что почти соответствует поперечному сечению камеры окукления.

Плотность заселения достигает 9 летных отверстий на 100 кв. см. поверхности коры. Вылет жуков происходит в конце мая и в июне.

Продолжительность генерации Sph. anthaxoides не установлена, наиболее вероятна одногодовая.

Как и у многих других видов златок, для первоначального заселения используются находящиеся в физиологически наиболее тяжелом положении при изреженности кроны (нагревание солнцем) верхние и обращенные вверх и на юг, т. е. обращенные к солнцу, части стволов и сучьев. Здесь молодые личинки при протачивании ходов на границе живого камбия не встречают сильного сопротивления дерева в виде истечения камеди и имеют часто готовые поврежденные или ослабленные участки тканей в случае так называемых солнечных ожогов. В результате камбий на месте повреждения отмирает, кора отслаивается, образуется все расширяющаяся рана, которая не может затянуться, так как по боковым краям ее живут личинки. Образование и расширение этих ран ведет к дальнейшему изреживанию кроны через резкое укорочение годовых побегов и частичное усыхание веток, что, в свою очередь, создает еще более благоприятные условия для развития вредителя. Происходит совершенно то же, что при повреждении яблонь златкой Agrilus mali Matz. в Приморской области, наблюдавшемся мной в 1937 г.

В этой стадии повреждения к основному вредителю—златке присоединяется и заболонник—Scolytus sp., который первоначально заселяет усыхающие части ветвей выше повреждения златки. Вместе с гибельным для дерева поселением заболонника происходит быстрое расселение златки по остальным частям сучьев и ствола, так как златка не встречает уже сопротивления погибающего дерева. При таком расселении обоих вредителей дерево быстро гибнет. Однако, от момента образования ран на сучьях до поселения заболонника и окончательной гибели дерева может протекать несколько лет. Златка Sph. anthaxoides в таких случаях повторно заселяет одни те же места на дереве, постепенно расширяя поражаемые участки. Так, из деревьев, бывших зараженными уже в 1938 г., в 1940 году в обследованном саду осталось одно, имеющее раны на сучьях, увеличившиеся за эти 3 года, но не вызвавшие гибели дерева. В таких случаях ниже раны, где оголяется отмершая полоса древесины, происходит заселение последней златкой Dicerca aenea validiuscula Sem., развивающейся в уже отмершей древесине.

Повреждение златками Capnodis, сильно ослабляющее дерево, должно способствовать первоначальному поселению Sph. anthaxoides на стволе и сучьях. Поэтому указание Уварова на совместное повреждение этими златками деревьев вполне вероятно.

Всякое ослабление деревьев (повреждение корневой системы, отдельных участков коры, неправильный полив) должно так же способствовать поселению этой златки, как и поселению прочих вредителей ствола и ветвей.

Для предупреждения заражения сучьев златками следует поддерживать нормальную густоту крон, не допуская излишней обрезки, так как златки, в том числе и описанный здесь вид, заселяют преимущественно освещенные солнцем части дерева. Против заселения может быть полезна также обмазка, окраска стволов и сучьев деревьев известью. Уже образовавшиеся раны следует подвергать тщательной расчистке, с удалением личинок златки, после чего рана может зажить и повреждение будет остановлено. Безнадежные, сильно поврежденные деревья или их части следует срубать или спиливать и сжигать до вылета взрослых жуков.

Склады хвороста, получаемого в результате обрезки, нередко имеющиеся в наших садах, могут быть рассадником этого вредителя. Также следует обращать внимание на посадочный материал для недопущения заноса или завоза этого вредителя в те сады и районы, где он не обнаружен.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Винокуров, Г. М.* 1916 г. Изв. Тифл.—Эрив.—Карсс. бюро борьбы с вред. 1. Тифлис: 13.

2. *Макарян М.* и *Аветян А.* 1931. Обзор вредителей с.х. и лесных растений Армянской ССР, Ереван, 19.

3. *Оглоблин, Д. И. и Рейхардт, А. Н.* 1932. Труды по защите растений. I с. Энтомология, 5: 275—278.

4. Reitter, E. 1895. Wiener Entomologische Zeitung, XIV: 42.

5. *Савенко, Р. Ф.* 1935. Перечень вредителей с.х. культур ЗСФСР, I, Тифлис: 22.

6. *Уваров, Б. П.* 1918. Обзор вредителей сельскохозяйственных растений Тифлисской и Эриванской губерний за 1916—1917 г.г. Земское бюро борьбы с вред. с-хозяйства, Тифлис: 28.

АН. ВЕРМИШЯН

КАРЛИКОВАЯ ЯБЛОНЯ „МАРГАХНДЗОР“

(Предварительное сообщение)

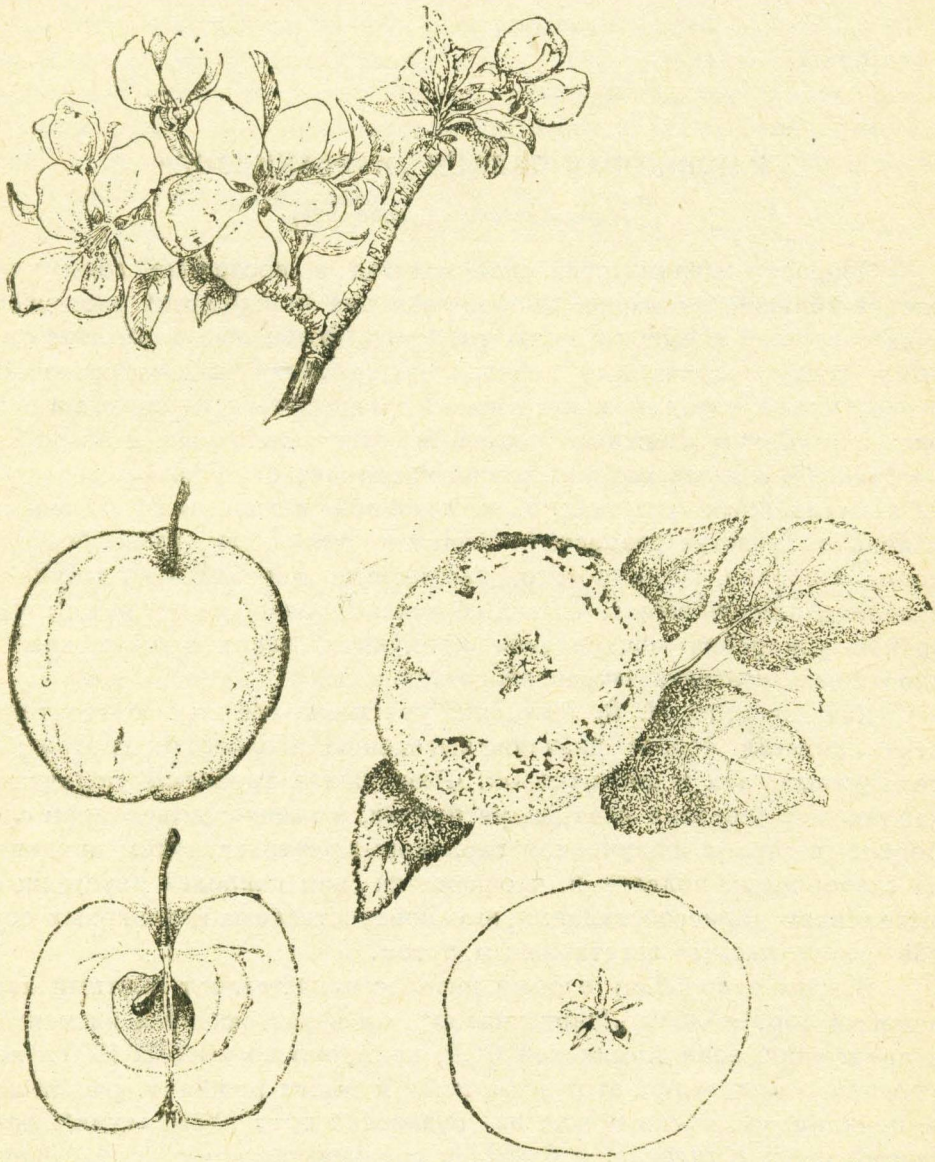
Вопросу карликового плодоводства в последние годы уделяется большое внимание. Особое значение приобретает оно в условиях северных и высокогорных районов Союза, где благодаря слабому росту карликовые деревья могут легко культивироваться в расстилочной форме, искусственно прикрываться на зиму, а в районах с глубоким снежным покровом снег предохраняет их от замерзания. В южных районах важно внедрение карликовых деревьев на приусадебных участках, т. к. в данном случае необходимо на маленьком участке разместить большое количество разнообразных пород и сортов. Помимо того, карликовые деревья рано вступают в период плодоношения, что также исключительно важно как с точки зрения ускорения поступления продукции, так и с точки зрения скорейшего возврата затраченного капитала.

Как известно, *И. В. Мичурин,* учитывая все эти обстоятельства, придавал особое значение выведению карликовых сортов как семячковых, так и косточковых. Разрешение проблемы получения карликовых деревьев идет тремя путями, а именно: выведением слаборослых сортов, получением карликовых деревьев путем прививки на слаборослых подвоях и, что кажется нам наиболее интересным, выведением корнесобственных, высококачественных карликовых сортов, размножаемых вегетативным путем.

В этом отношении особый интерес представляет местный карликовый сорт яблони „Маргахндзор“, произрастающий в низменной и предгорной зоне Армянской ССР, примерно до высоты 1200 *м* над уровнем моря. Сорт этот относится к Malus pumila v. paradisiaca и, повидимому, очень похож на грузинский сорт „Хамандули“, описанный проф. *Хомезури,* и близок к среднеазиатскому сорту „Бабаалма“.

„Маргахндзор“ в большом количестве встречается в садах Октемберянского, Камарлинского районов, а также в садах г. Еревана, Аштаракского, Мегринского, Алавердского районов. Повидимому, существует несколько вариаций, но мало отличающихся друг от друга.

Название „Маргахндзор“ означает „грядковая яблоня“ и происходит от того, что кусты этой яблони садятся обычно на винограднике среди рядов лоз или на огороде среди грядок с овощами.

„Маргахндзор“ (ок. $^2/_3$ норм. вел.)

Растение представляет из себя куст или полукуст не выше 1,5 *м*, с распростертой кроной, занимающей у старых 30—40-летних кустов до 2-х метров в диаметре. Цвет коры многолетних ветвей кирпичный с серым налетом, у более старых—серый. Однолетние побеги

темнокоричневые с многочисленными крупными, светлыми чечевичками, опушенные. Листовые почки сильно прижатые, опушенные. Листья удлиненно яйцевидные, конец листа оттянутый, размер листа примерно 100 × 56 *мм*. Край листа городчатый. Черешок 15—20 *мм*, у основания окрашен; прикрепление слегка оттянутое. Верхняя поверхность темнозеленая, матовая, нижняя— светлозеленая, слабо опушенная. Прилистники короткие, ланцетовидные. Цветы розовые с длинными, узкими лепестками; тычинки расположены ниже пестиков. Плоды средней величины, сильно варьирующие в зависимости от условий роста. Вес плода достигает 100—120 *гр*. Размер средних плодов примерно 50 × 64 *мм*. Форма плоская или плоско-круглая, напоминает шампанский ранет. Вершина плода плоская. Блюдце широкое, глубокое, сборчатое, чашечка маленькая. Чашелистики прямостоячие, отогнутые, длинные, зеленые, опушенные. Основание плода плоское. Воронка широкая, глубокая. Плодоножка тонкая, длинная, примерно 20—25 *мм* × 1,3 *мм*, сильно выдается из воронки, бледнозеленая, опушенная. Кожица тонкая, душистая, молочно-белого цвета, иногда с легким бледнорозовым, небольшим румянцем. Мякоть белая, средней сочности, хрупкая, при перезревании мучнистая. Вкус, сладкий с легкой кислотой и чуть заметной терпкостью. Сердечко репчатое, средней величины; ось полуоткрытая; камеры тесные, гладкие, содержат по 2 семени; довольно часто встречаются плоды с недоразвитыми семенами. Подчашечная воронка конусовидная, расположение тычинок нижнее. Плоды внешне очень эффектны. вкусовые качества средние, напоминают большинство кавказских сортов.

Сорт самоопыляющийся, цветение раннее. Характерна гетеростилия цветов. Наблюдается чередование урожая через год. В урожайные годы плоды густо покрывают ветки и сильно варьируют по размеру. Повидимому, регулирование плодоношения и устранение периодичности может быть легко достигнуто прореживанием и уходом за почвой. Плодоношение очень обильное, с 5—6-летнего куста снимается до 15—20 *кгр*. Созревание в условиях приараксинской низменности происходит в середине июля. Зрелые плоды легко осыпаются. Большим достоинством сорта является его способность легко размножаться корневыми отпрысками, отводками и даже черенками. Особенно легко приживаются побеги с верхушечной точкой. Укоренение отводок происходит очень легко: часто на отогнувшихся ветках в месте соприкосновения с землей образуются наплывы и прорастают корни. Морозоустойчивость сорта экспериментально нами пока еще не изучена, однако, в исключительно суровую зиму 32—33 г., когда t° в Ереване опустилась до — 27,8 С, а в Октемберяне до—30°, кусты „Маргахндзор" совершенно не пострадали.

Из недостатков сорта должны быть отмечены: ломкость пло-

душек, осыпаемость плодов и недостаточно высокие вкусовые качества.

Карликовый рост, способность размножаться черенками, быстрое вступление в период плодоношения, самоплодность, относительная морозоустойчивость, красивый внешний вид, величина и вполне удовлетворительное качество плодов, все это заставляет обратить особое внимание на „Маргахндзор".

Сорт этот может быть рекомендован для приусадебных садов; очень интересно было бы испытать его для северных и горных районов Союза, где в случае его недостаточной морозоустойчивости высокий снежный покров предохранит растения от вымерзания, в случае же необходимости кусты легко могут быть прикрыты соломой.

Особый интерес представляет этот сорт для селекционеров, как исходный материал для получения размножающихся черенками карликовых, высококачественных сортов.

Интересно испытать его и в качестве подвоя. Обычно считается, что европейские сорта Malus pumila недостаточно морозоустойчивы, что мешает продвижению на север карликовых подвоев. Результаты зимовки 32—33 г. дают основание предполагать, что „Маргахндзор" окажется более морозоустойчивым и даст возможность продвинуть культуру яблони на карликовых подвоях выше ее современной границы.

Изучение „Маргахндзор" только начато и, повидимому, оно даст интересные практические и теоретические результаты.

Г. Х. БУНЯТЯН и В. Г. МХИТАРЯН

К ВОПРОСУ ОБ УЧАСТИИ ОКСИПУРИНОВ В ОБМЕНЕ АСКОРБИНОВОЙ КИСЛОТЫ (витамина С)

Первое сообщение

Аскорбиновая кислота и ее окисленная форма—дегидроаскорбиновая кислота играют большую роль в обмене веществ; тем самым, механизмы, как стабилизирующие редуцированную форму аскорбиновой кислоты, так и способствующие ее окислению, приобретают большой практический интерес. Окисление аскорбиновой кислоты, в основном, ускоряется определенными ферментативными системами, солями и органическими соединениями меди и железа.

Из ферментов, окисляющих аскорбиновую кислоту, мы должны упомянуть аскорбиназу, или аскорбин-оксидазу, найденную впервые Szent-Györgyi (1,2). Этот специфический фермент аскорбиновой кислоты в дальнейшем был найден и изучен многими исследователями в различных растениях (3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 и др.).

Другая ферментативная система, окисляющая аскорбиновую кислоту, есть пероксидаза + пероксигены + аутоксидабельные системы, образующие либо перекись водорода, либо органические перекиси, разлагающиеся под влиянием пероксидазы)—Szent-Györgyi (11,12), Энгельгардт и Букин (13). St. Huszak (14) и др.

Аскорбиновая кислота может окисляться и при помощи полифенолаз, если присутствуют полифенолы; последние под влиянием полифенолазы переходят в свою хинонную форму, которая затем восстанавливается за счет водородов аскорбиновой кислоты, переводя ее в дегидроаскорбиновую кислоту (12, 13, 14, 15, 16, 17).

Помимо этих трех фермантативных систем, как мы уже сказали, окисление аскорбиновой кислоты катализируется еще солями и различными органическими соединениями железа и в особенности меди. Многие авторы изучали действие меди на окисление аскорбиновой кислоты. Оказалось, что самые ничтожные количества меди вполне достаточны для быстрого окисления аскорбиновой кислоты; тем самым, возник вопрос: какими системами стабилизируется аскорбиновая кислота в условиях организма, где имеется достаточное количество меди для ее полного окисления.

Этим вопросом занялись многие исследователи. Еще Green

(18) сохранение редуцированной формы аскорбиновой кислоты в тканях об'яснял наличием в них антиоксидантного механизма. Многие исследования подтвердили это предположение. Тканевые срезы, жидкости, экстракты сильно тормозят окисление аскорбиновой кислоты при медн (19, 20, 21, 22, 23 и др.). Было изучено действие многих веществ, встречающихся в организме, на окисление аскорбиновой кислоты при меди. Из них лишь некоторые подавляют окислительный процесс. К ним относятся: глютатион, цистин, цистеин (19, 20, 22, 24, 6, 25, 26), глицин (19, 6), альбумин (6).

В литературе часто встречаются высказывания, что аминокислоты и белки являются стабилизаторами при окислении аскорбиновой кислоты медью. Однако, наши исследования, проведенные с различными белками и аминокислотами в различных условиях (—РН), показали (27,28), что далеко не все аминокислоты и белки обладают этим свойством. Есть аминокислоты и белки, которые даже способствуют окислению аскорбиновой кислоты, как, например, лейцин и желатина. Наши исследования показали, что действие аминокислот и белков сильно меняется в зависимости от РН среды. Далее, белки неодинаково действуют на окисление аскорбиновой кислоты при меди и железе (28). По нашим данным, из белков и продуктов их распада хорошими стабилизаторами аскорбиновой кислоты в присутствии меди могут считаться: аспарагиновая кислота и аспарагин, креатинин, пептон и казеин[1]. Альбумин оказывал антиоксидантное действие при РН 7,0, но при РН 5,0 он тормозил окислительный процесс в присутствии железа, но не меди. По некоторым данным, адреналин и аскорбиновая кислота способствуют обоюдному сохранению (29, 30, 31).

По нашим данным, адреналин не может считаться стабилизатором аскорбиновой кислоты вообще. В некоторых случаях, когда в соответствующих условиях адреналин переходит в свою хинонную форму, последняя может ускорить окисление аскорбиновой кислоты, как это делают хинонные формы полифенолов.

Аскорбиновая кислота сохраняется в организме не только системами, тормозящими ее окисление в присутствии меди и железа, но и другими механизмами, которые восстанавливают дегидроаскорбиновую кислоту. Последняя, как мы знаем, очень неустойчива и сама по себе быстро разлагается даже в отсутствии кислорода (7, 26, 32), образуя продукты, не переходящие снова в аскорбиновую кислоту. Таким образом, переход дегидроаскорбиновой кислоты в более устойчивую и важную аскорбиновую кислоту имеет большое значение. Этот переход совершается в организме. При даче дегидроаскорбиновой кислоты в организме увеличивается количе-

[1] Кроме глютатиона, цистина и цистеина, стабилизирующее действие которых найдено другими авторами.

ство аскорбиновой кислоты, которая выделяется мочой (33, 34, 25, 26). Переход дегидроаскорбиновой кислоты в аскорбиновую доказан и в тканях (26 и др.).

Таким образом, сохранение аскорбиновой кислоты в организме осуществляется двумя системами. Первая из них подавляет каталитическое действие меди и железа, повидимому, через связывание ионов меди и железа с образованием таких соединений, у которых окислительный потенциал ниже, чем у меди и железа.

К веществам, связывающим медь и железо, можно отнести: глютатион, цистин, цистеин, аминокислоты, белки.

Вторая система восстанавливает дегидроаскорбиновую кислоту в аскорбиновую. Из веществ, встречающихся в организме, восстанавливают аскорбиновую кислоту глютатион (24, 35) и отчасти цистеин; другие, исследованные в этом отношении вещества оказались непригодными (26).

Исходя из вышеизложенного, мы нашли интересным испытать действие различных оксипуринов на окисление аскорбиновой кислоты.

Известно, что оксипурины в ряде случаев могут быть акцепторами и переносчиками водорода. Так, мочевой кислоте приписывается роль акцептора водорода при окислении гипоксантина в ксантин (36); мочевая кислота, как акцептор водорода, переходит в гипоксантин при окислении альдегидов ферментом Шардингера (37). С другой стороны, оксипурины и вещества, переходящие в оксипурины—гипоксантин, обесцвечивают метиленовую синьку (38, 39), являясь донаторами водорода, и вообще известно, что они, образуя гидраты, могут окисляться через отщепление водородов. Известно также, что оксипурины образуют соли. Интересно отметить, что ксантин и мочевая кислота в опытах Andersson'a (40) снижали отравляющее действие меди на гликолиз; аденин этого не делал, ибо он не дает соединения с медью, как ксантин и мочевая кислота. Отравленный медью фермент Шардингера также реактивируется ксантином благодаря образованию медь-ксантина (40).

В опытах Adler'a и Euler'a (41) медь отравляла дрожжевую алкогольдегидразу, которая также вновь реактивировалась ксантином.

Исходя из вышеизложенного, можно было предположить, что оксипурины могут задерживать окисление аскорбиновой кислоты, с одной стороны, связывая медь в неактивное соединение, а с другой — способствуя восстановлению дегидроаскорбиновой кислоты в аскорбиновую путем отдачи водородов из соответствующих гидратов.

Для выяснения вопроса действия оксипуринов на окисление аскорбиновой кислоты в присутствии меди были поставлены опыты

и с гипоксантином, ксантином, мочевой кислотой, теобромином, теофиллином и кофеином.

Экспериментальная часть

Опыты ставились с чистой аскорбиновой кислотой на воде и на фосфатном буфере при различных PH. Медь прибавлялась по 0,003 *мг* в виде $CuSO_4$. Оксипурины брались обычно по 10 *мг* на 10 *мл* раствора. Количество аскорбиновой кислоты определялось индофенольным титрованием. Опыты ставились на водяной бане при 40° с пропусканием кислорода в течение 30 минут (120 пуз. в минуту). По истечении этого времени определялось количество аскорбиновой кислоты, затем пробы, где еще аскорбиновая кислота полностью не расложилась, оставлялись на ночь при комнатной температуре, и через 24 часа, а иногда и через 48 часов вновь определялось количество аскорбиновой кислоты. Один и тот же опыт повторялся несколько раз; в таблицах из них приводятся 2—3 опыта.

Первые опыты были поставлены с гипоксантином, ксантином и мочевой кислотой на воде. Как показывают опыты, приведенные в таблице № 1, гипоксантин, ксантин и мочевая кислота как сами по

Таблица № 1

№ №	*Взятые вещества*	*Количество аскорбиновой кислоты в мг %*						
	Первоначальное количество	Опыт № 1		Опыт № 2		Опыт № 3		
		18,3		18,0		20,75		
		через		через		через		
		30 м.	24 ч.	30 м.	24 ч.	30 м.	24 ч.	48 ч.
1	Аскорбиновая кислота	13,7	6,1	16,3	10,2	17,4	10,0	3,0
2	„ „ + Cu[1]	0,64	0	1,5	0	2,3	0	
3	„ „ + гипоксант	15,7	15,7	18,0	18,0	20,7	20,0	16,3
4	„ „ + ксантин	15,7	15,7	18,0	18,0	20,7	20,0	16,7
5	„ „ + мочев. к-та	18,0	17,3	18,0	18,0			
6	„ + гипоксантин+ксантин	18,0	18,0	18,0	18,0	20,7	20,0	19,3
7	„ + цистин	18,0	17,2	18,0	15,2	20,7	20,0	15,0
8	„ + гипоксантин+Cu	11,0	1,3	10,6	2,4	18,4	8,2	3,0
9	„ + ксантин+Cu	10,0	1,5	13,1	4,0	18,4	8,2	Сл.
10	„ + мочевая к-та+Cu	4,7	0	5,8	1,0			
11	„ + гипоксан.+ксантин+Cu	18,0	16,5	18,0	13,0	20,0	15,6	7,8
12	„ + цистин+Cu			17,2	14,0	18,4	13,2	7.8

себе, так и в присутствии меди сильно тормозят окисление аскорбиновой кислоты. При гипоксантине и ксантине количество аскор-

[1] Взяты: оксипурины и цистин по 10 *мг*, медь по 0,003 *мг* на 10 *мл* раствора аскорбиновой кислоты.

биновой кислоты, по сравнению с первоначальным количеством, в большинстве случаев почти что не меняется не только через 30 минут, но и через 48 часов, тогда как в контроле ее количество с 20, 75 *мг*% доходит до 3 *мг*%. При одной меди имеется как вообще сильный распад аскорбиновой кислоты, так и с первоначальных количеств 18,3, 18,0 и 20,75 *мг*%, ее количество через 30 минут доходит до 0,64, 1,5 и 2,3 *мг*%, а через 24 часа мы уже имеем его полный распад. Если же медь сочетается с гипоксантином и ксантином, то при ксантине через 30 минут мы имеем 10,0, 19,6 и 18,4 *мг*%, а через 24 часа—1,5, 4,0 и 8,2 *мг*%. Примерно такие же результаты получаются с гипоксантином. Когда одновременно присутствуют ксантин и гипоксантин, то, как видно из таблицы, получается более мощная антиоксидантная система, чем каждая в отдельности; в этих случаях окисление аскорбиновой кислоты и при меди незначительное. Мочевая кислота сама по себе тормозит распад аскорбиновой кислоты; при меди она подавляет также окислительный процесс, но хуже, чем ксантин и гипоксантин. Повидимому, причиной этого является более трудная растворимость мочевой кислоты, ибо на фосфатном буфере мочевая кислота, как антиоксидант, действует лучше ксантина и гипоксантина.

Для сравнения антиоксидантного действия оксипуринов с одним из наилучших стабилизаторов аскорбиновой кислоты цистином были поставлены опыты с последним. Результаты, изображенные в таблице №1, ясно показывают, что оксипурины, в особенности когда они выступают вместе, своим антиоксидантным действием почти не уступают цистину.

Были поставлены также опыты с теобромином, теофиллином и кофеином. Опыты приведены в таблице №2.

Таблица № 2

№ №	*Взятые вещества*	*Количество аскорбиновой кислоты в мг %*			
		Опыт № 1		Опыт № 2	
	Первоначальное количество	21,0		19,0	
		через		через	
		30 мин.	24 час.	30 мин.	24 час.
1	Аскорбиновая кислота	14,6	6,3	9,5	5,3
2	„ „ +Cu[1]	1,9	2,0		
3	„ „ +теобромин	21,1	13,5	14,6	8,36
4	„ „ +теофиллин	10,0	2,0	7,3	0
5	„ „ +кофеин	12,6	10,3	7,2	3,9
6	„ „ +теобромин+Cu	0		0	
7	„ „ +теофиллин+Cu	9,3	2,2	11,7	2,5
8	„ „ +кофеин+Cu	0,34	0	0,5	0

[1] Взяты: теобромин, теофиллин и кофеин по 10 *мг*, Cu по 0,003 *мг* на 10 *мл* раствора аскорбиновой кислоты.

Как показывает таблица № 2, теобромин сам по себе тормозит окисление аскорбиновой кислоты, но в присутствии меди он не оказывает этого действия, наоборот, даже ускоряет процесс окисления. Теофиллин действует наоборот: сам по себе способствует распаду, но при меди оказывает антиоксидантное действие. Что же касается кофеина, то он как сам по себе, так и при меди не задерживает окисления аскорбиновой кислоты, наоборот, он даже несколько ускоряет процесс окисления.

Дальнейшие опыты велись на фосфатном буфере при различных РН. Первые опыты были поставлены при РН 7,0. Кроме гипоксантина, ксантина и мочевой кислоты, в опыты был включен и цистин для сравнения его стабилизирующего действия с таковым оксипуринов. Результаты опытов изображены в таблице № 3.

Таблица № 3

№ №	*Взятые вещества* / Первоначальное количество	*Количество аскорбиновой кислоты в мг %*						
		Опыт № 1		Опыт № 2		Опыт № 3		
		16,6		23,7		18,0		
		через		через		через		
		30 мин	24 час.	30 мин	24 час.	30 мин	24 час.	48 ч.
1	Аскорбиновая кислота	8,73	0	16,0	4,7	15,3	9,2	5,2
2	„ „ + Cu[1]	0		0		0		
3	„ „ +гипоксантин	15,1	9,2	20,75	10,2	18,0	11,6	8,3
4	„ „ +ксантин	16,6	9,2	20,7	10,0	18,0	11,8	7,2
5	„ +гипоксантин+ксантин	16,6	8,9			18,0	12,3	7,8
6	„ +мочевая кислота	16,6	13,2	22,1	18,9	18,0	17,2	13,8
7	„ +цистин	11,8	8,3	20,7	12,2	14,4	7,9	5,2
8	„ +гипоксантин+Cu	9,7	2,1	12,3	2,8	10,6	4,4	0,9
9	„ +ксантин+Cu	12,3	6,2	15,6	6,2	12,8	6,0	1,5
10	„ +гипоксан.+ксант.+Cu	13,0	7,4			18,0	10.2	5,4
11	„ +мочев. к-та+Cu	15,3	13,0	22,0	17,3	18,0	16,8	12,3
12	„ +цистин и Cu	10,5	8,7	4,7	2,4	13'3	7,6	4,2

Из таблицы видно, что при одной меди аскорбиновая кислота через 30 минут полностью разлагается; в присутствии одних оксипуринов и цистина она, наоборот, сохраняется и даже через 48 часов ее количество доходит до 7,2—13,8 *мг %*. Оксипурины значительно подавляют каталитическое действие меди, и в этом случае аскорбиновая кислота сохраняется в значительных количествах через 48 часов.

Из оксипуринов лучше всех тормозит окисление аскорбиновой кислоты мочевая кислота. По сравнению с цистином, как показывает

[1] Взяты: оксипурины и цистин по 10 *мг*, Cu по 0,003 *мг* на 10 *мл* раствора аскорбиновой кислоты.

таблица. антиоксидантное свойство у оксипуринов при РН 7,0 больше.

Опыты, поставленные при 7,3 с метилопроизводными оксипуринов, показали, что теофиллин, и Na-теофиллин как сами по себе, так и в присутствии меди заметно тормозят окислительный процесс. Через 30 минут количество аскорбиновой кислоты в присутствии теофиллина не меняется, по сравнению с первоначальным количеством, остается 25 *мг* %, как и было; при комбинации медь-теофиллин оно равняется 23, 6 *мг* %, между тем как в контроле количество аскорбиновой кислоты снижается наполовину, а в присутствии меди она исчезает вовсе. Значительные количества аскорбиновой кислоты сохранялись и через 24 часа в присутствии теофиллина и Na-теофиллина—до 13, 4 *мг* %. Совершенно другие результаты были получены с теофиллином при РН 6, 2; в этих условиях как теофиллин, так и Na-теофиллин не только не тормозят процесс окисления, но даже способствуют его ускорению как в отдельности, так и в присутствии меди.

Теобромин при РН 7,3 сам по себе несколько тормозит окисление аскорбиновой кислоты, но в присутствии меди он этого не делает. При РН 6,2 теобромин как сам по себе, так и при меди почти никакого влияния на окислительный процесс не оказывает.

Кофеин при РН 7,3 и в особенности при РН 6,2 сам по себе заметно ускоряет распад аскорбиновой кислоты, каталитическое действие меди он в обоих случаях не подавляет.

Следующие опыты были поставлены при РН 8,0. Приведенные в таблице № 4 результаты ясно показывают, что гипоксантин, ксантин и мочевая кислота и при РН 8,0 сами по себе задерживают окисление аскорбиновой кислоты, а в присутствии меди сильно подавляют ее каталитическое действие. При этом нужно отметить, что они лучше задерживают окисление аскорбиновой кислоты, чем цистин. У примененных оксипуринов антиоксидантное действие растет от гипоксантина к мочевой кислоте, то же самое наблюдалось и при РН 7, 0. В этой серии были поставлены опыты, где цистин комбинировался с оксипуринами и медью. Когда мы сочетали оксипурины друг с другом, то антиоксидантное действие этой комбинации получалось больше, чем у каждого из них в отдельности, как это показывают таблицы №№ 1 и 2. Иное получается, когда мы цистин комбинируем с оксипуринами; комбинации цистин— гипоксантин—ксантин, в особенности в присутствии меди, задерживают окислительный процесс гораздо слабее, чем каждая из них в отдельности (табл. № 4). Так, при одном гипоксантине через 30 минут имеется 15 *мг* % аскорбиновой кислоты, через 24 часа—12 *мг* %; при цистине через 30 мин.— 14,2 *мг* %, через 24 часа—10, 6 *мг* %. При комбинации цистин—гипоксантин количество аскорбиновой кислоты через 30 минут равно 12 *мг* %, через 24 часа—7,8 *мг* %, а при

Таблица № 4

№ №	Взятые вещества	Количество аскорбиновой кислоты в мг %					
	Первоначальное количество	Опыт № 1		Опыт № 2		Опыт № 3	
		15,0		20,4		12,0	
		через		через		через	
		30 мин	24 час.	30 мин	24 час.	30 мин	28 ч.
1	Аскорбиновая кислота	10,0	3,0	11,0	0	3,0	0
2	„ „ +Cu [1]	0	0	0		0	
3	„ „ +гипоксантин	15,0	12,0	18,2	10,2		
4	„ „ +ксантин	15,0	10,6	17,8	12,4		
5	„ „ +мочевая к-та	15,0	12,6	18,4	19,3	10,0	4,2
6	„ „ +цистин	14,2	10,6	15,3	11,8		
7	„ „ +гипоксан.+Cu	12,9	7,2	15,1	8,4		
8	„ „ +ксант.+Cu	13,0	10,0	16,5	12,1		
9	„ „ +моч. к-та+Cu	15,0	12,0	18,0	13,4	10,0	2,74
10	„ „ +цистин+Cu	10,0	5,2	12,6	5,9		
11	„ „ +цистин+гипоксантин	12,0	7,8				
12	„ „ +цистин+ксантин	13,8	10,0				
13	„ „ + цистин + гипоксантин+Cu	5,4	0	6,1	0,25		
14	„ „ +цистин и ксантин+Cu	6,9	3,0	7,2	1,8		

сочетаниях: гипоксантин — медь мы имеем через 30 минут — 12,9, а через 24 часа—7, 2 *мг* %; цистин — медь после 30 минут — 10,0, после 24 часов—5, 2 *мг* %, а цистин—гипоксантин—медь после 30 минут—5, 4 *мг* %, а после 24 часов аскорбиновая кислота исчезает вовсе.

Были поставлены также опыты без аэрации при комнатной температуре при РН 0,3. Из каждого опыта почти ежедневно брались пробы на анализ. Полученные результаты приведены в таблице № 5, из которой видно, что в контрольной пробе аскорбиновая кислота исчезает на 6-й день, при меди на 2-й день, при гипоксантине, ксантине и мочевой кислоте на 12-й день, сохраняясь до этого дня в значительных количествах. В присутствии меди и вышеупомянутых оксипуринов аскорбиновая кислота сохраняется до 8-го—9-го дня.

Что же касается теофиллина, он сам по себе способствует окислению аскорбиновой кислоты, но слегка подавляет каталитическое действие меди; теобромин тоже в отдельности ускоряет процесс окисления, но каталитическое действие меди он не тормозит.

Опыты, поставленные с теми же оксипуринами без аэрации при комнатной температуре при РН 7, 3, дали такие же результаты.

Следующие опыты были поставлены с различными количества-

[1] Взяты: оксипурины и цистин по 10 *мг*, Cu по 0,003 *мг* на 10 *мл* раствора аскорбиновой кислоты.

Таблица № 5

№ №	*Взятые вещества*	*Количество аскорбиновой кислоты в мг %*									
	Первоначальное количество	23,0									
		через									
		1 день	2 дн.	4 дн.	5 дн.	6 дн.	7 дн.	8 дн.	9 дн.	11 дн.	12 дн.
1	Аскорбиновая к-та	14,7	12,0	4,10	1,0	0					
2	„ +Cu[1]	0,36	0	0							
3	„ +гипоксантин	12,2	16,2	13,7	9,2		5,2	4,0	1,5	0,8	0
4	„ +ксантин	21,0	19,2	18,0	15,2		10,0	7,8	4,5	2,1	0,5
5	„ +мочев. к-та	21,0	19,3	18,0	17,0		12,1	8,3	2,6	0,6	0
6	„ +теофиллин	0,48	0,3	0,3	0,26	0					
7	„ теобромин	5,8	1,6	0,68	0						
8	„ гипоксан.+Cu	14,2	7,7	3,7	1,7	1,0	0,79	0,43	0		
9	„ ксантин+Cu	15,9	9,0	4,2	2,8	1,7	0,7	0,37	0		
10	„ мочев. к-та+ +Cu	13,3	7,2	4,4	3,5	2,6	1,2	1,2	0		
11	„ + теофиллин + Cu	1,2	0,4	0,2	0						
12	„ +теобромин+ +Cu	0,2	0,1	0							

ми мочевой кислоты и меди при РН 7, 2 и 7,3. В первой серии этих опытов количество мочевой кислоты варьировалось от 0, 5 *мг* до 5 *мг*, медь прибавлялась по 0,003 *мг*. Результаты опытов изображены в таблице № 6.

Из таблицы ясно видно, что в общем с увеличением количества мочевой кислоты антиоксидантное действие растет, но не пропорционально, и маленькие количества сравнительно эффективнее больших. Следует отметить, что 0,5 *мг* мочевой кислоты достаточно для ясно заметного антиоксидантного действия. Как показывает таблица, это количество мочевой кислоты уже настолько подавляет каталитическое действие меди, что количество аскорбиновой кислоты в различных опытах через 30 минут доходит от 8,43—14, 2 *мг* %, а через 24 часа 2,0—7,4 *мг* %, между тем как при одной меди через 30 минут аскорбиновая кислота, как вообще, разлагается полностью.

Во второй серии опытов мы не меняли количества мочевой кислоты (10 *мг*), а брали различные количества меди от 0, 1—3 *мг* на 10 *мл* раствора. Результаты опытов приведены в таблице № 7, из которой видно, что 10 *мг* мочевой кислоты не задерживают каталитического действия меди, когда последняя берется от 1—3 *мг*;

[1] Взяты: производные пурина по 10 *мг*, Cu по 0,003 *мг* на 10 *мл* раствора аскорбиновой кислоты.

Таблица № 6

№ №	Взятые вещества	Количество аскорбиновой кислоты в *мг* % %					
	Первоначальное количество	Опыт № 1		Опыт № 2		Опыт № 3	
		23,0		18,4		20,4	
		через		через		через	
		30 мин	24 час.	30 мин	24 час.	30 мин	24 ч.
1	Аскорбиновая кислота	13,1	3,0	11,5	0	12,2	1,0
2	„ „ + Cu[1]	0		0		0	
3	„ „ + 5 *мг* мочев. к-ты	18,4	16,7	16,8	13,5		
4	„ „ + 2,5 „ „ „	18,4	13,5	13,7	11,2	18,4	15,4
5	„ „ + 1 „ „ „	15,4	10,3	11,6	7,5	18,4	14,2
6	„ „ + 0,5 „ „ „	14,3	8,9	11,6	3,4	16,7	11,7
	„ „ + 5 „ „ „						
7	+ Cu	16,0	11,5	13,8	10,7	15,4	11,0
	„ „ + 2,5 „ „ „						
8	+ Cu	16,0	9,7	13,1	5,8	18,4	13,3
	„ „ + 1 „ „ „						
9	+ Cu	14,2	6,8	10,2	2,2	16,7	10,0
	„ „ + 0,5 „ „ „						
10	+ Cu	10,43	2,0	8,43	14,2	14,2	7,4

торможение начинается при наличии 0, 75 *мг* меди и растет с уменьшением ее количества. Уже при наличии 0, 1—0,25 *мг* меди мы через 30 минут имеем 13, 3 и 14, 3 *мг* % аскорбиновой кислоты, а после 48 часов—8, 3 и 8, 7 *мг* %. Такие же самые результаты получались с ксантином и теофиллином; они тоже при наличии 0, 1—0, 55 *мг* меди резко тормозят окисление аскорбиновой кислоты.

Из этого следует, что, как стабилизаторы аскорбиновой кислоты, оксипурины являются одними из наилучших; цистин, который в опытах Mc Farlane задерживал окисление аскорбиновой кислоты, лучше, чем глютатион, в наших опытах действовал слабее, чем оксипурины.

Таким образом, гипоксантин, ксантин и мочевая кислота как сами по себе, так и при наличии меди сильно тормозят окисление аскорбиновой кислоты. Это их действие наблюдается и на воде и на фосфатном буфере при различных PH — 6,2, 7,0 и 8, 0[1]. Их антиоксидантное действие растет с увеличением количества гидроксильных групп; так, мочевая кислота (триоксипурин) сильнее задерживает окисление аскорбиновой кислоты, чем гипоксантин и ксантин. Метилопроизводные оксипуринов действуют различно, в зави-

[1] Взяты: Cu по 0,003 *мг*, различные количества моч.к-ты на 10 *мл* раствора аскорбиновой кислоты.

[1] Действие оксипуринов при других, менее встречающихся в условиях организма PH мы пока не исследовали.

Таблица № 7

PH = 7,3

№ №	*Взятые вещества*	*Количество аскорбиновой кислоты в мг %*
	Первоначальное количество	20,0
		через
		30 мин. / 48 час.
1	Аскорбиновая кислота	8,3 / 0
2	„ „ + мочевая кислота	15,4 / 8,3
3	„ „ +3 *мг* Cu+ „ „	0
4	„ „ +1 „ „ + „ „	0
5	„ „ +0,75 „ „ + „ „	2,5 / 2,0
6	„ „ +0,5 „ „ + „ „	9,1 / 5,0
7	„ „ +0,25 „ „ + „ „	13,3 / 8,3
8	„ „ +0,1 „ „ + „ „	14,3 / 8,7

симости от их строения и от среды. На воде теобромин сам по себе тормозит окисление аскорбиновой кислоты; при наличии меди он этого не делает, также он действует при PH 7,3, но при PH 6, 2 он как в отдельности, так и при меди не задерживает окислительного процесса. Теофиллин на воде сам по себе способствует распаду аскорбиновой кислоты, при наличии меди оказывает антиоксидантное действие, при 7, 3 на фосфатном буфере как в отдельности, так и при меди тормозит процесс окисления, но при PH 6, 2 действует обратно. Кофеин во всех случаях ускоряет распад аскорбиновой кислоты, при меди он задерживающего влияния на этот процесс не оказывает.

Антиоксидантное действие оксипуринов при наличии меди можно об'яснить тем, что они с медью образуют соли, окислительный потенциал у которых ниже, чем у одной меди. Повидимому, этим об'ясняется то, что мочевая кислота, как антиоксидант, действует сильнее, чем ксантин и гипоксантин, так как мочевая кислота может связывать больше меди. Оксипурины могут образовать соли не только своими энольными, но и кетонными формами (42).

Вероятно, метилопроизводные оксипуринов не во всех условиях образуют соли с медью. Так, известно, что соли кофеина легко разлагаются водой, поэтому кофеин вряд ли может в наших условиях связывать медь. Что кофеин сам по себе ускоряет распад аскорбиновой кислоты, можно об'яснить его слабо-щелочными свойствами. Теобромин и теофиллин легче соединяются со щелочами и их соли более устойчивы, но, как видно, они опять не во всех случаях мо-

[1] Взяты: мочевая кислота по 10 *мг* и различные количества меди на 10 *мл* раствора.

гут связывать медь. Теобромин, сам по себе задерживая распад аскорбиновой кислоты на воде и при РН 7, 3, повидимому, может связать следы меди, но когда меди берется больше, он этого не делает. При РН 6, 2 он не задерживает окислительного процесса, не связывая меди. Теофиллин также при РН 6, 2 не тормозит процесса окисления, повидимому, не связывая меди; это он делает на воде и на фосфатном буфере при РН 7, 3. Возможно, конечно, и другое действие метилопроизводных оксипуринов.

Интересно отметить, что оксипурины в наших опытах не проявили антиоксидантного действия в лимонном соке; повидимому, при такой кислой реакции не могут образоваться их медные соли, т. е. медь остается несвязанной и проявляет свое действие.

С другой стороны, не исключена возможность, что оксипурины стабилизируют аскорбиновую кислоту, способствуя переходу дегидроаскорбиновой кислоты в аскорбиновую. Аскорбиновая кислота, окисляясь, в особенности при меди, переходит в дегидроформу, которая может восстановляться за счет окисления гидратов оксипуринов. Может быть, этим и об'ясняется, что при сочетании оксипуринов с цистином, получалась более слабое антиоксидантное действие, чем у одних оскипуринов, так как цистин тоже может взять водороды от гидратов оксипуринов и не дать возможности перейти им в дегидроаскорбиновую кислоту. Механизм действия оксипуринов будет нам ясен, если мы проследим за их изменением при стабилизиции аскорбиновой кислоты. Опыты в этом направлении в процессе разработки.

Антиоксидантному свойству оксипуринов мы придаем большое значение. Многие исследователи указывали, что антиоксидантный механизм в тканях в отношении окисления аскорбиновой кислоты далеко не исчерпывается глютатионом, цистином и цистеином (19,20). Весьма вероятно, что в тканевой стабилизации аскорбиновой кислоты оксипурины играют немаленькую роль. Мы стабилизирующему действию оксипуринов в тканях придаем большое значение, так как их антиоксидантное действие, как мы видим, больше выступает в нейтральной и слабой щелочной среде, между тем как глютатион (43), цистин и цистеин лучше действуют в кислой среде, примерно при РН 5,0, чего мы в норме не имеем в тканях.

Опыты, поставленные с тканевыми срезами на рингере и на буфере с поглощением кислорода, показали, что и в этом случае оксипурины проявляют антиоксидантное действие при окислении аскорбиновой кислоты. Об этих опытах будет сообщено особо. Может быть, отчасти этим и об'ясняется большое содержание аскорбиновой кислоты в тканях, где больше клеточного субстрата, больше производных пурина. У некоторых растений с большим содержа-

нием производных пурина также наблюдается высокое содержание аскорбиновой кислоты, например, чай.

Аскорбиновая кислота имеет большое значение в активировании ферментов, и часто его окисление медью угнетает действие фермента. Так, Giri показал, что окисление аскорбиновой кислоты медью угнетает действие фосфатаз (43,44); в процессе своего окисления медью аскорбиновая кислота способна инактивировать находящуюся в соприкосновении с нею инвертазу (45). Далее, аскорбиновая кислота ускоряет окисление ненасыщенных жирных кислот и сахаров, но теряет это свойство при наличии меди (46). Катепсин также активируется аскорбиновой кислотой, а медь тормозит это действие (47), и вообще известно, что медь является ядом для многих ферментов и отравляет ферментативные процессы.

Из вышесказанного ясно, какое большое значение имеют вещества, связывающие медь и сохраняющие аскорбиновую кислоту в восстановительной форме. Этим свойством, как мы видим, обладают в значительной мере и оксипурины.

ВЫВОДЫ

1. Оксипурины: гипоксантин, ксантин и мочевая кислота при окислении аскорбиновой кислоты как сами по себе, так и при наличии меди сильно тормозят окислительный процесс на воде и на фосфатном буфере при РН 6,2, 7,0, 7,3 и 8,0.

2. Их антиоксидантное действие лучше выражено в щелочной среде.

3. Антиоксидантное действие оксипуринов растет от гипоксантина к мочевой кислоте, усиливаясь с увеличением количества гидроксильных групп.

4. Антиоксидантное действие оксипуринов при окислении аскорбиновой кислоты медью сильнее, чем таковое у цистина, и растет с увеличением количества оксипуринов. 0,5 *мг* мочевой кислоты вполне достаточно для ясно заметного антиоксидантного действия при наличии 0,003 *мг* меди в 10 *мл* раствора. 10 *мг* мочевой кислоты задерживают каталитическое действие меди, когда последняя берется 0,75 *мг* на 10 *мл* раствора.

5. Из метилопроизводных оксипуринов кофеин и теобромин не оказались антиоксидантными при окислении аскорбиновой кислоты, теофиллин хорошо задерживает процесс окисления при РН 7,3.

6. Антиоксидантное действие оксипуринов при наличии меди можно об'яснить образованием их соответствующих медных солей с низким окислительным потенциалом, чем у одной меди. Не исключена также возможность, что оксипурины, переходя в свою гидратную форму, могут восстановить дегидроаскорбиновую кислоту в аскорбиновую.

7. Повидимому, в обмене аскорбиновой кислоты (витамина С) оксипурины играют большую роль. Являясь хорошими стабилизаторами, они могут способствовать сохранению редуцированной формы витамина С и, тем самым, могут дать ему возможность выполнить свои жизненно необходимые функции.

ЛИТЕРАТУРА

1. C. A. Szent-Györgyi, Science **62,** 125 (1930).
2. * „ I. biol. chem., **90,** 385 (1931).
3. H. Tauber, Y. Kleiner a. D. Mishkind, I biol. chem., **110,** 211 (1936).
4. F. G. Horkins a. E. I. Morgan, Biochem. I., **30,** 1446 (1936).
5. M. Srinivasan, Biochem. I., **30,** 2077 (1936).
6. E. S. G. Barron, A. G. Barron a. F. Klemperer, I. biol. chem. **116,** 563 (1936).
7. Z. I. Kertesz, R. B. Dearborn a. C. L. Mock. I. biol. chem., **116,** 717 (1936).
8. S. W. Iohnson a. S. S. Zilva, Biochem. I., **31,** 438 (1937).
9. W. Stone, Biochem. I., **31,** 508 (1937).
10. В. А. Энгельгардт и В. Н. Букин, Биохимия, **2,** 274 (1937).
11. C. A. Szent-Györgyi, Biochem. I., **22,** 1987 (1928).
12. C. A. Szent-Györgyi, Биохимия, **2,** 151 (1937).
13. В. А. Энгельгардт и В. Н. Букин, Биохимия, **2,** 274 (1937).
14. St. Huszak, Z. Physiol. Chem., **247,** 239 (1937).
15. S. W. Iohnson a S. S. Zilva, Biochem. I., **31,** 438 (1937).
16. Keilin a. Mann, Proc. Roy. Soc. B., **125,** 187 (1938).
17. Б. И. Гольдштейн и Д. В. Волькензон, Биохимия **4,** 457 (1939).
18. Green, Biochem. I., **27,** 303 (1933).
19. L. De caro и M. Giani, Z. physiol. chem,, **228,** 13 (1934).
20. C. A. Mawson, Biochem. I, **29,** 569 (1935).
21. A. E. Kallie a. S. S. Zilva, Biochem. I., **29,** 1028 (1935).
22. W. D. Mc Farlane, Biocem. I., **30,** 1473 (1936).
23. F. Steigerwaldt, Bioch. Z., **298,** 197 (1938).
24. F. G. Hopkins a. E. I. Morgan, Biochem. I., **30,** 1446 (1936).
25. M. Büllow, Z. phys. chem,, **242,** 40 (1936).
26. H. Borsook, H. W. Davenport, C. E. P. Ieffreys a R. C. Warner, I. biol. chem., **117,** 237 (1937).
27. Г. Х. Бунятян и В. Г. Мхитарян, Сборник научн. труд. Ереван. Мед. Института **1,** 18.
28. Г. Х. Бунятян. Известия Арм. Филиала АН СССР 1940.
29. M. Iamamato, Z. phys. chem., **243,** 266 (1936).
30. E. Abderhalden, Chem. Zent., 1936 II 2691.
31. „ „ Chem. Zent. 1936 I 4459.
32. В. А. Энгельгардт и В. Н. Букин. Биохимия, **2,** 587 (1937).
33. S. W. Iohnson a. S. S. Zilva, Bioch. I, **28,** 1393 (1934).
34. A. E. Kellie a. S. S. Zilva, Biochem. I., **30,** 361 (1936).
35. E. M. Crook a. F. G. Hopkins, Biochem. I., **32,** 1956 (1938).
36. W. Reindel и W. Schuler, Z. phys. Chem., **247,** 172 (1937).
37. V. H. Booth, Biochem. I., **29,** 1732 (1935),
38. E. Boyland a. M. E. Boyland, Biochem. I., **29,** 1097 (1935).
39. H. V. Euler и B. Skarzynski, Z. Phys. Chem., **263,** 259 (1940).
40. B. Andersson, Z. phys. Chem., **242,** 205 (1936).

41. Adler и H. V. Euler, Z. phys. Chem., **232,** 10 (1935).
42. H. Fromherz и A. Hartmann, Chem. Z., 1936 II 3899.
43. K. V. Giri, Biochem. J., **33,** 309 (1939).
44. K. V. Giri, Z. phys. Chem., **254,** 126 (1936).
45. К. И. Старчицкий, Биохимия, **5,** 181 (1940).
46. P. Holtz, Chem. Z. 1936 II 2560.
47. H. V. Euler. P. Karrer и F. Zehender, Hels Chim. Acta **17,** 157 (1934).

ՍՏ. ԶՈՐՅԱՆ

ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր բազմավաստակ գիտնական, պրոֆեսոր դոկտոր Մանուկ Աբեղյանը, որ համարյա կես դար իրեն նվիրել է հայ ժողովրդական բանահյուսության և էպոսի հավաքման ու ուսումնասիրության գործին, որ այնքան արժեքավոր աշխատություններ և մեծ երախտիքներ ունի այդ ասպարեզում, — այս տարի, Արմֆանի հրատարակության համար, լույս ընծայեց մի նոր ուսումնասիրություն, որը պատիվ է բերում թե՛ իրեն՝ պրոֆ. Աբեղյանին և թե՛ մեր գրականագիտությանը։

Պրոֆ. Աբեղյանի այս նոր աշխատությունը, որ կրում է «Դուսանական ժողովրդական տաղեր, հայրեններ և անտունիներ» վերնագիրը, ինչպես առհասարակ նրա բոլոր ուսումնասիրությունները, կատարված է մեծ խնամքով և գիտական լրիվ ապարատով։ Բացի ընդարձակ ներածությունից, դիրքն ունի բացատրություն տաղերի ուղղագրության ու արտասանության մասին, ունի ծանոթություններ, ուր համառին բացատրվում են հին ոճեր ու ասույթներ, ունի բառարան «դժվար հասկանալի բառերի» և այլն։

Ներածության մեջ պրոֆ. Աբեղյանը խոսում է գուսանական-ժողովրդական տաղերի ծագման, ձևերի, չափերի, լեզվի և նրանց կենսասեր ու կենսուրախ ոգու մասին, որ միանգամայն զերծ է կրոնական-եկեղեցական տրամադրություններից։ Եվ դա բնական է, որովհետև գուսանները երգում էին կյանքի վայելքը — սեր, կին, գինի, աշխարհիկ ուրախություններ։ Իսկ եկեղեցին, համաձայն իր ասկետական աշխարհայացքի, այդ բոլորը համարել էր մեղսավոր բաներ և հալածել գուսաններին։

Այնուհետև պրոֆ. Աբեղյանը խոսում է և այն մասին, թե ովքեր են եղել այս սրտագին, անկեղծ, կարճ, բայց անմիջական հույզերով և թարմ, անկրկնելի պատկերներով հարուստ տաղերի հեղինակները. — անհայտ, անանուն գուսաններ, երբեմն գուսանուհիներ, ժողովրդի մարդիկ, որ իրենց դրծիքների նվագի հետ միասին իրենց տաղերը երգել են քաղաքների ու գյուղերի խնջույքներում, ժողովրդի համար, և նրանց երգը տեղից-տեղ, շրջից-շուրջ անցնելով՝ կրել է ժողովրդական երգին հատուկ փոփոխությունները և խոր հնությունից դարձել ժողովրդի սեփականություն։ Եվ այդ է պատճառը, որ հաճախ տեսնում ենք՝ միևնույն երգը հանդես է գալիս տարբեր վարիանտներով, մեծ կամ փոքր շեղումներով։ Դրանից էլ պրոֆ. Աբեղյանը իրավացիորեն եզրակացնում է, որ գուսանական տաղերը մի հեղինակի գործ չեն, այլ շատ բանաստեղծների, և այն էլ, ով գիտե, կավելացնեինք մենք, հղկվել ու մշակվել են մի քանի դար շարունակ։

Ապա գրքում պրոֆ. Աբեղյանը բերում է այդ վարիանտները՝ նրանց համեմատութիւններով ու տարբերութիւններով, կատարելով մի մանրակրկիտ աշխատանք, որ ըստ ամենայնի օրինակելի է և վկայում է հեղինակի սիրն ու գիտական բարեխիղճ վերաբերմունքը դեպի իր նյութը։

Երբ թերթում եք ուրախութիւնն, սիրտ, հարսանյաց ու պանդխտութիւնն հայրենների և օրորոցի ու լացի անուսնինների այս գիրքը, դուք, կարծեք, մանում եք մեր ժողովրդական բանաստեղծութիւնն հմայիչ աշխարհը, զգում եք նրա քնարի նուրբ նվագը, նրա ղպայուն սիրտը, քրիստոնեական նախապաշարումներից զերծ լայն հոգին, որ երբեք չի հրաժարվիլ կյանքից, այլ, ընդհակառակը, երգել ու ներբողել է այդ կյանքը դեռ եվրոպական վերածնութիւնից շատ առաջ։ Երգել անպաճույճ, բայց բանաստեղծական պատկերավոր լեզվով, անսպասելի ու գեղեցիկ համեմատութիւններով, գյուտերով, թռիչքներով ու սրամտութիւններով, որոնք բազմազան են, անսպառ և որոնց շատ պոետներ կարող են նախանձել։

Սկսելով գրքի ընթերցանութիւնը՝ ես, մատիտը վերցրած, նպատակ ունեի նշել առանձնապես գեղեցիկ տաղերը կամ դրանց լավ տողերը. սակայն մի քանի էջից նկատեցի, որ դա ավելորդ աշխատանք է. ես պետք է նշեի բոլոր տաղերը, որովհետև համարյա բոլորն էլ ընտիր են. չկա մեկը, որ չունենա բանաստեղծական բարձր արժանիքներ, պարզութիւն ու անմիջականութիւն, որ համակում ու հիացնում է ձեզ և դուք նույն տաղը կարդում եք նորից ու նորից, նորանոր գեղեցկութիւններ գտնելով նրա մեջ։

Ահավասիկ մի տաղ, որի պատկերները կրկնել և կրկնում են հարյուրավոր պոետներ, չիմանալով, որ այդ բոլորն ասված է շատ վաղուց, շատ լավ և շատ խոր.

Ակերդ է ծովէն առած,
Եվ ուներդ ի թուխ ի ամպէն.
Այդ քո պատկերդդ և սուրաթդ
Ի վարդին կարմիր սերևէն.
Ուր որ դու կանգնած լինիս,
Չէ պատեհ վառեն մոմեղէն.
Ծոցդուդ լույսըն դուրս ծագէ,
Գէմ ելնէ մեռելն ի հողէն։

Սիրուհու այս պայծառ նկարագիրը եզակի չէ տաղերի մեջ. այսպիսի սիրու հայրեններ հարյուրավոր են, մեկը մյուսից գունագեղ ու բովանդակալի։

Սիրուհու պատկերներից ոչ պակաս գեղեցիկ է տրված և սիրու ուժը՝ նույնպես բազմաթիվ հայրեններում։ Ահա դրանցից մեկը, պատահաբար վերցրած.

— Ե՛լ, եկ դու ի քո տանէն,
Ձինչ ելնէ արևն ի մօրէն.
Ծագէ լույս ի քո ծոցէդ,
Ձինչ գարնան կայծակն ի յամպէն.

Շատ երէց ու աբեղայ
Իջուցեր քո սէրն ի բեմէն.
Զիս այլ սիրու տէր արիր
Ու հանիր իմ հօրն ի տանէն։

Պատկերավորության ու զգացմունքների խորության կողմից սիրո հայրենները ոչ մի բանով ետ չեն մնում հարսանյաց և պանգխտության հայրենները, որոնց մեջ գարձյալ ցոլանում է ժողովրդի հանճարը՝ իր անմիջականության ու սրտագրավ պարզության։ Այդ հանճարը մերթ լուրջ է, ծանրախոհ, մերթ այնպիսի խաղեր ունի և երևակայության այնպիսի թռիչքներ, որ շատ քիչ պոետներ ունեն։ Ընթերցողը, հոգնած մխօրինակ, կրկնվող պատկերներից, զարմանում է Մայակովսկու համարձակ համեմատությունների վրա, ինչպես օրինակ, երբ նա ասում է, թե արևը ջորոց անեմ և փողկապս խրեմ։ Հիմա տեսեք, թե մեր գուսաններն ինչ պատկեր են ստեղծում.

— Ֆանի՛ ու քանի՛ ասեմ.
«Զիմ եարին կապան կարեցէ՛ք.
Արևն իւր երեսք արէ՛ք,
Զլուսընկան աստառ ձևեցէ՛ք.
Թուխ ամպն ալ բամբակ արէք,
Ի՛ի ծովէն գերձան քաշեցէք.
Աստղերն ալ կոճակ արէք,
Հիս ի ներս ողկիկ շարեցէք։

Կամ ահա մի այլ հիպերբոլիկ պատկեր.

Ծովը քեզ գինի դառնա,
Գայմին քեզ կթղա.
Գյամչին քեզ դոլի բաշի,
Դու լից, դու անուշ արա...

Սակայն գուսանական-ժողովրդական տաղերի գեղեցկությունը, էսթետիկական հաճույքը վայելելու համար պետք է կարդալ այս գիրքը, վերակարդալ և նորից կարդալ։ Օրինակները քիչ գաղափար կարող են տալ այն անհուն գեղեցկություններից և առաստաբուխ զգացմունքների մասին, որ ունեն այս գրքի հարյուրավոր երգերը, որոնց մեջ լիարյուն բաբախում է ժողովրդի մարդկանց պարզ սիրտը, արտահայտվում է նրանց մաքուր սերը, այրող կարոտը, անմահ ուրախությունը և աղնիվ թախիծն ու վիշտը։

Մյուս կողմից մենք ավելորդ ենք համարում ասել, որ գուսանական-ժողովրդական այս տաղերը, այդ ամենից բացի, տալիս են նաև ժողովրդի հոգեբանության, նրա կենցաղը, սովորություններն ու բարքերը, որովհետև այդ բանը առատ փաստերով ու օրինակներով հմտորեն ապացուցել է ինքը՝ պրոֆ. Աբեղյանը իր մի այլ նշանավոր աշխատության մեջ — «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» գրքում։

Այստեղ մենք կուզեինք ընդգծել միայն, որ պրոֆ. Աբեղյանը իր այս նոր աշխատութեյան մեջ դրել է իր երկարամյա փորձն ու համոզմունքը, իր բարձր ճաշակը և անմար սերը դեպ մեր ժողովրդի բանավոր ստեղծագործութեյունը։

Եվ, իրոք, բարձր ճաշակ ունեցող և իր ժողովուրդը խորապես սիրող, նրա ստեղծագործութեյունը գնահատող մարդը կարող էր կատարել այսպիսի մանրակրկիտ, բարեխիղճ աշխատանք, ինչպիսին է «Գուսանական-ժողովրդական տաղեր, հայրեններ և անտունիներ» գիրքը։

2 հոկտեմբերի 40 թ.
Երեվան

СОДЕРЖАНИЕ
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Стр. էջ

От редакции VII

1. В. И. Ленин и освобождение армянского народа—М. Г. Нерсесян . . . 1
2. *Սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում—Ռ. Ա. Փորոխդյան* . 11
3. *Վիպական երգեր—պրոֆ. դ-ր Մ. Աբեղյան* 45
4. *Նոր ստուգաբանություններ—պրոֆ. դ-ր Հր. Աճառյան* 71
5. *Մի մոռացված հայ բանաստեղծ—պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ* 73
6. *Ժողովրդական լեզվի մի հնագույն վկայության մասին—Ար. Ղաբիբյան* . . 81
7. *Դիտողություններ Ռ. Պատկանյանի դեղարվեստական արձակի մասին—Հ. Դյուլբենկյան* 89
8. *Լենինն ու Ստալինը քրդական փոլկլորում—Հաչիե Ջնդի* 105
9. О некоторых вопросах армянской орфографии—Х. С. Саркисян 111
10. *Երեվանի հիշատակությունը Սեվանի 874 թ. արձանագրության մեջ—պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ* 117
11. *Շուշանիկ Կուրոպալատի պոեզիան—Ա. Ասատրյան* 119
12. Кармир-блур—С. В. Тер-Аветисян и Б. Б. Пиотровский 147
13. *Պատմահնագիտական դիտողություններ Նոր-Բերդի Կյուրեկյան իշխանության մասին—Կ. Ղաֆադարյան* 165
14. Художественная керамика двинских раскопок—Б. А. Шелковников . . 181
15. Капуджих—А. А. Федоров 201
16. К истории высокогорной растительности Кавказа— П. Д. Ярошенко . . 223
17. К вопросу о кошенили в Армении—А. С. Аветян 231
18. Sphenoptera Anthaxoides Rtt--Вредитель косточковых плодовых деревьев в Арм. ССР—А. А. Рихтер 239
19. Карликовая яблоня „маргахндзор"—Ан. Вермишян 247
20. К вопросу об участии оксипуринов в обмене аскорбиновой кислоты (витамина С)—Г. Х. Бунятян и В. Г. Мхитарян 251
21. *Արժեքավոր աշխատություն—Ա. Զորյան* 267